

ОДИЛ ЁҚУБОВ

танланган асарлар

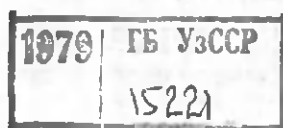
УЧ ТОМЛИК

УЧИНЧИ ТОМ

РОМАН
ЭТЮДЛАР
ҲИКОЯЛАР

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САЊАТ НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 1978

НО 8066
3 111
-82

Екубов, Одил.

Танланган асарлар, 3 томлик. Т., Адабиёт ва санъат
нашриёти, 1978.

Т. 3. Роман. Этюдлар. Ҳикоялар. 1978. 464 б.

Таниқли узбек совет адиби Одил Екубовнинг «Улутбек хазинаси» ном-
ли тарихий мавзуда ёзилган романи ўқувчиларнинг сеvimли асарларидан
биридир.

Ўқилишидаги китобни асосан ана шу асар ташкил қилади. Шунинг-
дек, бу китобга «Фарзандлар бурчи» этюдлари, «Ўхшашлик» ва «Янги йил
кечасида» ҳикоялари ҳам киритилган.

Якубов, Адыл. Избранные произведения в 3-т. Т. 3. Роман,
этюды, рассказы.

Уз2

Я 70303—96
352(06)—78 — Доп.

УЛУҒБЕК ХАЗИНАСИ

Р о м а н

БИРИНЧИ ҚИСМ

1

Вақт тун ярмидан ошган. Расадхона теран сукутда.

Одатдагидай, кечаси самовий ҳолатларни кузатиб ўтирган мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад Қушчи бир пайт вужудида хиёл нохушлик сезиб, ўрчидан турди. Лекин қўлидаги олатларни¹ жойига қўйиб улгурмаган ҳам эдики, қаердадир юқорида, биринчи ошиёнада, оёқ товушлари эшитилди. Бу товушлар расадхона толиби илмларининг шарпасиз одимларига ўхшамас, сипоҳларнинг бетакаллуф қадамларини эслатарди. Мавлоно сергакланиб юқори ошиёнанинг дарчадан кичик ўймакор эшигига тикилди, нимқоронғи расадхонада йўғон ва ўктам овоз янгради:

— Мавлоно Али ибн Муҳаммад Қушчи ҳазратлари! Шаҳриёри фалак-иқтидор² Мирзо Улуғбек Кўрагоний ҳазратлари амр этмишларким, кўксаройда дарҳол ҳозир у нозир бўлғайсиз!

Али Қушчи кафтини қошлари устига тутиб, навкарларни яхшироқ кўришга уринди, лекин навкарлар машъалларини бошлари узра баланд ушлаб туришар, серсоқол юзлари чала-чулпа кўринарди.

— Бир дақиқа фурсат бергайсиз. Олатларни йиғиштирай, — деди Али Қушчи.

Ғира-шира расадхонада яна бояғи таҳдидли овоз янгради:

— Фурсат зиқ, мавлоно. Отлар шай!

Навкарлар нағал қоқилган оғир этиклари билан мармар зиналарни гурс-гурс босишиб, орқага чекинишди. Қўлларидаги машъалларнинг шуъласи девор-

¹ О л а т — асбоб.

² Ш а ҳ р и ё р и ф а л а к-и қ т и д о р — қудратли шоҳ мачносиди.

ларнинг тилла суви юритилган нақшларини бир ялаб сўнди, расадхона яна қоронғилашди. Фақат шифтдаги туйнукда оппоқ йирик юлдузлар ғалати чарақлаб турарди. Бу туйнук шундай ясалган эдики, пастда ўрнатилган судси фахри¹ сатҳида самода сайр этаётган юлдузлар ҳолати кузатилиб борила эди.

Али Қушчи калтагина чўққи соқолини тутамлаб, бир зум туйнукка тикилиб қолди.

Ўтган куни тонг пайти устод Мирзо Улуғбек расадхонага ташриф буюрган эди. Йўлбас териси ёпилган ўз курсисида ўтириб, тимқора осмонга разм солиб узоқ хаёл сурди.

Али Қушчи билар, бу йил соҳибқирон Амир Темур туғилган йилдагидай фалак қозиси Муштарий² билан Зухро юлдузлари бир-бирига яқин келиши кутилар эди. Кўнгли нотинч давлатпаноҳ эса бунга аллақандай умид боғлар, ниманидир кутар эди.

Мана, бир-икки йил бўлди, олис Ҳиротдан Хоқони Саид аталмиш Шоҳруҳ Мирзо вафоти тўғрисида машъум хабар келганидан буён Мовароуннаҳр ва Хуросон осмонидан қора булутлар аримай қолди. Тахт ва салтанат ишқида ёнган Темурий шаҳзодалар қилич ва тиг чархлашдан қўллари бўшамади. Ниҳоят, Улуғбек қиличи ўткир чиқиб, мағрибдан машриққача қанот ёзган ҳудудсиз салтанат хиёл осойиш топган эди, тожу тахт валиаҳди шаҳзода Абдуллатиф ўз падари бузрукворига қарши шамшир кўтариб чиқди. Ражаб ойининг бошларида аълоҳазратлари лашкар тортиб Жайхун³ томон отланишга мажбур бўлди. Аммо давлатпаноҳ Жайхун бўйларида лашкар тортиб турганида дорулмулкда содир бўлган фитналар уни Самарқандга қайтишга мажбур этди. Мана энди уч-тўрт кундирким, шаҳарда ваҳимали мишмишлар: гўё шаҳзода лашкарлари Жайхундан ўтиб Кешга⁴ яқинлашиб қолганмиш...

Тўғри, ўтган куни шаҳарда расадхонага кириб келган устод бу тўғрида сўз очмади. Қўлида устурлаб, самони кузатиб узоқ ўтирди, сўнг, мармар зинанинг тик пиллапояларидан ҳорғин одимлаб, учинчи ошёнадаги кутубхонага ўтди. Чеҳраси сўлғин, хаёли пари-

¹ Судси фахри — секстант.

² Муштарий — Юпитер.

³ Жайхун — Амударё.

⁴ Кеш — Шаҳрисабз.

шон, нақшинкор жавонларга терилган китобларни, салкам қирқ йил салтанат тебратиб йиққан нодир қўл-ёзмаларини бир-бир кўздан кечирди, ёдига устод Қозизода Румий тушди, чамаси, унинг «Риёзиёт»¹ини варақлаб узоқ турди, кейин бўйнини ҳам қилганича лом-мим демай бир-бир босиб чиқиб кетди. У ҳатто Али Қушчи билан хайрлашмади ҳам. Аълоҳазратларини ҳовлига кузатиб чиққан Али Қушчига устод гўё расадхона билан видолашгани келгандай туюлиб, юраги зирқираб кетди. Икки кунгача устоднинг маҳзун нигоҳи кўз олдидан кетмай изтироб чекди, бир неча бор Кўксаройга боришга чоғланди, лекин журъат етолмади. Мана энди устод ўзи уни Кўксаройга чорлабдилар.

Али Қушчи қора духоба тақясининг устидан мударра дасторини² ўради, эғнига енгсиз кимхоб нимчасини, унинг устидан оқ чакмонини кийди-да, тик зиналардан юриб, юқорига чиқа бошлади...

2

Само артилган чиннидай тиниқ, юлдузлар чарақлаб турар, лекин шаъбони ойи ўз кучига кирган, тоғдан эсаётган изғирин остида дарахтлар дарёдай шовиллар, кекса тут ва садалар нола чекаётгандай чийиллар, ғийтиллар эди.

Али Қушчи ҳовлига чиқиши билан ўнг қўлдаги бинодан кимдир «лип» этиб чиқиб, йўлини тўсди.

— Тўхтанг, устод! Бу навкарларнинг муроди не? Қайга олиб кетадур сизни?

Али Қушчи суюкли шогирди Мирам Чалабийни таниб, уни елкасидан қучди.

— Қўрқма, иним, аълоҳазратлари чақирибдурлар. Тезда қайтамен.

Али Қушчи расадхонанинг калитини Мирам Чалабийга топшириб, ҳовлидан чиқди. Навкарлардан бири қоронғида бетоқат депсиниб турган аргумоқни рўпара қилиб, қўлтиғидан олди. Лекин Али Қушчи узангини топиб, типирчилаган отга ўзи сапчиб минди-да, жilовини қўлига олди: у «қушчи»³ номини бекор-

¹ М а т е м а т и к а.

² М у д а р р а д а с т о р и — мударрислик салласи.

³ Қ у ш ч и — бу ерда моҳир овчи маъносид.

га олмаган, аълоҳазратлари билан овга чиққан пайт-ларида, не-не асов тулпорларни жиловлаб, бир лаҳзада ўзига ўргатиб оларди!..

Тун сукутини от туёқларининг дупури бузди. Навкарлардан бири олдинда, иккинчиси ёйма-ён от чоптириб борарди. Отлиқлар Сиёбдан ўтиб, дўнгга чиққанларида «Шоҳизинда» қабристонининг қўрғони ва қўрғон ортида қатор мақбараларнинг юксак гумбазлари кўринди. Тун ойсиз бўлса ҳам, юлдузлар акс этган фируза гумбазлари аллақандай кўкиш жило таратиб, ғалати ялтиллаб турарди. Қаердандир олисдан, Қусам ибн Аббос дахмаси томондан тиловат қилаётган қорининг мунгли овози келарди. Ҳазин куйга ўхшаган бу товуш гўё бошқа оламдан келаётган чексия нолага ўхшар, кекса садалар ортидаги улкан қабристонга, қоронғида ҳайбатли кўринган қуббадор дахмаларга аллақандай илоҳий руҳ бахш этар, борлиқ сирли ва мудҳиш туюларди.

Отлиқлар қабристондан ўтиб, масжиди жомега яқинлашганларида ҳар жой-ҳар жойда гулхан ёқиб, давра қуриб ўтирган посбонлар учради. Улар от туёқларининг дупурини эшитиб, ўринларидан сакраб туришар, лекин олдинда бораётган ясовулнинг амри билан йўлни очиб, отлиқларни ўтказиб юборишарди.

Регистон олдидаги кенг майдон лашкарга тўлиб кетган, сарбозлар даҳа-даҳа¹ бўлишиб гулхан ёқиб ўтиришарди. Мирзо Улуғбек мадрасаси рўпарасидаги хонақоҳлардан зикр тушаётган қаландарларнинг овозлари барала эшитилиб турарди:

Ё олло, дўст, ё олло!

Ҳақ дўст, ё олло!

Шаҳар узра қанот ёзган хавф-хатар сабабми, қаландарларнинг жазава билан ҳу-ҳулаб зикр тушишлари ваҳимали туюлар, гўё улар оллога ҳамду сано ўқимоқда эмас билъакс, кимгадир таҳдид қилмоқда эдилар.

Тор, тимли расталардан кейин чуқур хандақ билан ўралган Кўксаройнинг кунгурадор деворлари қоронғида чўнг қоядай ҳайбатли туюлади. Қалъа деворлари ортидаги сарой гумбазлари эски дахмалардай вазмин

¹ Да ҳа-да ҳа — ўн киши-ўн киши.

қорайиб турар, қалъа ҳам улкан гўристонни эслатар, гўристондай сирли ва осуда эди. Саройда милт этган чироқ кўринмас, бу ерда ҳатто посбонлар ҳам гулҳан ёқишмаган, ҳамма ёқ зимистон эди. Фақат Гўри Амирга қараган майдонга чиққанларидагина йўллари-ни фонус ушлаган посбонлар тўсишди. Қоронғида уларнинг қалқонлари ялтираб, туғли найзалари кўзга чалинди. Посбонлардан ўтиб, икки ёнидаги буржлари-га тўп ўрнатилган баланд дарвозахона олдиға борган-ларида уларнинг йўлини яна қилич яланғочлаган сипоҳлар тўсишди. Биринчи ясовул карнай қилиб ўраб олган ёрлиғини кўрсатиб дарвозахонаға кирди. Сал ўтмай қулф ва занжирларнинг оғир шарақлаши эшитилиб, Гўри Амирга қараган икки табақали қуйма дарвозанинг ён эшиги секин ғичирлаб очилди. Ичкари-дан фонус ушлаган таниш салоҳдор¹ чиқди.

Эгардан сакраб тушган Али Қушчи биринчи си-поҳга отининг жиловини тутқазиб, дарвозахонаға кирди.

Салоҳдор фонусини баланд кўтарганча рўпарада-ги эшикни очиб унга йўл берди.

Баланд кунгурадор девор билан ўралиб, юксак буржларга тўп ўрнатилган ўрдадай ҳовлининг ҳар жой-ҳар жойида тош фонуслар милтираб турарди. Ҳовлининг сўл томонида пастқамроқ бинолар саф тортган бўлиб,— бу — девонхона эди. Девонхонанинг ортида баланд девор билан тўсилган ҳарам бинолари оқариб кўринар, ўнг томонда икки ва уч ошёнали кошоналарнинг тиллакори гумбазлари ял-ял ёнарди. Ҳовли ҳам гўристондай осуда, фақат ер тагидан алла-қандай гурс-гурс овозлар қулоққа чалинар, афтидан, сарой остидаги ертўлаларда аслаҳасозлар ишламоқда эди.

Салоҳдор, атрофи арча билан ўралган, ўртасига кумуш фаввора ўрнатилган мармар сарҳовузнинг ёни-дан ўтиб, баланд пештоқли кошонаға яқинлашди. Рах-ларига тилла тасма қоқилган ўймакор эшикнинг икки ёнида турган ясовулларнинг бири чапдастлик билан эшикни очиб, уларга йўл берди.

Улар ғира-шира тор йўлакдан ўтиб, тилла шамдон-ларга терилган шамлардан чароғон хонаға киришди.

¹ Салоҳдор — дарвозабон.

Тагига қирмизи туркман гиламлари тўшалган, деворлари фируза ранг сопол парчинлар билан қопланган бу хонанинг тўрида юқори ошиёнага чиқадиған мармар зина кўринарди.

Уларни эшикда кутиб олган тунд юзли таниш саройбон Али Қушчини юқорига бошлади.

Иккинчи ошиёнадаги катта танобий хона ҳам бўм-бўш эди. Саройбон Али Қушчига шу ерда кутиб туришни имо билан билдириб, рўпарадаги эшикдан аълоҳазратларининг саломхонасига кириб кетди. Эшик очилганда бир зум устоднинг асабийлашган бўғиқ товуши эшитилиб, эшик ёпилиши билан яна тинди.

Али Қушчи хонада ёлғиз қолиши билан кўнгли ғалати бўлиб кетди: ерга шерозий гиламлар тўшалган шифтидаги олтин қандилда беҳисоб шамлар ёнган бу кенг, чароғон хонанинг ҳамма деворлари устоднинг овдаги ўлжалари-ю, ов анжомлари билан безатилган эди. Ана, қаршидаги қуббадор дарчанинг тепасига лаъл ва инжу қадалган, қулоч етмас архар шохи осилган. Бу архарни узоқ йили кузда Ҳисор тоғлари-га овга чиққанларида устод ўзи отиб олган, шунинг учун ҳам ҳамиша бўлакча бир фахр билан тилга олардилар. Архар шохининг ёнида, камон ўқлари терилган қизил чарм садоқнинг¹ устига йўлбарс териси осилган. Бу йўлбарс Жайхун бўйлари-дан, устод Хурросон юришидан қайтиб келаётганида отиб олинган эди.

Олис ва сермашаққат юришдан толиққан давлат-паноҳ Самарқандга чопар юбориб, Али Қушчини Жайхун бўйлари-га чақиртириб олган эди. Али Қушчининг пойқадами қутлуғ бўлган, чунки ов пайтида туя бўйи келадиған қамишзордан ногаҳон шу йўлбарс чиқиб қолиб, устодга ҳамла қилган, шунда камонини шай қилиб ёнма-ён бораётган Али Қушчи чапдастлик билан ўқ узган, унинг ўқи ўкириб осмонга сапчиган йиртқичнинг кўзига тегиб, аълоҳазратлари эсон қолган эди. Шу-шу, устод уни кўрганда «халоскорим», деб ҳазиллашарди...

Али Қушчи бу серҳашам ва сержило хонаи томоша қиларкан, хаёлига бир фикр келиб, маъюс кулимсираб қўйди. Бир маҳаллар Мирзо Улуғбекнинг фар-

¹ Садоқ — ўқдон.

мони билан бу қасри олийга илк бор қадам қўйганида вужудини шундай зўр бир ҳаяжон чулғаб олган эдики, бояги мрамор ҳовузларнинг ёнидан ўтаётганда оёқлари қалтираб кетган эди. Бу кўркем, муаззам саройни соҳибқирон аталмиш Амир Темур Кўрагоний барпо қилдирганини, деворларига тилладан жило берилган бу шинам хоналарда оламни титратган фотиҳи музаффар истиқомат қилганини, шу ерда ўтириб, буткул рўйи заминни фатҳ этмоқ тўғрисида пинҳоний режалар тузганини ўйлаганда вужудини аллақандай муқаддас бир титроқ қамраб олган эди. Ҳайҳот!.. Мана ҳозир яна ўша қасри олийда, улуғ жаҳонгирнинг дорулмулкида¹ ўтирибди, лекин қалбида на бир қўрқув бор, на бир ҳаяжон! Фақат дилида теран бир маҳзунлик бор. Йўқ, бу маҳзунлик сабийлик чоғларида қалбини ҳайратга солган бу муаззам қасрлар емирилаётганидан эмас, йўқ, суюкли устодига куюнганидан, унинг азиз бошини қора булутлар ўраб олганига ачинганидан, холос! Нечун, нечун шундай бўлди? Нечун фалакиёт илмини идрок эта олган, ўткир тафаккури билан коинот сирларини очиб, янги юлдузлар кашф этган алломалар сарбони² тахт ва салтанатнинг бевафолигини идрок этолмади? Нечун ҳамма даври даврон, ҳамма давлат ва ҳамма шоҳ ва фотиҳларнинг тарихини беш қўлидай биладиган бу зукко донишманд тож ва ҳокимият ҳеч бир кимсага вафо қилмаганини тушунмади ёхуд тушунса-да, уни тарк этишга иродаси етмади? Нечун ҳокимият деб аталмиш бу сохта шон-шавкатдан воз кечиб, бутун тафаккури, ўткир мушоҳадаси, бутун салоҳиятини илм-фанга, инсонни улуғловчи зиё — маърифатга бахш этмади? Нечун?..

Эшик очилиб, Али Қушчининг хаёли бўлинди. Ичкаридан Шайхулислом Бурхониддиннинг таниш ингичка овози чийиллаб эшитилди:

— Ас салотин зиллаллоҳу фил-арз! Онҳазратлари шаръий султонимиздур. Вас! Султонимизнинг фармони олийлари барчага амри вожибдур!

Унинг овозини босиб ғала-ғовур кўтарилган эди, устоднинг хиёл бўғиқ, ўктам овози янгради:

— Вас! Фармони ҳумоюн амри вожибдур! Амир

¹ Дорулмулк — бу ерда турар жой маъносига.

² Алломалар сарбони — олимлар қарвонбошиси.

Султоншоҳ барлос! Сиз отлиқ ҳировул¹ билан дарҳол йўлга чиққайсиз!.. Амир Султон Жондор тархон! Сиз баронгор² суворийлар билан ҳировул қўшинларнинг ортидан юргайсиз. Насиб бўлса довонда учрашурмиз. Маслаҳатлар учун ташаккур.. Машварат³ тамом!

Эшикда шаҳар доруғаси Мироншоҳ, унинг кетидан қилич ва ханжар таққан амирлар, қизил кимхоб тўн кийган девонбеги билан сарой маҳрамлари кўринди. Ҳамманинг қовоғи солиқ, чехралари тунд эди. Заррин тўн кийиб, камарига олтин бандли шамшир таққан доруға Мироншоҳ Али Қушчига ер остидан бир қараб қўйди-да, рапидадай кенг юзини тескари буриб, мармар пиллапояларни дукурлатиб, пастга тушиб кетди. Сохт-сумбати келишган, қоп-қора соқоли ўзига жуда ярашган амир Султон Жондор тархон кумуш камарига осилган эгри қиличини этигига шарақ-шуруқ уриб, Мироншоҳнинг кетидан шошилди. Эгниларига қизил, кўк, яшил мовут ва кимхоб тўн кийиб, қора қундуз телпак ва бўркларини бошларига бостириб олган бошқа амирлар ҳам нағал қоқилган этиклари билан мармар зиналарни тақ-тақ босиб, пастга тушиб кетишди. Уларнинг биронтаси ҳам Али Қушчи билан саломлашмади, ёлғиз шайхулислом Бурхониддин бир зум тўхтаб, тасбеҳ ушлаган ингичка, оппоқ бармоқларини кўришгали чўзди.

Шайхулислом пастга тушиб кетгач, хона чуқур сукутга чўмди, ҳатто саломхонадан ҳам чурқ этган товуш эшитилмас, давлатпаноҳдан дарак йўқ эди. Ё бошига тушган ташвиш билан бўлиб, шогирдини чақиргани ёдидан кўтарилдимикин?.. Худди шу пайт, саломхона эшиги оҳиста очилиб, устод кўринди. Эғнида, одатда саройда кийиб юрадиган зарбоф тўн ўрнига, кўк-яшил мовут чакмон, бошида расадхонада ва мадрасада киядиган учлик қора духоба қалпоқ, оёғида ичига олмахон мўйнаси қопланган қўнжи кенг иссиқ этик, устод остонада тўхтаб, шогирдига аллақандай синовчан тикилди.

Унинг сал тўлиша бошлаган новча бўй-бастидан мисдай қорамтир узунчоқ юзида, қалин қошлари та-

¹ Ҳировул — олд қисм қўшинлар.

² Баронгор — ўнг қанот қўшинлар.

³ Машварат — ҳарбий кенгаш.

гидан тикилиб қараган ўйчан нигоҳида ҳам теурийларга хос кишини ўзига ром этувчи шиддат, ҳам қандайдир пинҳоний мажруҳлик бор эди.

Али Қушчи унга яқинлашиб тавозе билан салом берди. Лекин Мирзо Улуғбек ўнг қўлини ваамин кўтариб, уни тўхтатди-да, пастдан чиқиб келган саройбонга юзланди:

— Баковуллар истироҳатда эмасму?

— Онҳазратимнинг хизматига мунтазирдурлар.

— Таом ва шароб! — деди Мирзо Улуғбек, саройбоннинг гапини бўлиб, сўнг, Али Қушчини елкасидан қучиб, тўрдаги нақшинкор курсиларга бошлади. — Юр, ўғлим, маслаҳат бор...

Мирзо Улуғбек бошқа пайтларда ҳам шогирдини «ўғлим» деб атарди. Лекин бугун устоднинг овозида, шогирдини қучиб сўзлашида бўлакча бир меҳр, самимият, айни замонда қандайдир теран ғам-андуҳ сезилиб турарди.

Устод, кўзлари ярим юмуқ, бошини эгиб, хаёлга толиб ўтирарди. Унинг чўзинчоқ қорамағиз юзи сўлгин, кенг пешонаси ва қийғир бурнининг икки ёнидаги ажинлари қуюқлашган, зотан, бутун вужудида, катта ялпоқ кафтларини тиззасига ҳорғингина ташлаб ўтиришида чуқур изтироб, изҳор этиш қийин бўлган теран бир мунг бор эди.

Али Қушчи юраги зирқираб, тасалли беришга оғиз жуфтлаган ҳам эди, Мирзо Улуғбек, худди ўз-ўзига гапираётгандай қилиб:

— Бу тун... Бу тун тушимда... Устодни кўрдим... — деди-ю, яна хаёлга чўмди.

Али Қушчи ғалати бўлиб кетди. Унинг кўз олдида илиқ баҳор куни келди. Мадрасаи Улуғбек ҳовлисининг мармар саҳнига, чин барг ёзган навқирон чинор атрофига офтобда гул-гул ёнган қизил палослар ёзилган. Энг яхши сарполарини кийиб, ясаниб олган ёш муллаваччалар ҳаяжонда: бу кун улар давр Афлотунни ҳисобланмиш мовлоно Салоҳиддин Мусо ибн Маҳмуд Қозизода Румий билан учрашиб, ундан сабоқ эшитмоқ бахтига мушарраф бўладилар!..

Али Қушчи мавлоно Румий тўғрисида кўп ғаройиб ривоятлар эшитгани учунми ё бу табаррук зот яратган ва риёзиёт илмининг мураккаб масалаларига бағишланган рисоаларини мутолаа қилиб, ҳайратланиб

юргани учунми, ҳикмат эгасини қандайдир басалобат ва калондимоғ бир одам деб тасаввур қилган эди. Аслида эса соч-соқоли оппоқ, нимжонгина бир чолни кўрди.

Кекса донишманднинг соч-соқолигина эмас, қош-киприклари, бошидаги кулоҳга ўхшаган учлик тақаси, эғнидаги чакмони — ҳаммаси қордай оппоқ эди!

Ўша илиқ баҳор куни мавлоно Қозизода Румий унинг пешанасидан ўпган, Мирзо Улуғбек эса Кўксаройга ташриф буюришини лутфан илтимос қилган эди... Мана, бу воқеаларнинг бўлганига қанча йиллар ўтди, қанча сувлар оқиб кетди, аммо-лекин Али Қушчи кўзини бир зум юмса ҳамон кекса алломанинг нуроний чеҳрасини кўради, пешанасида унинг лабларини, юзида майин соқолини ҳис этади...

Мирзо Улуғбек бош чайқаб, мийиғида кулимсираб қўйди.

— Тушимда.... жаннатмакон устод каминани қаттиқ койидилар. Бу бевафо салтанатни деб, илм-фандан юз ўгирдинг, дедилар. Тахт соҳиби бўламен деб, шундай етук салоҳиятингни жувонмарг қилдинг, дедилар...

Али Қушчи ўрнида бир тебраниб, «Ё раббий!» — деб юборди.

Мирзо Улуғбек ялт этиб қаради, чуқур ботган ўйчан кўзларида савол аломати жилва қилди.

— Валинеъмат устод афв этсинлар, — деди Али Қушчи ўнғайсизланиб, — ва лекин мен ҳам бир-шкки сония муқаддам худди шу фикрни кўнглимдан кечирган эдим...

Мирзо Улуғбек ёқут кўзли олтин узук тақилган ўрта бармоғи билан нақшинкор хонтахтани чертганча яна сукутга толди. Унинг ўсиқ қошлари бир-бирига туташиб, ўртасида чуқур чизиқ пайдо бўлди. Али Қушчи унга тасалли бериш ўрнига аламли қалбини баттар тифлаганини сезиб, ўнғайсизланиб томоқ қирди.

— Мавлоно Али! — деди Мирзо Улуғбек, кўзаларини бир нуқтадан узмай. — Бандаи ожиз Мовароуннаҳрга салкам қирқ йил раҳнамолик қилдим. Наҳот бу борада қилган меҳнатим зое кетди, деб ўйлайсен? Наҳот илм йўлида, Мовароуннаҳр осойишталиги йўлида нафим тегмади деган фикрдасен?

Устоднинг ғам-андухга тула овози, фавқулодда титраб кетди-ю, Али Қушчи густохлик қилганини сезиб, лабини тишлади. Устоднинг бошида қора булутлар қуюқлашган бир пайтда бу нозик гапни қўзағаб, унинг дилини оғритмоқ инсофданми? Али Қушчи ўз хатосини тузатишга шошилди:

— Маъзур кўргайсиз, устод. Бу борада сиз ҳазратининг қилган хизматлари шундай улугдирким, бунга шак-шубҳа йўқдир...

Мирзо Улуғбек тоқатсизлик билан бош чайқади.

— Камина барига тушунамен, Али! Аммо ҳодисалар силсиласи¹ шундайким, буни илм аҳли идрок этишдан ожиздир. Фозиллар ақли шоҳлар ақлидан ожиз бўлганидан эмас, йўқ! Билъакс, ҳақ таоло сизларга шундай поклик ато этганким, шоҳлар ҳаётининг мислсиз разолатини идрок этишдан ожиздурсиз!

Мирзо Улуғбек бўғилиб кетаётгандай томоғини силаб уҳ тортди-да, гўё шогирди билан баҳслашаётгандай қўл силтаб:

— Йўқ!— деб хитоб қилди.— Мен салтанатдан айрилишдан қўрқмаймен. Фақат бу элга қирқ йил раҳнамолик қилиб орттирган бойлигим — мадраса-ю, расадхонам, нодир хазинам — тўплаган кутубхонам ва ниҳоят яратган асарларим—барчаси поймол бўлишидан қўрқамен. Ҳа, фақат шундан қўрқамен. Тағин бир нарсадан — келгуси авлодлар бандаи ожиздан ҳазар қилмасму, деб қўрқамен. Мирзо Улуғбекдай коинот сирларини очмоқни тилаган, фозилликни даъво этган мавлоно ҳайҳот, ахир оқибат барча шоҳ, барча тахт соҳибларидай салтанатни деб, ўз пушти камаридан бўлган фарзанди билан тожу тахт талашибдурда, деган ном қолдирмоқдан қўрқамен, мавлоно Али!

Али Қушчи юраги тикан санчилгандай безиллаб:

— Келгуси авлод тарихга қараб ҳукм юритадур, устод!— деди.— Тарихни эса илм аҳли битадур. Илм аҳли сизнинг маърифат йўлида қилган хизматларингизни эсларидан чиқармас. Бунга шубҳа қилмагайсиз, устод!..

Мирзо Улуғбек бошини оҳиста тебратиб, дардли жилмайиб қўйди.

¹ Ҳодисалар силсиласи — ҳодисалар йўналиши маъносида.

— Ташаккур, Али...

Шу пайт гурс-гурс оёқ товушлари эшитилиб, олдин саройбон, унинг орқасидан овларда кабобпазлик қиладиган бақалоқ баковул кўринди. Баковулнинг қўлидаги кумуш баркашда бода солинган нафис мунаққаш кўзача билан нозик хитой пиёлачалари терилган эди. Бақалоқ баковулнинг кетидан жазиллаб турган иссиқ кабоб билан аллақандай хушбўй ҳид таратган таомлар тўла баркашларни кўтариб ёрдамчилари кириб келишди. Баковуллар қўлларидаги баркашларини хонтахтага қўйиб чиқиб кетгунларича Мирзо Улуғбек бир нуқтага тикилиб сукутга чўмиб ўтирди, кейин саройбонга юзланиб:

— Мавлоно Муҳиддинга чопар кетдиму? — деб сўради.

— Чопарлар қайтиб келди, онҳазратим.

— Хўш?

— Мавлоно Муҳиддин оғир хаста эмиш, онҳазратим...

— Ҳм... — Мирзо Улуғбек унга «хўп, кетавер!» деб имо қилди-да, қовоғини солганича тилла ҳошияли нозик пиёлачаларга шароб қуяркан:

— Хаста эмиш, — деб қўйди. — Сенинг бундан хабаринг борми, Али?

— Йўқ, устод...

— Нечун?

Али Қушчи ўнғайсизланиб, жойида бир қўзғалиб қўйди.

— Эҳтимол эшитгандурсиз, устод. Шу йил кўклам мавлононинг ожизасини... Қаландар Қарноқий деган ёш мударрисга тилаб, совчиликка борган эдим. Мавлоно алхусус унинг отаси Хожа Салоҳиддин заргар қаттиқ ранжитиб қайтарди... Қолганини билурсиз, устод.

Мирзо Улуғбек биллур пиёлалардаги тилла ранг шаробга тикилганича сукут сақлар эди. У чиндан ҳам «қолганини билар» эди. Али Қушчи айтган совчилекдан сал кейин мавлоно Муҳиддин қизини амир Иброҳимбек тархоннинг кенжа ўғлига никоҳлаб берган, бу дабдабали тўйда Мирзо Улуғбек ҳам иштирок этган эди. Лекин кўп ўтмай, Мирзо Улуғбек ўғли Абуллатифга қарши лашкар тортиб, Жайхун бўйларига кетганида, Самарқандда қолган шаҳзода Аб-

дулғазиз амир Иброҳимбек ўғлини қатл қилдириб, унинг ёш қайлиғини ўз ҳарамига олган, шаҳзоданинг бу машъум иши амирлар орасида қаттиқ норозилик уйғотган эди...

Мирзо Улуғбекнинг кўз олдига бундан бир-икки ҳафта муқаддам ҳарамда кўрган ёш нозанин келди. Нозанин ҳарир пушти ранг парда орқасида бош эгиб турган бўлса ҳам, Мирзо Улуғбек унинг бўлакча ҳуснидан, қайрилма қошларининг нафислиги, қирра бурнининг четидаги катта қора холи, ёзилиб кетиб, оқ шоҳи кўйлагининг этагига тушган майин сочларининг хаёлий гўзаллигидан лол қолган эди.

— Қизим,— деди Мирзо Улуғбек, унинг маъсум ва аллақандай маъюс чеҳрасидан кўзини ололмай.— Бўлар иш бўлибди. Энди саройда қоласенму ё кетмоқни тилайсенму, ихтиёр ўзингда...

Нозанин лабларини билинар-билинемас қимирлатиб:

— Ижозат берсангиз, кетаман, ҳазратим,— деди-ю, юзини қўллари орасига яшириб, пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

Гўё фил суягидан ясалгандай бу оппоқ қўллар, тирноқларига хина қўйилган бу нозик бармоқлар Мирзо Улуғбекка мавлоно Муҳиддиннинг бир гапини эслатди:

— Ожизам хаттотликда тенгсиздур, онҳазратим. Тиласангиз рисолангизни кўчириб берадур.

Мирзо Улуғбек ўшанда бу гапга ишонқирамаса ҳам, тарихий рисоаларидан бирини берди. Бир ойдан кейин эса ипак қоғозга кўчирилган ўз рисоласини кўриб, ҳайратда қолди; рисола чиндан ҳам бўлакча бир ҳуснихат ва нафосат билан кўчирилган эди.

Мирзо Улуғбек унсиз титраб йиғлаётган нозаниннинг яланғоч қўлларини кўрганда англади: бонунинг ҳуснихати хина қўйилган бармоқларидай нозик ва гўзал эди.

Мирзо Улуғбек санамга рухсат берди-ю, ўзи дарҳол шаҳзодага одам юборди. Лекин... не чора? Ёйиш қолипидан кўчган эди!..

...Мирза Улуғбек оғир туш кўриб уйғонган одамдай кўзларини артиб, Али Қушчига қаради.

— Ҳақ таоло шоҳид, бу машъум фсжиада бегу-

ноҳмен, мавлоно. Аммо ўз бармоғингни ўзинг чополмас экансен, не қилай, ўз пушти камаримдан бўлган фарзандим...

— Биламен, устод.

— Қаландар Қарноқий не бўлди? Мадрасани тарк этиб, дарवेशликни ихтиёр этган эмиш... Бу сўз ҳақиқатму?

— Ҳақиқат, устод. Кўп салоҳиятли, йигит эди. Надоматлар бўлғайким, ўшал тўйдан кейин устига жанда, бошига кулоҳ кийиб, мадрасани тарк этди. Алҳол кўча-кўйда гадолик қилиб юрган эмиш.

Мирзо Улуғбек лабини тишлаб яна жим қолди. Мунаққаш пиёлалардаги тилла ранг шароб қуйилганича турар, кумуш баркашдаги кабоб совиб қолган, бунинг ҳаммаси устоднинг эсидан чиққан, устод ҳаётнинг тубсиэ уммонига чўмган эди. Ниҳоят у чуқур тин олиб:

— О, осий бандалар, бандалар! — деб қўйди. Сўнг:

— Толиби илмлар орасида ишончли йигитлар топилурми? — деб сўради.

— Топилур, устод...

— Топилса... муддаога ўтайлик, мавлоно, — Мирзо Улуғбек кафтини Али Қушчининг тиззасига қўйиб, кўзларига тикилди. — Эҳтимол эшитгандурсен, Мо-вароуннаҳр осмонини қора булутлар қопламоқда. Шаҳзода Абдуллатиф Жайхундан ўтиб, Кешга яқинлашиб келмоқда. Букун доруссалтана Самарқанд ҳам хавф остида турибди... Эшитгандурсен?

— Эшитганмен, устод. Аммо... наҳот сулҳ-салоҳнинг чораси топилмас? Агарчи сиз шаҳзоданинг гуноҳидин ўтсангиз...

Мирзо Улуғбек тоқатсизланиб:

— Ҳайҳот! — деб хитоб қилди. — Агарчи масала шаҳзоданинг гуноҳларини кечирмоқда бўлса, юрт осойишталиги йўлида мен сулҳдан бош тортмас эдим. Аммо... сен шаҳзодани билмайсен, Али. Билмайсен! — Мирзо Улуғбек ўрнидан туриб кетиб, хонани бир айланиб чиқди. — Мақсад не эди? — деди у тўхтаб. — Ҳа! Сени бу даргоҳга чақирмоқдан муддао шуким, қирқ йил салтанат тебратиб, орттирган бойлигим, расадхона ва кутубхонам, битилган ва ҳали ниҳоясига етмаган рисолаю, китобларим — барчаси сенинг қўлингдадур. Алқисса, бу хазинани жоҳил гумроҳ-

лардан, маҳдуд мутаассиблардан асраб қолмоқ... ёлғиз сенинг ихтиёрингдадур. Аммо... — Мирзо Улуғбек қўлларини кўксида қовуштириб, шогирдига синовчан тикилди. — Аммо эсингда бўлсин: кўп хатарли юмуш бу!

— Биламен, устод.

— Билсанг ҳам ўйлаб кўр, Али.

Али Қушчи қизаринқираб кулимсиради.

— Наҳот фақирдан шубҳа қилурсиз, устод?

— Йўқ! Агар шубҳа қилсам бу сирни очмас эдим,

Али. Аммо... сенинг умрингга завола бўлмоқчи эмасмен. Зеро, уламоий киём аталмиш ақли қосир¹ маддоҳлар илм аҳлига тишларини қайраб юрганидин хабаринг бордур...

— Бор, — Али Қушчининг эсига яқинда «Мозори шариф»да рўй берган мудҳиш бир ҳодиса тушди.

Улуғбек мадрасасининг йигирма чоғлик талабалари оғир хасталикдан кейин вафот этган бир мулла-ваччани дафн этгани «Мозори шариф»га борган эдилар. Улар тобутни кўтариб қабристон қўрғонига яқинлашиб қолганларида, дарвозадан бир гуруҳ мурид ва дарвешлар қуршовида шайх Низомиддин Хомуш ҳазратлари чиқиб келди-ю, қўлидаги нақшинкор асосини ҳавода силкитиб:

— Даф бўл! — деб бақирди. — Оллони унутган диёнатсиз даҳрийлар хоки бу даргоҳи-мукаррамни макруҳ қилур! Макруҳ!..

Маросимнинг бошида ҳассакашлик қилиб бораётган Али Қушчи эътироз билдирмоқчи бўлиб, олдинга юрган эди, шайх ҳазратлари яна асосини кўтариб:

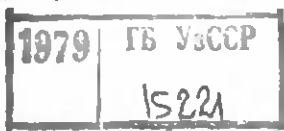
— Сен ҳам даф бўл, бетавфиқ! — деб ўшқирди. — Ёдингда бўлсин, мавлоно Алоуддин Али! Ҳамду санои эсидан чиқариб, кофирликка юз тутган барча алломаларнинг ҳоли шу бўлур! Ҳа, шу бўлур!..

— Хўш, нечук ўйланиб қолдинг, Али?

Али Қушчи негадир бир сапчиб тушди. Мирзо Улуғбек унинг тепасида ҳамон қўл қовуштириб турар, ҳорғин кўзлари қисилган эди. Али Қушчи юрагини музлатган совуқ ваҳимани ҳайдаб:

— Устоднинг фармони шогирд учун амри вожибдур, — деди.

¹ Ақли қосир — калтафаҳм.

— Пухта ўйладингму? Кейин пушаймон чекмай-санму?

— Устод!..

— Балли!— Мирзо Улуғбекнинг кўаларидаги синавчан ифода илиқ меҳр билан алмашди.

— Қани, ортимдан юр, сенга айтадурғон яна бир сўзим бор!— Мирзо Улуғбек рўпарадаги саломхона эшигини очиб, ичкарига кирди.

3

Тўрига қуйма тилладан ясалган ўймакор курси ўрнатилган саломхона нимқоронғи эди. Шифтдаги олтин қандилда нечундир бир нечтагина шам ёнар, бу шамлар шуъласида ложувард кошинлар билан қопланган деворлар, қуббасимон шифтдаги нозик безаклар қандайдир ҳазин товланиб, хонага аллақандай сирли бир руҳ бахш этган эди. Али Қушчининг эсига беихтиёр соҳибқирон аталмиш Амир Темур тушди. Бу сирли нимқоронғи хонада, тўрдаги қуйма тилладан ясалган нақшинкор тахтда бир маҳаллар соҳибқирон ўтиргани кўз олдига келиб, вужуди жимирлаб кетди. Гўё хонада унинг нотинч руҳи ҳоким, бу руҳ гўё унинг суюкли даргоҳига Али Қушчидай фақир бир алломанинг кириб келишидан норизо эди.

Мирзо Улуғбек тахтнинг орқасига ўтиб, деворга тутилган сурма ранг ипак пардани юлқиб очди. Парда очилганда бир киши зўрға сиғадиган, раҳларига мис тасма қоқилган кичикроқ эшик кўринди.

Мирзо Улуғбек белидаги сербар камарига осилган калитни олиб эшикнинг қулфини жаранглатиб очди. Сўнг, қуббасимон токчадан битта шам олиб, Али Қушчига узатди, иккинчи шамни ўзи олиб ёқди-да, кифти билан эшикни итарди.

Пўлат қопланган залворли эшик аста гичирлаб очилди-ю, қоронғи бўшлиқ кўринди.

Мирзо Улуғбек ярим букилиб эшикдан қоронғиликка шўнғиди. Унинг орқасидан кирган Али Қушчи зим-зиё қудуқни кўрди. Димоғига моғор ҳиди гул этиб урди. Мирзо Улуғбек, бир қўлида шам, бир қўли билан қудуқнинг сирпанчиқ деворини пайпаслага-

нича тик пиллапоялардан пастга тушмоқда эди. Ни-
ҳоят, у «қудуқнинг тагига» етди чамаси, яна бир
эшикни очиб, ертўлага ўхшаган хонага шўнгиди.

Бу — деворлари қора мармар билан қопланган,
шифти паст, торгича чорси хона бўлиб, ичи муздай
совуқ эди. Хонанинг тўрт бурчида тўртта пўлат сан-
диқ турар, сандиқлар оғир занжирлар билан темир
қозиқларга боғланган эди.

Совуқ гўрга ўхшаган бу тош сағанада ҳам ўша
сирли руҳ ҳоким, гўё сандиқлар ортида, шамларнинг
заиф шуъласи ёритолмаган зимистон бурчакларда
кимдир бор, кимдур қаҳрли сукут билан уларни куза-
тиб турарди...

Мирзо Улуғбек кўзларини юмиб ва бошини эгиб,
бир лаҳза турди, тиловат қилди чамаси, лаблари пи-
чирлаб, юзига фотиҳа тортди, сўнг, рўпарадаги кат-
та пўлат сандиқнинг қулфига калит соларкан, Али
Қушчига қараб: «ёрдам бер», деган маънода имо
қилди.

Сандиқнинг қопқоғи шундай оғир эдики, икки ки-
шилашиб, аранг кўтаришди. Қопқоқ жаранглаб очи-
лиши билан ғира-шира хона гўё чарақлаб кетди.

Катта сандиқ ял-ял ёнган олмос, лаъл, ёқут, ин-
жу, забаржад ва яна қандайдир нафис товланган қим-
матбаҳо тошлар билан лиммо-лим эди.

Мирзо Улуғбек тошлардан бир ҳовучини олиб ҳай-
рат билан тикилди.

Тошлар кўк, қизғиш, яшил ва фируза ранг нур
таратар, бу нурлар бир-бирига қўшилиб, камалакдай
ажиб бир манзара касб этарди.

— Бағдод ва Қоҳира хазиналаридан келтирил-
ган,— деди Мирзо Улуғбек ўйчанлик билан.— Бо-
бом Амир Темур султон Боязидни тору мор этганда
олиб қайтган ўлжалари. Лекин ҳазар қилмағил. Ас-
лини суриштирсанг фуқаронинг мулкидур бу. Ундан
бир халта олғил.

Али Қушчи ҳайрат билан устодига қаради.

— Буларни не қиламен, валломат?..

— Сенга бойлик керак эмас. Буни биламен. Аммо
бу дуру жавоҳирларни боя мен айтган яхши тилак
йўлида ишлатурсен!

Мирзо Улуғбек шундай деб, сандиқдаги тошлар-
ни бир четга сурди. Ярим қоронғи хона яна ҳам ёри-

шиб кетди: тошларнинг тагида қуйма олтинлар ялтиллади. Юм-юмалоқ қолипларга қуйилган олтинлар худди тўнтарилган пиёлалардай сандиқ тагида қатор терилган эди.

Мирзо Улуғбек тиллалардан биттасини олиб, қўлида салмоқлаб кўрди.

— Нақ уч қадоқ келур,— деди.— Булар жаннат-макон бобомнинг менга қолдирган улушидур. Мен ўз улушимни жаҳонгирлик эмас, салтанатни обод қилмоқ, мадрасалар қуриб, илм-фан ривожига сарф этмак ниятида эдим. Энди ҳам шу ният йўлига сарф бўлғай...

Мирзо Улуғбек сандиқ остидан қалин қизил чарм халтача олиб, пиёладай-пиёладай қуйма олтиндан ўнтасини санаб олди, кейин кафтларини тўлдириб, бешолти ҳовуч гавҳару жавоҳирлардан солди-да, Али Қушчига юзланди:

— Ол!

Али Қушчи чарм халтани сандиқдан олиб ерга қўйди: халта зилдай оғир эди.

Мирзо Улуғбек хаёлга толиб соқолини тутамлади.

— Филҳақиқат, сен бу тиллаларни ишлатмоқ йўлини билмассен,— деди у, анча сукутдан кейин.— Лекин буларни тангага алмаштирмоқ лозим бўлса, Хожа Салоҳиддин заргарга мурожаат қилгил. Зотан, заргар билан унинг ўғли мавлоно Муҳиддинга ҳам саломим, ҳам узр-маъзуримни етказгил. Токи бу мушкул ишда суянган бир тоғим сен бўлсанг, бир тоғим мавлоно Муҳиддиндур... Шаҳзоданинг гуноҳини кечиргай. Саломимни етказгил, Али.

— Бош устига, устод...

Мирзо Улуғбек сандиқнинг қопқоғини ёпаркан:

— Қолгани шаҳзода Абдулғазизнинг улуши бўлур,— деди ва гўё бу гапи учун Али Қушчидан узр сўрагандай қўшимча қилди:

— Биласен: шаҳзода — ногирон, қалби мажруҳ...

Устод Жайхун бўйларида қўшин тортиб турган маҳалда Самарқандда қолган шаҳзода Абдулғазизнинг мунофиқликлари эсига тушган Али Қушчи:

«О, устод, устод! — деди ичида.— Нечун бу фарзандингизга қаттиқ меҳр қўйдингиз? Сизнинг бошингизга тушган барча надоматларга шу фарзанди аржу-

мандингиз¹ сабаб эмасми? Сиз унинг жисмини ногирон, қалбини мажруҳ дейсиз, у бўлса... ўрнингизга Самарқандда қолганида саркардаларингизни тазийқ остига олди, амир Иброҳимбек ўғлини қатл қилдириб, барча лашкарбошиларингизни сизга қарши қўйди...»

Мирзо Улуғбек, гўё Али Қушчининг фикрларига тушунгандай оҳиста хўрсиниб қўйди:

— Мен ўзимдан қўрқмаймен, Али. Ҳақ таоло инъом этган умрни яхшидур, ёмондур, ўткардим. Бу норасо дунё лазазати шунчалик бўлур. Аммо... пушти камаримдан бўлган бу фарзандимнинг тақдири не бўлади? Оға-ини бир-бирини не қилади? Буни ўйла-сам юрагим эзилади, зеро унинг жисми ногирон, қалби мажруҳ, Али!

Али Қушчи, гўё устодига густохлик қилгандай туюлиб, унинг ғамгин чеҳрасидан кўзини олиб қочди.

— Бас! Тангри таоло ўзи мушкулимизни осон қилғай!— Мирзо Улуғбек сандиқнинг қулфини илдида, шамни қўлига олиб, олдинга ўтди. Саломхонага чиққач, эшикларни очиб, бошқа хоналарга қаради, ҳеч ким йўқлигига ишонгач, Али Қушчига юзланди.

— Кўксаройдан бу жавоҳиротни олиб чиққанингни ҳеч бир кимса билмаслиги даркор,— деди у.— Белбоғ билан белингга икки қатор қилиб тугиб ол!

Али Қушчи бош ирғаб устодига тикилди.

— Каминадин тагин не тилайсиз, устод?

Мирзо Улуғбекнинг кўзлари қисилиб, чеҳрасида ўйчанлик аралаш шиддатли бир ифода пайдо бўлди.

— Бор тилагимни боя айтдим, ман ўзимнинг чин бойлигим деб, тожу тахтни эмас, илм-маърифат йўлида қилган хизматларимни, битган асарларим, тўплаган илм хазинасини билурмен. Бу бебаҳо хазинанинг тақдири сенинг қўлингдодур, Али. Бу хазина буткул Мовароуннаҳр, эҳтимолки буткул башариятнинг бойлигидур. Мабодо ҳақ таоло бандаи ожизни салтанатдан мосуво қилиб, элда хурофотки авжга минса... бу хазинани бўлғуси авлодлар учун асраб қолмоқ сенинг гарданингдодур. Эҳтимолким, уни тоғларга олиб чиқиб аниқ бир жойга яшиурсен. Эҳтиёт шарт, шу букундан уста топиб, ўн-ўн беш пўлат сандиқ ясашиб қўймоқ мақбул бўлур.

¹ Фарзанди аржуманд — суюкли фарзанд.

— Англадим, устод...

Мирзо Улуғбек қўллари шогирдининг елкасига қўйди.

— Ҳақ таолога шукурким, ўз пушти камаримдан бўлган фарзандларимдан ёлчитмаса-да, сендай шогирд ато қилди...— Мирзо Улуғбек қалтираган қўллари билан Али Қушчини қучоқлаб, пешанасидан ўпди.

Али Қушчи нечундир яна ўша илиқ баҳор кунини ёслади, кўз олдига нимжонгина оппоқ чол — жаннатмакон устоз Қозизода Румий келди. Чол ҳам худди Мирзо Улуғбекка ўхшаб пешанасидан ўпгани, юзига теккан оппоқ майин соқоли ёдига тушиб, кўнгли эриб кетди.

— Биллоҳ, фақир ҳам оллога шукур қиламенким, сиздай меҳрибон устод ато қилди! — Али Қушчи беихтиёр кўзига ёш олди. — Тақдир бошқа йўлни ихтиёр этганда ким бўлур эдим?

Мирзо Улуғбек йирик тилла узук тақилган шаҳодат бармоғи билан кўз ёшларини артиб, тўсатдан шикаста овозда:

— Мен сендан абадул-абад розимен, — деди. — Агарчи дийдор кўришмоқ насиб этмас, рози бўлғайсен, ўғлим.

У бу кун иккинчи бор Али Қушчини «ўғлим» деди.

— Фақир ҳам розимен, устод, тоабад розимен...

Устод билан шогирд, кўз ёшидан тиллари лол, қаттиқ қучоқлашганларича жимгина қотиб қолдилар.

4

Мирзо Улуғбек Али Қушчини ластки ошиёнага-ча кузатиб қўйиб, овчилик ўлжалари билан безатилган хонага қайтиб кирди. Бу муаззам саройдаги сон-саноқсиз хоналар орасида Мирзо Улуғбек шу кенг осуда хонани кўпроқ хушлар эди. Саломхонада ўтириб чарчаганида, салтанат ишлари кўнглига текканида аксарият шу хонада ўтириб ҳордиқ чиқарар, мутулаа ва мушоҳада лаззатини сурар эди.

Хонанинг тўридаги хонтахтада кумуш баркашларга солинган кабоб ва патирлар, исзик мунаққаш пиёлаларга қуйилган бода қандай бўлса, шундай турарди.

Мирзо Улуғбек курсига ўтириб, бир ҳўплам шароб истагида пиёлани қўлига олди, лекин шу пайт мрамар зиналарда гурс-гурс оёқ товушларини эшитиб, пиёлани жойига қўйди. Хонага тунд юзлик саройбон кириб, бош эгди.

— Бобо Ҳусайн Баҳодир...

— Қани? Айт, кирсин!..

Мирзо Улуғбек сўзини тугатмаган ҳам эдики, останада кеча Кешга чопар қилиб юборилган суюкли навкари Бобо Ҳусайн Баҳодир кўринди.

Новча, хушқомат, хушсурат Ҳусайн Баҳодир қўл қовуштирганича пойгакка тизза букди. Бошидаги учлик дубулғаси остидан оққан шиғ-шиғ тер томчилари юзини ювиб, қоп-қора соқол-мўйловларига томчилар, мис совут тагига яширинган кенг кўкраклари темирчининг босқонидай кўтарилиб-тушиб турарди. Мирзо Улуғбек ранги ўчиб ўрнидан турди.

— Нечук гунгдай қотиб қолдинг? Сўзла!

— Аълоҳазратлари афв этсинлар. Сиз шахриёри фалак-иқтидорни хушнуд қиладургон хабар келтирмадим...

— Сўзла!— бақириб юборди Мирзо Улуғбек.

— Кеш қўлдан кетгани аниқдур, валинеъмат! Қалъа доруғаси Амир Камолиддин Кеш калитини шаҳзодага қаршиликсиз қўш қўллаб топширибдур!

— Амир Арслон қайдадур!

— Амир Арслон ўз лашкари билан довонда турибдур...

Мирзо Улуғбек қўлларини орқасига қилганича хонани бир айланиб чиқди. Унинг кўзлари қисилиб, бурун катаклари пирпирай бошлаган, жағ пайлари туртиб чиққан қорамтир юзида, бутун важоҳатида шафқатсиз бир ифода пайдо бўлган эди. Сукут чўзилиб кетгач, саройбон Ҳусайн Баҳодирни секин туртди. Ҳусайн Баҳодир томоқ қириб:

— Онҳазратимнинг фармонларига тайёрмен,— деди.

Мирзо Улуғбек бошини кўтариб, уйқусизликдан қизарган кўзлари билан навкарига қаради, лекин навкарини кўрмади, хаёли бошқа ёқларда кезиб юарди.

— Не дединг? Ҳа! Субҳидам лашкар тортиб йўлга чиқамиз. От-анжомлар шай бўлсин!

— Фармони ҳумоюн амри вожибдур, онҳазратим. Ва лекин бир арзим бор...

— Сўзла.

— Арзим шуки, черик¹ йиғсак.

— Черик?

— Фуқаро сизга содиқдур, валинеъмат! Ижозат этсангиз беш-ўн минг черик йиғар эдик.

Мирзо Улуғбек соқолини тутамлаб узоқ ўтирди, кейин оҳиста бош чайқаб:

— Йўқ,— деди.— Лашкар бас келмаган жойда черик не қилади? Бор, дамингни ол, Бобо Ҳусайн...

Саройбон билан Бобо Ҳусайн Баҳодир орқалари билан юриб чиқиб кетишди. Мирзо Улуғбек шароб тўла пиёлани қўлига олиб, бир кўтаришда сипқариб ташлади...

Ҳайҳот, унинг сўнгги умиди ҳам чил-чил синди. У шайхзода Абдуллатифнинг катта қўшин билан Жайхундан ўтиб, Кешга яқинлашаётганини билса-да, бу мустаҳкам қалъа унга жанг-жадалсиз таслим бўлишини кутмаган эди. У Амир Камолиддинга ишонар, унинг қалъа калитини шайхзодага қаршиликсиз топширишини сира кутмаган, чунки уни ўзининг энг содиқ амирларидан бири деб ўйларди!.. Бас, Амир Камолиддинки сотқинлик қилган экан, эндиликда кимга инонмоқ, кимга суянмоқ даркор? Эсига беихтиёр бобосининг бир гапи тушди.

Амир Темур Ҳиротда, «Боғи жаҳонда» Шохруҳ Мирзо билан суҳбатлашиб ўтириб, ўғлининг қайси бир амирнинг содиқлиги тўғрисида айтган гапига заҳар-ханда билан кулган эди.

— Бу амирларга инонма, ўғлим! Уларни содиқ бўлсин десанг, қиличингни илгингда² маҳкам ушла!

Дарҳақиқат, мана, салкам қирқ йил Мовароуннаҳр-га салтанатли шоҳ бўлди. Мурувватли фуқаропарвар подшоҳ бўлишга уринди, бутун иқтидори ва салоҳиятини шу давлат, шу эл осойишталигига сарф қилди, аммо букун боши надоматда қолганда... дардини айтадиган на бир ҳабиби, на бир табиби бор!.. Тақдирнинг қандай ўйини эканким, унинг боши маломатдан чиқмай қолди. Ё... ал қасосил миналҳақ! Бобоси Амир

¹ Черик — кўнгиллилар маъносида.

² Илик — қўл.

Темурнинг қонли қилмишлари учун тақдир ундан ўч олмоқдаму? Ё шафқатсиз Хуросон юришида унинг ихтиёрига қарши тўкилган қон учун ҳақ таоло уни ўз меҳри шафоатидан мосуво қилдиму?

Буни ўйлаши билан отаси Шоҳруҳ Мирзо вафотидан кейин Ҳиротга борганида рўй берган бир воқеа эсига тушиб, вужуд-вужудигача жимирлаб кетди.

Жума куни эди. Мирзо Улуғбек Ҳиротга кириши муносабати билан барча дин пешволари, аркони ҳарб ва аркони давлатлар масжиди жомега йиғилган эди. Мирзо Улуғбек Ҳиротнинг аъён ва боёнлари қуршовида Мадрасаи Шоҳруҳиядан чиқиб, қиблагоҳи қурдирган қаландарлар хонақосидан ўтаётганида соч-соқоли ўсиб кетган, мажнунсифат бир дарвеш пайдо бўлди-ю, худди зикр тушаётгандай ғалати ҳаракатлар қилиб, бежо кўзаларини ўйнатиб, унинг йўлини тўсди.

Олдинда бораётган суворийлар дарвешнинг устига от солдириб, уни йўлдан ҳайдашга уринишди. Лекин Мирзо Улуғбек имо билан уларни четлатиб, дарвешнинг арзини эшитишга мойиллик билдирди. Шунда телба дарвеш жулдур жандасига осилган қўнғироқчаларини жаранглатиб, ғалати қийшанглаганича Мирзо Улуғбекнинг олдига келди. У оғзи кўпириб, «Ё олло дўст, ё олло, ҳақ дўст ё олло!» деб зикр тушар ва зикр орасида алланималарни гапирар эди. Дарвеш гудурлаб гапиргани учунми, Мирзо Улуғбек унинг сўзларига аранг тушунди.

Телба девона унинг саркардалари Ҳирот теварагидаги қишлоқларнигина эмас, ҳатто йўқсиллар ва гадолар хонақоҳларини ҳам талон-торож қилганидан сўзлар, бу иш учун бутун темурийлар авлоди оллонинг қаҳрига дучор бўлишини башорат қиларди... Мирзо Улуғбек ўзини эшитиб-эшитмаганликка олиб, жадаллаб ўтиб кетди. Лекин ўшандан бери телба дарвешнинг мудҳиш башорати эсидан чиқмайди. Мана ҳозир ҳам ўша манзара ёдига тушиб, этлари жимирлаб кетди...

Ҳа! Бу машъум Хуросон юриши унинг бошига кўл савдолар солди. Бошда уни бу юришга даъват этган амирлар эса зафариятсиз урушдан кейин ундан юз ўгириб, зимдан чоҳ қазиш пайига тушдилар. Лекин не чора? Отаси Шоҳруҳ Мирзо вафотидан сўнг — по-

киза руҳи равзаи ризвонда масрур бўлғай! — волидаи меҳрибони Гавҳаршод бегимнинг кирдикорлари туфайли Ҳирот саройида низо-нифоқ авж олиб, беқиёс салтанат хавф остида қолди!

Мирзо Улуғбек кўзини юмиб бошини секин чайқайди. У волидаи меҳрибонига нисбатан кўнглида илиқ бир туйғу уйғотишга ҳаракат қилди. Лекин кўз олди-га узун бўйли, кўк ипакдан кенг кўйлак кийиб, бошига кўк рўмол ўраган, қўлидан тасбеҳи тушмайдиган калондимоғ бир хотин келди. У қош-кўзлари қоп-қора, қийғир бурун, хушсурат хотин бўлса ҳам, фариштаси йўқ, чеҳраси совуқ аёл эди. Бобоси Амир Темур Кўрагоний шаҳодат шаробини ичгандан бери Гавҳаршод бегим бу кийимни, кўк ипак кўйлаги билан кўк рўмолини ташламас, гўё соҳибқирон учун то ўлгунча мотам тутган, шу билан бу дунё ишларидан қўл ювиб, у дунё ғамига ўтган эди. Ҳайҳот! Амир Темур олло раҳматига йўл тутиб, Хуросон тахтига Шоҳруҳ Мирзо ўтирибди ҳамки, Гавҳаршод бегим тожу тахтни ўз қўлига олди. Саройни жоҳил гумроҳлар ила Хоқони Саидни кўролмайдиган бадхоҳларга тўлдириб юборди. Ҳирот фисқи фужур уясига айланди. Шоҳруҳ Мирзони чалғитиб, сайидларни қатл қилдирган, шаҳзодалар орасига низо туширган, суюкли набираси Алоуддавла билан Абдуллатифни бир-бирига қайраб солиб қатлу қирғин чиқарган ҳам, эвоҳ, шу волидаи меҳрибони Гавҳаршод бегим бўлди!.. Бу фитнаю хунхорликлардан иш чиқмагач, ўз ўғли Мирзо Улуғбекка «шоҳи Шарир»¹ деган ном тақиб, шаҳзода Абдуллатифни қайраб солди. Шаҳзода эса... Нақшбандийлар жамоасининг раҳнамоси шайх Низомиддин Хомуш янглиг дин пешволарининг домига илиниб қолди. О, хурофот ботқоғига ботиб қолган бу жоҳил уламолар! Илгари, Мирзо Улуғбек тахтда муқим ўтирган маҳалда улар тишларини тишларига қўйиб бўлса ҳам, чидаб юришган эди. Лекин Мирзо Улуғбек Хуросон юришидан ғолибиятсиз қайтди ҳамки, дарҳол бош кўтариб чиқишди. Мирзо Улуғбек инонган лашкарбошилар эса... Юксак рутба, шон-шавкат ва зеб-зийнатга ўч бу амиру умаро эса... фақат тахт соҳиби кучда турган маҳалдаёқ қўл қовуштириб туради. Салтанат сал

¹ Ш о ҳ и ш а р и р — бузуқ шоҳ.

тсбрансин, дарҳол юз ўгиради. Кимчингки қиличи ўткир — улар шунга хизмат қилади!

Ҳа, Хуросон юришидан кўп бойлик, юксак рутба ва шон-шавкат кутган саркардаларнинг ҳамма умидлари пучга чиқди. Не чора, бу оғир юриш зафар келтирмади. Кейинчалик, Мирзо Улуғбек ўз ўғли Абдуллатифга қарши қўшин тортиб, Жайхун бўйларига отланганида эса, Самарқандда қолган шаҳзода Абдул-азиз кўп номақбул ишлар қилиб, бир қанча нуфузли амирларни унга қарши қўйди, урушдан чарчаган фуқаро ҳам ундан совуди. Оқибат, мана, қирқ йиллик меҳнати хавф остида турибди!..

Мирзо Улуғбек бу ўйлардан боши ғовлаб, пешанасини ишқалади, яна бир пиёла шароб ичди, лекин уни ўз қаърига тортган туғёнли ўйлар гирдобидан чиқолмади.

У шогирди Али Қушчининг минг чандон ҳақ эканини дил-дилидан ҳис этар, айни замонда унинг бояги гаплари қайта-қайта эсига тушиб, юрагини ўртар эди. Ахир наҳот унинг шунча хизматлари, илми маърифат йўлида чеккан заҳматлари, сарф этган бойликлари, фуқаро учун қурдирган ҳаммому қаздирган ариқлари, наҳот бунинг ҳаммаси инобатга ўтмаса? Наҳот бўлғуси насллар уни бошқа шоҳ ва бошқа фотиҳлардан фарқ этмаса? Али Қушчи ўйлайдики, Мирзо Улуғбек салтанат талашмасдан тожу тахтни шаҳзодаларга бериб, илму идрок йўлига ўтса бас, шаҳзодалар уни ўз ҳолига қўядилар, суюкли ишинг билан шуғуллан деб, расадхона ва мадрасаларнинг дарвозаларини очиб берадилар. Ҳайҳот! Агарчи фоний олам юмушлари Али Қушчи ўйлагандай осон бўлганида Мирзо Улуғбек бу бевафо ҳокимиятни аллақачонлар тарк этиб, ўзини суюкли ишига бағишламас эрдими? Бошидаги тож, тагидаги тахт илми фунун учун даркор эканини тушунмаганида, бу совуқ кошонани, гуноҳи азимга ботиб қолган бу ҳарам, шон-шуҳрат ва мансаб ишқида ҳеч бир разолатдан тоймаган бу амирлар, сарқору саройбонлар, хурофот ва таассуб ботқоғига ботган дин пешволаридан юз ўгириб, суюкли талабалари орасига, маърифат даргоҳига кетмас эрдими? Лекин не чора? Бу манҳус тожу тахт, бу салтанат, ишонлар устидан ҳокимлик қилмоқ истаги шундай ширин эканки, унинг нияти поклигига ким инонади?

Ким унинг самимийлигига, ўз ихтиёри билан салтанатдан қўл ювганига инониб, тинч қўяди? Агар унга инонсалар, инониб илму идрок билан бамайлихотир шуғулланишга қўйиб берсалар, у ҳозир ҳам вафосиз ҳокимият, бу тожу-тахтдан бажону дил воз кечар эрди...

Юрагини ларзага солган бу ташвишли ўйлар, аламли кўнглидаги бу тўфон нақадар зўр бўлмасин, чарчоқ ва бедор ўтган кечалар ўз ишини қилди: Мирзо Улуғбек бошини курсининг суянчиғига ташлаганича кўзлари юмилиб бораркан, хаёлидан яна ўша фикр ўтди. Башарти шахзода унинг тилагини ҳурмат қилса, ўз ихтиёри билан салтанатдан воз кечиб, ўзини бусбутун илм-фанга бағишлашни кўнглига тугиб қўйди. Лекин субҳидам саройга йиғилган саркардалар уни уйғотишганда Мирзо Улуғбек кечаси кўнглига туккан аҳду паймонини эслаб ҳам ўтирмади. Олтин камарини белига маҳкам боғлаб, бобоси Амир Темур инъом этган тилла бандлик пўлат шамширини тақиб, жангжадалга шайланди. Мирзо Улуғбекнинг иродасидан зўрроқ бир куч уни тахт ва салтанат учун курашга даъват этди. Мирзо Улуғбек бу кучга бўйин эгди...

5

Али Қушчи отининг жоловини дарвозада кутиб олган қоровулга тутқазиб ҳовлига кирди. Ташқарида от туёқларининг дупури эшитилди: уни кузатиб келган сипоҳлар орқага қайтган эди.

Али Қушчи расадхонага қараб юрган эди, қоровул чол:

— Энангиз келмиш, мавлоно,— деди.

— Қайда?

— Китобдорнинг ҳужрасида.

«Китобдор» — Мирам Чалабий бўлиб, кечаю кундуз кутубхонадан чиқмагани учун шу номни олганди.

«Энам бу қора тунда не қилиб юрибди?»

Али Қушчининг хаёли ҳамон Кўксаройда, устодда эди. У кутубхонага ошиқар, у ерда ёлғиз ўтириб, устоднинг гапларини яна бир ўйлаб кўргиси келар, танҳо қолишни хоҳларди. Али Қушчи истар-истамас расадхонанинг орқасидаги толиби илмлар яшайдиган бир қаватли бинога бурилди.

Мирам Чалабий бинонинг энг чеккасидаги торгича хужрада истиқомат қиларди. Хужрада биттагина шам милтираб турар, Мирам Чалабий ўзи йўқ, энаси Тиллабиби ғира-шира хужранинг тўрида тиззаларини қучоқлаганича пинакка кетган эди.

Али Қушчи эшикни оҳиста ёпиб, орқага қайтмоқчи бўлди. Лекин Тиллабиби уйғониб кетиб, апил-тапил ўрнидан турди-да, қушдай пилдираб келиб, ўғлини бўйнидан қучоқлаб олди.

— Қайларда юрибсан, бўталоғим?

Саҳройи манғит уруғидан бўлган Тиллабибининг энг суюкли сўзи «бўта», «бўталоғим» эди. Али Қушчи кулимсираб энасининг елкасини силади.

— Ўзингиз қайдан келдингиз, энажон? Тун ярмидан ошгандур.

— Энангни қўй, бўтам. Ўзинг сўйла: не бўлди, не қўйди?

— Нени сўрайсиз, энажон?

— Ҳамма ёқда шум хабар: султон Улуғбек тахтдан қулабдур. Барча маҳрамлари, барча шогирдлари қатлу қирғин бўлармиш...

Кампир мижжаларида титраб турган ёш томчиларини сидириб ташлаб, дардли кўзларини ўғлига тикди. Сочлари оппоқ оқарган, юзларини қат-қатажин босган бу муштдеккина кампирнинг нигоҳи чексиз меҳрга, унсиз бир изтиробга тўла эди.

Али Қушчи кўнгли бир хил бўлиб, энасини оҳиста қучди, уни тинчитиш умидида бепарво кулган бўлди.

— Бу ёлғонни қайси нобакор топмиш, энажон?

— Нечун куласен? Бутун даҳа сўзлайди, бўталоғим. Раҳматли отанг айтгувчи эди: султонлардин олис юрмоқ даркор экан. Қирқ йил жаҳонгирга маҳрам бўлиб, унинг қароргоҳига мулозимлик қилиб не орттирдим? Бошимга бало орттирдим, холос, дегувчи эди...

— Қўрқманг, энажон...

— Қўрқмай не қилай? Султон Улуғбекка шогирд бўламан деб, не топдинг, бўтам? Топганинг китобми? Китоб деб, бефарзанд, сўққабош ўтасенми, бу дунёдин...

— Насиб қилса бўлиб қолар, эна...

— Қачон? Энанг ўлгандами?

Одатда Тиллабибининг бу гапи Али Қушчининг ғанини келтирар, ҳатто баъзан кампирни силтаб ҳам

ташлар эди, лекин бу сафар негадир юрагини зирқиратиб юборди...

Али Қушчи энасини аранг тинчитиб, унга тўшак ёзиб берди-да, хонадан чиқди.

Тонг яқин. Обираҳмат томондан хўрозлар қичқирғи, итларнинг ҳуриши эшитилар, лекин осмон ҳали юлдузларга тўла эди.

Али Қушчи ўйчан одимлаганича расадхонага кирди, эшик устидаги токчадан шам олиб ёқди-да, тик зиналардан юриб учинчи ошиёнага чиқди. Вожабо, у кутубхонанинг эшигини очиши билан юрагини чулғаб олган ғусса қайгадир тўзғиб кетди-ю, хаёлини қандайдир юксак бир туйғу асир этди. Гўё у кутубхонага эмас, бу чиркин оламдан тамом бошқа, ҳаётнинг икир-чикир ташвишларидан йироқ, мусаффо бир дунёга парвоз қилган эди...

Жомиул улум¹ аталмиш бу хазина учинчи ошиёнанинг иккита катта хонасини эгаллаган эди. Нозик ўймакорлик билан ясалган ва ердан шифтга тегадиган жавонлар китоб ва қўлёзмаларга лим-лим тўла эди.

Али Қушчи белидаги икки белбоғ олтин ва жавоҳирларни ўртадаги курсига «шақ» этказиб ташлади-да, қўлига шамни олиб, жавонларни битта-битта кўздан кечириб чиқди. Мана, ўнг томонда садафдек терилган уч қатор қора чарм жилдлик оғир, қалин китоблар, бу китоблар олис Қоҳирадан келтирилган. Соҳибқирон Амир Темур Кўрагоний султон Боязид елдиришга қарши юриш қилганида ўша томонлардан олиб келган. Лекин улар ҳанузгача яхши мутолаа этилиб, шарҳ қилинмаган.

Устоз Мирзо Улуғбек осойишта даврни кутар, Мисрияи Қоҳирадан, Бағдод ва Дамашқ мадрасаларидан фозилларни чақиртириб, бу китоб ва нодир қўлёзмаларнинг мағзини чақтириш, уларни шарҳ эттириш ниятида эди...

Узоқ Мисрдан келтирилган бу қўлёзмалар ёнидаги жавонларга Бағдоддан, ҳикмат хазинаси, деб аталмиш «Ҳизонат ул ҳикмат»дан олиб келинган китоб ва қўлёзмалар терилган. Уларнинг кўк, қизил, яшил сахтиён жилдларидаги тилла суви юритилган гулдор безаклар шам шуъласида нафис зиё сочиб товланади.

¹ Ж о м и у л у л у м — илм хазинаси.

Ундан нарироқдаги рахларига ҳайвон ва қушларнинг суратлари ўйилган нақшинкор жавонларга Чин¹ ва Ҳиндистондан келтирилган ноёб китоблар терилган бўлиб, уларнинг ҳар бири кўк ва сарғиш ипак матоларга ўралган.

Бундан беш-олти йил муқаддам, Шоҳруҳ Мирзо вафотидан олдин, устод Ҳиндистон билан Чиндан тилла аъзазига икки катта алломани чақиртириб олган эди. Ҳинд фозили кўп ўтмай фоний дунёни тарк этди. У ҳатто ҳинд мунажжимлари яратган машҳур «Сид-ҳайта»²нинг таржимасини ҳам ниҳоясига етказолмади... Чин-Мочиндан келган гапдон кўса аллома эса, Улуғбек мадрасасида бир неча йил форс ва туркий тилларни ўрганди, арабчадан таҳсил олди, ниҳоят, туркий тилда бидир-бидир қилиб сўзлайдиган ҳам бўлди. Сўнгра Чиндан келтирилган бир қанча китобларни форсий ва туркийга таржима қилди, лекин у ҳам ишни ниҳоясига етказолмади, элимни соғиндим деб, Чинга отланган савдо карвони билан ўз юртига жўнаб кетди. Ундан қадимий Чин-Мочин мунажжимларининг форсийга таржима қилинган уч жилд китоби қолди...

Хонанинг тўридаги четларига тилла тасмалар қўқилган жавонларни Мовароуннаҳр фозилларининг китоблари-ю, нодир қўлёзмалари эгаллаган. Бу китоблару қўлёзмаларнинг ҳар бири алоҳида ишлов берилган яшил ва фируза ранг чарм билан жилдланган. Ҳар бир жилдга муаллифнинг муборак исми шарифлари зарҳал ҳарфлар билан битилганки, мана, ҳозир, шамнинг ҳавини шуъласида гўё сўнмас юлдузлардай ялтираб турибди.

Ана, энг тепада, Абу Абдулла Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийнинг олти жилдлик табаррук асарлари қатор турибди. Ривоятларга қараганда, бу китобларнинг уч жилдини алломалар сарбони мавлоно ал Ҳоразмий ҳазратлари ўз муборак қўллари билан битган: улар гўзал Бағдоддан, машҳур «Байтул-ҳикма»дан олиб келинган... Унинг ёнида Жамиул-улум аталмиш Абу Али ибн Сино ҳазратларининг тиббиёт масалаларига оид йигирма жилдлик «Китоб уш-шифо»си ва

¹ Чин — Хитой.

² «Сидҳайта» — астрономияга оид машҳур асар.

яна камида ўн жилдлик «Китоб ун-нажот» асарлари ва ниҳоят уч жилдлик шеърӣ асарлари терилган... Уларнинг ёнида Мавлоно ал Форобийнинг ўн олти жилдлик донишмандлик мажмуалари, фозиллар фозили жаннатмакон Абу Райҳон Беруний ҳазратларининг ҳаммаси қизил саҳтиён жилдлик китоблари олтиндай жиллоланиб, ярқираб турибди. Ул зоти шарифнинг фақат бир асари, коинот сирларига бағишланган «ал-Қонун ал-Масъудий» деган асаригагина фируза ранг жилд қопланган. Устод буюк алломанинг бу китобини кўп мутолаа қилар, шунинг учун ҳам уни бошқа китоблар орасидан тез топиб олиш ниятида фируза ранг жилдга ўратган эди... Ундан пастроқда донишлар дониши Аҳмад ибн Абдулла Марвазий, риёзиёт илмининг пири Аҳмад бин Муҳаммад Фарғоний ва мавлоно Абул Вафо ас Самарқандий, мунажжимлар сарвари Ғиёсиддин Жамшид ҳам Насириддин Тусий, унинг ёнида жаннатмакон устод Қозизода Румийнинг пурҳикмат асарлари терилган...

Ҳар сафар мавлоно Қозизода Румий—покиза руҳлари гулшани боқода масрур бўлғай!— бу илм масканига кириб, бу жавон олдида тўхтаганида, китобларга қўл узатишдан олдин кўзаларини юмиб, лаблари пичирлаб, дуо ўқир, сўнг, танлаган китобини олиб қош-кўзларига суртар, лабига босар, шундан кейингига китобни очиб, мутолаага киришар эди. Устод ўзигина эмас, бу даргоҳга қадам қўйган ҳар бир талабадан шундай қилишни талаб этарди.

Али Қушчининг кўз олдида яна ўша илиқ баҳор кунӣ келди. Эсида бор, мавлоно Қозизода Румийни Мирзо Улуғбек ўзи бошлаб келган эди. У маҳалда аълоҳазратлари айни кучга тўлган, ёш, иқтидорли йиғит эди. Ўзи ҳам эғнидаги заррин либоси, бошидагу симобий дастори, бутун шиддатли қиёфаси билан ёнидаги барча аъёнлардан ажралиб турарди. Шу боисданми, аълоҳазратларининг ёнида устод Қозизода Румий яна ҳам нимжонроқ ва ожизроқ кўринарди. Лекин бу нимжонгина оппоқ чолнинг вужудидан аллақандай ички бир зиё, кишини ўзига ром қилувчи бўлакча бир меҳр ёғилиб турарди!..

Мавлоно билан Мирзо Улуғбек чинор соясидаги баланд курсилардан жой олишди. Сўнгра устод Қозизода Румий онҳазратнинг илтимоси билан зарбоф

матого ўралган қалин китобини очиб, риёзиёт илми ҳамда бу илмининг фалакиётни ўрганишдаги ўрни тўғрисида баҳс юритди. Али Қушчи устоднинг риёзиёт илмига бағишланган бу пурҳикмат китобини мадрасада кўп мутолаа қилган эди. Лекин мутолаадан олган завқи бир бўлди-ю, мавлононинг ўз оғзидан эшитгани бир бўлди. Устод мураккаб риёзиёт масалаларини шундай мулойим овозда, шундай тиниқ бир мантиқ билан ечиб бердики, Али Қушчи, гўё рисола эмас, ажиб мусиқа тинглаётгандек эриб кетди... Фақат Али Қушчи эмас, Мирзо Улуғбек билан бирга келган барча аъёнлар ва барча илм аҳли ва ҳаттоки, илм-фандан узоқ аркони давлатлар ҳам бошларини эгиб, чуқур сукутга чўмиб эшитдилар.

Нихоят, устоз китобини ёпиб, аълоҳазратларига қаради. Аълоҳазратлари мавлонога ташаккур билдириб, ҳамон сукут сақлаб ўтирган аъёнлар ва толиби илмларга юзланди, чеҳрасига аллақандай маҳобат бағишлаган калта, қалин соқолини силаб, устоднинг каломи аён бўлган-бўлмаганини сўради. Мирзо Улуғбекнинг сўроғига бирор кимса жавоб бермади. Мадраса саҳнини тўлдирган халойиқ бошини ҳам қилиб, чурқ этмай ўтирарди. Мавлоно Қозизода Румий ҳафақон бош чайқади, Мирзо Улуғбек эса мийиғида кулимсираб қўйди. Шунда Али Қушчи ийманибгина ўрнидан турди ва қисилиб-қимтиниб унга ҳамма нараса аён эканини изҳор қилди.

Мавлоно Қозизода Румийнинг кўзлари чарақлаб кетди. Мирзо Улуғбек эса илми риёзиёт ва ҳандаса¹ борасида уст-устига саволлар берди.

Али Қушчи аввал тортиниб, кейин эса хиёл дадилланиб, ҳамма сўроқларга жавоб берди.

Шундан кейин Мирзо Улуғбек уни ёнига чақириб, авлод-аждодини, қайси мадрасада, кимлардан таълим олганини суриштирди, устод Қозизода Румий эса, майин соқоли билан унинг юзини силаб, пешанасидан ўпди...

Али Қушчи бу эсдаликлардан кўнгли бир хил бўлиб, тўрдаги хонага ўтди.

Бу хсаннинг деворларига ҳам безакли жавон яса-либ, ердан шифтигача китоб терилган. Фақат қиб-

¹ Ҳ а н д а с а — геометрия.

ла томондаги девор бўш, унга онҳазратларининг сямовот жадваллари осилган эди. Мисрияи Қоҳирадан келтирилган қалин ипак қоғозга туширилган зарҳал нуқталар — юлдузлар сурати қоронгида худди чинакам осмону чинакам ситоралардай ярқираб, ажиб бир манзара касб этган эди...

Жадвалнинг тагидаги тилла суви билан битилган шарҳлар ва ҳар хил кўрсаткичлар эса симобдай ялтираб турарди.

Хоначинг тўридаги ҳар хил устурлоблар ёнига баланд суянчиғлик иккита юмшоқ курси қўйилган.

Мирзо Улуғбек кечалари шу ерда ўтириб, мутолаа қилишни суяр, суюкли жадвали устида ҳам шу ерда ишлар эди. Али Қушчи-чи? Ахир тўрдаги деворда ажиб манзара касб этиб ялтиллаб турган бу коинот сурати, бу мураккаб жадвалларнинг бунёдга келишида унинг ҳам, Али Қушчининг ҳам хизматлари бор!.. Ёлғиз жадвал эмас, бу нодир хазина, уммочдан жавоҳир қидирган ғаввос машаққати билан топилган бу пурҳикмат асарларни йиғишда ҳам Али Қушчининг меҳнати ва заҳмати бор!

Ана, жадвалларнинг ёнида, бурчакдаги жавонда, Мирзо Улуғбекнинг олти жилдлик тарихий асарлари ёнида унинг — Али Қушчининг ҳам китоблари турибди!.. Наҳот бу ноёб хазинадан, умрининг энг онгли, энг масъуд дамлари ўтган, унга мушоҳада лаззатини бағишлаган, ёлғон дунё гурбатларини эсидан чиқариб, фалакиёт оламида эркин сузишга ўргатган бу мунаввар масканидан айрилса?!

Боя устод айтган бидъат ва хурофот маддоҳлари уни риндона кайфиятлар оғушида қолган осий банда деб ўйлашади, Али Қушчи эса шу даргоҳни деб, шу илм дурдоналарини деб, барча фоний дунё лаззатларини тарк этди, ҳатто ногирон энасини юм-юм йиғлатиб, уйланмоқ ва фарзанд кўрмоқ бахтидан маҳрум бўлди... Наҳот энди, қирқдан ошиб, бебақо умрнинг охири кўриниб қолганида, бу зиё масканидан айрилса? Айрилганда не қилади? Қаригач чоғида қайга боради?

Али Қушчининг қалбини ҳазин куйдай тиниқ бир мунг чулғаб олди. Бу мунг, бу ҳазин куй, дилининг энг нозик торларини оҳиста чертиб, кўнглида қандайдир хаста, нотаваон ҳислар қўзғатди. Гўё у бу ёруғ

дунёда ёлғиз қолган, ҳамма ундан юз ўгирган, ҳамма уни ташлаб кетган эди... тўсатдан у лабларида нордон бир таъм сезиб, ҳушига келди-ю, қўлидаги шамчи баландроқ кўтариб, чор-атрофига қаради: китоблар, китоблар, китоблар!.. Йўқ, бу китобларни ўн-ўн беш эмас, юз сандиққа ҳам сиғдириб бўлмас! Бас! Устод бу ноёб асарларнинг ичидан энг нодирларини, қимматбаҳо тошлар орасидаги лаъл ва инжуларни айтибди! Лекин бу сандиқларни кимга ясатади? Олтин ва жавоҳирларни қандай сарф қилади? Бу нодир хазинани қаерга яширади? — Али Қушчи ўйлаб-ўйлаб, шу бугуноқ мавлоно Муҳиддиннинг ҳузурига бориш ва унинг отаси Хожа Салоҳиддин заргар билан маслаҳатлашишга аҳд қилди.

У ўйчан одимлаб биринчи хонага чиқди. Белбоққа тугилган олтин ва жавоҳирларни хонтахтадан оларкан, пиёладай-пиёладай қуйма тиллалар қўлидан сидирилиб тушиб, гиламда юмалаб кетди, сочилган лаъл ва инжулардан нимқоронги хонада юлдузлар чарақлади...

Али Қушчи бу бойликни қаерга яширишини ўйлаб узоқ турди, ниҳоят, эшик устидаги қалич китобларнинг орқасига яширди, кейин ташқарига чиқиб, таҳорат олди, эртароқ бўлса ҳам бомдод намозини ўқиб, чакмонини кийди-да, энасидан хабар олиб туришни қоровулга топшириб, расадхонадан чиқди.

6

Уфқдаги тоғларнинг усти ғира-шира оқарган, лекин осмонда, сийрак булутлар орасида ҳамон милт-милт ёнган юлдузлар кўринарди. Этни жунжиктирувчи совуқ шабада эсар, йўл бўйидаги дарахтлар ҳамон тундагидай эгилиб-эшилар, рўпарадаги «Боғи майдон» дарёдай шовиллар эди.

Одатда шаъбон ойи бундай совуқ келмас, Самарқанд боғлари нафис қизил-қирмизи рангга бўялиб, илиқ куз офтобида майин товланиб, эркаланиб ётарди... Ҳар куни бу маҳалда қовун-тарвуз ортилган четан араваларда деҳқонлар ўтар, эшакларига сават-сават новвот ранг узум ортган боғбонлар, қип-қизил ёнган чойнакдай-чойнакдай анорлар, нашвати ноклар солинган тоғораларни бошларига қўйган йигитлар бо-

зор томон шошилишар, сурув-сурув қўйлар, гоҳида эса қўнгироқларини жангир-жунгир қилиб туя карвонлари ўтиб қоларди... Букун катта йўлгина эмас, четан ва пахса девор билан ўралган боғлар, ҳовлилар, уйлар — ҳаммаси жимжит. Гўё доруссалтана Самарқанд таҳлика остида қолганини одамларгина эмас, парранда ва даррандалар ҳам сезгандай, на қушларнинг сайраши эшитилади, на қўй-қўзиларнинг маъраши! Хатто итлар ҳам пана-панага кириб кетганга ўхшайди.

Али Қушчи Қусам ибн Аббос мақбарасидан ўтиб, чапга бурилганда олдинда, Регистон томонда, йўқ, ундан ҳам нарида, Кўксарой майдонида ноғоралар гумбурлади, ноғораларга карнайларнинг наъраси қўшилиб, еру кўкни ларзага солди...

«Онҳазрат отланибдур!..» — Али Қушчи хаёлан устодга омад тилаб, юзига фотиҳа тортди.

У тош терилган катта кўчага чиқиб, масжиди жомега бурилганида орқадан, Шоҳизинда қабристониининг рўпарасидаги хонақоҳ томондан, «Ё олло дўст, ё олло!» деган нидо эшитилиб, бир тўда дарвешлар кўринди.

Эгниларида жанда, бошларида эчки терисидан тикилган учлик кулоҳ, қўлларида исириқ тутатилган качкул, дарвешлар кўзларини юмиб бошларини бир меъёрда тебратишиб, жазава билан зикр тушиб келишарди:

Ё олло дўст, ё олло!
Ҳақ дўст, ё олло!..
Фоний дунё деганлар,
Тақвони тарк этганлар,
Ҳамду сано демасдин,
Кайфи сафо деганлар,
Гуноҳига адад йўқ,
Тонг-ла маҳшар мадад йўқ.
Ё олло дўст, ё олло,
Ҳақ дўст, ё олло!

Қаландарлар исириқнинг ўткир ҳидини таратиб, бир меъёрда чайқалишиб, «ёҳу-ҳу» лаганларича Али Қушчининг ёнидан ўтиб кетишди.

Али Қушчи ўзини четга олиб, уларни ўтказиб юбораркан, энг орқада кетаётган, қоп-қора соқоли кўксига тушган, кўзлари ёниб турган барваста дар-

реш ўгирилиб қарагачини кўрди ю, юраги «шиғ» этди. Бу ўша, кечаси устод сўраган, Қаландар Қарноқий деган дарвеш эди... Қаландар Қарноқий унга бош ирғаб, билинар-билинмас таъзим қилгандай бўлди.

Али Қушчи унинг яғриндор бақувват қадди-қоматига, жулдури чиқиб титилиб кетган ҳирқасига тикилганича тўхтаб қолди, сўнгра бир-бир босиб масжиди жоменинг ён томонидаги тор кўчага бурилди...

Қаландарларнинг «Ё олло дўст, ё олло»си узоқлашиб борар, лекин Али Қушчининг кўз олдидан дарвешнинг серсоқол юзи, аллақандай дардли нигоҳи кетмас эди.

Қаландар олис Ясси шаҳри, тўғрироғи, Ясси яқинидаги Қарноқ қалъасидан эди.

У бундан қарийб йигирма йил муқаддам, қипчоқ хони Бароқ ўғлон Сигноқ ва Яссини босиб олган йили, бир гуруҳ йигитлар билан Мирзо Улуғбекдан мадад тилаб келган эди.

Ўша йили Сайхун бўйларида Бароқхонга қарши бўлган жангу жадалда Қаландар мислсиз жасорат кўрсатиб, устодни ўлимдан асраб қолганлардан бири бўлган эди. Лекин бу юришда унинг энг азиз дўстлари — Ясси ва Сигноқ йигитлари ҳалок бўлган, шу боисданми ё Мирзо Улуғбек қаттиқ мағлубиятга учраб Ясси ғанимлар қўлида қолганиданми, хуллас, Қаландар сипоҳиликни тарк этиб, илм-фанни ихтиёр этган эди.

У сипоҳий кийимларини мадраса толибларининг саруполарига алмаштириб, бошига дастор ўраб, мадрасаи Улуғбекда, Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддин қўлида таҳсил олди. Илм соҳасида ҳам кўп эуқко чиқиб устоднинг меҳрига муяссар бўлди. Хусусан, туркийда кўп нафис шеърлар битди. Аммо бу орада (фалакнинг ўйинини қаранг!) ўз устози мавлоно Муҳиддиннинг қизи Хуршида бонуга ишқи тушиб қолди.

Мавлоно Муҳиддин одамийлик қилиб, шогирдини куёв қилишга ризолик билдирди, аммо отаси Хожа Салоҳиддин заргар фақир шоирни суюкли неварасига номуносиб топиб, шоирнинг раъйини қайтарди. Шушу серзавқ, дилкаш шоир тўсатдан ўзини ҳаммадан олиб қочадиган бир зоҳидга айланди. Сал ўтмай, у мадрасани тарк этиб, гадоликка юз тутди... Бу воқеадан кейин Али Қушчи уни бир неча бор кўрган эди, лекин Қаландар устодини кўрса ҳам кўрмаганликка олар,

кўзларини юмиб, кулоҳлик бошини тебратиб, зикр тушганича ўтиб кетарди. Бугун нечундир ўгирилиб қаради, бош ирғаб таъзим қилгандай бўлди. Бу таъзим қамоли ҳурматданми ё билъакс, таҳдид ишорасими?

Олисда, Кўксарой томонда ҳамон ноғоралар гум-бурлар, карнайлар сурон соларди. Кўчалар, гузарлар ҳамон кимсасиз, осуда. Одатда бу маҳалда катта чарм мешларини бўйинларига осиб олган мешкобчилар кўчага сув сепиб, фаррошлар ҳамма ёқни ёғ тушса ялагудек қилиб супуриб-сидириб қўйишар, сўнг кўчанинг икки юзидаги раста-раста дўконлар очилар, темирчилар кўраларга саксовул, кўмир қалаб, гуп-гуп босқон урар, норғул, паҳлавонжусса тақачилар осмонга сапчиган асов отларни зорли кишнатиб тақа қоқар; сангтарошлар мрамор тошларни чўкичлаб нақшинкор буюмлар ясашар; чархчилар учқун сачратиб пичоқ ва ойболта чархлашар; суяктарошлар қилич ва ханжарларга қимматбаҳо даста йўнишар; гиламдўза ва шоҳичилар; сандиқчи ва бешиксозлар, дурадгорлар, кулоллар, чилангарлар, мискарлар ишга киришар — ҳамма ёқ тарақ-туруқ бўлиб кетарди. Бу пайтда нонвойлар нон ёпишга, ҳолвафурушлар ҳолва, сомсапазлар сомса, кабобпазлар кабоб лиширишга киришар, ҳаво иссиқ нон ва сомса, пиёз ва кабобнинг тутун аралаш аччиқ ва хушбўй ҳидига тўларди. Ҳозир эса дўконлар берк, ҳамма ёқ сув қуйгандай жимжит.

Али Қушчи бу расталарни севар, қўли бўш кунлари ё мутолаадан чарчаган пайтлари аксарият шу ерга келиб, усталарнинг ишига разм солиб, улар билан суҳбатлашиб ўтиришни яхши кўрар эди. Наҳот сокин дарёдай бир меъёрда оққан бу ҳаёт довулга учраса? Наҳот бу чексиз расталар, бир-бирига туташиб кетган дўкон ва дўкончалар, нозик устахоналар, ҳаммаси зер-забар бўлса?..

Али Қушчи кўнгли бир хил бўлиб қадамини тезлаштирди. Тор кўча чекиниб, олдинда кичикроқ бир гувар кўринди. Гузарнинг ўртасида шохлари қуриб-қовжираб қолган бир туп шотут ўсарди. Шотутнинг ўнг томонида болохонаси кўчага қаратиб қурилган салобатли бино қад кўтарган. Болохонанинг тагида қўш тавақали залварли дарвоза, дарвозанинг ўнг қанотида эшик. Майдоннинг чор-атрофи ялпоқ гиштан қурилган қатор уйлар билан ўралган. Бу — Салоҳиддин

заргарнинг дўконлари бўлиб, улар ҳам берк, ҳар бир эшикда отнинг калласидай қулф.

Али Қушчи дарвоза олдида тўхтаб, огир мис ҳалқаларни қоқди. Анчадан кейин ичкаридан:

— Савдо йўқ. Дўкон ишламайди,— деган бўғиқ, хирилдоқ овоз эшитилди.

— Камина Мадрасаи Улуғбекдан мавлоно Муҳиддинни зиёрат қилгани келдим... Кириб айтинг: биродаричга Али Қушчи келибдур, денг.

Ичкарида гурс-гурс оёқ товуши эшитилди. Сал ўтмай эшик қийғоч очилиб, белига қилич оingan қора барзанги йигит кўринди.

Али Қушчи тепаси ёпиқ қоронғи бостирмага кирди ва тор йўлакдан ўтиб, ўрдадай кенг ҳовлига чиқди. Ҳовлининг тўрт томони ҳам олди айвон бинолар бўлиб, бир-бирига туташиб кетган эди. Нозик нимпушти ва ложувард рангга бўялган баланд пештоқлар, айвоннинг ўймакор устунлари, безакли эшик ва дарчалари ҳозиргина чиққан совуқ куз офтобида чарақлаб, кенг ҳовлини аллақандай нурафшон қилиб юборган эди.

Али Қушчи ҳовлига кирганда ўнг томондаги уйнинг эшиги оҳиста очилиб, бошида тўқ ҳаво ранг ипак рўмол, эгнида тўпиғига тушган ҳаво ранг шойи кўйлак, оёғида учига ёқут қадалган бежирим кобулий кавуш, тол чивикдай нозик бир қиз кўринди. Қиз Али Қушчини кўриб, юзини ҳарир ҳаво ранг рўмоли билан тўсиб олди, оҳунинг кўзларидай катта серкиприк кўзларини ерга тикиб, кафтини кўксига бошиб, бош эгди.

— Ассалом, устоз...

«Ё тавба! Бу не ҳолки, бир печа дақиқа орасида ҳар иккала ошиқ-маъшуқни ҳам кўрса!»

Бону, таълим кўрган эмасми, уни устоз, деди...

Али Қушчи негадир кўнгли эриб:

— Умринг узоқ бўлғай қизим,— деди.— Даданг уйдаларми?

— Уйдадурлар. Марҳамат қилинг, устоз...— Хуршида бону кўлини кўксига қўйганича чекиниб, унга йўл берди. Бонунинг овози ҳам чеҳрасидай мулоим ва хиёл маъюс эди.

Али Қушчи айвонга чиқиб, олдин даҳлизга, даҳлиздан чап қўлдаги таниш хонага кирди. Ерга

хитойи ипак гиламлар тўшалган, шифтига тилла қандил осылган бу кенг чорхари хона — мавлоно Муҳиддиннинг истироҳатгоҳи ҳисобланар эди.

Уйнинг тўрида, қат-қат шоҳи кўрпачалар устида, боши пар ёстиққа чўкиб ётган мавлоно Муҳиддин уни кўриб, ўрнидан қўзғалди.

— Қўзғалманг, азизим, қўзғалманг!.. — Али Қушчи жадаллаб бориб, биродарининг ёнига тиз чўкди.

Мавлоно Муҳиддин қирқ беш ёшлар чамасидаги, қош-кўзлари қизининг қош-кўзларидай қоп-қора, оқ-сарикдан келган, нозиккина, бўйчан бир одам эди. У пешанасини шойи қийиқча билан боғлаб, бошига учлик қора тақя кийиб, авраси мовут қимматбаҳо сувсар пўстинига ўраниб олганди. Мавлоно қўш-қўш олтин узуклар тақилган узун ингичка бармоқларини чўзиб кўришди-да, ёстиққа ёнбошлади.

— Олло шифо бергай! — Али Қушчи юзига фотиҳа тортиб дўстига қаради. — Қалайсен? Табибга кўриндингму?

Мавлоно Муҳиддин «ҳа» деб бош ирғади-да, кўзини юмди.

Хонага мадраса талабасига ўхшаган ёш маҳрам кириб, ўртага дастурхон ёзди, кумуш баркашларда иссиқ нон, сомса, пиёз пўстидай нозик чинни ликопчаларда асyal, бодом, майиз олиб келиб қўйди.

Али Қушчига хонада нимадир етишмаётгандай бўлиб, атрофига қаради, қаради-ю, бир зум ағрайиб қолди. Икки томондаги китобларга тўлиб турадиган қуббали жавонларда на бир китоб бор эди, на бир қўлёзма! Уларнинг ўрнига бежирим хитой чиннилари, четларига тилла суви юритилган мунаққаш пиёлалар, гулдор кумуш баркашлар, ўймакорлик билан ишланган нозик қумғончалар, ранг-баранг кўза ва кўзачалар терилган, бунинг ҳаммаси ярақлаб-чарақлаб кенг хонани заррин жилога тўлдириб юборган эди.

Али Қушчи ҳайрон бўлиб, мавлоно Муҳиддинга қаради. У ҳамон кўзларини юмиб, ёнбошлаб ётарди. Али Қушчи кўнглига ёпирилиб келган аллақандай ёмон туйғуни босиб:

— Кеча устод чақиртирган эркан, Кўксаройда бўлдим, — деди.

Мавлоно Муҳиддин жойида бир қўзғалиб, йўталиб қўйди.

— Каминага ҳам чопар юбормишлар. Таассуфким, хасталик сабаб, изҳори ихлос этмоқнинг чораси бўлмади.

Мавлоно Муҳиддин негадир қизаринқираб, Али Қушчини дастурхонга қистади. Ажабо: у устод тўғрисида бир оғиз гап сўрамади.

— Устод сизга салом йўллади...

— Абадул-абад саломат бўлғайлар. Марҳамат, ноз-неъматдан слғайсиз, азизим...— Мавлоно Муҳиддин шоша-пиша патирларни ушатиб, Али Қушчини дастурхонга қистади. Али Қушчи совуқ кулимсираб:

— Салом билан бирга устод бир нозик тилак билдирдилар, — деди.

Мавлоно Муҳиддиннинг патир ушатаётган нозик бармоқлари ҳаракатдан тўхтаб, ҳавода муаллақ осилиб қолди.

— Не тилак эрмиш?

— Хабарингиз бордур, азизим, букун субҳидам аълоҳазратлари Мовароуннаҳр сарҳадига қўшин тортиб кирган шахзодага қарши юриш бошлади... Иншооллоҳ, қирқ йил шафоат қилган тангри таоло бу сафар ҳам ўз иноятини дариг тутмас... Ва лекин...—Али Қушчи устоднинг маҳзун чеҳрасини эслаб, бир энтикиб олди.— Ва лекин, бандан ғофил ҳақ таолонинг ихтиёрини билмоқдан ожиздурмиз. Агарчи ҳумо қуши шахзоданинг бошига қўниб, юрт осойиши бузилса... расадхонадаги барча нодир китоблар, барча ноёб қўлёзмаларни асраб қолмоқ сизу бизга юкланибдур, биродари азиз...

Мавлоно Муҳиддин «ялт» этиб Али Қушчига қаради.

— Асраб қолмоқ?... Бунинг учун не қилмоқ керак? Ақлимга сиғмайдур...

— Бунинг учун энг нодир қўлёзмалар билан ноёб китобларни яширмоқ даркор. Расадхонадан олиб чиқиб, ишончли жойга яширмоқ керакдур...

— Ишончли жой... бу даргоҳми?

Мавлоно Муҳиддиннинг юзида шундай зўр бир саросима акс этдики, Али Қушчи кулимсираб бош чайқади.

— Йўқ, биродар, бу даргоҳ тўғри келмас. Сўз бир китоб, ўн китоб эмас, беш-олти туяга юк бўладурғон хазина устида борадур...

Мавлоно Муҳиддин тилла узуклар тақилган ингичка бармоқлари билан дастурхонни ҳимарганича жим қолди.

— Бизнинг даргоҳ тўғри келмаса... камина не қилай? Мақсадингизни англамадим...

— Нечук англамайсиз, азизим?— деди Али Қушчи зардаси қайнаб.— Устод сиз билан мени энг яқин шогирдларим деб, бу юмушни юклагандур. Фақир ҳузурингизга маслаҳат сўраб келдим.

Мавлоно Муҳиддиннинг оқ-сариқ юзига қизиллик югурди.

— Маъзур кўргайсиз,— деди у шошиб.— Кўп мушкул юмушдир бу. Камина бу ишга қиблагоҳимдан бемаслаҳат қўл уролмасмен. Ижозат берсангиз, ул зотдан маслаҳат сўраб эдим.

Али Қушчи «маъқул», деган маънода бош ирғади.

Мавлоно Муҳиддин шоша-пиша ўрнидан турди, ялтироқ қора чармдан тикилган қошиқдеккина кавушини оёғига илиб, шип-шип юриб хонадан чиқди.

Али Қушчи қўлидаги гулдор пиёлани айлантирганича чуқур хаёлга толди.

Мавлоно Муҳиддин Улуғбек мадрасасига мударрис этиб тайинланган йили Салоҳиддин заргар худди шу ҳовлида бутун Самарқанд аҳли ирфонига ош берган эди. Ошга жаннатмакон устод Қозизода Румий билан онҳазратлари ҳам ташриф буюрган эдилар. Ушанда Салоҳиддин заргар суюкли ўғли мавлоно Муҳиддин учун йиққан нодир қўлёмаларини кўз-кўз қилиб, аълоҳазратларининг таҳсинига сазовор бўлган эди. Зотан бу мавқе, бу обрў, бу бойлик — ҳаммаси Мирзо Улуғбек орқасида орттирилган эди. Устод шогирди мавлоно Муҳиддинни шундай суяр, унинг илми ва салоҳиятларини шундай юксак баҳолар эдики, ёшлигига қарамай мударрисликка кўтариб, катта нафақа тайин қилди. Ўғлига бўлган бу ҳурмат-эҳтиром туфайли отаси Хожа Салоҳиддин заргар «тархон» номини олди, Мирзо Улуғбек унга савдо аҳлидан ҳеч бирига бермаган имтиёзларни берди, ҳатто тамғадан¹ ҳам озод қилди. Қисқаси, Салоҳиддин заргар Мовароуннаҳрдаги энг нуфузли одамлардан бирига, энг катта савдогарга айланди. Энди бўлса...

¹ Тамға — алоҳида солиҳ.

Ҳайҳот!— Али Қушчи оёқ шарпаларини эшитиб бошини кўтарди.

Бўсағада... фил тишидан ясалган оппоқ асосига таяниб, Хожа Салоҳиддин заргар турарди. Эғнида қизил мовут тўн, бошида зар билан тикилган учлик гилам дўппи, Салоҳиддин заргар пойгакда тўхтаб, пахмоқ қошлари остига яширинган тийрак кўзлари билан Али Қушчига тикилиб қолган эди.

Етмишга борган бу чолнинг қадди қомати, узунчоқ оппоқ юзи, ҳатто кийинишида қандайдир пинҳоний бир гўзаллик бор, ўзиям муштдеккина бўлса-да, зуваласи пишиқ, нигоҳи ўткир эди.

Али Қушчи ўрнидан туриб тавозе билан салом берди.

Чол фил тишидан ясалган, бандига дур ва ёқут қадалган асосини деворга суяб, тўрдаги кўрпачага ўтиб ўтирди, ўтираркан, Али Қушчи билан ўғлига икки ёнидан жой кўрсатди.

Боя дастурхон ёзган ёш маҳрам шарпасиз одимлаб кириб, ўртадаги кумуш баркашни олиб чиқиб кетди ва бир лаҳзадан кейин тилла баркашда янги мева-чева олиб кирди. То бу ишнинг ҳаммаси бажо келтирилмагунча Салоҳиддин заргар чурқ этмади. Ёш маҳрам орқаси билан юриб чиқиб кетгандан кейингина бошини кўтариб, ўткир кўзларини Али Қушчига тикди.

— Кўп бўлди, фақир кулбамизга қадам ранжида қилмаган эдилар. Энди хуш келибсиз, мавлоно!..

Али Қушчи унинг «фақир кулбамиз», деганига ичида бир кулиб қўйди.

— Ташаккур сизга. Ҳузурингизга бир ниятда ташриф буюрган эдим, тақсир. Мавлоно Муҳиддин баён қилгандур...

Салоҳиддин заргар «баён қилди», деган маънода бош ирғади. Сўнг, қўлидаги пиёладан хушбўй чой ҳўпларкан, секин деди:

— Бу муаммони муҳокама қилмоқдан бурун сизга айтадурғон бир оғиз сўзим бор, мавлоно... Сиз Мирзо Улуғбек ҳазратлари тожу тахтдан айрилгонидан хабарингиз борми?

Чолнинг қалин қошлари тагига яширинган чағир кўзлари тикондай қадалиб турарди.

— Йўқ! Камина тунда онҳазратимнинг ҳузурида эдим. Давлатпаноҳ букун субҳидам лашкар тортиб...

Салоҳиддин тархон тоқатсизланиб елкасини учирди.

— Маълумингиз бўлғай: шаҳзодаи жувонбахт Мирзо Абдуллатифнинг лашкари шу сонияда довонда турибди. Аълоҳазратларининг жамики саркардалари тахтимизнинг валиаҳди Абдуллатифга байъат этгандур!¹...

Али Қушчи бунн кечаси устоднинг ўксик руҳиданоқ сезган эди. Лекин Салоҳиддин заргарнинг салтанат сирларини бу қадар яхши билиши уни ҳайратга солди. У лол бўлиб ер остидан мавлоно Муҳиддинга қаради. Мавлоно Муҳиддин, гўё бу нохуш хабардан эзилиб кетаётгандай, бошини елкалари орасига олиб, ғужанак бўлиб ўтирарди.

— Энди сизга бир сўроқ, мавлоно: бу мушкул вазиятда жазм этган юмушингиз нечоғлик хатарли эканини мулоҳаза қилиб кўрдингизму?

Салоҳиддин заргар пиёласини ўғлига узатиб, Али Қушчига тик боқди. Али Қушчи «ҳа, мулоҳаза қилиб кўрдим», демоқчи эди, лекин чол овозини хиёл кутариб:

— Яна маълумингиз бўлсинким,— деди,— сиз яшириб олиб қолмоққа жазм этган илм дурдоналари ўтда ёндирилмоққа фатво қилингандур!..

Али Қушчи бир сапчиб тушди.

— Қайси жоҳил бу фатвони бермишдур?

— Бу сўздан хулоса шуким,— деди Салоҳиддин заргар унинг саволига жавоб бермай,— кутубхонани яшириб, куфр китобларни асраб қолмоқни ният қилган осий банда ҳам ўшал китоблар гулханида ёнмоғи муҳаққақдур! Буни астойдил муҳокама қилиб кўрдингизми, ўтлим?

Сўнгги сўзларни айтаётганда чолнинг овози таҳдид билан янгради-ю, Али Қушчи беихтиёр сесканиб кетди. Кўпни кўрган, ҳам бу дунё лаззатини тотган, ҳам умрида кўп азият чеккан бу ўктам чолнинг самимийлиги бешак-бешубҳа эди. Лекин нечун бу сўзлар Али Қушчининг юрагига ғулу солди? Нечун тунда, устод хавф-хатардан сўз очганида чўчимаган одам, энди чўчиди? Ё унда иш бунчалик қалтис эканини билмас эдими? Бас! Билганда нима қиларди? Танлаган йў-

¹ Байъат этмоқ — қасамёд қилмоқ.

лидан қайтармиди? Илм-фанни тарк этиб, тақво йўлига ўтармиди? Улуғбек мадрасасини, расадхонани ташлаб, масжидга борармиди? Мударрислик тақясини ечиб, бошига имомлик дасторини ўрармиди?

Унинг ўйланиб қолганини кўргач Салоҳиддин заргар:

— Ўғлим Али,— деди овози майинлашиб,— олло тасло шоҳид. Мен сизни ўз фарзандимдан аъло кўрамен. Сизнинг бошингизга тушган мусибат ўз пушти камаримдан бўлган ўғлим бошига тушган мусибат бўлур. Алқисса, бу ишда минг чандон эҳтиёт бўлмо-фингизни ота ўрнида маслаҳат қиламен...

Чолнинг гапларидаги самимият Али Қушчининг юрагига «жиз» этиб тегди. У миннатдорчилик билдиришга оғиз жуфтлади-ю, эсига яна устод тушиб, ўзидан ғижинди.

— Пурҳикмат насиҳатларингиз учун ташаккур, тақсир,— деди Али Қушчи.— Фақир сизнинг насиҳатларингиз самимий эканига шубҳа қилмасмен. Аммо...— Али Қушчи ҳаяжонланиб, қулт этиб ютindi.— Аммо сўз оддий дурдоналар — тилла ва жавохирлар тўғрисида эмас, илм жавохирлари тўғрисида борадур. Инсониятнинг энг етук фарзандлари бунёд этган хазина устида борадур. Сизга маълумдир, устод Мирзо Улуғбек бу хазинани салкам қирқ йил йигмишдур. Фақир эса, устод Мирзо Улуғбекнинг меҳри саховати туфайли одам бўлганмен. Устоднинг нонтузини, берган илмини унутган шогирд кўр бўлур, тақсир. Бас! Камина ўз бошимни асраб қолмоқ муродида устоднинг раъйини қайтаргандин кўра, сиз айтган хурофот гулханида ёнмоқни афзал кўрурмен!..

Ҳаяжондан нафаси бўғилган Али Қушчи, чуқур тин олиб, зимдан мавлоно Муҳиддинга кўз ташлади. Мавлоно Муҳиддин ҳамон бояги вазиятда чурқ этмай ўтирар, фақат духоба тақя кийган боши яна ҳам пастроқ эгилган эди.

— Мавлоно Али Қушчи,— деди чол, оппоқ қошларини силаб.— Сиз кўп баландпарвоз, кўп улуғ сўз айтдингиз. Аммо осий бандани афв этинг, бу сўзни сиздай кўпни кўрган закий мавлоно эрмас, илм даргоҳига энди қадам ранжида қилган ўн беш яшар ёш талаба сўзласа ярашур эди...— Салоҳиддин заргар Али Қушчининг гапирмоқчи эканини кўриб, қўлни

кўтарди.— Сўзимнинг «берди»сини айтмоққа ижозат этгайсиз, мавлоно! Сиз аълоҳазратларининг меҳри оқибатидан сўзладингиз. Дуруст. Ул зоти шарифнинг меҳри саховатини унутмоқ кўрлик бўлади. Аммо сизга бир саволим бор...

— Марҳамат, тақсир...

— Сиз... суюкли набирам Хуршида бибини Амир Иброҳимбекнинг кенжа ўглига никоҳлаб берганимдан хабарингиз бордур?

— Хабарим бор. Аммо...

— Аммо бу ожизамиз шаҳзода Абдулғазиз туфайли бахти қаро бўлғонидан хабарингиз борму?— деди Салоҳиддин заргар ва тўсатдан кўзига ёш олди.— Билмасангиз билиб қўйинг, мавлоно.— Мирзо Улуғбекнинг суюкли фарзанди, шаҳзода Абдулғазиз куёвимизни қатл эттириб, бир бандаи мўъминнинг манкуҳасини¹ тортиб олди ҳамда пайғамбар алайҳиссалом макруҳ деб билган ҳарамхонага жория қилди... Биз давлатпаноҳ Мирзо Улуғбекдан меҳр саховат кўрган бўлсак, унинг суюкли зурриётидан мислсиз азият чекдик, мавлоно Али!..

Чол чўнтагидан анбар ҳиди анқиган ипак рўмолчасини олиб, кўз ёшларини артди. Мавлоно Муҳиддин ҳам ҳиқиллаб қолганини кўрган Али Қушчи кўзларини олиб қочди. Эсига устоднинг гаплари тушди: «Унинг жисми ногирон, Али. Қалби маҳзун...»

Ҳай аттанг! «Жисми ногирон, қалби маҳзун» бу шаҳзода улуғ падарининг бошига не кулфатлар солмади! Бир-икки ой Самарқандда қолганида кўп амирларни тазйиқ остига олиб, онҳазратларига қарши қўйди. Устод эса, ота экан, уни жисми ногирон, қалби маҳзун деб, қон ютади!..

— Устод шаҳзоданинг бу разил кирдикоридан беҳадлар эркан, узр сўрадилар,— деди Али Қушчи.

Салоҳиддин заргар юзини бужмайтириб қўл силтади.

— Узрдан не фойда? Бўлар иш бўлиб ўтгандур, мавлоно...

Али Қушчининг кўз олдига йўлда учраган Қаландар Қарноқий келиб, эриган кўнгли қайта музлади.

— Ҳа, таассуфлар бўлғайким, гишт қолипидан кў-

¹ Манкуҳа — жуфти ҳалоли.

гандур. Ва лекин... шаҳзоданинг бу тубан юмуши учун устоддан юз ўғирмоқ инсофдан бўлмас, тақсир...

Салоҳиддин заргар асабийлашиб, бир қўзғалиб олди.

— Мавлоно Али, ҳар бандаи мўъминнинг изми ихтиёри ўзидадур. Сиз бу хатарли юмушга бел боғлабсиз, ихтиёр ўзингизда. Аммо сиз таъриф этган ноёб хазина деб, камина бор-йўғимчи, авлоду аждодларимнинг ҳаёт-момотини қурбон қилмоқни лозим кўрмаймен. Вассалом!

«Ниҳоят бу қари тулки кўнглидаги бор гапни айтди!» — Али Қушчи вужудини қамраб олган титроқни зўрға босиб, чолга юзланди.

— Сиз бу хатарли юмушдан чўчимасангиз ҳам бўлур эди, тақсир. Ҳузурингизга келмоқдан муддао озроқ пул ва маслаҳат сўрамоқ эди, холос!

— Пул?

— Қўрқманг, тақсир! — деди Али Қушчи, «пул» сўзини эшитган Салоҳиддин заргарнинг дарҳол сергакланганини кўриб. — Устод бу ишда даркор бўлур деб, бир оз тилла ва қимматбаҳо тошлар қолдирди...

Салоҳиддин тархон антикиб:

— Қимматбаҳо тошлар? — деб сўради. — Қандай тошлар?

— Камина бу тошларнинг қийматини билмаймен. Аммо устод айтдиларким, бу тошлар бобоси Амир Темурдан қолгандур...

Салоҳиддин заргарнинг юзига қон тепиб, чуқур ботган тийрак кўзлари чақнаб кетди:

— Жаннатмакон Амир Темур тошлари... Мавлоно бу тошларни олиб келдиларми ё яширмишму?

— Яширдим...

— Қайга? — деди чол шивирлаб. — Ишончли жойгаму?

Али Қушчининг кўз олдига китоб терилган жавон келиб, ичида кулимсираб қўйди.

— Ҳа.

— Амир Темур тошлари... эҳтиёт бўлмоқ керак... синҳор-базинҳор эҳтиёт бўлмоқ керак. Зеро, ажаб эрмаским, Мирзо Улуғбекнинг илм дурдоналарини бобоси Амир Темурнинг шу тошлари асраб қолса!.. Аммо... — чол Али Қушчи томонга энгашиб яна шивирлади.

— Бу сўзни ёлғиз фақир эшитдим, мавлоно. Бошқа бир кимса эшитмасин. Бу сўзни ўғлим ҳам эшитмасин!

Салоҳиддин заргаргина эмас, мавлоно Мухиддин ҳам ранги ўчиб, кўзлари аллақандай чарақлаб кетганини кўрган Али Қушчининг кўнглидан: «Бу сирни очиб тўғри қилдимму, йўқму?» деган фикр ўтди.

Шу сабаб бўлдимки ё Салоҳиддин заргарнинг таҳдидли сўзлари қаттиқ таъсир этдими, ишқилиб, Али Қушчи ота-бола билан хайрлашаркан, юрагига совуқ бир ваҳима ёпирилиб келди-ю, нечундир ҳужрада мунғайиб ўтирган энаси Тиллабиби эсига тушиб, юраги увишиб кетди.

7

Мирзо Улуғбек бултур Боғдод халифаси инъом қилиб юборган арабий оқ бедовида хаёлга чўмиб борарди. Амир Жондор билан амир Султоншоҳ барлос бошчилигидаги ҳировул қисмлар қўшиндан илгарилаб кетган, бир неча туман чап қанот ва қалб лашкари орқада келар, лашкарнинг кетидан аслаҳа ортилган туя ва хачирлар, баковуллар билан сарой маҳрамларининг ссябон аравалари судралиб келарди. Бутун қўшин бир-икки тумандан ошмаса ҳам, кенг дашт лашкарга тўлиб кетганга ўхшар, сипоҳлар сон-саноқсиз туюлар, отларнинг кишнаши, эшак ва хачирларнинг ҳанграши, туяларнинг бўкириши еру кўкни ларзага солган эди.

Одатда бундай юришларда аълоҳазратни ўраб оладиган амирлар, туман бошлиқлари ва муқарраб-ус султонлар¹ бугун бирмунча орқада келар, гўё Мирзо Улуғбекнинг хаёлини бузишни истамас адилар. Ёлғиз шаҳзода Абдулъазиз устига йўлбарс териси ёпинган бадавний арғумоғини аччиқ қамчилаб, дам олдинга, дам ён-вердаги қирларга чоптириб чиқар, у ўзини беташвиш, бепарво кўрсатишга уринар, лекин аллақандай хасталик чўккан кўзлари бежо чақнар, қалби саросимада экани қонсиз сўник юзида шундоқ акс этиб турарди. Лекин Мирзо Улуғбек ўғлига қарамас, у ҳамон нотинч хаёллар гирдобиди тўлганар эди.

¹ Муқарриб-ус султонлар — энг яқин кишилари.

Жайхун сафаридан қайтганидан бери қантариб қўйилган арабий оқ бедов кумуш сувлиғини чайнаб бетоқат толпинар, депсиниб юлқинар, бу кенг даштда қушдай учгиси келарди. Оқ бедов юлқиниб сакраганида унинг пешанасидаги кокилига боғланган тилла қўнғироқчалар нафис жиринглар, кумуш эгарга тақилган нозик ҳалқачалар ажиб овозлар чиқариб шалдирар, лекин Мирзо Улуғбек буларнинг ҳеч бирини эшитмас, у ҳатто суюкли оқ бедови юлқиниб олдинга толпинаётганини ҳам сезмас, фақат ўзи пайқамгани ҳолда, қўлидаги ипак тизгинни маҳкам ушлаб ўтирарди.

Анвалги куни кечаси ғам-андудан уйқуси қочган Мирзо Улуғбек эски китобларни варақлаб ўтириб, ғаройиб бир ҳикоятга кўзи тушди. Кунлардан бир куни донғи оламга кетган ҳинд подшоси ўзининг энг яқин маҳрамлари билан овга чиққанмиш. Маҳрамлари орасида ёлғиз ўғли ҳам бор экан. Подшо елкасига суюкли қора бургутини қўндириб, дарё ёқалаб от чоптириб бораркан. Орқада амирлар ва навкарлар чопиб келаркан. Подшо узоқлашиб кетаётганини кўрган навкарларидан бири: «Подшоҳи олам, тўхтанг, бу тўқайлар хатарли, қамишзорларда йўлбарс бор», деб қичқирибди. Лекин подшо унинг гапига қулоқ солмай олдинга интилибди. Арғумоғига аччиқ қамчи босиб тўқайзорга от солдириб кетибди. Баногоҳ от туёқлари тагидан иккита тилла ранг тулки чиқиб қочибди. Подшо арғумоғининг бошини қўйиб, қувиб бораркан, тулкилар олдин тўрттага, кейин саккизтага айланган, баъзилари гўё уни мазах қилаётгандай бошларини буриб, тиржайган эмиш. Шунда подшо дарғазаб бўлиб, қанст қоқиб толпинган суюкли бургутини қўйиб юборибди. Лекин осмонга чиққан суюкли бургути от туёқлари естида жилпанглаган тулкиларга эмас унинг ўзига ҳамла қилибди. Подшо жон аччиғида ханжарини суғуриб олиб, бургутга ўқталибди. Аммо бургут чап бериб унинг ўнг кўзини ўйиб олибди-ю, чап кўзига чанг солибди. Подшо додлаб ёлғиз кўзи билан қараса, қора бургут бургут эмас, қора либос кийиб бургут қиёфасига кирган ўз фарзанди бўлиб чиқибди...

Мана икки кун бўлди, бу ҳикоят хаёлидан кўтарилмайди. Ҳозир ҳам шу ҳикоятни ўйлаб бораркан, нечундир бундан чорак аср муқаддам қипчоқ хони

Бароқхон унга қарши бош кўтариб чиққанида кўрган ёмон бир туши эсига тушди. Бу туши Сайхун бўйла-рида, Ясси ва Сигноқ шаҳарлари учун бўлган жангу жадалда рўёбга чиққан эди!.. Мана, ўша тушни кўр-ганига салкам чорак аср ўтди, лекин ҳанузгача эси-дан чиқмайди...

Ёши ўн бешга тўлмасданоқ Мовароуннаҳр тахтига ўтирган Мирзо Улуғбек гўё Ясси шаҳрида, Хўжа Аҳ-мад Яссавий мақбараси тепасида ўйнаб юрармиш, тўғрироғи, носуюкли хотини Ўғабегимдан қочиб мақ-бара устига чиқиб олганмиш. Хитойи ипак матолар-га ўранган, қулоқларига оғир ҳинду зираклари, қўл-ларига бағдоди олтин билагузуклар таққан, бурни пучуқ, хунук Ўғабегим Мирзо Улуғбекни қувиб дах-манинг тепасига чиқармиш, этагига ёпишиб, аино қи-лишга даъват этармиш. Шунда Мирзо Улуғбек ўзини ложувард гумбаз устидан пастга отармиш, лекин ерга қулаб тушмас эмиш, ногаҳон қанот пайдо қилиб, қуш бўлиб учиб кетармиш. Аммо Ўғабегим ҳам калхатга айланиб, уни яна таъқиб қилармиш...

Мирзо Улуғбек ўзини Ясси боғларига урармиш, лекин калхат қиёфасига кирган Ўғабегим дарҳол боғлар устида пайдо бўлармиш. Мирзо Улуғбек ундан қочиб яна ложувард гумбаз тепасига қўнармиш. Шу пайт дахма ўртасидаги Хўжа Аҳмад Яссавий қабри дарз кетиб, ичидан... соқоли кўксига тушган серсав-лат бир кимса чиқармиш. Уни Хўжа Аҳмад Яссавий деб ўйлаган Мирзо Улуғбек — покиза руҳлари гул-шани бақода масрур бўлғай! — тавозе билан салом бериб ўтиб кетмоқчи бўлармиш. Шунда қабрдан бобоси Амир Темурнинг ўктам овози янграр эмиш.

— Ҳой, шаҳзода валиаҳдим Муҳаммад Тарағай! Қайга қочурсен? Тўхта!

Мирзо Улуғбек қараса қабр устида Хўжа Аҳмад Яссавий эмас, бобоси Амир Темур турар эмиш! Эгни-да қора мовут чакмон, бошида учи найзасимон мис дубулға, белидаги камарида олтин сопли қилич, бобо-си қовоғини солиб, дарғазаб бўлиб турармиш.

— Султон Муҳаммад Тарағай! — дермиш у, қово-ғи ёзилмай. — Мен сени ўн тўрт яшар чоғингда Мова-роуннаҳр тахтига ўтқазганимда умидим шу эдими? Қани айт-чи, Мовароуннаҳр султони: мен бу дашти

азимда Хўжа Аҳмад Яссавийга бу мақбарани муаззамни нечун қурдирдим? Муродим не эди маним?

Уни ҳамиша эркалаб гапирадиган бобосининг товушидаги бу қаҳр Мирзо Улуғбекни сескантирса ҳам, ўзини босиб жавоб берармиш:

— Бу мақбарани муаззамни қурдиришдан муддаонгиз ул пири муршид Хўжа Аҳмад Яссавий ҳазратларининг покиза руҳини шод этмоқдур, қиблагоҳ...

— Покиза руҳларини шод этмоқ!— деб заҳарханда билан кулармиш Амир Темур.— Бу мақбарани тикламоқдин муродим; бирламчи қора халқни, иккиламчи Олтин Ўрда ила Қалмоқ ва Дашти Қипчоқ хоқонларини титратмоқ эди!.. Нотинч қора халқ бу даҳмаи муаззамни кўриб даҳшатга тушсин, туну кун тиз чўкиб тавоф қилсин, аски ғанимларим бўлмиш Олтин Ўрда ила қалмоқ хоқонлари эса менинг сарҳадим шу маҳобатли мақбара эканини билиб даф бўлсин, ани босиб ўтмоқдан ҳайиқсин, деб барпо этган эдим буни! Аттанг! Олтин тахтимни сенга ишониб топширганимда не бўлди? Ана, пастга қара! Қузғун Бароқбек суворийлари шаҳарни забт этар, бу муқаддас даргоҳни топтар, хор қилар!

Бобоси қалтироқ босиб, қисик кўзларида ўт чақнаб, шаҳарга имо қилармиш.

Мирзо Улуғбек қараса, атрофидаги шаҳар кўчаларида, икки ёни раста мавзеларда қалмоқбашара суворийлар, ойсимон эгри қиличларини ўйнатган ясовуллар сурон солиб от ўйнатишар, уйларга ўт қўйишар, ҳамма ёқ дуд ва ёнғин ичида қолган эмиш.

— Мовароуннаҳр ўт ичида қолди!— бақирармиш бобоси.— Сен эса бу орсиз хотининг бирлан бу мазор устида бешарми ҳаё ўйнашиб юрасен! Билиб қўй: бошингга бу тожни мен қўндирган эдим, мен олиб ташлайман!.. Ё бу бадхоҳларни сарҳадимдан даф этасен, ё тожимни қайтариб берасен!

Амир Темур қаҳр билан унга томон юрармиш. Мирзо Улуғбек даҳшатга тушиб, орқага тисарилармиш... У гўё асфаласофилинга қулаётгандай бўлиб уйғониб кетди... Лекин ўшанда уни бу мудҳиш тушдан ҳам кўра кўпроқ ҳайратга солган нарса шу бўлдики, тонг пайтида олис Яссидан унинг ҳузурига ўн нафар йигит арз қилиб келди: Сайхун соҳилида кўч-

манчилик қилиб юрган Бароқбек ботир Ясси ва Сигноқ шаҳарларини забт этиб, шаҳар теварагидаги гулдай қишлоқларни талон-торож қилган эмиш.

Ҳайратга тушган Мирзо Улуғбек ўша заҳотиёқ лашкар тўплаб, Бароқхонга қарши юриш бошлади. Шу шошқалоқлик сабаб бўлдими, бошқами, Сигноқ ёнида, Сайхун бўйларида бўлган суронли жангда кўрган туши рўёбга чиқди. Агар тунда Али Қушчи айтган Қаландар Қарноқий ўз йигитлари билан дашти қипчоқлар сафига ёриб кириб, отининг жиловидан тортиб олиб чиқиб кетмаганида, Мирзо Улуғбек эҳтимол ўз ғаними Бароқхон қўлига асир тушиб, шармандаи шармисор бўларди...

Ё раббий! Унда у туш, бу сафар, бу ҳикоят! Ундагидан ҳам даҳшатли ҳикоят! Бир кўзини ўйиб олиб, иккинчи кўзига чанг солган қора бургут! Ишқилиб, ўзинг шафе бўлғайсен, худованди карим!

Мана бир ҳафта бўлдики, у ҳар кеча зойича кўради, юлдузлар ҳаракатини кузатиб, ўз тақдирини билмоқни истайди, лекин аниқ бир фикрга келолмайди: илгари сутдай ойдин кўринадиган нарсалар энди аллақандай туман билан ўралган... Ё кўк унга ўз сирларини очишни тиламас, ё унинг ақл кўзгуси хиралашиб қолган.

Мияси ғовлаб кетган Мирзо Улуғбек бошини кўтариб ён-верига қаради. Офтоб кўринмас, осмонни қора булут қоплаб олган эди. Далалар ва адирларда, ўриб олинган бугдойзорларда, ҳатто олис-яқиндаги боғларда бирон-бир одам қораси кўзга чалинмас, ҳатто қирларда моллар ҳам кўринмас эди. Гўё Мирзо Улуғбек лашкари эмас, таланчи қўшин бостириб келаётгандай тирик жон борки, бари қочиб ин-инига кириб кетган. Ҳа, фуқаро бобоси Амир Темур давридаёқ жанг-жадалдан безган, юраги зирқираб қолган. Бу қўшин, йўлни чангитиб, қир ва адирларни подадай қоплаб кетаётган бу лашкар кимники, маърифатпарвар шоҳ Мирзо Улуғбекникими ё шаҳзода Абдуллатифникими, ё бошқа бир бешафқат хоқоннинг босқинчи суворийларими,— фуқаро буни билгиси келмайди, у урушдан чарчаган, шоҳларнинг қатлу қирғинидан безган!..

Мирзо Улуғбек оғир хўрсичиб олдинга, кўкимтир туман орасида элас-элас кўзга чалинган тоғларга тикилди. Илгарилаб кетган қўшин кўринмас, фақат ол-

диндаги ясси қир ва адирларда от ўйнатиб юрган суворийлар гуруҳи кўзга чалинар эди, холос.

Кўкимтир туман орасидан элас-элас кўринган довон ортида аждодларининг юрти ётибди. Раҳматлик бобоси Амир Темур ҳам, Мирзо Улуғбек ҳам кўҳна Кешга бўлакча меҳр қўйган эди. Кешда, Амир Темур ҳукми билан барпо бўлган Оқсарой дахмасида барлос уруғи зодагонларининг хоки ётибди! Бобоси Амир Темур бирламчи—доруссалтана Самарқандни обод қилган бўлса, иккиламчи—ўз она шаҳри Кешни обод қилдирган, туман орасидан базўр кўриниб турган довон этагида эса одам кирса адашиб қоладиган «Боғи биҳишт»ни барпо қилдирган эди. Чиндан ҳам биҳишга ўхшаган бу боққа олис Мисрия хурмоларию, хушбўй хитой олмаларини, Ҳиндистондан эса ажсйиб банан дарахтларини келтириб ўстирган эди. Боғда, тоғ этагидаги хушбўй арчазорларда, шохлари қулочга сиғмайдиган оқ арчарлар, ўйноқи кийикчалар, кўзлари маъсум оҳулар гала-гала бўлиб юрарди. Тиниқ, шаффоф булоқларда, оқ мраммрдан ясалган ҳовузларда олтин балиқчалар сузарди... Бобоси Темур қийин сафарлардан чарчаб қайтганида, аксарият шу боғда ҳордиқ чиқарар, тсғ ёнбағридаги хушбўй арчазорларда ов қилар, хорижий улус элчиларини ҳайратга солувчи шоҳона зиёфатлар, маъракалар ўтказарди... Ким билсин, ҳозир бу боғда унинг қўшини турибдими ё шаҳзода Абдуллатифнинг лашкари забот этиб, ҳамма ёқни пайҳон қилмоқдами?.. Боя пешинда амир Султоншоҳдан хабар олгани кетган суюкли навқари Бобо Ҳусайн Баҳодир ханузгача қайтмади...

Кимдир орқадан келиб унинг тиззасига қўлини қўйди.

— Аълоҳазратлари афв этсинлар... Қўнмоқ даркор. Намози аср қазо бўлур...

Офтоб ботган бўлса керак, теварак қоронғилашиб қолган, ҳаво совиб, яна кечагидай этни жунжиктирувчи изғирин бошланган эди.

Мирзо Улуғбекнинг кўзи шаҳзода Абдулғаизизга тушди. Боя от ўйнатиб юрган шаҳзода эди қундуз ёқали сувсар пўстинига ўраниб, отда ғужанак бўлиб ўтирарди. У аз рўзи азалдан шундай — дам шод-хурамликдан оламга сиғмай ҳовлиқади, дам ғам-андуҳга чўмиб, мажнунсифат бўлиб қолади.

— Саройбон қайда? — деди Улуғбек ўғлига. — Тўхтамоққа фармон бер!

Сал ўтмай, орқада ногора товуши янгради. Ляшкар катта йўлнинг икки томонидаги ялангликда тўхтади. Ўнлик ва юзликларга бўлинган қўшин ҳар жой-ҳар жойда тўхтаб, гулхан ёқиб, овқат пиширишга тутинди. Ҳавода тезак ва шувоқ ҳиди анқиб, изғириннинг совуқ нафасини хиёл босгандай бўлди.

Аълоҳазратларининг юз кишилик ипак саропардасини йўлнинг сўл томонидаги «Қароқчи тепа» деган қирнинг этагига тикишди. Ундан пастроққа сарой маҳрамларининг чодирлари тикилди. Баковуллар саксовул ёқиб, найзадан узун сихларга бутун-бутун нимталарни қадаб кабоб пиширишга киришишди. Одатда бундай юришларда кечқурунлари барча амирлар, беклар, юришда иштирок этган саркардалар ва аркони давлатлар аълоҳазратларининг юз кишилик ипак чодирига таклиф қилинар эди. Баковуллар дастурхонга энг яхши таомлар тортишар, олтин косаларда бода ва қимиз кўпирар, гоҳо машшоқлар ва раққосалар таклиф қилиниб, базми жамшид тонг отгунча давом этарди. Лекин ҳозир Мирзо Улуғбекнинг кўнглига қил ҳам сиғмас эди. У намози асрдан кейин тамаддига ёлғиз шайхулислом Бурҳониддин ҳазратларини таклиф этди. Шайхулислом Бурҳониддин қирқларга борган, соч-соқолига битта ҳам оқ ораламаган, кўринишдан нимжон бўлса ҳам, иқтидорли одам эди. У падари бузруквори Шайхулислом Исомиддиндай доно ва закий муршидлардан бўлмаса-да, ҳар қалай, Мирзо Улуғбекка ён босиб, уни мутаассиб шайхларнинг фисқи фасодларидан муҳофаза қилиб келарди.

Шайхулислом Бурҳониддин беда устига тўшалган гиламни билқ-билқ босиб тўрга ўтди. Тилла қандилга терилган шамлардан ёп-ёруғ чодирда ёлғиз ота-бола ўтиришар, Мирзо Улуғбек ҳам, шаҳзода Абдулғазиз ҳам бошларини осилтириб, хаёл уммонига шўнғишган эди.

Шайхулислом Мирзо Улуғбекнинг ёнидаи жой оларкан:

— Сизга не бўлди, давлатпаноҳ? — деди унинг маҳзун чехрасига тикилиб.

Мирзо Улуғбек бошини кўтариб, Шайхулисломга савол назари билан қаради.

— Ас-салотин зиллаллоҳу фил арз!— деди шайхулисом.— Яъники султонлар оллоҳнинг ердаги кўлан-касидур. Иншооллоҳ, ишингиз ўнгидан келур. Бу ғам-андуҳ сиздай соҳибқиронга ярашмайдур, онҳазратим!

«Булар мени талвасага тушган, деб гумон қиладур. Тожу тахтдан айрилиб қолишдан қўрқади, деб ўйлай-дур. О, хом сут эмган одамлар, одамлар!..» — Мирзо Улуғбек ер остидан ўғли Абдулғазизга кўз ташлади, гўё ундан иймангандай:

— Андуҳ чекмай не қилай, тақсир? — деди.— Бандай ожиз ўз пушти камаримдан бўлган фарзандим билан урушмоқдамен, салтанат талашмоқдамен...

Шайхулисом оғир салласининг печини орқага ташлаб секин бош чайқади.

— Ўз қиблагўҳининг иродаси фарзанд учун фарзи айндур.¹ Анинг иродасига бош эгмаган фарзанд устидан ҳукм чиқармоқ падар учун ҳам фарз, ҳам қарздур, давлатпаноҳ!

Мирзо Улуғбек буни ўзи ўйлаб юрган бўлса ҳам, шайхулисомнинг сўзи дилига хиёл тасалли бергандай туюлди. Отаси Шоҳруҳ Мирзодан эшитган бир ҳикоят беихтиёр эсига тушди.

Бобоси Амир Темур пирим деб, қўл берган Сайид Барака ҳазратлари жаҳонгирнинг юришларида ҳаминша бирга бўлар экан. Сайид Барака ҳазратлари Амир Темурнинг хушнудлигида хушнуд, қайғусида қайғудош экан. Бобоси олис Урол соҳилларида Тўхтамишхон билан жанг қилганида унинг аҳволи танг бўлиб, Олтин Ўрда лашкари устун кела бошлабди. Шунда Сайид Барака ҳазратлари бир ҳочуч майда тош олиб, сакраб отга минибди-ю, такбир садосини ўқиб наъра тортганича қўлидаги тошларни ёв томон сочиб юбориб, душман сафига бостириб кирибди. Буни кўрган бутун лашкар «ёв қочди» деган сурон билан ғанимлар сафига от солдириб борибди-ю, душманни пароканда қилибди.

Шайхулисом, гўё унинг ўйларига тушунгандай:

— Тожу тахт қўлингизда эркан, маҳкам туринг, давлатпаноҳ,— деди вазминлик билан. Саҳар-мардон йўлга чиқибмиз, ҳанузгача Кешдан чопар йўқ. Ҳировул қўшинларнинг аҳволи не? Беҳабармиз...

¹ Фарзи айн — бажарилмоғи лозим буйруқ.

Шайхулислом гапини тугатмаган ҳам эдики, ташкарида от туёқларининг дупури, посбонларининг таҳдидли овозлари эшитилди. Кейин кимдир чодирга кириб, пойгакка юмалай кетди. Уни дабдурустан танимай қолган аълоҳазратлари, шайхулисломнинг:

— Амир Жондор тархон? — деганини эшитиб, бир сапчиб тушди.

Ҳа, шайхулислом янглишмаган, ялангбош, белидаги шамшири бир томонга оғиб кетган амир Султон Жондор пойгакда юмалаб ётарди.

Мирзо Улуғбек қалтироқ босиб ўрнидан турди, ўз овозини ўзи танимай:

— Лашкар? — деб бақирди. — Ҳировул қўшинлар не бўлди?

Амир Жондор қаддини ростлади, лекин Мирзо Улуғбекка тик қарашга юраги дов бермади. Қалпоқсиз, қилич изи қолган тақир бошини осилтирганича:

— Аълоҳазратлари бир қошиқ қонимдан кечгайлар, — деди. — Ҳировул қўшинлар қопқонга тушмиш.

— Сўзла!

— Давлатпаноҳ! — деди амир Жондор. — Шаҳзодан жувонбахт камида ўн минг сипоҳни пистирмага қўйиб, довонда кутиб ётган эркан. Бизнинг қўшинларни қопқонга тушириб, наҳангдай ютиб юборди...

— Амир Султоншоҳ қайда?

— Ўлимдан хабарим бор ва лекин амирдан хабарим йўқ, онҳазратим...

Мирзо Улуғбек чодирнинг ўртасида қора қундуз телпаклик катта бошини эгиб, қотиб қолди. Тепадаги шамларнинг титроқ шуъласида у худди чўнг қояни эслатар, бошидаги учига дур қадалган қундуз телпаги, ёноқлари туртиб чиққан мисдай қорамтир юзи, қийғир бурни, ҳатто қалин жингалак соқоли — ҳаммаси тошдан ўйиб ясалганга ўхшарди.

— Тўнгакдай юмалаб ётмай ўрнингдан тур, амир! — деди у амир Жондорга. — Бошингдаги амирлик аломатинг қайда? Белингдаги қиличингни тўғрила! Боракалло сендай саркардага! — Мирзо Улуғбек ҳансираб сўзида тўхтади. Унинг томирларида бобосининг қони жўшар, юрагида бобосининг ҳислари кўпирарди. — Қуён юрак амирлар! Агарчи сенлар шаҳзодадан қўрқсанглар, у билан ўзим олишамен!

Амир Жондор орқаси билан тисарилиб чодирдан чиқди. Мирзо Улуғбек ялт этиб ўғлига қаради. Шаҳзода Абдулғазиз ранги ўчиб, кўзлари бежо жавдираб ўтирар, пастки жағи ғалати қалтирар эди. Мирзо Улуғбек юраги увишиб:

— Бор!— деди.— Ясовулбошига айт. Барча амирларга, аёну боёнларга фармон берсин: дарҳол чоноқийга йиғилсин!..

Мирзо Улуғбек жойига бориб ўтирди, у ҳамон қалтирар, кўзларининг чақнашида, бурун катаklarининг пирпирашида бўлакча бир қатъият ва шиддат бор эди. Шайхулислом Бурҳониддин секин эгилиб унинг тиззасига қўлини қўйди.

— Аълоҳазратлари не қилмоққа жазм этдилар?

— Урушмоқ!— деди Мирзо Улуғбек кескин.

— Иншооллоҳ, ишингиз ўнгидан келгай!— деди шайхулислом.— Аммо... бандаи ожизнинг маслаҳати бу эрур: бир-икки туман лашкарни ишончли амирларга топшириб, қолган лашкар билан Самарқандга қайтмоқ мақбул. Қалъа мустаҳкам, фуқаро сизга содиқ, онҳазратим...

Мирзо Улуғбек мийиғида кулимсиради.

— Ишончли амирлар... кимдур?

— Амир Султоншоҳ бор, амир Жондор бор, онҳазратим...

— Тагин?

— Ўйлаб кўрмоқ даркор... Бу масала бандаи ожиздан кўра сизга аёндур, онҳазратим.

Мирзо Улуғбек индамади. Сал ўтмай, чодирга бирин-кетин лашкарбошилар, туман ва ҳазора саркардалари, сарой маҳрамлари кириб келишди. Сарой удумига кўра, ҳар ким ўз рутбасига қараб катта саронардадан жой олди.

Биринчи бўлиб, ўнг қанот саркардаси амир Идрис тархон кирди. Мўйловга ўхшаган қошлари бир-бирига тутшиб кетган бу сертук амир қовоғини ёзмай таъзим қилди-да, камоли виқор билан юриб, Шайхулисломнинг ёнидан жой олди. Ундан кейин семизлигидан ҳансираб нафас олган, юм-юмалоққина амир Искандар барлос кирди, кирди-ю, қўл қовуштирганича пилдираб бориб тўрдаги қоронғироқ бурчакка тиқилди. Амир Искандар барлосдан кейин амир Жондор кирди. У бошига тилладан жило берилган ва амирлик аломати та-

қилган пулат дубулға кийиб олган, эгнида қизил мовут тўн, белида олтин бандли қилич, хатти-ҳаракатларидаги бояги тараддуд ва қўрқув йўқолиб, яна амирларга хос маҳобат ва кибри ҳаво пайдо қилган эди. Мирзо Улуғбекнинг ишораси билан у шайхулисломнинг ёнидан жой олди.

Ҳамма сукут сақларди. Мирзо Улуғбек уйқусизликдан қизарган кўзлари билан амир ва саркардаларига бир-бир тикилди. Мана унинг суянган тоғлари! Ҳаммасининг устида авраси мовут савсар ва тулки пўстин, қимматбаҳо кимхоб тўн, бошларида лаъл ва инжу қадалган қундуз телпак, тилладан жило берилган учлик дубулға, белларида кумуш ва олтин камар, дасталари фил суягидан ясалиб, дур қадалган қилич ва ханжар... Буларнинг ҳаммаси Улуғбек даврида аркони ҳарб ва аркони давлат бўлишди, юксак рутбалар олишди. Лекин букун бошига мушкул тушганида қай бирига инонади? Қай бирига суянади — буни онҳазратларининг ўзи ҳам билмайди!..

Ниҳоят, Мирзо Улуғбек томоқ қириб:

— Шавкатмаоб зоти олийлар! — деди, ҳар бир сўзини салмоқлаб. — Сизларни маслаҳатга чақирмоқдан мурод — машъум хабарни маълум қилмоқдур. Олдинда кетган ҳировул қўшинлари довонда пистирмада ётган шаҳзоданинг қопқонига тушибдур!.. — Мирзо Улуғбек бу сўзлар амирларга қандай таъсир этганини билмоқчи бўлиб, яна ҳаммага бир-бир тикилди. Лекин ҳеч кимнинг кўзига кўзи тушмади: ҳамма бошини эгиб, чурқ этмай ўтирарди. — Бу талафотнинг сабаби шуким, биз инонган лашкарбошилар, мислсиз разолатга бориб, шаҳзода тарафига қочиб ўтмишлар... Бу машъум хабарни айтмоқдан яна бир муддао шуким, кимки юрагида шубҳа ва қўрқув сезса... Жангжадални кутмай шаҳзода тарафига ўтсин! Биллоҳ, берган туз-ноним, инъом қилган олий мартабаларимга розимен!

Ҳеч кимдан сас чиқмади.

Мирзо Улуғбек истеҳзоли кулимсираб:

— Маълумингиз бўлғай, — деди, — шаҳзода Абдуллатифнинг лашкари қирқ мингдан ортиқдир...

Амир Жондорнинг аллақандай пишиллаб нафас олганини эшитгач Мирзо Улуғбек ялт этиб унга қаради.

— Амир Жондор, сиз не маслаҳат берасиз?

Амир Жондор барваста гавдасига мос тузмаган бир чаққонлик билан апил-тапил ўрнидан туриб, бош эгди:

— Давлатпаноҳ нени лозим кўрсалар, биз шунга бош эгамиз.

— Амир Искандар барлос?

Амир Искандар калта қўлларини юмалоқ қорни устига қўйиб бидирлай кетди:

— Амир Жондор ҳақ гапни айтдилар. Ҳукмингизга бўйсунармиз, онҳазратим!

— Ҳукмингизга бўйсунармиз!.. Ўз бошларинг қайда?

— Бошимиз сизнинг қўлингиздадур, давлатпаноҳ...

«Ҳа, бошларинг қўлимда, аммо қалбларинг кимнинг ихтиёрида? Таассуфлар бўлғайким, бундан беҳабармен!» Мирзо Улуғбек ер остидан бир амир Идрис тархонга, бир шайхулисломга қараб қўйди:— Ихтиёрим шулким,— деди қовоғини уйиб.— Ҳақ таолодан мадад тилаб... жанг қиламиз!. Бошқа не маслаҳат бор?

Ҳеч кимдан ун чиқмади. Шайхулислом ўрнидан бир қўзғалиб қўйди-ю, лекин индамади.

Мирзо Улуғбек шиддат билан қўл силтаб:

— Чаноқий тамом,— деди.— Қўшинлар шай бўлиб турсин. Сизларга рухсат, зоти шарифлар...

Амирлар, гўё шуни кутиб тургандай «гурр» этиб ўринларидан туришди, қўй галасидай бир-бирларини турткилаб, ташқарига отилишди. Зум ўтмай, чодирда фақат шайхулислом билан шаҳзода Абдулҳазиз қолди.

Мирзо Улуғбек чодирни бир айланиб, яна ўз жойига ўтди, лекин ўтиришга улгурмади, от туёқларининг дупурини эшитиб, кўрпача устида тўхтади.

Чодирга Бобо Ҳусайн Баҳодир кирди, пойгакка тиз чўкиб, бошини саждага қўйди. Тиз чўкканида суворий либосининг темир ҳалқачалари шалдираб, этигига теккан қиличи шарақлаб кетди. Унинг бошидаги дубулғаси бир томонга қийшайган, сақичдай қоп-қора соқол-мўйлови, бўғриққан юзи қора терга ботган, ўзи ҳансираб нафас оларди.

Мирзо Улуғбек бир ҳатлаб суюкли навкарининг ёнига келди.

— Хўш? Сўзла!

— Давлатпаноҳ... ҳировул қўшинларни шаҳзода-нинг комига итарган... амир Султоншоҳ тархонни икки ўғли билан қўлга туширдик...

— Қайда?

— Йўлда келадур. Қочмоққа жазм қилиб турганида қўлга туширдик. Амир қаттиқ жароҳатланган...

Мирзо Улуғбек: «Мана, кирдикорларинг оқибати!» дегандай ўғлига қаради: Султоншоҳ тархон амир Иброҳимбекнинг қайнағаси, шаҳзода қатл қилган бекнинг тоғаси эди...

Шаҳзода Абдулғазиз отасининг қаҳрли нигоҳи остида аллақандай питирлаб, сўз тополмай бидирлаб қолди.

Мирзо Улуғбек уф тортиб суюкли навкарининг ҳоргин чеҳрасига тикилди.

— Хўп, амирни қўлга туширибсен, уни қатл қилурмиз. Хўп. Лекин бундан не фойда? Катта қўшин қопқонга тушган... Энди не қилмоқ даркор? Сўзла, Бобо Ҳусайн!

Бобо Ҳусайн бошини кўтариб, Мирзо Улуғбекка тик қаради.

— Доруссалтанага қайтмоқ даркор, онҳазратим,— деди у қатъий.— Шаҳзода салоҳиятли лашкарбошидур. У қаллоблик йўлига ўтгандур. Бу йўсин барчамизни комига тортадур валинеъмат.

— Доруссалтанага қайтсак комига тортмасму?

— Доруссалтана мустаҳкам,— деди Бобо Ҳусайн.— Лозим бўлса қалъа ёнида жанг қилурмиз, оллонинг паноҳида ғолиб келсак нур устига нур, мағлуб бўлсак доруссалтанага кириб қопқаларни ёпурмиз, давлатпаноҳ...

Мирзо Улуғбек ер остидан шайхулисломга қаради. Шайхулислом Ҳусайн Баҳодирнинг сўзини маъқуллагандай бош ирғади. Шаҳзода Абдулғазиз эса ияги қалтираб:

— Маъқул маслаҳат,— деди дудуғланиб.

Мирзо Улуғбекнинг хаёлидан:

— «Оғасидан қўрқади!»— деган фикр ўтди.

Унинг кўксига ҳамон бир-бирига зид ҳислар туғён

қилар, лекин бу туғён сўна бошлаган оловга ўхшар—тафти қайтган эди.

Мирзо Улуғбек навкарига қарамай қўл силтади.

— Хўп... Қўшинларга фармон бер, баҳодир, орқага қайтамыз!

Бобо Ҳусайн бошидаги дубулғасини тўғрилаб, қўлини кўксига қўйганича чодирдан чиқди. Унинг кетидан Шайхулислом Бурҳониддин ҳам қўзғалди. Шаҳзода эса юзтубан тушиб ётиб олди. Буни кўрган Мирзо Улуғбек, юраги зирқираб, ташқарига чиқди.

Машриқ томон билинар-билинемас оқара бошлаган, лекин осмон ҳануз ғуж-ғуж юлдузларга тўла эди. Кечаси саҳрода лов-лов ёнган гулханлар сўнган, лашкарлар, гўё қоронғиликка сингиб кетган, фақат ҳар жой-ҳар жойдаги чодирлар қорайиб кўринар, лаштда, айниқса машриқ томонда ўтлаб юрган отлар, туялар, хачирлар кўзга чалинар, қоронғида кишанларнинг шарақлаши, посбонлар шақилдоғининг шақиллаши эшитилар, олисда узоқлашиб кетаётган от дупури қулоққа чалинади...

Мирзо Улуғбек қўлларини кўксида қовуштирганича осмонга тикилиб узоқ турди.

О, юлдузлар... юлдузлар!.. Мирзо Улуғбек эллик йил уларга ошифта бўлди. Кечаларни бедор ўтказиб, ҳар бир ситора, ҳар бир юлдузнинг буржини, яъни, ҳаракатидаги чамбар йўлини кузатди. Ҳайҳот! Қирқ йил умрини сарф қилиб, юлдузлар сирини, коинот сирини ўрганди-ю, замин сирига, инсонлар ҳаётига келганда ғафлатда қолди. У фалак сирларини билсам, замин ва ҳаёт сирларини ҳам билурмен, деб ўйлаган эди. Йўқ, янглишди! Фалак сирларининг бир четини хиёл очгандай бўлди, лекин инсоният, наинки инсоният, ҳаттоким ўз пушти камаридан бўлган зурриётларичинг юракларига қўл солиб кўролмади, матлаблари не? Билолмади!..

Ана, уфқда, осмон оқара бошлаган жойда, унинг суюкли сайёраси — Зухро юлдузи порлаб турибди! Ундан юқорироқда, анча нарида, Муштарий аллақандай сўник милтирайди. Мунажжимлар, бу икки юлдуз бир-бирига яқин келган йили туғилгани сабаб, бобоси Амир Темурнинг бошига ҳумо қуши қўнган дейдилар. Мана, бу икки ситора яна яқин келди. Ле-

кин қани ўша, мунажжимлар айтган ҳумо қуши? Ё у шаҳзоданинг бошига қўнадурму?..

Мирзо Улуғбекнинг хаёлини ноғораларнинг гум-бур-гумбури, карнайларнинг суронли наъраси бўлди. Оқара бошлаган даштда от чоптириб юрган одамлар кўринди, қароргоҳ чўп суқилган ари уясидай ғувиллаб қолди.

Мирзо Улуғбек таҳорат олиб, чодирга қайтди.

Сал ўтмай, оёққа турган қўшин орқага, доруссалтана Самарқандга қараб йўл олди.

8

Шайх Низомиддин Хомуш Қаландар Қарноқийни бомдод намозига чақиртирган эди. Мана, кун ботиб, намози асрга азон айтилди ҳамки, ҳануз ҳузурига таклиф қилмади.

Шайхнинг ички-ташқи ҳовлиси «Мозори шариф»-га яқин, ичкари ҳовлисидаги кошоналари масжидга ёндош эди. Лекин шайх ҳазратлари бу кун масжидга ҳам чиқмади. Кун бўйи ҳузурларидан одам аримади. Чопар устига чопар келар, арбоби дин ва аркони давлат, аъён ва боёнлар, амирлар ташриф буюришар, қўш табақали залварли дарвоза бир сония ҳам ёпилмас эди.

Қаландар Қарноқий ташқи ҳовлининг ўртасида, мрамар сарҳовуз бўйидаги шосупада ўтириб, келган-кетганларни кузатар эди. Бир неча кундан бери Самарқандни ялаб-ямлаб эсаётган изғирин кундуз сал пасайди-ю, кечқурун яна авжга миниб, ҳовуз атрофидаги чинор ва оқ теракларнинг япроқларини тўзғитиб юборди. Шамолда чирс-чирс узилган хазонлар мрамар сарҳовузнинг тиниқ сатҳига, ҳовуз атрофидаги гулзорга, ҳовли саҳнига гилам бўлиб ёзилар, бошларига учлик чамбарак қалпоқ кийган ёш муридлар бир лаҳза тинмай тўкилган хазонларни супуриб олишар, меҳмонлар ўтадиган хиёбонларни ёғ тушса ялагудек қилиб тозалашар эди.

Тушгача келган меҳмонларнинг аксарияти тўнлари остидан суворий совут кийиб, камарларига қилич ва ханжар таққан, юриш-туришларидан виқор ёғилиб турган суворийлар, бек ва бекзодалар эди. Тушдан кейин эгиларига қизил зарбоф тўн, бош-

ларига сувсар бўрк ва қора қундуз телпак кийган бир гуруҳ зодагонлар давраида доруссалгана доруғаси Мироншоҳ кириб келди. Мироншоҳ олтмишлардан ошган, йўғон, норғул одам эди. Унинг рапидадай юмюмалоқ, қип-қизил юзида, аланг-жаланг кўзларида аллақандай тараддуд бор эди. Мироншоҳдан кейин поча-пўстинлари устидан оқ шойи тўн кийган, бошларига оппоқ ипак салла ўраган ва ўзлари ҳам оқ ғозлардай камоли виқор билан одимлаган бир гуруҳ уламолар кириб келишди. Улар орасида Самарқанд қозиси Хожа Мискин жаноблари ҳам бор эди. Кўзлари тийрак, чеҳрасидан шиддат ёғилиб турган қозиюл-қуззот пешвоз чиққан муридларнинг саломига алик ҳам олмай, асосини дук-дук уриб, ички ҳовлига ўтиб кетди...

Қози жаноблари ичкарида узоқ ўтирди-ю, Қаландар яна ҳовуз бўйида кутиб қолди. Ё уни чақиртиргани шайх ҳазратларининг ёдидан кўтарилдимикин?

Қаландар Қарноқий шайх билан шу йил кўкламда, Хуршида бонудан умидини узиб, Шоҳизинда хонақоҳидаги дарвешлар жамоасига қўшилган пайтларида учрашди...

Қаландар дарвешлик хирқасини кийишга кийиб, пушаймон чекиб юрган пайтлар эди.

Қаландар Қарноқий мадрасада таълим олиб юрган чоғларида фоний дунё лаззатидан юз ўгириб фақат у дунёни ўйлаган жулдур кийимли бу дарвешларга ҳавас қилар, бир бурда қаттиқ нон, бир пиёла совуқ сувга сабру қаноат қилиб, кўча-кўйларда ҳамду сано ўқиб юрадиган бу гадолар кўзига фаришта бўлиб кўринар эди.

Кейин билса, кундуз бошларига кулоҳ, эгниларига жулдур жанда кийиб, кўча-кўйларда ҳу-ҳулаб, бозор ва расталарни дарбадар кезиб юрадиган бу гадолар, шоми ғарибонда хонақоҳга қайтгач, тамом бошқа қиёфага кирар экан. Тор хонақоҳда наша ҳиди бурқсир, қора қумғонлар биқирлаб қайнар, баъзилар кўкнори эзар, баъзилар жулдур белбоғларини ечиб, қора дориларини олар, шундан кейин кайфу сафо, фисқи фасод, ғийбат, гоҳида уриш-жанжал бошланиб кетар эди. Ҳайратда қолган Қаландар Қарноқий бир ўйида бошини олиб қочмоқчи ҳам бўлди. Лекин кейин бу ҳам оллонинг бир синовидур, деган ха-

ёлга бориб, сабр қилди. Хонақоҳнинг энг хилват жойларига кириб олиб, тариқат билан машғул бўлди.

Шайх билан учрашадиган куни ҳам худди шундай бўлди. Қаландар шифти паст қоронғи хонақоҳнинг энг хилват жойига кириб олиб, жимгина тиловат қилиб ўтирарди. Ногаҳон ғала-ғовур тиниб, хонақоҳ сув қуйгандай жимжит бўлиб қолди. Қаландар Қарноқий бунни сезса ҳам, кўзини очмай оҳиста тебраниб, зикр тушишда давом этди. Шу пайт кимдир уни қаттиқ туртди.

— Бу не гумроҳлик? Не беадаблик?

Қаландар секин бошини кўтарди. Хонақоҳнинг эшигида, нуқул оқ жома кийган муридлар даврасида... оппоқ соқоли кўксига тушган, баланд бўйли, ниҳоятда кўҳлик бир чол унга ўткир кўзларини қадаб турарди. Уни туртган қаландарбоши — «Қашқир» лақабли ғилай дарвеш кўзлари ола-кула бўлиб бакирди:

— Беадаб гумроҳ! Тур ўрнингдан! Валинеъмат пиримиз шайх Низомиддин Хомуш ҳазратлари фақир хонақоҳимизга қадам ранжида қилгандурлар...

Қаландар Қарноқий ўрнидан тура бошлади-ю, боши хонақоҳнинг шифтига тегиб, икки букилганича қолди. Шайх ундан ўткир кўзларини узмай ном-насабини сўради.

— Даргоҳи илоҳийнинг гадойи,— деди Қаландар исмини айтгиси келмай. Шайх, Қаландарнинг куч ёғилиб турган бақувват жуссасига яна бир бошдан-оёқ разм солди-да, индамай хонақоҳдан чиқди. Эртасига шайх уни Бағдод қишлоғи ёнидаги ёзги қароргоҳига чақиртирди. Мусаффо булоқ бўйидаги ёш садалар соясида, шерозий гиламлар тўшалган шосупада ўтириб, Қаландар билан узоқ мусоҳаба қилди, доруссалтанатга қачон, не тилакда келганини, насл-насаби, авлодаждодларини бир-бир суриштирди. Унинг фоний дунёни тарк этиб, гадолик йўлини ихтиёр этганини маъқуллади, юз хил ноз-неъматлар билан меҳмон қилиб, кўнглини олди. Сўнг, Шоҳизинда хонақоҳидан «Мозори шариф» ёнидаги дарвешлар хонақоҳига ўтишини ва теваракка кўз-қулоқ бўлиб туришини топширди, зеро даҳрий шоҳ боис доруссалтанатда диёнатсиз бетавфиқлар кўпайиб кетганини уқтирди. Бундан бир-икки ой муқаддам шайх уни яна чақиртирди. Бу са-

фар «Мозори шариф» хонақоҳидан Гўри Амир ёнидаги қаландархонага ўтиб, Кўксаройдаги ишлардан воқиф бўлиб туришини тайинлади.

Шайхнинг бу тилаги Қаландарни бир ҳайратда қолдирса, бир изтиробга солди. Ҳайҳот! У зоҳидликка юз тутиб, гадолик йўлига кирганида бу бебақо дунё юмушларидан қўл ювиб, тун-кун тариқат билан бўлармен, деб ўйлаган эди. Шайх бўлса тариқатни қўйиб, айғоқчилик қил, даҳрий шохнинг орқасига туш, деди. Қаландар эса, гарчанд мадрасани тарк этган бўлса ҳам, кўнглида Мирзо Улуғбек ҳазратларига ҳеч бир гина-кудурати йўқ, билъакс юрагининг бир четида ҳамон илиқ ҳислар милтираб турарди. Зотан, айғоқчилик қилиш фикри уни ижирғантириб юборди. У кўнглидаги шубҳаларни шайхга билдирмай, Гўри Амир ёнидаги хонақоҳга кўчиб ўтди, лекин шайх айтгандай, кечалари зикр тушиб, Кўксарой теварагида дайдиб юрмади. Мирзо Улуғбек олдида кимлар кириб, кимлар чиқишини пойламади... Мана энди, ҳовуз бўйидаги шосупада келган-кетганларни кузатиб ўтираркан, Қаландар Қарноқий шайхнинг не муддаода чақиртирганини ўйларди. Балки шайх ундан норози бўлгандир ё билъакс, бу икки ойда қилган юмушларидан ҳисоб сўрамоқ мақсадидадир? Сўраса не дейди? Қандай жавоб беради?

Ана, ниҳоят, ичкари ҳовлининг эшиги очилиб, нуқул оқ жома кийган уламолар қуршовида доруссалтана қозикўл-қуззоти Хожа Мискин жаноблари кўринди. Лекин қози жанобларини кузатиб чиққан муридлар дарвозанинг эулфинини солиб улгурмаган ҳам эдиларки, у яна тақиллаб қолди.

Қаландар Қарноқий қизиқсиниб, дарвоза томонга қаради, қаради-ю, юраги бир ҳаприқиб тушди. Дарвозадан кирган одам... Хожа Салоҳиддин заргар эди!..

Эғнида авраси кимхоб, олмахон пўстин, бошида учига дур қадалган тулки телпак, заргар, кичкина, лекин пишиқ қоматини тик тутиб, фил тишидан ясалган асоси билан ерни дук-дук уриб ўтиб кетди. У Қарноқийни кўрмади. Қарноқий ўтирган томонга қайрилиб қарамади, лекин қараганда ҳам соч-соқоли ўсиб кетган, эғнига жанда, бошига эски кулоҳ кийган бу фақир дарвешни танирмиди?

Қарноқийнинг эсига мавлоно Али Қушчининг совчилиги ва бу такаббур чолнинг айтган гаплари тушди: «Бу мусофир шоир мадрасада мутолаа қилурмен деб, ақлидан озибдур... Ул фақир Салоҳиддин заргарнинг набирасини сўрамоқдан аввал қорничи тўйдурсин!»

Рост, Қарноқий бу сўзни мавлоно Али Қушчининг оғзидан эмас, бошқа бир одамнинг оғзидан эшитди. Совчиликдан қайтган устод эса унинг кўнглини кўтаришга, ҳар хил ҳикоялар айтиб уни овунтиришга уринди. Лекин устоднинг маънос чехрасида шундай бир изтироб барқ уриб турардики, Қарноқий гап-сўзсизоқ ҳаммасига тушунди... Мавлоно Муҳиддин-чи? У бир неча кунгача шогирдининг юзига тик боқолмай, ўзини четга олиб юрди. Лекин бундан не фойда? Бунчалик ерга уриб, хор қилар экан, бошда уни шогирдликка олиб не қиларди? Уйда ожизалар учун дарсхона очиб, Хуршида бонунинг мутолаасини унга топшириб не қиларди?..

О, ўша кунлар! Мавлоно Муҳиддиннинг жавонлари китобга тўла осуда хонасида ўтган мастуд дақиқалар!.. Хуршида бону ҳамиша юзига қандайдир зар толалар сочилган ҳарир ипак дурра ташлаб, бежирим кобулий кавушчаси билан ерни унсизгина босиб, оҳиста кириб келар эди. Бону ўртага тутилган ҳарир дарпарданинг у томонига ўтирар, ўзиям аввал жуда ийманиб, бошини бир томонга эгиб, жимгина қулоқ солар, лекин мутолаа давомида очилиб кетар, юзини тўсиб турган ипак дурраси бир четга сурилиб, ҳаё ва ҳаяжондан ял-ял ёнган мулойим юзи, чарақлаб турган оҳу кўзлари, бутун ёшлик латофати, иффати, ҳаёлий гўзаллиги билан намоён бўларди... Қаландар Қарноқий ўзининг илк шеърларини ўша мутолаа хонасида битган ва илк бор Хуршида бонуга ўқиб берган, зотан уни шоир қилган ҳам шу дилбар ва оқила қиз эди.. Ҳа, ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиб кўрмаган, ўн гулидан бир гули очилмаган бу нозик қиз... қирққа бориб қолган, чекмаган заҳмати, кўрмаган балоси қолмаган Қаландардан донороқ чиқди: Қарноқий қизга ўз кўнглини очиб, совчи юбормоқчи эканини айтган кечаси... ундан кичик бир мактуб олди. Қиз у билан хилватда учрашмоқни тилаган эди.

Улар мавлоно Муҳиддиннинг богида, жар бўйидаги кекса ёнғоқ тагида учрашдилар.

Ургут тоғларидан ғир-ғир шабада эсиб турган, илик баҳор оқшоми эди...

Оёғига қўнжи гулдор қизил сахтиён этикча, эгнига пушти ранг шойи кўйлак устидан бели хипча мурсак кийиб, бошини оқ тивит рўмол билан танғиб олган Хуршида бону, қўлида қандайдир тугунча, ёнғоқ остига, айтган пайтига етиб келди. У қалтирар, оёғида зўрға турар эди. Бонунинг келишига ҳануз инонмай титраб турган Қарноқий эс-ҳушини йўқотиб, довдираб қолди. Бону эса, антика-антика дарҳол қочишни, Самарқанддан бош олиб чиқиб кетишни илтимос қилди. Қаландар бўлса... (О, саҳройи содда, ҳақ таоло девдай қадди-қомат бериб, ақл бермаган анқов!) Қаландар бўлса устодини ўйлади. Устодини ранжитмоқ, ўз падарини ранжитмоқ билан баробар, деган нақлни эслади. Олдин совчи юборай, агар рад жавоби олинса, кейин қочурмиз, деди. Бону унинг сўзини жимгина эшитди-ю, тўсатдан ёнғоқ тагидан отилиб чиқиб, ҳовлилари томон йўналди. Лекин уч-тўрт қадам ўтмасданоқ нимагадир қоқилиб йиқилди. Турган жойида қарахт бўлиб қолган Қаландар бонуга қараб югурди. Бону оҳиста инграб дарахт шохлари орасида питирлаб ётар, рўмоли бошидан тушиб, сочлари тўзғиб кетган эди. Қаландар унинг ёнига тиз чўкди. У қизни белидан қучиб, кўтариб олмоқчи бўлди. Лекин бону: «Қўйинг!» деди-ю, ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди.

— Бону!

— Ушламанг! — Бону қўлини тортиб олди-да, бўйидаги зеб-зийнатларини шалдиратганича, оқсоқлана-оқсоқлана ҳовлилари томон югурди. Сал ўтмай бог эшик тарақлаб ёпилди.

Қаландар ҳамон умидини узолмай эшикка борди. Ичкаридан бонунинг пиқ-пиқ йиғиси эшитилар, унинг йиғиси худди ҳақоратланган қизчанинг йиғисидай бедаво, ўксик эди. Қаландар қуруқшаб-қовжираб қолган лабларини эшик тирқишига тутди:

— Бону, азизам!..

Жавоб ўрнига эшик зулфинларининг шарақ-шуруги эшитилди.

Қаландар сармаст одамдай гандираклай-гандираклай орқасига қайтаркан, боя бону йиңилган жойдаги шох-шаббалар орасида ялтиллаб ётган бир нарсага кўзи тушди. Энгашиб қараса... кафтдеккина дафтарча!

Қизил духобага ўралган дафтарчанинг жилдига — Қаландар буни кейин, мадрасага қайтгач кўрди — вар билан шу сатрлар битилган эди.

«Нигоҳим йўлдадур, келтайми деб, зинҳор билмайсен,
Кўнгил оҳин билурми деб, кутармен, ёр билмайсен.
Топиб ёлғиз, дилим розин баён этмоққа ожизмен,
Узун тунлар хаёлингда ўтар бедор, билмайсен!»

Қаландар, қўйнида бонунинг кафтидеккина дафтарчаси, икки қўли бир тела бўлиб, бор-йўгидан айрилди қолди. Лекин не чора, айб ўзидан ўтди... аввал совчи юборармиш, кейин, агар рад жавобини олса, сўнгра... Рад жавобидан кейин Салоҳиддин заргарнинг эшиги унинг учун тақа-тақ ёпилди. Хуршида бону тугул унинг босган изларини ҳам кўролмади!.. Кейин-чи? Кейин доруссалтана кўчаларини ларзага солган ногораларнинг гумбури ва карнай садолари остида амир Иброҳимбек ўғли от ўйнатиб, Салоҳиддин заргар даргоҳига кириб борди...

Уша оқшом, карнайлар наъра тортиб, амир Иброҳимбек ўғли дабдаба ва асъаса билан Салоҳиддин заргар ҳовлисига от ўйнатиб кириб борганида, мадрасаи Улуғбекнинг осуда хонасида кўксини ерга бериб ётган Қаландар Қарноқий мударрислик сарупосини ечиб, эгнига эски жанда кийди, салласини бир четга улоқтириб, бошига кулоҳ қўндирди-да, гадолар хонақоҳига равона бўлди...

Бу кўргиликлардан юраги лахча чўғ бўлган Қаландар, ўрнидан туриб кетди, телбаларча атрофига тикилиб, яна ўтирди.

Хайрият, шу пайт ичкари ҳовлининг эшиги очилиб, муридлар қуршовида Хожа Салоҳиддин заргар кўринди. Чол яна боягидай пишиқ қадини ҳода ютгандай тик тутиб, олтин бандлик асоси билан ерни дук-дук уриб, Қаландарнинг ёнидан ўтиб кетди.

Олтин жаранги қутуртирган баттол! Ҳам Қаландарнинг қанстини қайирди, ҳам суюкли неварасини

бахти қаро қилди! Токи Қаландар Хуршида бонуга муяссар бўлганида, ўз севгилисини телба шахзода-нинг ҳарамига бериб қўймас эди. Йўқ! Унинг қўлида ўлса ўлар эдики, лекин севгилисини хор қилмас эди!..

— Ҳей, кўзингни оч, девона! Уйқунгни хонақоҳнингга урарсен. Шайх ҳазратлари чорлайдур сени!

Бошига кигиз қалпоқ, оёғига чориқ кийган ёш мурид уни ички ҳовлига бошлади.

Ички ҳовлининг тўрида олди айвон муаззам кошона қад кўтарган эди. Ҳовлининг қоқ ўртасига кошинкор шийпон қурилган, шийпоннинг атрофидаги кумуш фавворалардан отилиб чиққан сув чинни ариқчаларга қуйилар, қатор устунларга осилган кўк-қизил фонуслар шуъласида фаввораларнинг суви камалакдай товланиб, ажиб бир манзара касб этган эди.

Қаландар Қарноқийни бошлаб кирган ёш мурид уни деразаларига ипак парда тутилган қаршидаги уйга бошлади, даҳлизга киргач, ўнг қўлдаги ўймакор эшикка имо қилди: «Киравер!..»

Қаландар юраги алланечук бўлиб, эшикни очди.

Шайх Низомиддин Хомуш деворларига қирмизи ранг такатуркман гиламлари осилган кенг хонанинг тўрида, қат-қат шойи кўрпачалар устида, парқу ёстиқларга кўмилиб ёнбошлаб ётарди. Бошида симобий дастор, эгнида қора бахмал тўн устидан кийилган қордай оппоқ ридо, қўлида оғир тасбеҳ, кўзлари юмуқ, шайх мудраб қолганга ўхшарди. Лекин Қаландар эшикда тўхтаб, салом бериши билан сал тўлиша бошлаган бақувват қоматини ростлаб ўтирди, оппоқ пахмоқ қошларининг остидан синовчан тикилган кўзларини Қаландардан узмай:

— Кел, оллоҳ гадойи,— деди.— Тортинма, болам, юқори ўт!— Шайхнинг овози, нур ёғилиб турган чеҳрасидай мулойим эди.

Қаландар, қўллари кўксида, оёқ учида бир-икки қадам босиб, шайхнинг рўпарасига тиз чўкди. Эшик яна очилиб, икки мурид бири дастурхон, бири катта кумуш баркашда иссиқ нон, асал, мева-чева кўтариб кирди. Шайх яна кўзини юмиб, муридлар чиқиб кетгунча сукутга толди, сўнг:

— Аҳволинг нечук, дарвеш?— деб сўради.— Арзинг бўлса сўзла!

Қаландар бошини кўтармай бир қимирлаб қўйди.

— Оллога шукур, пирим. Оллоҳ гадойида не арз бўлсин! Устим бут, қорним тўқ, пирим...

— Боракалло, бўтам! Иншооллоҳ, ниятингга етгайсен! Ол, болам, оллонинг нози неъматидан баҳраманд бўл!..

Қаландар ташаккур билдириб, бош эгди. Шайх индамай тасбеҳ ўгиришга киришганини кўриб, ер остидан хонани яна бир бор кўздан кечирди. Ҳамма ёқ гул-гул ёнган гилам, деразаларда бир қат шойи устидан бахмал қопланган оғир дарпардалар, нозик бўёқ юритилган гулдор шифтда олтин қандил, ўймакорлик билан ясалган қуббасимон тоқчаларда мунаққаш идишлар, олтин баркашлар...

— «Воажабо! Барча гадолар пирим, деб юкунган шайх ҳазратларига бу кўрк, бу ўтар дунё зеб-зийнати не керак?»

Дунё менинг деганлар,
Жаҳон молин олганлар.
Каргас қушдек бўлубон,
Ул ҳаромға ботмишлар...

— Не деб пичирлайсен, дарвеш?

Шайхнинг вазмин овозидан сесканиб кетган Қаландар «оллога такбир туширмоқдамен, пирим» деб юборди-ю, «осий бандангни ўзинг кечиргайсен, парвардигор!» деб қўйди.

— Болам!— деди шайх яна боягидай мулойим товушда.— Сени чақирмоқдан муддао, сенга бир юмуш юкламоқ эрди. Аммо бу юмушни юкламоқдин аввал сенга бир саволим бор, оллоҳ гадойи...

Қаландарнинг юраги увишиб кетди. «Тунов кунги юмушни сўраса, не қилурмен?»

— Болам Қаландар! Сен фоний дунё лаззатини тарк этиб савоби азим юмуш қилдинг. Даргоҳи илоҳининг гадоси — ҳақ таолонинг суюкли бандаси эрур. Аммо ростингни айт: кўнглингда бу йўлни ихтиёр этиб тўғри қилдимму, йўқму, деган бир иштибоҳ йўқму?..

Қаландар Қарноқий олдидан илон чиққан одамдай юраги шиг этди: шайх унинг кўнглидаги шубҳаларни сезган эди.

— Нечун сукут қилурсен, дарвеш?

Қаландар секин бошини кўтарди. Шайх сал олдинга эгилиб, лахмоқ қошларини бир-бирига туташтириб унга қадалиб ўтирар, қип-қизил, хушсурат чехрасида бўлакча бир шиддат, кишини ўаига ром қиладиган бир куч бор эди. Қаландар кўзини олиб қочаркан, бош чайқади:

— Йўқ, пирим, кўнглимда шубҳа йўқ. Ва лекин...

— Сўзла!— деди шайх.

— Ва лекин зоҳидларнинг кирдикорлари ранжитадур, пирим. Кўплар гадоликни танлабди, аммо гадоликка бош эгмайди, гуноҳдан қўрқмай наша чекади, ғийбат қиладди, қимор ўйнайди, пирим...

— Инналлоҳо маассобирин, яъники, олло сабр қилгонлар билан биргадур. Сабр қилгайсен, дарвеш!

Шайх чуқур хўрсиниб, бир тебраниб қўйди.

— Дилингдан бул иштибоҳни ҳайдаб, истиғфор айлагайсен. Токи, кимки, гуноҳ қилса, тонгла маҳшарда жазосиз қолмағай! Парвардигори оламга шоҳу гадо баробардур, бўтам. Мана, даҳрий шоҳ Мирзо Улуғбек! Ас-салотин зиллоллоҳу фил арз! Инчунин, мен худонинг ердаги соясидурмен деб, мутакаббирлик қилди. Бобоси Амир Темур...— худованди карим зоти табаррукни бу дунёда соҳиби тож қилгондек, окиратда ҳам муқарриби даргоҳ қилгай!.. Бобоси соҳибқирон васиятларидап юз ўгириб, дин аҳлини оёқ ости қилди, даҳрийлик йўлини тутиб, фоний дунё лаззатларига шўнғиди. Оқибат, икки дунё мақхур¹ бўлди... Ҳа, болам, халлоқи олам ҳеч бир бандасининг гуноҳини кечмайдур. Токи... Ассавобу бифазлиҳе вал уқобу биадлиҳе ва ла яджибу алайҳе шайъун... Даҳрий шоҳнинг лашкарлари қатлу қиргин бўлибдур. Тахтимизнинг валнаҳди Мирзо Абдуллатиф қўшинлари букуи-эрта доруссалтана Самарқандга кириб келадур, болам...

Шайх унга қараб гапираётганини, ундан жавоб кутаётганини билса ҳам, Қаландар бошини кўтармади. У нима дейишини, шайх ҳазратларининг бу гапига қандай жавоб беришини билмас эди. Гарчи у, Мирзо Абдуллатиф лашкар тортиб келаётганини эшитган бўлса ҳам, шайх ҳазратларининг айтганлари

¹ Мақхур — оллонинг газабига дучор бўлди маъносида.

кўнглини ағдар-тўнтар қилиб юборди. Нечун? Ё даҳрий шоҳга ачинганидинми? Ўзинг афв эт, парвардигори олам. Ва лекин... бу шайх не дейди? Осий бандангининг қай бири даҳрий, қай бири имони басаломат муслимин, ёлғиз ўзингга аён эмасми, худованди карим?..

— Нечун индамайсен, дарвеш?

— Сўзингизни мулоҳаза қилмоқдамен, пирим. Филҳақиқат, ҳақ таолога шоҳу гадо баробардур...

— Камоҳува ҳуққуҳу!— деди шайх.— Иншооллоҳ, эндиликда даҳрий шоҳнинг гуноҳ ишларига чек қўйилур. Диёнатсиз алломалар, иншооллоҳ, Мовароуннаҳр сарҳадидин ҳайдалур. Мовароуннаҳрда динул ислом камол топадур! Илоҳи омин!— Шайх юзига фотиҳа тортиб, яна Қарноқийга тикилди.

— Бўтам Қаландар!— деди у, хиёл сукут қилгач,— Мирзо Улуғбек қилган шароратларидин бири — расадхонадур. Расадхонадаги мажусийлар ва бединлар битган китоблардур, болам. Бизга муҳаққақ хабар келдиким, ул диёнатсиз шоҳ бу куфр даргоҳга йиғилган бединлар китобини яширмоқни ният қилибдур ҳам бул гуноҳи азим юмушни бетавфиқ шогирди Али Қушчига топширибдур! Боз хабар келдиким, Мирзо Улуғбек бул иш учун бадкирдор Али Қушчига кўп тилла ва бойлик инъом этибдур!.. Бундан хабаринг йўқму?

Қаландар ялт этиб қаради. Шайх ҳазратлари олдинга эгилганича унга қадалиб қолган эди.

— Йўқ, пирим, ўлимдан хабарим бор, аммо биллоҳ, бундан хабарим йўқдур...

Шайх Низомиддин Хомуш кўзини ундан узиб, бош ирғади.

— Сени чақирмоқдан мурод шулким, бу фариштасиз даргоҳга ва беимон Али Қушчига кўз-қулоқ бўлиб турғайсен. Зероким, жаннатмакон Амир Темур тиллаларини, даҳрий шоҳнинг макруҳ китобларини яширмоққа йўл қўймоқ — гуноҳи азимдур. Мана!— Шайх ҳазратлари ёстиғининг тагидан икки букланган бир қоғоз олиб кўрсатди.— Муршиди муқтадо эшон Убайдулла Хўжа Аҳрор ҳазратлари Шошдин мактуб йўллаб, бул юмушни қаттиқ тайинлабдурлар. Ул шайхул-машойих букун-эрта доруссалтанага йўл оладурлар... Нечун индамайсен?

Шайхнинг овозида шундай совуқ бир қатъият, ва-жоҳатида шундай зўр шиддат, ёниб турган кўзлари-да шундай бир сеҳр бор эдики, Қаландар доводи-раб:

— Бандаи ожиз не дейман? Пиримнинг амри во-жиб эрур!— деб юборди.

Шайх ҳазратлари бош ирғаб маъқуллади-да, ва-жоҳатини ўзгартирмай давом этди:

— Бу ишда фаромушлик қилиб бўлмайдур. Туну кун расадхона теварагидан кетмагил! Баттол Али Қушчини кўз остингдан қўймагил!

«Ё раббий! Қайси гуноҳларим учун фақирнинг бошига бу савдоларни юкладинг? Ҳамду сано ўқиб, хилватда ётмоқ ўрнига айғоқчилик қилсам! Мусо-фирлиқда бошимни силаган устодларимнинг яхши-лигига ёмонлик қайтарсам!..»

— Ҳамма юмуш хуфия бўлмоғи лозим,— деди шайх.— Зероким, шаҳзодаи валиаҳд Абдуллатиф доруссалтанани забт этиб, тахтга муқим ўлтирмагун-ча бул сир-асрорни бир кимса билмагай. Бул сирдан бир кимса воқиф бўлса, алжусус, бетавфиқ Али Қуш-чи воқиф бўлса — дўзахий бўлурсен, Қаландар! Сў-зимни англадингму?

— Англадим, пирим...

— Оллоҳ сенга мадад бергай, илоҳи омин!— Шайх юзига фотиҳа тортиб, дастурхонига ишора қилди:

— Иссиқ нонлардан қўйнингга сол, дарвеш!

Қаландар итоаткорлик билан дастурхондан икки-та патир олиб қўйнига тиқди-да, орқаси билан юриб, чароғон хонадан чиқди.

Бояги изғирин пасайган, лекин кун совуқ эди. Хаёли чувалашиб кетган Қаландар, кўз олди қорон-ғилашиб, устунга суяниб қолди.

«Э дариг! Нечун шайх унга ёпишиб олди? Нечун бу нопок юмушни унга топширди?»

Шайх уни биринчи кўргандаёқ шубҳа остига ол-ганини, шубҳа остига олганларни эса шу йўл билан синаб кўриш одатлари борлигидан беҳабар Қаландар, ҳислар тўфонидан гандираклаб ҳовлидан чиқди.

Шу пайт ташқаридан «Ё олло, дўст, ё олло!» деб зикр тушган овозлар эшитилиб, дарвозадан бир гў-руҳ дарвешлар кириб келишди. Қаландар четлаб уларга йўл бераркан, олдинда оқсоқланиб келаётган

Қашқир лақабли ғилай дарवेशни таниб қолди. Қашқир ҳам уни таниди чоғи, қоронғида кулоҳини ликиллатиб, ишшайиб қўйди.

Қаландар Қарноқий ҳамон гандираклаганича дарвозадан чиқди, чиқди-ю, аллақандай ички бир ҳиссиётга бўйсуниб, «Мозори шариф» томонга йўл олди.

Зим-зиё қоронғиликда қабристондаги чинорлар, ичлари ковак кекса шотут ва садақайрағочлар аянчли чийиллар, гўё бу ковакларга ажиналар яшириниб, базми жамшид қураётгандай ваҳимали овозлар чиқарар, кулар, йиғлар эди. Кимдир қабристоннинг бир четида қироат билан қуръон ўқир, масжид томондан дарवेशларнинг «ҳу-ҳу»лари қулоққа чалинади.

Қаландар мармар сағаналар, унгурдай ўпирилиб қолган қабрлар орасидан қоронғида қаёққадир қоқилиб-суриниб бораркан, хаёлан ҳамон кўкка тавалло қиларди: «Гуноҳкор бандангни кечиргайсен, эй парвардигори олам! Фақир бу бебақо дунё лаззатларини тарк этиб, ҳақ йўлини танлаганда тариқат ўрнига бундай нопок юмушлар қиламен деб, ўйлаган эдими? Уз устози, мусофирлик ва йўқчиликда бошини силаган валинеъмати орқасидан айғоқчилик қиламен, деб ўйлаган эдими?.. Мавлоно Али Қушчи даҳрийми, ё имони баркамол бандангми — бунини бу такаббур шайх қайдин билур, тангрим?

Мулло, муфти бўлгонлар,
Ноҳақ даъво қилгонлар,
Оқни қаро қилгонлар,
Ул тамуққа кирмишлар...

Ноҳақ даъво қилгонлар... Шайхнинг сўзи ҳам ноҳақ даъво эмасму, эй халлоқи олам?..

Мана, йўлканинг охирида қуриб-қовжираб қолган азим чинор кўзга чалинди. Чинор тағида устига архар шоҳи қўйылган юксак даҳма қорайиб турарди. Қаландар Қарноқий қабрининг бош томонига ўтиб, саждага бош эгаркан, хаёлап пири Баҳовуддин Нақшбандийга илтижо қилди:

«Бу фақир гадога ўзинг мадад бер, эй валинеъмат бузруквор! У дарवेशлик йўлига кирганида фоний дунё юмушлари эмас, туну кун тариқат ва ибодат

қилмоқ ниятида эди... Эй, буткул аҳли жунунлар, мусофир ва мужовирлар, гадолар ва йўқсиллар ҳомийси Хожа Баҳовуддин Нақшбандий! Эй, парвардигори олам! Гуноҳкор бандангни ўзинг кечиргайсен! Ўзинг кечиргайсен, тангрим! Ўзинг кечиргайсен!»

Қаландар Қарноқий тиз чўкиб, чўғдай пешанасини дахманинг муздай тошига босди.

9

Мирзо Улуғбек яна кечагидай от ўйнатиб олдинда борарди. Остидаги арабий бедовнинг кенг ўмровидаги ёқут ва лаъл қадалган тилла қалқончаси офтобда кўз қамаштириб чарақлар, устидаги заррин ёпинғичи чўғдай гул-гул ёнар, пешанасидаги кокилига тақилган маржон шодалари силкиниб, кумуш эгарнинг олтин ҳалқачалари нафис жаранглар эди. Лекин бу ажиб мусиқа Мирзо Улуғбекнинг қулоғига кирмас, у яна хаёллар уммонига чўмган эди.

Кечаси юрагида жўш урган тугён босилган, дилини қандайдир теран бир лоқайдлик чулғаб олган эди. У фақат бир нарсага пушаймон қиларди: тезроқ жанг бўлмади-ю, шаҳзодани бир кўрмади!..

У кеча жанг қилишни кўнглига туккандан бери негадир хаёлидан шу фикр кетмай қолди: жанг-жадал бўлса-ю, шаҳзода билан юзма-юз тўқнашса, унинг кўзларига тикилса, муддаосига тушунса, сўнгра майли, унинг қўлида ўлса ҳам армони йўқ!.. У қайси юз, қайси виждон билан ўз падарига қўл кўтармоқда? Шунин билса — бас! Кейин майли, нима қиламан деса, шаҳзоданинг изми ихтиёрида!..

Эвоҳ! Мирзо Улуғбек бу ўғлини нечундир болалигидач суймади. Ўғлим, деганда юраги сира «жиз» этмади, қалбида бир меҳр уйгонмади... Шаҳзода туғилибдики, узоқ Ҳиротда, волидаи меҳрибони Гавҳаршод бегим тарбиясида бўлди. Гавҳаршод бегим уни ўз қўлида, Ҳирот саройида тарбия қилди, вояга етказди. Лекин... ҳазар алҳазар!.. Бобоси Шоҳруҳ Мирзо вафотидан сўнг шаҳзода Алоуддавла билан тожу тахт талашган Абдуллатиф анагаси Гавҳаршод бегимни қўлга тушириб, ҳибс эттирди. Мирзо Улуғбек буни эшитиб сочлари тикка бўлиб кетган эди. Лекин ўз пушти камаридан бўлган фарзанди экан,

шаҳзода Алоуддавла Абдуллатифни асир олиб, Ихтиёриддин қалъасига ҳибс этганда чидаб туролмади, қўшин тортиб Хуросонга борди... Нечун ўшанда Мирзо Улуғбек унга бўлишди? Нечун Балхни унга инъом қилди?

Мирзо Улуғбек аламли дуд кўксини ўртаб юбораётгандай, уф тортди-да, бошини кўтарди. Кечаги изғирин пасайган офтоб терак бўйи кўтарилиб қолган эди.

Катта карвон йўлининг икки ёнидаги ясси адирларни черик эгаллаган, ҳамма ёқ эшак, хачир, туяга тўлиб кетган эди. Олдиндаги навкарлар ва ясовуллар от ўйнатиб, йўлдаги черикларни четга сурмоқда, эшак ва хачирларни аёвсиз қамчилаб қувмоқда эди. Қилич ўрнига ойболта, таёқ ва чўқмор кўтарган, суворийлар либоси ўрнига бошларига кигиз телпак, эгниларига эски чакмон ва кенг чолвор кийган юпун деҳқонлар шошилмас, ўзларича сўкиниб секин йўл бўшатишар эди...

Чинакам қурол ўрнига таёқ ва чўқмор кўтарган, умрида жанг-жадал кўрмаган бу беозор деҳқонлар шаҳзоданинг салкам эллик минг лашкарига қарши нима қила олади? Буларни ким, нечун йиғди?

Мирзо Улуғбек саройбонни чақириб, черик бошлиқларига деҳқонларни тарқатиш тўғрисида фармон берди-да, бетоқат юлқинган оқ байирига қамчи уриб, илгарилаб кетди...

Пешинга яқин олдинда ипакдай майин пушти ранг боғларга кўмилган Димишқ қишлоғи кўринди. Димишқдан кейин, то Самарқандга етгунча боғлар бир-бирига тутшиб кетар, гўё бутун олам улкан гулхан орасида ловиллаб ёнарди. Димишқдан сал ўтилса, офтобда ажиб бир манзара касб этган Бибиҳоним мақбарасининг ложувард гумбази кўринади. Ундан сал бериоқда, ўша ҳарир қирмизи парда орасида, Улуғбек мадрасасининг юксак пештоқлари товланади. Ундан чапроқда эса, осмонга санчилган Гўри Амир минораларининг тилла ранг бўёқлари нозик жилоланади... Мирзо Улуғбек боғлар ортидан элас-элас кўринган суюкли шаҳрига суқланиб тикилар экан, беихтиёр кўзига ёш олди. Наҳот киндик қони тўкилган, масъуд болалик йиллари ўтган, обод қиламан, деб умрини бахш этган бу суюкли шаҳри азим қўлидан

кетса? Донғи буткул рубъи маскунга таралган расад-хонаси-чи? Фахр-ифтихори бўлмиш мадрасаси-чи? Наҳот унинг илм-фан йўлидаги қирқ йиллик уринишлари шамолга соврилса? Қирқ йил йиққан нодир хазинаси-чи? Шогирдлари-чи? Уларнинг тақдири не бўлади? Қирқ йил уруш кўрмаган бу эл-улус, буткул Мовароуннаҳрнинг аҳволи не кечади?

Мирзо Улуғбек юрагини ўт олиб, арғумоғига аччиқ қамчи босди. Усиэ ҳам бетоқат пишқирган оқ бедов сувлиғини чайнаганича бургутдай ер бағирлаб учиб кетди. Унинг юрагидаги пўртанадан беҳабар аъёнлар ва боёнлар ҳайрон бўлишиб, бир-бирларига қараб олишди-да, улар ҳам отларига қамчи босишди. Димишққа етмасдан ўнг қўлдаги ялангликда «Боғи жаҳон» кўринди. Баланд девор билан ўралган улкан боғ ўртасида сутдай оппоқ кошона кўзга чалинди. Бобоси Амир Темур оғир юришлардан қайтаётиб, Самарқандга киришдан олдин бу боққа албатта қўниб ўтар эди... Олдинда учиб бораётган Мирзо Улуғбек қандайдир ички бир туйғуга бўйсуниб, отининг бошини «Боғи жаҳонга» бурди.

Дарвозадан бошланган кенг хиёбонга хазонлардан қирмизи пояндоз тўшалган эди. Дарахт шохларидан чирс-чирс узилиб тушаётган япроқлар ҳавода унсиз сузиб, оёқ остига қушдай назокат билан қўнарди. Кошона олдидаги гулзор, гулзор ўртасидаги мармар ҳовуз, ҳаммаси хазонга тўлган, фақат ток япроқлари ҳали тўкилмаган, баланд сўрилардаги тоқларда ҳар бири отнинг калласидай чарос бошлари қора марвариддай товланиб турарди...

Мирзо Улуғбек истиқболига чиққан ясовулга арғумоғининг жиловини ушлатди-да, орқадагиларни кутмасдан хиёбон бўйлаб кетди. Хиёбоннинг охирида, анорзор тепаликнинг шундоқ ёнбағрида тиниқ бир чашма шилдираб оқарди...

Мирзо Улуғбек чашма бўйига тиз чўкиб, муздай сувга ювинди, таҳорат олди ва мовут тўнини булоқ атрофидаги сарғая бошлаган ажриқзорга ёзиб, пешин ўқиди. Сўнг, аллақандай маъносизликларга чўмиб, узоқ ўтирди. Эсига негадир яна болалик чоғлари тушди.

У ҳали кичкина бола эди. Бир сафар олис сафардан қайтган бобоси бир-икки ҳафта шу боғда турди. Худди мана шу булоқ бўйига суюкли энагаси Сарой-

мулкхонимнинг ҳаво ранг ипак саропардаси тикилган эди. Унинг атрофига кўк, пушти, қизил, нофармон ранг кичик чодирлар жойлашган бўлиб, уларда қилиқлари мулоҳим, ҳаракатлари назокатга тўла ёш канислар, баковуллар туришарди. Чодирларнинг орқасидаги яшил бедазорга оқ биялар боғланган, биялардан олисроқда кийикчаларга ўхшаган гўзал тойчалар кишчаниб турарди. Энагаси Сароймулкхоним ҳар куни эрталаб Муҳаммад Тарағайни шу тойчалар олдига етаклаб борарди. Сароймулкхоним кенг юзли, бурни тугмадеккина, кўзлари қисик бир хотин эди. Лекин унинг оппоқ бўлиқ гавдасида, эғнидаги қимматбаҳо саруполари ва нозик зеби зийнатларида, гапсўзларида бўлакча бир виқор ва маҳобат бор эдиким, ҳамма ундан ҳайиқар, бир гапи икки бўлмас эди. Улуғбекка айниқса унинг майин қўллари, фируза кўзли қўш-қўш тилла узуклар тақилган узун оппоқ бармоқлари ёқар, энагаси бу қўллари билан унинг бошини силаб эркалаганида ийиб кетиб, тойчоқдай ушнинг бағрита отилар эди.

Тоҳо энагаси олдига этак тутиб, чодир ёнидаги бўлиқ оқ бияни ўзи соғар, сўнг, алоҳида мешга қуйиб, қиёмига келтириб қимиз қилар ва яхдай булоқча ташлаб қўярди. Аҳён-аҳёнда бу қимизни ичгали ҳаво ранг саропардага бобоси Амир Темур келарди. У сезиларлик оқсоқланса ҳам, асо ушламас, новча қаддини йигитлардай тик тутиб: гўё бир ёқча шошаётгандай шитоб билан юрар эди. У ҳеч қачон қимматбаҳо заррин тўнлар киймас, ёзги саратонда ҳам туя жунидан тўқилган оқ-сарғиш чакмонини ечмас, ўтирганда чакмонининг этаги билан майиб оёғини ўраб, тиззасини силаб ўтирар эди. Бобоси Амир Темур от юзли, қийғир бурун, сийраккина чўққи соқол одам эди. Ундан ҳамма ҳайиқар, у сийрак қошларини чимириб, ўткир кўзлари билан қадалиб қараганда, ҳеч ким тоб беролмас, ҳамма кўзини олиб қочар, у келаётганда ҳар ким турган жойида қўл қовуштирганича қотиб қолар эди. Лекин ажабо: кичкина Муҳаммад Тарағайни кўрганда бобосининг қовоғи очилиб, чеҳрасидаги пиддат бўлакча бир мулоҳимлик билан алмашар, ўткир пигоҳида шўх учқунлар ўйнар эди. Одатда у неварасини тиззасига ўтқазиб эркалар, аксарият мударрисларни чақириб, неварасининг сабоқла-

рини суриштирар эди. Мударрислар Улуғбекнинг зеҳнини мақташса, бобоси неварасининг кенг пешанасидан ўйиб кўлар:

— Боракалло сизга! Амир Темур авлодидан ҳам Ҳорун Рашиддай бир фозил подшоҳ чиқсин-да! — деб қўяр эди. Гоҳо эса, билъақс, неварасини мутолаа устида кўрса, жаҳли чиқар, дарғазаб бўлиб навкарларидан бирига:

— Олиб чиқ! От минсин! Қилич ўйнасин! — деб буюрар эди. Шундай пайтларда бобоси қовоғини солиб, неварасининг машқларини зимдан кузатиб турар, Улуғбек отга чаққон минолмаса ё қиличбозликда нўноқлик қилса дарғазаб бўлар, беҳашам пўлат ғилофга солинган қиличини суғуриб оларди-ю, кўзлари ёниб, ёнида ким турса шу билан қиличбозлик қилиб кетарди...

...Мирзо Улуғбек катта йўлдан бир тўп суворийлар от чоптириб ўтганини эшитиб, секин ўрнидан турди, атрофига таажжуб билан тикилди: унга не бўлди? Шундай хатарли пайтда олис болалигини эслаб ўтирса! Тожу тахт ғамини емоқ ўрнига, маҳзун хаёлар гирдобидан чиқолмаса?

Мирзо Улуғбек қирмизи пояндоз тўшалган хиёбондан оҳиста юриб орқага қайтаркан, дарвозанинг ёнида оқ кўпикка чўмилган бир неча отларни кўрди. Кошонадан чиққан шаҳзода Абдулъазиз билан қўлида мактуб ушлаган шайхулислом Бурҳониддин шоша-пиша унга томон юришди.

«Тағин нохуш хабар!» — хаёлида деди Мирзо Улуғбек.

— Қайда юрибсиз, онҳазратим? — деди шайхулислом ҳансираб. — Амир Искандар барлосдан чопар келибдур.

— Тағин не мужда? — Мирзо Улуғбек тўхтаб номага қўл чўзди. Бир парча сариқ қоғозга палапартиш ёзилган номада амир Искандар шаҳзода Абдулатифнинг ҳировул қўшинлари пистирмадан чиқиб, унинг қалб қўшинларига ҳамла қилганини ёзган эди. Амирнинг хабар беришича, шаҳзоданинг қўшинида филлар ҳам бор. Бу филлар унинг суворийларига даҳшат солгани боисидан у доруссалтана томон чекинмоқни лозим кўрган...

Мирзо Улуғбек кўзларини номадан узиб, ўғли би

лан шайхулисломга қаради. У эндигина кошона ёнида турган бир гуруҳ сарой маҳрамларига кўзи тушди. Маҳрамлар орасида жиянлари — шаҳзода Абдулла билан Абу Саид Мирзо ҳам турар, зарбоф тўн ичидан суворий совут, бошларига тилла ҳошияли дубулға кийган бу икки шаҳзоданинг ҳам кўзларида тараддуд, ҳаракатларида тоқатсизлик сезилиб турарди.

Мирзо Улуғбек оёқларини кериб тўхтади. Ажабо: суворий совутлар кийиб, сербар камарларига олтин қилич таққан бу саркардалар, қимматбаҳо саруполарга ўранган бу сарой аҳли нечун бунчалик титрайди, недан қўрқади? Башарти шаҳзодадан қўрқса нечун амир Султоншоҳ тархонга ўхшаб, унинг тарафига қошиб ўтмайди?..

Мирзо Улуғбек жўрттага овозини кўтариб:

— Шаҳзода лашкари юриш бошлабдур,— деди.— Лашкарларида филлар бор эрмиш.

Шайхулислом Бурҳониддин ранги ўчиб, бошини сарак-сарак қилди.

— Давлатпаноҳ не фармон бергайлар?

Мирзо Улуғбек мийиғида кулимсиради.

— Олло таоло пешонага нени ёзган бўлса шу бўлади, тақсир.

— Иншооллоҳ пешонангиз ёруғ бўлғай. Ва илло...

— Жанг-жадал қилмоқ!..

Шайхулислом чўққи соқолини ушлаб, бош чайқади ва гўё сарой аҳли эшитишини истамагандай:

— Доруссалтанага қайтмоқ даркор, онҳазратим!— деди секки.— Қалъа мустаҳкам...

Мирзо Улуғбек асабий ҳаракат қилиб:

— Ҳайҳот!— деди.— Шаҳзодада тош отғувчи арродалар бордур, тақсир! Буткул шаҳар зер-забар бўлади! Буткул шаҳар!

Чол яна асабийлашиб бошини сарак-сарак қилди.

— Валлоҳи аълам биссавоб! Ва лекин шаҳарни ололмас, султоним! Жамики масжидларга хутба ўқитурмен. Барча фуқаро оёққа турадур, давлатпаноҳ!..

Мирзо Улуғбек жавоб бермади. У Шайхулислом Бурҳониддиннинг самимийлигига шубҳа қилмас, ҳозир бу оғир вазиятда Самарқандга чекиниб, дарвозаларни беркитиб олишдан бошқа чора йўқлигини тушунар, айни замонда ҳали озиқ-овқатни ғамлаб олма-

ган шаҳар катта қўшиннинг узоқ қамалига тоб бера олмаслигига ҳам ақли етар эди. Лекин энг муҳими, томирларида мудраб ётган бобосининг қони яна кўпира бошлаган, у қилич яланғочлаб, жанг қилгиси, бу сотқин лашкарбошилар олдида Амир Темурнинг набираси эканлигини, жон берса ҳам осонликча бермаслигини бир кўрсатиб қўйгиси, ниҳоят, шаҳзода билан юзма-юз келгиси, у билан бир оғиз гаплашгиси келарди.

Шаҳзоданинг ҳировул қўшинлари довондан чиқиб юриш бошлаган эмиш!.. Бобоси Амир Темур бундай ҳолатларда ғанимнинг ҳировул қўшинларини олдинга ўтказиб юборар, сўнг баногоҳ жаронғир ва баронғир суворийлари билан қуршаб олиб, қопқонга туширар эди. Агарчи ғаним лашкарларига ёрдам келса эҳтиётда турган чоповул ва шақовул¹ қўшинларини жангга солиб, қатлу қирғин қиларди... У эса... ҳайҳот! У ҳеч қачон салоҳиятли саркарда бўлган эмас! Ва лекин... йўқ, у ҳам жанг қилади! Жанг-жадалсиз жон бермайди!..

— Давлатпаноҳ...

— Ўйлаб кўрмоқ даркор, тақсир!— Мирзо Улуғбек қовоғини ўйганича кошона томон юрди. Йўлда турган шаҳзодалар шоша-пиша йўл беришди. Кошонанинг иккинчи ошёнидаги деворлари фируза ранг сопол парчинлар билан безатилган катта хонага шоҳи кўрпачалар тўшалиб, хонтахталар қўйилган, хонтахталар ёғлиқ патирлар, мева-чева, қовурилган ғоз ва қабобларга тўла эди.

Мирзо Улуғбек ичида кулиб қўйди: «Ўлим олди-дан базми жамшид!»

У тўрға, бир маҳаллар бобоси Амир Темур ўтирган жойга ўтираркан, пойгакда таъзим қилиб турган баковулга юзланиб:

— Бода келтир!— деб буюрди. Лекин бодани ичиш насиб этмади.

Баковул чиқиб, Мирзо Улуғбек жойлашиброқ ўтирмаган ҳам эдики, саройбон кириб иккинчи келтирган номани тутди. Бу нома суюкли навқари Бобо Ҳусайндан бўлиб, биринчисидан ҳам ваҳимали эди.

¹ Чоповул ва шақовул — пистирмада турган асосий қўшин.

Шаҳзоданинг ўнг ва чап қанот лашкари юришни жадаллатиб, амир Султон Жондор билан амир Искандар барлос қўшинларини қопқонга туширмоқ ҳаракатида экан. Лекин энг ёмочи — амир Султон Жондор қаёққади қочган, қўшинда ёлғиз амир Искандар барлос қолган эмиш! Бобо Ҳусайн буни хабар қилиб, Мирзо Улуғбекка Самарқандга чекинишни маслаҳат берган, ўзи эса амир Искандар барлос билан Димишқ атрофида жанг қилиб, шаҳзода лашкарларини тўхтатиб туриш ниятида эканини ёзган эди.

Номага қараганда, шаҳзода қўшинлари икки-уч фарсаҳ жойга келиб қолган, Мирзо Улуғбек қандай қарорга келмасин, бу қарорни дарҳол қабул қилмоғи лозим эди! У эса... У ҳамон жанг қилиш, шаҳзода билан юзма-юз келиш истаги билан ёнар эди. Лекин Бобо Ҳусайн йўллаган номани ўқиркан, хаёлига бир фикр келди: доруссалтанага қайтиб ва унинг дарвозаларини беркитиб олиб, шаҳзода билан сулҳ-салоҳ тузса не қилади? Йўқ, шаҳзода унинг тахтда қолишига кўнмас. Лекин Мирзо Улуғбекка минбаъд тожу тахт керак эрмас! Шаҳзода унинг расадхонаси-ю мадрасаларига тегмаса, маърифат йўлидаги ишларини мам этмаса, у тинчгина илму идрок билан машғул бўлса — бас! Унга шундан бошқа не керак?

Лекин шаҳзодани бу шартларга кўндириш учун фуқарони сафарбар қилиб бўлса ҳам, мудофаага ўтмоқ даркор.

Мирзо Улуғбек барча иккиланишларга чек қўйиб, тўрда чурқ этмай ўтирган амир Идрис тархонга юзланди.

— Сиз Димишқда қолиб, Искандар барлос суворийларига кўмак бергайсиз, амир! Бошингиз кетса-да, шу бугун шаҳзода лашкарларини тўхтатгайсиз. Фармони олий аёнми?

— Аён, давлатпаноҳ! — Амир Идрис тархон тўн ичидан кийган совутининг ҳалқачаларини шинғирлатиб, таъзим қилди.

Мирзо Улуғбек уйқусизликдан қисилган кўзлари ёниб, ўғли Абдулғазизга қаради.

— Сен икки шаҳзодани олиб, дарҳол доруссалтанага чопгайсен. Доруға Мироншоҳга амри олийни етказгайсен: барча аёну боёнлар дарҳол Кўксаройга йиғилсин. Машварат қилурмен.

Мирзо Улуғбек шитоё билан ўрнидан турди. Бода тўла юсасини бир сипқоришда бўшатди-да, ҳеч кимга қарамай кошнадан чиқди.

* * *

Бун ботган, лекин атроф ҳали ёруғ эди. Тушда пасайган изғирин қайта кучайиб, совуқ, ёқимсиз довулга айланмоқда эди. Еру кўк чанг-тўзон ва чарх-палак хазонларга тўлиб кетди. Хазонлар худди пўртанада қолган қушлардай ҳавода бетинч чарх урар, юз-кўзларни аёвсиз савалар эди.

Юрагидаги аламли тўфон билан олишиб бораётган Мирзо Улуғбек Димишқдан чиқиши билан сувлигини чайнаб юлқинган оқ бедовининг бошини қўймоқчи бўлди-ю, унинг бу ҳаракатини ёнидагилар бошқача тушунишларини ўйлаб, отининг жиловини тортди. Димишқ билан Самарқанд ораси олис эмас, кўп бўлса икки фарсаҳ келарди. Димишқдан кейин Бағдод, Бағдоддан кейин Қоҳира қишлоғи келар, бу қишлоқлар бир-бирига туташиб кетар, ҳаммаси борроғ, узумзор, анорзор эди. Лекин ҳозир боғлари туташиб кетган бу қишлоқлар ҳам ташландиқ гўристондай ҳувиллаб қолган, одамлар қаёққадир қочган, яширинган, икки томони пахса девор билан тўсилган тор кўчалар, ҳатто гузарлар ҳам кимсасиз эди. Фақат аҳён-аҳёнда асо ушлаган чоллар, қаровсиз қолган моллар, дайди итлар учрарди.

Қоронғи туша бошлаганидан безовталанган Мирзо Улуғбек отига қамчи урди. Шу пайт олдинда, Қоҳира боғларига кираверишда, от туёқларининг дупури эшитилиб, аллақандай ғалаён кўтарилди, илгарилаб кетган навкарларнинг қаттиқ-қаттиқ товушлари эшитилди. Сўнг бир гуруҳ суворийлар от чоптириб келиб, Мирзо Улуғбекка етмай тўхтади. Мирзо Улуғбек қиличини қинидан суғуриб олди.

— Бу ким?

— Аълоҳазратлари афв этсинлар! Биз доруссалтанага бориб қайтдик!..

Кетма-кет от чоптириб келган шаҳзода Абдул-азиз билан тунд юзли саройбон аргумоғини ниқтаб олдинга ўтди.

— Давлатпаноҳ...

— Сўзла!

— Дарвозалар ёпилган. Салоҳдорлар дарвозаларни очмоқдин бош тортадур, ҳазратим...

— Ёлғон! — Мирзо Улуғбек ҳаёлида бақириб юборгандай бўлди, лекин унинг овози хириллаб эшитилди-ю, бир зум оғир жимлик чўкди. Қоронғида Шайхулислом Бурҳониддиннинг: «Ё парвардигор!..» деб пичирлагани ва Мирзо Улуғбекнинг ҳансираб нафас олгани эшитилди.

— Доруға Мироншоҳ қайда? Дарвозада борму?

— Йўқ, онҳазратим! Доруға дарвозага келмоқдин бош тортибди.

— Бўшат йўлни! — Мирзо Улуғбек шундай деб бақирди-да, бетоқат пишқирган оқ бедовига қамчи босди. Аччиқ қамчига ўрганмаган арабий арғумоқ осмонга сакради-ю, шамолдай учиб кетди..

«Доруссалтана дарвозаси ёпиқ! Унга, салкам қирқ йил салтанат тебратган, буткул Мовароуннаҳрга ҳокими мутлақ бўлган тождорга дарвоза ёпилган! У бутун умрини бахшида қилган, мадраса-ю, ҳаммомлар, жаҳонда тенгсиз расадхона-ю кутубхоналар барпо этиб, оламга машҳур қилган Самарқанд... унга ўз дарвозасини очмайдур! Ё раббий! Не ёзуқлари учун бу хўрлик, бу ажри интиқомни раво кўрдинг унга?»

Боғларни шовуллатган совуқ изғирин, гўё уни тўхтатмоқчи бўлгандай шитоб билан кўксига урилар. чанг-тўзон ва чархпалак хазонлар юз-кўзларни аёвсиз савалар эди!..

«Энг инонган амири Султоншоҳ барлос сотқинлик қилди, амир Жондор қайгадир қочди, суянган тоғим деган доруға Мироншоҳ доруссалтана дарвозасини беркитди... Эвоҳ! Қандай малъунлик бу, қандай каззоблик, қандай сафолат?.. Бу мардуд салтанатда кимга инонмоқ керак, кимга суянмоқ керак, халлоқи олам?» — Бу ўйлардан юрагини аланга олган Мирзо Улуғбек, тишини тишига босиб, отига яна қамчи урди. Бўлиқ оқ байир олтин сувлиқларини чайнаб чинқириб кишнади. Унинг туёқлари остидан отилиб чиққан тош ва кесаклар ҳар томон визиллаб отилар, осмонда учган хазонлар аёвсиз савалар, лекин у ҳеч нарсани сезмас, қалбида туғён урган алам оғриқни босиб кетган эди. Ҳаёлан у ҳамон кўкка тавалло қилар, осий бандангни кечиргайсен, қариган чоғимда бу хўрликни раво кўрмагайсен, деб илтижо этарди.

Боғлар чекиниб, атроф хиёл ёришди. Сал ўтмай, олдинда осмон билан туташган доруссалтана қўргони кўзга чалинди. Қоронгида қўргоннинг кунгурадор девори шундай юксак ва мустаҳкам кўринар эдики, уни ҳеч бир куч забт этолмайдигандай туюларди.

Суви кўкламдаёқ қуриб қолган чуқур хандақ ёнида Мирзо Улуғбекни яна бир гуруҳ навкарлар қарши олди. Улар орасида шаҳзода Абдулғазиз билан жиянлари Абдулла ва Абу Саид Мирзо ҳам бор эди. Учала шаҳзода ҳам асабий ҳолатда у ёқдан-бу ёққа от ўйнатиб юришар эди. Мирзо Улуғбек шаҳзодаларга эътибор бермай, чуқур хандақдан от чоптириб ўтиб, дўнгликдаги дарвоза олдида тўхтади.

Бобоси Амир Темури ясаттирган ва «Дарвозани оҳанин» деб ном олган қўйма темир дарвоза чиндан ҳам тақа-тақ берк эди. Дарвозанинг ёнларидаги соқчилар турадиган икки минорада кимлардир кўринар, девор буржлари ва нишон туйнуқларида ҳам аллақандай қора кўлагалар кўзга чалинар, лекин ҳеч ким рўйирост бошини чиқариб қарамас эди. Кўксиди жўш урган алам ва туғён ичида ёниб, от чоптириб келган Мирзо Улуғбек, ёпиқ турган бу залварли дарвозани, осмон билан туташган бу юксак кунгурадор деворни кўрганда юрагидаги туғён тўсатдан сўниб, вужуди бўшашиб кетди. У бирдан ёлирилиб келган бу туйғуни зўрға енгиб, сорейбонга «дарвозани қоқ», деб имо қилди. Саройбон отини ниқтаб бориб, қиличи билан дарвозани «шақ-шақ» урган эди, тепадаги минорадан:

— Бу ким? — деган овоз эшитилди.

— Бу мен! — деди Мирзо Улуғбек, яна қони қайнаб. — Соҳиби тож Мирзо Улуғбек Кўрагоний!

— «Дарвозани оҳанин» намози асрдан сўнг шоҳу гадо барчага ёпиқдир!

— Оч дарвозани, малъун!

Мирзо Улуғбек гўё дарвозани ағдара оладигандек, от солдириб борди, асов оқ бедов осмонга сапчиб, олдинги оёқлари билан темир дарвозани қарсиллатиб урди-ю, орқага тисарилди. Юқорида бир дақиқа жимлик чўккач:

— Онҳазратлари афв этсинлар! — деди бояги овоз. — Доруға Мироншоҳ жаноблари фармон қилмишлар, дарвоза очилмайдур!

— Соҳиби салтанат мен бўлурмен. Варча фармон-

ларим амри вожиб эзур!.. Дарвозани оч ё доруғани чақир, ёхуд бошинг кетади, салоҳдор!

Мирзо Улуғбек гапини тугатмаган ҳам эдики, девор тепасидаги минорадан қиқирлаб бўғиқ овоз эшитилди.

— Салоҳдорнинг бошини олишга қўлинг калталик қиладур! Бунинг боши эмас, ўз бошингга эҳтиёт бўлғил, Муҳаммад Тарагай!

Мирзо Улуғбек бир дақиқа тили калимага келмай гаранг бўлиб қолди. Бу ингичка хириллоқ овознинг эгаси, ҳар бир сўзидан заҳар томчилаб турган бу одам... амир Султон Жондор эди!..

Вожабо! Бу малъун лашкарни ташлаб қочганда... доруссалтанага келган экан-да! Лекин қачон, қайси йўлдан ўтиб келди? Унга дарвозани ким, нечун очди?.. Бу беимон каззоблар қачон тил бириктирган? Бу диёнатсиз инсонлар, бу амиру умаролар, аркони ҳарб ва аркони давлатлардан ҳазар, алҳазар! Қайга борманг, ҳамма ёқда маккорлик, разолат ва риёкорлик!

Мирзо Улуғбек оёқларини узангига тираб, қаддини ростлади, вужуд-вужудини ларзага солган туғённи зўрға босиб:

— Амир Султон Жондор!— деди.— Ҳумо қуши кимнинг бошига қўнур, буни ёлғиз ҳақ таоло биладур. Ҳумо қуши мени тарк этса — сенинг бахтинг! Ва лекин фалакнинг гардиши билан тожу тахт қўлимда қолса... эсингда бўлсин: оёғингдан дорга осиб, остингдан ўт қўямен!— Мирзо Улуғбек шундай деди-да, амир Жондорнинг жавобини кутмасдан, отининг бошини орқага бурди.

Мирзо Улуғбек хандақдан от чоптириб ўтиши билан уни шаҳзодалар ўраб олишди. Хаёли алғов-далғов бўлиб кетган Мирзо Улуғбек шаҳзодаларнинг ҳаяжонли сўзларидан фақат бир нарсани, «Шоҳруҳия қалъаси», деган сўзни тушунди-ю, «майли!» деб, қўл силтади. У қаёққа, нима мақсадда кетаётганини билмас, хаёлини фақат бир фикр — инсонларнинг риёкорлиги, манфурлик ва каззоблиги банд этган эди. Сал ўтмай, Шоҳруҳия қалъасига от чоптириб кетган шаҳзода Абдулъазиз қайтиб келди. У огир ҳансирар, гулдираб алланималарни айтар, лекин гапини тушуниш қийин эди.

Мирзо Улуғбек Шоҳруҳия қалъасини ҳам ёпилганини, қалъа бошлиғи туркман беги Иброҳим Пулат ўғли ҳам сотқинлик қилганини унинг гулдирашларидан аранг илғаб олди. Ақли билан эмас, аллақандай ички туйғу билан илғаб олди-ю, лабини қаттиқ тиглаганича ўйлашиб қолди. У бир дақиқагина иккиланди, кўнглидаги ғалаён билан бир сониягина олишди, сўнг, аргумоғининг бошини орқага бурди. У Мирзо Абдуллатифга бош эгишга, яхшилик бўлса-да, ёмонлик бўлса-да, ўз зурриётидан кўришга аҳд қилди.

10

Қаттиқ ухлаб ётган Али Қушчи эшик оҳиста ғичирлаб очилганини сезиб, уйғониб кетди. Расадхона зимистон бўлса ҳам, Али Қушчининг ўткир кўзлари дарров кўрди: пойгакда девқомат бир кимса гавдаси билан эшикни тўсиб, қаққайиб турарди.

Али Қушчи беихтиёр ёстиғи остидаги ханжарга қўл югуртирди.

— Ким бу?

Эшикдаги кимсадан сас чиқмади.

— Сўзла. Кимсен, эй бандаи гунг?

— Бу мен, фақирмен...

Али Қушчи ханжарини ушлаганича ўрнидан сакраб турди.

— Қаландар Қарноқий?

— Балли сизга, мавлоно, ёдингиздан чиқармабсиз.

— Жониягда қасдинг бўлмаса ўрнингдан жиламагайсен!

— Қўрқманг, мавлоно... шамни ёқинг!

— Жилма дедим, жилма! Қайдин келдинг бу даргоҳга?

— Қаландар Қарноқий бировнинг ихтиёри билан юрмайдур, мавлоно. Олтин қидириб келдим бу даргоҳга! Шамни ёқинг, мавлоно!

Али Қушчи ханжарини қинидан шартта суғуриб олди. Хаёлидан: «Ёнингда шерикларинг бўлмаса, сен билан олишиб кўрамен!» деган фикр ўтди. Ўзини бошиб:

— Не деб алжирайсен, Қаландар? — деди. — Илм даргоҳида олтин не қилур, тентак?

Қаландар қоронғида секин кулди:

— Бу илм даргоҳида Жаҳонгир тиллалари кўмил-мишдур, мавлоно!

— Амир Темур тиллалари? Тушингни сувга айтгайсен, олло гадои!

— Дур ва жавоҳирлари ҳам бордур. Яширмоқдан фойда йўқ, мавлоно.

Али Қушчи нима қилишини билмай бир зум лол бўлиб қолди. «Бу жунунсифат девона тилланинг дарагини қайдин эшитди? Уни бу ерга ким юборди? Ёнида кимлар бор?»

Қаландар қоронғида гумбазга ўхшаган кулоҳлик бошини чайқаб:

— Мавлоно Али Қушчи, — деди истеҳзо билан. — Ким сизни йўлбарс билан олишган шерюрак Али Қушчи дейди! Шамди ёқинг! Шоир Қаландар бу даргоҳга қора ниятда келса, боя пичоқлаб ташлар эди сизни!

Қаландарнинг сўзида жон бор: расадхонага билдирмасдан кирган одам, гафлат уйқусида ётган мавлонинг бошини танидан жудо қилиши ҳеч гап эмас эди.

Али Қушчи қоронғида пайпаслаб, токчага ўтди ва кечаси ўчиб қолган шамни ёқди. Унинг заиф шуъласида кутубхонанинг деворларидаги зарҳал нақшлар, жавонлардаги китобларнинг тиллакори жилдлари ялтиллаб кетди. Қаландар Қарноқий эғнида қуроқ жанда, бошида учлик эски кулоҳ, девсифат қомати билан ҳамон эшикни тўсиб турарди. У қўл қовуштириб, таъзим қилди:

— Ассалому алайкум, устод!

Бу сафар у «мавлоно» ҳам демай, «устод» деди. Фосиҳ дарвешлардан ўрганган фирибгарликми бу ё бурунги Қаландар Қарноқийнинг самимийлигими? Али Қушчи қўлидаги шамни баландроқ кўтариб унинг юзига тикилди. Соч-соқоллари ўсиб кетган Қаландар чуқур ботган уйқусиз кўзларини олиб қочмай қаттиқ қадалиб турарди. Девдай қомати ва жулдур кийимларига қарамай, Қаландарнинг соқол босган озгин юзида, уйқусизликдан киртайиб қолган кўзларида аламли бир дард, қандайдир мажруҳлик бор эди. Унинг бошига тушган савдолар Али Қушчининг эсига тушиб, кўнгли сал юмшади.

— Кел, олло гадои, ўлтир!

Қаландар тез юриб келиб унинг қўлини олди ва лабига босди.

«Бунга не бўлди? Нечун бундай қилади?»

— Юқори ўт, ўлтир, Қаландар...

Қаландар «раҳмат», деган маънода бош ирғаб:

— Кечиргайсиз, устод, — деди. — Сўзни олтиндан бошлаб, сизни ҳайратга солдум.

— Олтин, олтин!.. Бу сўзни қайдан топдинг, Қаландар?

— Сабр қилгайсиз, устод, аввал сизга бир саволим бор, — Қаландар ғамгин кўзлари билан Али Қушчининг кўзларига тикилди. — Сиздай алломаи замон фақирни ким деб, қандай одам деб, билурсиз?

Дарҳақиқат, бу одам ким ўзи? Олис Яссидан келиб, олдин навкар бўлди, кейин қилични қаламга, суворий совутларини илм аҳлининг камтарин либосларига алмаштириб толиби илм бўлди, сўнгра мадрасани тарк этиб, хилватга кирди. Алҳол, бошида эчки терисидан тикилган эски кулоҳ, эғнида жулдур жанда, унинг олдида сажда қилиб турибди...

Али Қушчи елкасини учирди.

— Бир сўз айтмоққа тилим лолдур, олло гадойи...

Қаландар оғир хўрсиниб:

— Фақир бу чаппа дунёдан ҳақиқат излаб тополмаган, адашган бандадурмен, устод! — деб хитоб қилди. — Аввалам соҳиби тож Мирзо Улуғбекдан элимга мадад истаб келиб, мадад топмадим. Юртимдан айрилиб, беватан бир мусофир, кулбасиз бир дайди ит бўлдим. Ҳақиқат деб кирмаган кўчам, бош урмаган эшигим қолмади, ахийри аҳли олло гадоларига ихлос қўйдим. Ва лекин... не чора? Гадолар эмас, тилида ҳамду сано, дилида фисқи фужур каззобларни, ақли қосир гумроҳларни кўрдим. Эмди, хоҳ инонинг, хоҳ йўқ, ҳақиқат излаб, тагин даргоҳи илмга келдим, устод!

Қаландар тўсатдан овози дарз кетиб, жим қолди. Унинг самимийлигига шубҳа қилиш қийин эди. Лекин... Али Қушчи зўраки кулди.

— Сўзингда мантиқ йўқдур, Қаландар, ҳақиқат қидириб келдим, дейсан ва лекин ҳақиқат эмас, олтин қидирасен!..

— Бунинг боиси шулким, бу олтин бошингизга етиб, ёстигингизни қуритадур, мавлоно!

— Менда олтин борлигини қайдан биласен? Айт, дарвеш!

— Йўқ, аввал сиз сўзланг, устод: бу даргоҳга Амир Темур олтинлари кўмилганини бировга айтган эдингизму?

Али Қушчи беихтиёр:

— Хожа Салоҳиддин заргар! — деб юборди. — Наҳот?..

Қаландар лабини тишлаб бошини сарак-сарак қилди:

— О, мавлоно, мавлоно! Сиздай етук донишманд бу ишда сабийлик қилибдур. У қари тулки бу сир-асрорни шайх ҳазратларига етказгандур. Олтинни яшириб, дарҳол қочмоғингиз даркор. Билъакс, олтинни тортиб олиб, ўзингизни йўқ қиладилар, устод!

Ё дариғ! Соч-соқоли ўсиб, кўзалари ёниб турган бу мажнунсифат дарвеш чин сўзни айтмоқдами ё қаллоблик билан унинг сир-асрорини билиб олмоқчими? Лекин Салоҳиддин заргар!.. Йўқ, бу дарвеш ёлғон сўзламас!

Унинг кўнглидаги шубҳаларни сезган Қаландар қовоғини солди:

— Фақир ёруғ дунёга келиб икки одамдан ёмонлик кўрмадим. Бири — давлатпаноҳ Мирзо Улуғбек, бири — сиз, оға! Ҳузурингизга бош эгиб келмоқдан мақсад — яхшиликка яхшилик қилмоқдир. Бу ниятимга шубҳа қилсангиз, дарҳол орқамга қайтамен, устод!.. — Қаландар буни қандайдир ўксиб гапирди-ю, Али Қушчининг кўнглидаги сўнгги шубҳаларини тўзғитиб юборди. У кўзини Қаландарнинг ғамгин кўзларидан узиб, жавондаги китобларга қаради:

— Сен тилла ва жавоҳирларни айтдинг, Қаландар. Ва лекин тилладан азиз бу бойлиكنи не қиламиз? Камина бош олиб кетсам, бу ноёб хазинанинг тақдири не бўлади?

Қаландар бошини кўтариб, жавонларга узоқ тикилди. Шайх Низомиддин Хомушнинг макруҳ китоблар тўғрисида айтган таҳдидли сўзлари эсига тушди.

— Яширмоқ керак!

— Бу ҳисобсиз хазинани қайга яширамен? Қандай яширамен, Қаландар?

— Сандиқларга солиб, бошқа шаҳарларга олиб кетмоқ даркор!

— Қайси шаҳарга олиб борамен? Мирзо Абдуллатиф тахтга ўлтирса, унинг қўли етмаган шаҳар қодурми?

— Ҳар нечук бу даргоҳдан олиб кетмоқ даркор, — Қаландар бошидаги кулоҳини тўғрилаб, бир дақиқа ўйланиб турди, сўнг, Али Қушчига қарамай:

— Расадхонада, ташқа чиқадаурган лаҳим¹ борми? — деб сўради.

Али Қушчи хиёл иккиланиб тургач:

— Бор, — деб жавоб берди.

— Олтинларни олиб, мен билан юринг, — деди Қаландар буйруқ оҳангида. — Бир жойга борамиз, устод.

— Қайга?

— Сўраманг. Олтинларни олинг!

Қаландарнинг амри Али Қушчининг кўнглига яна гулгула солса ҳам, у таваккал қилиб, жавонга нарвон қўйиб, китоблар орқасига яширган тилла ва жавоҳирларни ола бошлади.

Қаландар пиёладай-пиёладай қуйма олтинларни қўлида салмоқлаб кўриб хуржунининг кўзларига жойларкан:

— Бу бойликни яширган хуфия жойингиз шуми? Боракалло сизга, мавлоно! — деб кулиб қўйди. У олтинларни жойлаб бўлиб:

— Лаҳим қайда? Бошланг, мавлоно! — деб амр қилди.

Унинг дағал буйруғи Али Қушчига яна совуқ эшитилса ҳам, энди чекиниш пайти ўтган эди. У қўйнидаги ханжарини тўғрилаб қўйди-да, шамни қўлига олиб эшикни очди.

Тик зиналар қоронғи йўлкадан ер ости йўлига олиб тушар эди.

Биринчи ошёнанинг ён томонида торгина ертўла бўлар, ертўланинг ўртасида тегирмон тошига ўхшаган юмалоқ тош билан ёпилган қудуқ бор эди. Қудуқ чуқур эмас, нари борса ўн-ўн беш газ бўлиб, унинг бир томонидан одам аранг сиғадиган туйнук очилган эди. Туйнукка кириб, ер остидаги тор, илон изи лаҳимдан ўтилса... Кўҳак томондаги сойга чиқилар эди. Лаҳимни бутун Мовароуннаҳрда фақат икки киши —

¹ Лаҳим — яширин йўл.

Мирзо Улугбек билан Али Қушчи билар, лекин Али Қушчи ҳам унга умрида бир маротабагина тушган эди.

— Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим!

Оғиз-бурнини шоҳи қийиқча билан ўраб олган Али Қушчи белига арқон боғлаб қудуққа биринчи бўлиб тушди. Суви тиззадан келадиган қудуқ зах, муздай совуқ эди. Али Қушчи қудуқ деворларини пайпаслаб туйнукнинг оғзидаги тошни олиб ташлади. Зимистон унгурни кўрганда вужудини қамраб олган нохуш туйғуни аранг енгиб, туйнукка кирди. Қурилибдики, одам боласи бош суқмаган камбар лаҳим ўргимчак уяси билан қопланган, зах деворларида қандайдир ҳашоратлар, калтакесаклар, қирқоёқлар ўрмалаб юрар, қўланса моғор ҳиди димоққа «гуп-гуп» урарди. Али Қушчи, қўлида шам, олдинда энгашиб бораркан, шамдан қочиб деворларда изғиб қолган ҳашоратларни кўриб ижирғаниб кетди... Бир сафар илондай совуқ, шилимшиқ бир нарса бўйнига шалоп этиб тушди-ю, тирноқларигача зирқиратиб юборди. Қаландар эса ҳеч нарсани парво қилмай кетма-кет хуржун судраб келар, ўхтин-ўхтин, гўё «жадалланг, мавлоно», дегандай кифти билан Али Қушчини елкасидан туртиб қўярди. Ниҳоят, зимистон тор йўлак тугаб, катта ғадир-будур тош йўлларида кўндаланг бўлди-ю, улар таққа тўхташди.

Қаландар билан Али Қушчи оёқларини ерга тираб, кифтлари билан тошни азод кўтарган эди, у оҳиста қўзғалиб, тўсатдан «гурс» этиб ағдарилди-ю, димоққа «гуп» этиб мусаффо ҳаво урди...

Лаҳим терак бўйи келадиган жарга чиққан, жар таги тошлоқ сой эди.

Улар сойга тушиб, икковлашиб катта тошни жойига қўйишди-да, жар ёқалаб кетишди.

Али Қушчи ҳайрон эди: Қаландар Қарноқий Самарқандга эмас, билъакс, Ургут томонларга йўл олди. Сал ўтмай, ўнгга бурилиб, «Обираҳмат» аригини ёқалаб кетди... Ойсиз, зим-зиё тунда юриш қийин, оёқ остидаги тошлар ғачир-ғучир қилар, ариқ бўйидаги тол шохлари юзларига урилар, Қаландар эса, ҳеч нарсага парво қилмай тобора жадаллаб борарди... Бу телба дарвеш уни қайга етаклади? Нияти покми ўзи? Пок бўлса қайга боришларини нечун пинҳон тутарди?.. Ана, олдинда қандайдир боғлар кўринди. Пастда,

сой бўйида тегирмон новларидан қўйилган сувнинг бир маромда шовиллаши эшитилди. Улар тегирмонга етмай, катта бир боққа киришди ва аллақандай тоқзорлардан, ҳали кўмилмаган анорзорлардан ўтиб, қир ёнбағрида жойлашган қишлоққа киришди. Кейин яна ўнгга бурилиб, тор кўча бўйлаб кетишди.

«Ногора тепа!» — хаёлида деди Али Қушчи. Кўчалар шундай тор ва қинғир-қийшиқ эдики, икки туя рўпара келса ўтолмас эди. Кўча юзидаги уйлар, пахса деворлар, қўл чўзса тегадиган болохоналар гўристондай жимжит, ҳовлилардан тиқ этган товуш эшитилмас, аҳён-аҳёндагина пастқам дарвозалар орқасида итлар ириллар, қўйларнинг тапир-тупури эшитилиб қоларди-ю, яна жимлик чўкарди.

Улар бораётган тор кўча кичикроқ майдончага олиб чиқди. Майдончанинг қибла томонида баландгина тепалик бўлиб, унинг этагида икки туп сада кўзга чалинарди.

Қаландар Қарноқий у ёқ-бу ёққа қараб олгач, Али Қушчига «юринг» деб имо қилди-да, майдончадан чопқиллаб ўтиб, садалар остида тўхтади.

Қирнинг олд томони гўё пичоқ билан кесилгандай тикка чопилган бўлиб, ўртасида унгурдай бир нарса қорайиб турарди. Қаландар оёқ учида юриб бориб, унгурнинг темир қопланган эшигини уч марта секин қоқди-да, ўзини яна сада панасига олди. Сал ўтмай, эшик ёчирлаб очилиб, лаҳимнинг туйнугидай зимзиё туйнук кўринди.

Қаландар Али Қушчини қўлидан ушлаб, икки букилганича қоронғи унгурга шўнғиди.

— Ассалому алайкум, отахон..

Унгурнинг тупкарисидан аллақандай вазмин ва йўғон овоз эшитилди:

— Ваалайкум ассалом!..

Али Қушчи Қаландарнинг орқасидан қоронғи туйнукка кираркан, хаёлидан:

«Бир лаҳимдан чиқиб, бошқа лаҳимга кирдикми? — деган фикр ўтди. — Бу жунунсифат девона қай гўристонга бошлаб келди?»

Улар чиндан ҳам лаҳимга ўхшаган камбаргина зимистон йўлкага кирган эдилар. Йўлканинг охирида милт-милт ёнган шуъла кўринарди. Улар шуълага қараб юрдилар ва узун, тор йўлакдан ўтиб, шифти

қуббасимон қилиб ясалган катта ғорга кирдилар. Токчадаги мойчироқнинг хира шуъласида улкан ғор қандайдир ваҳимали туюларди. Олдинда бораётган Қаландар тўхтаб:

— Мана, камина айтган мавлоно Али Қушчи ҳузурингизга қадам ранжида қилдилар, ҳазрати Те-мур бобо!— деди.

Нимқоронғи ғорнинг бир бурчидан бояги вазмин тсвуш эшитилди:

— Ассалому алайкум, мавлоно! Фақир кулбамиз-га хуш келибсен, ўғлим Алоуддин!

Ҳайратга тушган Али Қушчи кўнгли ғалати бўлиб олдинга ўтди.

— Ваалайкум ассалом, бузруквор!

— Боракалло, мавлоно! Қани, юқори ўт!

Кўзлари қоронғига ўрганган Али Қушчи атрофи-га қизиқсиниб қаради.

Улар кирган жой — баланд тепаликнинг ёнбағри-га ўйиб кирилган катта ғор бўлиб, икки ёнида яна иккита кичикроқ унгурлар кўринар эди. Йўлакдан кирган жойдаги унгурда темирчилик асбоб-ускуна-лари, босқон ва сандон, унинг тагида оғир болға ва чўкичлар, узун темир қисқичлар, омбурлар ётар, чап томондаги ғорда қозон-товоқ, қумғон, чойдиш, ҳар хил обдасталар ва бошқа рўзгор буюмлари териб қўйилган эди. Катта ғорнинг тўрида, пўстак ёзилган супада, бошига чамбарак кигиз қалпоқ кийган, кўп-дан бери қайчи тегмаган қалин соқоли кўксига тушган бир чол, қўлида нааяки, қўй терисидан тикилган кенг пўстинга ўраниб, чордона қуриб ўтирарди.

Чолнинг орқасидаги текис чопилган деворга иккита қилич ва қалқон осилган, қиличларнинг ўрта-сидаги токчада қандайдир эски китоблар кўринар-ди... Ғорга ҳайрат билан тикилиб қолган Али Қушчи-нинг эсига... ногаҳон Ургут тоғларида Мирзо Улуғбек билан ов қилиб юрганларида кўрган бир ғор тушди. У ҳам худди мана шунга ўхшар, зимистон, камбар лаҳимдан қўрқмай ўтиб борилса, худди шундай кенг ғорга кириларди. Ғорнинг деворлари ва қуббасимон шифти гўё инсон қўли билан ясалгандай силлиқ, оппоқ мрамар тошлардан барпо бўлган эди. Тўсатдан Али Қушчининг миёсида бир нарса «ярқ» этгандай бўлди: «Хазинани ўша ғорга яширмоқ даркор!»

Унинг хаёлини чолнинг:

— Нечун талмовсираб қолдинг, мавлоно? — деган овози бўлди. — Қани, ўт бу ёққа! — Чол ўнг томонидаги устига пўстак ташланган катта тўнкани кўрсатди. — Тортинмай ўлтиргайсен, мавлоно. Бу тўнқада осий банданинг адаши, соҳибқирон Амир Темур ўлтириб мана бу косада... — чол қўлини чўзиб китоб терилган токчанинг сстидан катта мис кссани олди. — Мана шул косада фақирга бода тутган. Фақир эсам унга наша чектирганмен, мавлоно...

Али Қушчи эндигина уста Темур Самарқандий деган машҳур темирчининг ғорида турганини тушунди. Амир Темур лашкарида хизмат қилган бу одам тўғрисида Али Қушчи кўп ғалати ҳангомалар эшитган, лекин ўзини кўрмаган эди.

Али Қушчи тавозе билан қўл қовуштириб, чол кўрсатган тўнкага ўтирди. Қаландар эса чолнинг ёнига чўнқайди.

— Ҳа, мавлоно Али Қушчи, — деди чол. — Сиз Амир Темур Кўрагоний ўлтирган тўнқада ўлтирибсиз. Амир Темурдан сўнг бул тўнқада унинг фарзанди Хоқони Саид Шоҳруҳ Мирзо ўлтирган эди... — Чол сийрак, лекин ўсиқ қошларини силаб мийиғида кулимсиради. — Ул зоти шариф қуйма олтин олиб келибдурким, қиблагоҳ Амир Темурга ясаган қиличдай қилич ясаб берарминшмен. Билмайдурларким, қилич ясамасликка онг ичганмен...

Бу тўғрида ҳам Али Қушчининг қулоғига аллақандай мишмишлар чалинган эди. Гўё Шоҳруҳ Мирзо Самарқандга ташриф буюрганида машҳур бир темирчига қилич буюрган, темирчи эса қилич ясашдан бош тортган. Шоҳруҳ Мирзо дарғазаб бўлиб, уни дорга осишга буюрган, лекин Мирзо Улуғбек аралашиб, темирчини ўлимдан олиб қолган...

Али Қушчи чолнинг қора қурум босган серажин юзига, пахмоқ қошлари остидаги тийрак кўзларига ҳаяжон билан тикилди. Чолнинг кенг юзи, кўксига тушган оппоқ соқоли, куч ёғилиб турган бақувват жуссаси, тиззасига тираб ўтирган қоқ суяк қўллари худди чўнг қоядан ўйиб ясалганга ўхшар, вужуддан бўлакча бир мардонаворлик, ирода, куч ёғилиб турарди.

— Онт ичмоғингизга не сабаб бўлди, отахон? — деди Али Қушчи.

Чол қурум босган серажин юзини бужмайтириб, қўлини силтади.

— Э-э, бунинг ҳангомаси узоқ, иним. Алқисса, камина Амир Темур лашкарида аслаҳасоз эдим. Уста Темур Самарқандий ясаган қиличларнинг донғи Ямандан Ясангача кетган эди, ўғлим. Бир кун соҳибқирон бир қилич буюрди. Сопи олтиндан, ўзи пўлатдан бўлсин, чопганда тошни кессин, деди. Ясадим. Шундай қилич бўлдиким, Амир Темур қўлида тўнқадай тошни ёғдек кесди. Соҳибқирон хушнуд бўлиб, эғнимга зарбоф тўн ёпди. Аммо фалакнинг гардишини қаранг, мавлоно, сал ўтмай ул шоҳи бешафқат осий банда ясаган шул қилич билан Кўксарой майдонида ёлғиз оғам, бирдан-бир жигаргўшамнинг калласини олди!.. — Чол кўзларини юмиб, лабларини пичирлатиб тиловат қилди ва юзига фотиҳа тортди. — Жигаргўшам сарбадорлар саркардаси эди, мавлоно. Кўкрагида шер юраги бор эди. Фақирга ҳамиша айтур эди: иним Темур, қўй шул ҳунарингни. Бу қонхўр каллакесарга кимки қилич ясаб берса, гуноҳи азимга қоладур, тонгла маҳшарда жазосини тортадур, дер эди раҳматлик. Йўқ, кўнмаган эдим, ул соҳибқироннинг ширин каломи-ю, тортиқларига учган эдим. Аммо бул юмушим парвардигори оламга мақбул бўлмаган экан, ахийри жазомни тортдим: ўзим ясаган қилич билан ўз жигаргўшамнинг боши олинганичи кўрдим. Оғамга қўшиб яна ўттиз икки мард ўғлон... ўттиз икки сарбадорнинг бошини танидин жудо қилди... Ҳа, ўғлим, ўзим ясаган қилич тўккан жигаргўшамнинг қонини кўрдим. Кўрдим-да, бир тунда Амир Темур инъом этган ҳамма саруполарга ўт қўйиб, бошимни олиб тоғларга чиқиб кетдим... Тўрт йил бошимга кулоҳ, устимга жанда кийиб, бу ёғи Бадахшон, бу ёғи Балх, ундан нарисси — Ҳироту Бағдод, Маккаю мукаррама — барини дарбадар кезиб чиқдим. Энди ўз элимни кўрмоқ насиб бўлмас, суякларим ёт элларда калхатларга ем бўлур, деб ўйлаган эрдим. Йўқ, девонанинг ишини худо ўнглаб экан, болам. Ул бераҳм шоҳга Чину Мочинга юриш қилиб, Ўтрор устида дори фанодин дорилбақога рихлат этибдур деган хабар етди... Осий банда ўз юрти-

нинг қадрини мусофирликда билар эркан, ўғлим. Бул хабарни эшитдимۇ белни маҳкам *боғлаб, қўлимга асони олиб, йўлга тушдум. Ун икки ою беш кун деганда кўзимга Мовароуннаҳр сарҳади кўринди. Жайхунга етиб беҳуш йиқилдим, болам!..— Чол қора-қура йўгон бармоқлари билан кўз ёшларини сидириб ташлаб сукутга чўмди. Али Қушчи ер остидан Қаландарга қаради. У ҳам соқолини тутамлаб, бир нуқтага тикилиб ўтирар, ўз юртини эслаб, ўксинган бўлса керак, сўник юзида теран бир маҳзунлик акс этарди.

— Мавлоно Али Қушчи,— деди чол.— Олло гадойи Қаландар сир-асрорнинг бир четини очди. Фақир илм даргоҳидан сув ичмаганмен, аммо Хироту Бағдоду Дамашқда кўп мадрасаи олийларда ҳовли супуриб, кўп донишмандларнинг хизматларини қилганмен, пурҳикмат суҳбатларидан баҳраманд бўлганмен. Алқисса, не хизмат даркор бўлса — аямасмен, болам!..

Али Қушчи қўлларини кўксига қўйиб, таъзим қилди.

— Минг-минг раҳмат сизга, валломат. Сиз шаҳзода Мирзо Абдуллатиф тахту тож ишқида Мовароуннаҳрга бостириб кирганидин воқифдурсиз?

Чол бош ирғади.

— Ўз падарига қилич кўтарган зурриёт, иншооллоҳ, ҳақ таолонинг қаҳрига йўлиқур, мавлоно...

— Иншооллоҳ, дуонгиз мустажоб бўлғай. Аммо давлатпаноҳ Мирзо Улуғбек Мовароуннаҳрда қирқ йил ҳукм сурганида расадхонадай жамиул-улум барпо этиб, кўп пурҳикмат китоблар, кўп ноёб қўлёзмалар, кўп илм дурдоналарини тўплаган эрди. Энди бу нодир хазина хавф остида турибдур. Бу илм хазинасини жоҳилу гумроҳлардин сақламоқни Мирзо Улуғбек камина зиммасига юкланган эрди...

— Мирзо Улуғбек!— Чол кўзларини юмиб, уф тортди.— Ҳай аттанг! Шундай зукко одам, қузгун саркардаларига инониб, қариган чоғида кўп панд еди. Кўнглингизга келмасин, мавлоно, аммо уруш баҳона, бу амиру умаро кафангадо қилди-ку, биз бечораларни. Жавр бўлганда биздай камбағал ҳунармандларга жавр бўлди, ўғлим.

Али Қушчи қизаринқираб ерга қаради. Не чора, уста ҳақ: бу уруш ёлғиз фуқаро эмас, устоднинг ўз бошига ҳам кўп мусибат солди. Қаландар ўрнида бир қўзғалиб:

— Отахон!— деди.— Ҳозир бу сўздан фойда йўқ. Илм хазинаси хавф остида қолгандир.

— Бас!— уста кафтини унинг тиззасига қўйди.— Қанча сандиқ лозим дедич?

— Ўн беш-йигирма сандиқ бўлса кифоя.

— Қачон тайёр бўлмоғи керак?

— Қанчаки тез бўлса нур устига аъло нур!— деди Қаландар ва хуржунга имо қилиб қўпиб қўйди:

— Тиллани аямасмиз, отахон!

«Тилла» сўзини эшитган чол ижирғаниб юзини буриштирди. У ўсиқ қошларини силаб хиёя ўйланган, Қаландарга юзланиб:

— Эртага шомдан кейин бир хабар олурсен, ўғлим,— деди.

— Раҳмат, бузруквор... Бунини не қилурмиз?— Қаландар хуржунни кўрсатиб кулди.— Ичин тўла олтин!

— Кўймоғ даркор,— чол шундай деб, қибла томондаги қоронғи хонага ишора қилди.— Олиб кириб кўмгайсен. Фақирга олтин не, темир не — фарқи йўқдур.

Қаландар хонақоҳдаги темир-терсақларни бир томонга суриб, тиззадан келадиган чуқур ковлади. Тилла ва жавоҳирларни чуқурга хуржуни билан кўмиб, устига тупроқ тортди-да, темир-терсақларни уйиб қўйди.

Али Қушчи уста Темур Самарқандий билан хайрлашиб, Қаландар икковлоси ёрдан чиқаркан, гўё елкасидан тоғ қулагандай енгил тортди. Ташқарида ҳамон совуқ бўрон увиллар, қутурар эди. Шамол кучайиб булутлар тарқаган, осмон гул-гул юлдузларга тўлиб кетган эди. Тонг яқин бўлса керак, ҳар жой-ҳар жойда хўрозлар қичқирар, итлар ҳулар, эшаклар ханграрди.

Улар келган йўлларида орқага қайтишди. Жарликдан чиқиб, расадхона дарвозасига яқинлашганларида олдинда бораётган Қаландар Али Қушчини қўлидан «шап» ушлаб, йўл ёқасидаги чинор панасига тортди.

Дарвоза томондан кимдир «Ҳақ дўст, ё олло», деб гингиллаб келарди.

Қаландар Али Қушчини панада қолдириб, ўзи дарвешнинг йўлини тўсди.

— Ҳа, Қашқир, бу ёқларда не қилиб тентираб юрибсен?

Қашқир бир нима деб пўнгиллади.

— Билиб қўй, ғилай; сен қашқир бўлсанг, мен йўлбарс бўлурмен. Агар айғоқчилик азмида юрган бўлсанг, ғилай кўзингни ўйиб олиб, ўзингга ошатурмен. Уқдингму?

Дарвеш жавоб бермай ўзича сўкинди-да, тўтиқушдек сайраганича «Боғи майдон» томонга ўтиб кетди. Қаландар бир лаҳза кутиб турди, сўнг Али Қушчининг ёнига қайтиб:

— Эҳтиёт бўлмоқ керак, мавлоно,— деди.— Шайх ҳазратлари айғоқчи устига айғоқчи қўйибдур.

11

Мана икки кун ўтди. Мирзо Улуғбек Кўксаройнинг чеккасидаги бир хонада ўз ёғига ўзи қоврилиб ётибди. Эшикдаги ясовул ҳатто таҳоратга ҳам чиқармайди, таҳорат сувини ичқарига беради. Мирзо Улуғбек Кўксаройда ярим аср истиқомат қилиб, бу хонани кўрмаган экан. Хона совуқ ва нимқоронғи. Фақат шифтдаги тўйнуқчадан бир ҳовучгина нур тушади. Хонада ғиламу бир-иккита кўрпача. Ўртадаги хонтахтада совиб қолган кабоб ва мена-чева. Бежирим чични кўзачада — бода. Лекин овқатдан шубҳаланган Мирзо Улуғбек ҳануз туз тотгани йўқ. Фақат қумғондаги сувдан бир-икки қултум ичди, холос. Мана энди очлик ва уйқусизликдан ҳаёли чувалиб, шифтдаги тўйнуқка тикилиб ётибди.

Шу икки кеча-кундузда, унинг ўйламаган ўйи, ҳаёлан кирмаган кўчаси қолмади, бутун умри, маъсум болалик чоғларидан бу мангум дақиқаларгача кўз олдидан бир-бир ўтди.

Мана, ёши эллик бешдан ошибди, шундан сал кам қирқ йил соҳиби тож бўлибди ва лекин бахт не, бу фоний дунёга келиб не роҳат кўрдинг, деса тили лол. Вожабо! Шоҳлар ҳаёти улар барпо этган маҳобатли қошоналарга ўхшайди: йироқдан гул-гул ёниб, кўз

қамаштиради, ичига кирсанг рутубату қоронғилигидан этинг жунжикади... Унинг кўнгли таскин топадиган бирдан-бир маскани — мадраса-ю расадхона эди. Кўксарой деб аталмиш бу фисқи фужур уясидан қочиб расадхонанинг осуда хоналарида ўтадиган, устурлаблар ёнида ҳудудсиз коннотни танҳо мушоҳада қиладиган масъуд онлар эди. Халлоқи олам бунни ҳам кўп кўрди...

Мирзо Улуғбек ўз тақдири ҳақида, Хуросон ва Мовароуннаҳрда бўлаётган бу ғалаён ҳақида ўйларкан, нечундир яна бобоси эсига тушарди. Ҳа, ал қасосул миналҳақ! Тожду тахт учун темурийлар орасида бошланган бу қиёмат-қойим, бу шафқатсиз хунрезлик... бобоси... — руҳи равзаи фирдавсда масрур бўлғай! — Бобоси Амир Темурнинг бошқа эл, бошқа улусларда қилган қатлу қирғинлари учун кўк юборган бир жазо эмасму? Бобоси тўккан дарё-дарё қон, у етим қилган норасидалар кўз ёши, фарзандларидан айрилган волидалар фарёди учун қайтган бир қасос эмасму бу?..

Йўқ, унинг виждони қийналадиган ёзуғи йўқ. У қирқ йил салтанат тебратиб бобоси янглиғ жанг-жадалнинг суронли нашъасини сурмади, бошқа эл, бошқа юртларга бостириб кириб, боғ-роғларни поймол, фуқарони талон-торож қилмади. Лекин булар... унинг зурриётлари, узоқ Ҳиротдаги жиянлари... Булар бобосининг тахтига минса... Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг ҳоли не бўлади? Фуқаронинг ҳоли не кечади? Унинг ўз ҳоли-чи? Бу савдолардан кўра очиқ жангда душман билан қиличбозлик қилиб ўлса беармон кетарди. Бу қандай бедодликким, ҳаётининг кузагида ўз фарзанди билан олишиб, умрини бунчалар шарафсиз тугатса?

У кеча шаҳзодага иккита мактуб йўллаб, суҳбатга чақиришини сўради. У тожду тахтдан ўз идроки ва ихтиёри билан воз кечмоққа азм қилганини шаҳзодага айтмоқчи ва ундан ёлғиз бир нарсани — қолган беш кунлик умрини илм-маърифатга бағишлашга имкон беришини сўрамоқчи эди. Кейин, агар шаҳзода қулоқ солса, оталик насиҳатини бермоқчи, инсоф ва адолатга чақирмоқчи эди. Йўқ. Ҳар иккала мактуб жавобсиз қолди. Бу оқпадар ўғилнинг муддаоси не? Яна қандай шумликни бошламоқчи? Тахт азмида

ҳеч нарсадан тап тортмаган бу кўрнамак ўз падарининг жонига қасд қилмоқ ниятида эмасму? Йўқ, Мирзо Улуғбек ўлимдан қўрқмайди! Ўлим ҳақ, парвардигори олам! Ва лекин ёмон бўлса-да, ўз пушти камаридан яралган бу жоҳил фарзандининг тақдири не бўлади! Ўз қиблагоҳининг жонига қасд қилиб, падаркуш деган машъум ном олиб, абадул-абад бадном бўлмасму?

Хонага биров кирдимиз ё эшик гичирладими?

Мирзо Улуғбек кўзини очди. Остонада пайдо бўлган ясовул орқага чекиниб, таниш семиз баковулга йўл берди. Баковулнинг қўлидаги оғир баркашда қипқизил пишган иккита патир, бир товоқ ош ва бир чойнак чой бор эди.

Баковул бош эгиб, таъзим қилди-да, баркашни хонтахтага қўйди. Шошилмай совиб қолган кабобларни йиғиб олди, сўнг, индамай орқасига тисариларкан, патирга имо қилиб кўзини қисди. Мирзо Улуғбек унинг имосига тушунолмади, бир патирга, бир баковулга қаради. Лекин баковул индамади, «айғоқчи бор», деган маънода эшикка имлади-да, яна патирга ишора қилиб, чиқиб кетди.

Бу қари баковул не демоқчи? Нияти покми? Ё уни бир балога мубтало қилмоқчимиз?

Боши гир-гир айланган Мирзо Улуғбек патирга қаради, яхши пишган иссиқ патирнинг тотли ҳиди димоғига «гуп» этиб уриб, оғзининг сувини қочирди...

Мирзо Улуғбек патирни олиб ушатди, ушатди-ю, ҳайрон бўлиб қолди. Патирнинг орасидан найча қилиб ўралган бир қоғоз чиқди. Мирзо Улуғбек юраги «шиғ» этиб қоғозни очди. Имзо чекилмаган. Номатлум кимса унга ҳақ таолодан иноят тилаб, доруссалтанада бўлаётган ҳодисалардан воқиф қилган ва бир маслаҳатни ўртага ташлаган эди.

Унинг ёзишича, шаҳзодаи валиаҳд доруссалтанани забт этиб, Кўксаройга кириши билан қиёмат-қойим бошланган. Кеча масжиди жомеда хутба ўқилиб, Мирзо Улуғбек дини ислом ғаними, деб аталган ва тожу тахтдан жудо қилинган. Хутбада Мовароуннаҳр султони деб, шаҳзоданинг исми зикр қилинган ва унинг номида пул зарб этилмоққа фатво берилган. Шаҳзода бу кунларда кўп зоти шарифларни, Мирзо

Улуғбекнинг кўп навкарлари ва саркардаларини ҳибсга олган. Қаршилиқ қилганлар эса қатл этилган. Шаҳзода уни, Мирзо Улуғбекни, Маккаю мукаррамага ҳажга юбормоққа жазм қилган. Лекин хутбада Сайид Аббос деган бир кимса хонга юкуниб, аълоҳазратларидан хун довлаган. Зеро Улуғбек ҳазратлари унинг падари бузрукворини бегуноҳ қатл қилдирган эмиш. Бу диёнатсиз Сайиднинг сохта довини, қозиюл қуззот Хожа Мискин жанобларидан бошқа бир кимса, ҳатто шаҳзоданинг ўзи ҳам рад қилмаган. Алқисса, унинг ҳаёти қил устида турибди, шу боис, номаълум кимса унга қочмоқни маслаҳат қилган. Башарти онҳазратлари бу маслаҳатни мақбул топса, баковулга ишора қилмоғи лозим. Баковул посбонни дори билан ухлатиб, Мирзо Улуғбекни Кўксарой тағидаги лаҳимдан олиб чиқади.

Мирзо Улуғбек мактубни ўқиб тугатмасиданоқ ўрнидан туриб кетди. Унинг кўнглига келган биринчи фикр «тузоқ» бўлди. Ҳа, шаҳзода унга тузоқ қўймоқда! Қочмоққа азм қилса баковулга ишора қилар эрмиш! Баковул посбонга дори бериб, уни Кўксарой остидаги лаҳимдан олиб чиқар эрмиш! Вожабо: бу лаҳимни шаҳзода билмас эканму? Унга ўз посбонларини қўймаган эканму? Ҳа, бу тузоқ! Шаҳзода, йўқ, шайх Низомиддин Хомуш қўйган азозил тузоғи!..

Мирзо Улуғбек ҳаяжон ичида хонани бир айла-ниб чиқди. Баногоҳ кўзи ушатишган патирга тушиб, кўнглидан яна ўша фикр ўтди: «Оғу»...

— Ҳа, бу овқат, нон, чинни кўзачадаги бода — ҳаммаси заҳарланган! Ҳаммасига оғу солинган! Ниятлари уни заҳарлаб ўлдирмоқ! — деди Мирзо Улуғбек, деди-ю, хаёлига яна бир фикр келиб маънос жиямайди:

«Алҳол унга барибир эмасму? Киндик қони тўкилган суюкли юртидан жудо бўлиб, ёт элларда, олис мусофир юртида дарбадар кезганидан ёхуд бошини Сайид Аббос қиличи кесганидан оғу ичиб ўлгани мақбул эмасму?»

Мирзо Улуғбек бир пиёла бодани тўлдириб кўтариб юборди-да, бир бурда нон чайнаб, хонани секин айлана бошлади...

Майли! Оғу бўлса бўлсин! Агарчи нобакор фарзанди оғу бериб, уни ўлдирмоққа қасд қилган бўлса, ниятига етсин! Ва лекин... бу сирли номани йўлла-

ган, уни қочирмоққа жазм қилган ким экан? Суюкли шогирди Али Қушчиму ё мавлоно Муҳиддинму? Йўқ, бу хатарли тадбир илм аҳли қўлидан келмас! Бу хатарли ишга жазм қилса Бобо Ҳусайндай навкарлари жазм қилади! Ва лекин... йўқ, у қочмайди! Қочганда қайга боради? Қирқ йил ҳокимлик қилган Мовароуннаҳрдан қочиб гадолик қиладиму?.. Унга ҳеч нарса керак эмас, на тож, на тахт! Барини шаҳзодага топширади. Олсин! Даври даврон сурсин! Фақат уни тинч қўйса бас!

Мирзо Улуғбек қалбини чулғаб олган аламли дуддан бўғилиб, хонанинг ўртасида тўхтади. У эндигина хонага қоронғи тушганини, шифтдаги туйнукчадан қўйилиб турган бир ҳовучгина нур сўниб, кафтдеккина осмонда милт-милт юлдузлар ёнганини кўрди.

— Юлдузлар!.. — Мирзо Улуғбек кўнгли бир хил бўлиб осмонга тикилди. Ё тавба! У юлдузаларни яхши танимади. Қоронғи туйнукда милт-милт этган қайси ситора? Дубби акбарми ёки бошқа юлдузми?.. Осмондаги ҳар бир юлдузни номма-ном биладиган мунажжим... унга не бўлди? Кўзининг нури сўниб қолдиму ё зеҳни хиралашдиму? — Мирзо Улуғбек хаёли чувалиб кетаётганини сезиб, жойига бориб ёнбошлади. Ёнбошлаши билан эшик очилиб, бошларида дубулға, қўлларида яланғоч қилич, икки сипоҳ кириб келди. Иккови ҳам от юзли, ўнг қулоқларига исирға таққан балхий сипоҳлардан эди. Сипоҳлардан кейин сурма ранг салла ўраган занжидай қоп-қора нотаниш ясовул кириб таъзим қилди ва жимгина эшикка имлади.

Мирзо Улуғбек занжисифат ясовулнинг бетакаллуф ҳаракати уйғотган ғазабни ичига ютиб, эгнига сувсар пўстинини ташлади...

Ҳовли зимистон. Кунгурадор девор билан ўралган Кўксарой, мақбараларга ўхшаш тепаси гумбаз муаззам бинолар, соқчилар турган буржлар ва юксак миноралар, ҳатто жануб томондаги ҳарам кошоналари — ҳаммаси жимжит ва қоронғи эди. Фақат энг чеккадаги кошона даричасида ожизгина бир шуъла милтираб турарди. Мирзо Улуғбекнинг эсига кўзлари бўтанинг кўзларидай мўлтираб турадиган маъюс канизак тушиб, юраги чўғ теккандай «жаз» этди. Бўта

кўзли маъюс канизак мавлоно Муҳиддиннинг дарс-хонасида таълим олган муслималардан эди. У ҳарамда ҳам ўз хонасидан чиқмай мутолаа қилар, узун қиш кечалари Мирзо Улуғбекнинг рисолаларини оққа кўчи-рар, бўш вақт топса шеърлар ёзарди. Тирик жон қаҳратон совуқда иссиққа, оловга интилгандай, Мирзо Улуғбек ҳам юраги ғам-андухга тўлиб, ҳеч қаёққа сиғ-май қолганида, маъюс кўзли шу маъсумага интилар, унинг мулойим табассумини кўриб, уятдан юзлари лов-лов ёниб ўқиган шеърларини тинглаб, кўнгли хи-ёл таскин топар, овунар эди. Кўзлари маъюс, қалби меҳрга тўла бу канизак Мирзо Улуғбекка қариган чо-гида ҳаёт инъом этган бир сфтоб эди. Бу офтобни яна бир кўрмоқ, унинг илиқ нурига дилпора юрагини ту-тиб, бир лаҳзагина ором олмоқ насиб бўлурму, йўқ-му?..

Мирзо Улуғбек қсронгида заиф милтираган шуъ-ладан аранг кўзини узиб, саломхона томон юрди.

Саломхона чароғон эди. Гир айлантириб қўйилган баланд курсиларда ҳаммаси бирдай — мовуту зарбоф тўн устидан оқ шойи ридо кийган, бошларига симобий оқ салла ўраган уламоий киромлар ва дин пешволари ўтиришарди. Эшикда Мирзо Улуғбек кўринганда уламолардан баъзилари шоша-пиша ўринларидан ту-ришди, лекин тўрда, бошқалардан баландроқ курси-да тасбеҳ ўгириб ўтирган шайх Низомиддин Хомушнинг қаҳрли нигоҳи остида қайта жойларига чўкдилар.

Мирзо Улуғбекнинг хаёлидан «Мурофаа!»¹ деган фикр ўтди. Лекин мурофаа бўлса... Шайхулислом Бурҳониддин қайда? Доруссалтана қозиюл-қуззоти Хожа Мискин жаноблари-чи?

Шайх узун, нозик бармоқлари билан гўё ҳар бир толасига жило бергандай ялтиллаган оппоқ соқолини снлаб:

— Бандаи ожиз Муҳаммад Тарағай!— деди, «он-ҳазратлари» сўзини қўшмай.— Доруссалтана уламо-лари-ю, пешвойи диннинг бу даргоҳга йиғилмоғидин муроди оллонинг инояти билан Мовароуннаҳрга сул-тони-салотин бўлган шаҳзодаи валиаҳднинг амри олийлари ва уламоларнинг фатволарини...

— Шаҳзодаи валиаҳд қайда?

¹ М у р о ф а а — диний суд.

Шайх қўллари қалтираб ўзини орқага ташлади.

— Ул шаҳнатун нажаф¹ даҳрий шоҳ ила юзлашмоқни гуноҳи азим, деб биладур!

Мирзо Улуғбек қўллари кўксида қовуштирганича деворга суянди. Унинг ғазаб ва ҳаяжондан оқариб кетган юзида, қаттиқ қимтинган лабларида совуқ бир табассум ўйнади.

— Эй, осий банда!— деди у ҳам «ҳазратлари» сўзини қўшмай,— бандасининг қай бири даҳрий, қай бири имони баркамол муслим — бу ёлғиз оллога аёндур. Тангри таолонинг ожиз бир бандасини даҳрий демоқ — гуноҳи азим эмасму?

Хонада ўтирган ҳамма ашроф ва уламоий киромлар барабар бурилиб шайх ҳазратлариға қаради. Шайх қўлини кўтариб, қора марварид тасбеҳини ҳавода шалдирадди.

— Билъакс, яхшини яхши, ёмонни ёмон демоқ, оллога шак келтириб, мўъминларни йўлдан урган муртадни муртад демоқ гуноҳ эрмас, савоби азим эрур, эй бандан ғофил! Олло шоҳид...

— Ҳа, олло шоҳид!— деди Мирзо Улуғбек хансираб.— Ва лекин сиз эмасму... Ва ҳайреҳе ва шареҳе мин оллоҳе таоло... Яъники, яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам — бари оллодандир деган. Бас, бари оллодан эркан, бандасида не гуноҳ, ҳазратим?

Мирзо Улуғбек гапини тугатмаган ҳам эдики, уламолар «гурр» этиб ўринларидан туриб кетишди. Лекин шайх яна қўлини кўтариб, ғалаёни босди, ғазабдан чиройли чақнаб кетган ўткир кўаларини Мирзо Улуғбекка қадаб:

— Қуръони мажиддин мувоаза қилгунча, истиғфор айлагайсен, эй осий банда!— деб хитоб қилди.— Зероки... Ассавобу бифазлиҳе вал-уқобу биадлиҳе ва ла яджибу аллайҳе шайъун... Инчунин, савоб анинг фаъли карами ва азоб-уқубат анинг адолати ва бандасидин анинг қарзи йўқдур...

— Афв этгайсиз, ҳазратим! Бу оятни эслагайсиз. Оманту биллоҳе ва малоикатеҳе ва...

— Бас! Биз бул даргоҳи олийга йигилмоқдан мурод — аҳкоми дин² бобида мубоҳаса қилмоқ эрмас!

¹ Шаҳнатун нажаф — давлат посбони.

² Аҳкоми дин — дин қонунлари.

Мирзо Улуғбек кинояли кулмоқчи бўлди, лекин кулолмади, юрагини ларзага солган ички туғён унинг иродасидан устун келиб, юзи буришиб кетди.

— Ҳа, ҳазратим! Аҳкоми дин бобида мубоҳаса қилмоқ учун илмдан огоҳ бўлмоқ даркор! Надоматлар бўлғайким, бу қабих мулоффеага ақли зукко уламолар эмас, ақли қосир гумроҳлар йирилибдур!.. Зероким, ўғил билан ота ўртасига нифоқ солиб, фарзандни ўз падарига қайраш... Гуноҳи кабир¹ эмасму, ҳазратим?

Шифти қуббасимон муҳташам хона яна ғалати гувиллаб кетди. «Дини ислом ғанимига ҳазар! Алҳазар!» деган хитоблар янгради. Тўрдаги тилла қопланган икки тавақали нақшинкор эшикнинг бир тавақаси секин очилиб, қайта ёпилди. Шайх икки ёнига туғлаб:

— Эй банди — мутакаббир! — деб хитоб қилди. — Такаббурлик қилиб, барча ақли муъминни йўлдан урдинг. Шаҳди айш² азмида фуқарони риндликка ўргатдинг. Ёлғиз муслимлар эрмас, муслималар ҳам ўқисин деб, заифалардан пардаи шармини кўтардинг!

— Маъзур тутгайсиз, тақсири аълам! — Мирзо Улуғбекнинг лабларига кинояли кулги югурди. — Заифалар ўқшининг ёмон ери йўқдир. Зеро... Талабул илми фаризатун, ало кулле муслимун ва муслиматун... Яъники, илм ўрганмоқ ҳар бир эркак ва аёлга фарз дур. Қуръони мажидда...

— Қуръони мажидда бу оят йўқдур!

— Қуръони мажидда бўлмаса, ҳадиси шарифда бордур. Ё ҳадиснинг сўзи ҳукми ом³ эмасму, ҳазратим?

Тўсатдан аллақандай жимиб қолган уламои киромлар шайх ҳазратларига барабар бурилиб қарашди. Шайх ҳазратлари бандига забаржад қадалган асосини гиламга тираб, ўрнидан турди, бошини асабий сараклатиб:

— Бобонг Амир Темур арвоҳини шафе келтириб айтамен! — деди. — Шукрона билдириб истиғфор айлагайсен!

— Сиз-чи? Сиз нечун истиғфор айламайсиз, ҳазратим? — Мирзо Улуғбек бир қадам олдинга юрди. —

¹ Гуноҳи кабир — зўр гуноҳ.

² Шаҳди айш — лаззатли яшаш.

³ Ҳукми ом — буйруқ.

Сиз нечун «Мозори шариф»да такбир тушириб, танг-рига ҳамду сано ўқиб ётмоқ ўрнига салтанат юмушларига бош тикасиз? Ўзингиз айтган шаҳди айш ишқида, тахт соҳибидан қудратли бўлмоқ ниятида салтанатда фитна қўзаб, фисқи фужур қиласиз? Бас! Мен сиздай жоҳиллар билан мубоҳаса қилиб ўлтирмоқни ўз шаънимга номуносиб деб биламен!

Ранги ўчган, аллақандай ички бир ғурурдан кўзлари чақнаб кетган Мирзо Улуғбек олдини тўсган уламоларни ёриб ўтиб, тўрдаги эшикка томон юрди. Дағ-дағ қалтираган аъло ҳазратларининг вазоҳати шундай қўрқинчли эдики, эшик олдида турган уламолар беихтиёр чекиниб, унга йўл беришди.

Мирзо Улуғбек уларнинг ёнидан ўтиб, четларига тилла тасма қоқилган ўймакор эшикни ишитоб билан ўзига тортди. Эшикнинг ўнг тавақаси шарақлаб очилди-ю, деворга тегиб яна ёпилди. Мирзо Улуғбек қайта юлқиб очиб ичкарига кирди.

Шаҳзода эшикнинг шундоқ орқасида серрайиб турар, ундан юқорироқда, қўйма тилладан ясалган, қуббадор суяничига дур ва инжу қадалган баланд тахтнинг ёнидаги ўймакор курсида эшон... Убайдулла Хўжа Аҳрор ҳазратлари ўтирарди...

Шифтдаги олтин қандилга терилган ўнларча шамлар шуъласида шаҳзоданинг сўнж юзи гўё ганчдан ясалган ниқобдай совуқ туюлар, чуқур ботган кўзлари бежо чарақлар, қўш-қўш тилла узук тақилган ингичка қорамтир бармоқлари асабий титрарди.

Ўрта бўй, тўладан келган эшон эса, билъакс, жуда вазмин ва босиқ кўринарди. У қизил мовут жубба¹ устидан оқ ридо кийган, ўрам-ўрам салласининг печини кўксига тушириб, ерга қараб ўтирар, битта ҳам оқ тушмаган сақичдай қоп-қора соқоли кўкрагини қоплаган, тасбеҳ ўгирган йўғон, калта бармоқлари, гўё ҳеч нарса бўлмагандай оҳиста қимираб, лаблари алланималарни личирлар эди.

Мирзо Улуғбек кинояли кулимсиради: «Бул шайхул-машойих ҳам Шондан етиб келибдур-да!» — деган фикр ўтди хаёлидан.

— Эшон ҳазратлари афв этгайлар. Шаҳзода билан икки оғиз холи сўзлашмоқ ниятидамен.

Эшон ер остидан Абдуллатифга кўз ташлади.

¹ Ж у б а — шайхлар кийими.

Шаҳзода нечундир бир салчиб тупиди-ю, Мирзо Улуғбекка қарамай:

— Соябони марҳамат!— деб гудранди.— Бу суҳбатда пири муршидим бўлмоғи даркор.

— Йўқ!— деди Мирзо Улуғбек секин.— Мен сен билан танҳо сўзлашмоқчимен. Сўнгги тилагимни бажо келтиргайсен, шаҳзода!..

Эшон қўлларини курсининг суянчиғига тираб, ўрнидан турди. У лом-мим демади, лекин қип-қизил ялпоқ юзининг тундланишида, миқти гавдасини оқиста тебратиб, вазмин одимлашида, ҳатто йўғон бармоқлари билан тасбеҳининг каҳрабо доналарини битта-битта ўгиришида бўлакча бир шиддат, айни замонда шаҳзодага қаратилган «дадил бўл!» деган бир фармойиш бор эди.

Эшон эшикни очганида нариги хонадан «гув» этган овозлар эшитилди-ю, эшик ёпилиши билан яна тинди.

Мирзо Улуғбек аллақандай енгил тортиб, ҳозиргина эшон ҳазратлари ўтирган оқ курсига бориб ўтирди. Шаҳзоданинг ганч ниқобни эслатган юзи, қалтироқ қўллари, айниқса бежо жавдираган кўзлари унинг дилида меҳрга ўхшаш бир туйғу уйғотган, фақат қандайдир ғурур, темурийларга хос бир ифтихор гап бошлашга қўймас эди.

Хонага аллақандай оғир, кишини эзувчи бир жимлик чўкди. Шифт ва деворлардаги кўзни қамаштириб жилоланган нафис безаклар, тилла суви юритилган нозик нақшлар, ерда ял-ял ёнган шерозий гиламлар, қуббасимон шифтдаги олтин қандилга терилган шамлар хиралашгандай, хона сал қоронгилашгандай бўлди. Ё қалбидаги тўфон хиёл пасайганидан шундай туюляптими унга?..

Мирзо Улуғбек ер остидан шаҳзодага кўз ташлади. Мирзо Абдуллатиф, бошида дур қадалган қундуз телпак, эғнида авраси зарбоф қашқир пўстин, белидаги кумуш камарида қинига лаъл ва жавоҳир қадалган қилич, қўлларини олтин тахтнинг баланд суянчиқларига тираб, бир нуқтага тикилиб ўтирарди. Вожабо: бобоси ўтирган бу тахт шаҳзодага куч-қувват ато қилдими, бошқами, ишқилиб, унинг чеҳрасидаги бояги тараддуд йўқолган, худди бобосиникига ўхшаган, ёноқлари туртиб чиққан қорамтир

юзида, ичига ботган сал қисиқ кўзларида одамни чўчитадиған совуқ бир ифода пайдо бўлган эди. У нимаси биландир бобоси Амир Темурни эслатар, у ҳам бобосидай новча, қотма, қийғир бурун эди, фақат кўзлари... сал қисиқ, аланг-жалаңг кўзларида бобосига ёт бўлган аллақандай саросима бор эди...

Мирзо Улуғбек кўзини ундан узиб шифтга, шам терилган чамбарак тилла қандилга тикди.

«Ё тавба! Бу тожу тахтда не сеҳр, не сир-асрор бор эканким, унга ўлтирган ҳар бир кимса дарҳол ўзгаради? Одабийликни, умри бебақо бир фақир эканини дарҳол унутди? Бу тожу тахт, бу салтанат ҳеч бир кимсага вафо қилмаслигини ёдидан чиқаради? Наинки шаҳзода, бу тахт ҳаттоким амир-ул муслимин аталмиш Амир Темурга ҳам вафо қилмаганини тушунмайди? Ана, гўё бобоси Амир Темурдай гердаийб ўлтирибди! Билмайди-ким... йўқ, тўхта, Муҳаммад Тарағай! Нечун сен шаҳзодадан ранжийсен? Бу вафосиз тожу тахт, инсонлар устидан ҳокимлик қилмоқ лаззати ўзингни ҳам ақли ҳушингдан айирмаган эдим? Шаҳзода яхши бўлсун, ёмон бўлсун — ўз фарзандинг, ўз пушти камарингдан бўлган зурриётинг эмасму?.. От тепкисини от кўтарадур. Уни қарғаб, ёмонлик тилагандан яхши сўзингни сўзлаб, насиҳатингни қилганинг мақбул эмасму, эй осий банда?»

Мирзо Улуғбек кўнгли юмшаб, шаҳзодага юзланди, дилидаги изтироб аралаш гурурни босиб:

— Шаҳзодаи жувонбахт!— деди секин.— Тахтимнинг валнаҳди сен эдинг. Олло таоло фақирни ўз раҳматига чорласа бу тахтга сен ўлтирар эдинг. Оллонинг инояти билан кўзим тиригида бу тахт сенга насиб бўлибди, мен бунга розимен...

Шаҳзода қўлларини олтин тахтнинг суянчиқларига тираб, совуқ кулимсиради:

— Балли сизга, қиблагоҳ! Ва лекин мен бу тахтни сизнинг ихтиёрингиз билан эмас, бирламчи ҳақ таолонинг инояти, иккиламчи ўз куч-қудратим ила қўлга киритдим!

Мирзо Улуғбек лабларини қаттиқ қимтиб:

«Бургут!— деди ичида.— Қора бургут!» Унинг кўнглига ёпирилиб келган меҳр изғирин теккан шамдай сўниб, юраги яна музлади.

У аввало шаҳзодани ўғлим деб, қолаверса, эгилган бошни қилич кесмас деб, ҳамиятини букиб келган эди, бу қузгун эса... Мирзо Улуғбек жисмини қақшатган аламли тугённи аранг босиб:

— Куч-қудратингга инониб,— деди.— Мовароуннаҳр сарҳадига қадам қўймай қиёмат-қойим қила сенму?

Шаҳзоданинг ранги ўчиб, бежо кўзлари тунги алангадай ялтиллаб кетди.

— Нечун қадам қўймаганмен? Мовароуннаҳр улуси оёғим остидадур!

— Эсингда бўлғай, бу тупроқни оёқ ости қилдим, деган не-не фотиҳлар, не-не жаҳонгирлар ўтгандур. Уларнинг хоки қайда — тирик бир банда билмайдиги ва лекин бу эл, бу тупроқ абадул-абад туражакдур!

Мирзо Абдуллатифнинг юпқа лабларига кинояли табассум югурди... О, раҳматли момосидан ўтган бу совуқ табассум! Момосининг лабларидан шу янглиғ кинояли кулгу аримас эди. Йўқ, момоси эмас, барига тожу тахт айбдор. Тожу тахт қутуртирган бунини! О, калтабин фарзанд! Билмайдурким, амир уш-шуаро Умар Хайём ҳазратлари айтгандай:

Умри жовид йўқдир асло устивор олам аро,

Кетди кўплар, биз кетурмиз, топқусем сам ҳам фано.

— Не деб дуо қилурсиз, валинеъмат? Яхшиликму, ёмонлиқму?

— Дуом будир, шаҳзода: бу тожу тахт ҳеч бир кимсага вафо қилгон эмас. Сен тугул бобонг Амир Темурга ҳам вафо қилгон эмасдур...

Мирзо Абдуллатиф ўрнидан туриб кетди, лекин тахтдан тушгиси келмай, жойига қайта ўтирди.

— Суҳбатдан муддаонгиз шу бўлса мен бундай насихатларга муҳтож эмасмен! — деди у паст, лекин таҳдидли овоз билан. — Бошқа каломингиз бўлса айтинг, йўқса...

«Йўқ, бундан шафқат тилаб бўлмас. Бундан шафқат тиламоқ, аждаҳодан жон тиламоқ билан баробар!...»

— Йўқса...

— Тўхта! — деди Мирзо Улуғбек, уничг сўзини

бўлиб.— Сенга айтадурғон ёлғиз тилагим бор. Сўнгги тилагимдур бу... Уа падарингни Мовароуннаҳр сарҳадидан ҳайдамоқни ният қилибсен... Мени бу маскандин ҳайдагандин қатл қилганинг аълодур! Қатл!— Мирзо Улуғбек томоғи гип бўғилганини сезиб, лабини тишлаганича жим қолди.

Мирзо Абдуллатиф ёмон бир нарсадан ижирғангандай юзлари буришиб, ўрнидан туриб кетди. У тескари ўгирилганича бешини этиб жим қолди. Унинг елкалари силкинар эди. Шаҳзода кўзига ёш олди деб ўйлаган Мирзо Улуғбек яна кўнгли юмшаб:

— Ўғлим!— деб чақирди. Шаҳзода жавоб бермади.

«Бир қинга икки қилич сиғмайди, деб қўрқадур. О, дўсти нодон. Кошкийди, кўзим кўр бўлса-да, сени кўрмасам!..»

— Маъзур тутгайсиз, бузруквор!— деди шаҳзода узоқ сукутдан кейин.— Мен уламоий киромларнинг фатвосига қарши боролмасмен...

— Сабаб?

— Сабаби... фатвои уламо — муҳри худодур!

— Муҳри худодур! Ёдингда бўлсин: соҳиби тож сўзи бу уламоий киромлар учун вожибул имтисолдур!¹ Қўрқма! Менга ҳеч нарса керак эмас. Бу тожу тахт, салтанат, шон-шухрат — бари ўзингга буюрғай! Отангга ёлғиз расадхочани итъом этсанг бас! Бир бурда нон, бир қумғон совуқ сув бўлса етар. Азим — қолган умримни «Зижи Кўрагоний»ни тугатиб, мутолаа билан кун кечирмоқдур!..

Шаҳзода кескин бурилиб қаради. Сийрак мўйловининг учлари дикрайиб, лаблари титраб:

— Тағин расадхоча! Тағин «Зижи Кўрагоний»,— деди бўғилиб.— Мударрис дасторини ўраган барча муртадларни қанотингиз остига олиб, дин пешволарини оёқ ости қилмишсиз! Бул учун ҳақ таолонинг қаҳрига, пайғамбар алайҳиссаломнинг қарғишига учраб, тахту тождан, салтанатдан айрилмишсиз. Аммо истигфор айтмоқни тиламай, тавба-тазарру қилмоқни истамай, тағин расадхочани ўйлайдурсиз!— Шаҳзода қиблага юзланиб, кўзларини юмди.—

¹ Вожибул имтисол — буйсуниши лозим бўлган ҳол.

Эй, гарвардигори олам! Анинг каломини ўзинг эшит-
динг! Гуноҳи азимга ботган бу осий бандангни ўзинг
афв этгайсан, халлоқи олам!..

Шаҳзода бошини афсус-ла тебратиб, лаблари пи-
чирлаб, юзига фотиҳа тортди. Мирзо Улуғбек кўзла-
рини катта очганича қотиб қолди... Эвоҳ! У кўпдан
бери шаҳзодадан қўрқиб юргани бежиз эмас экан. У
шаҳзоданинг мутаассиблигидан, Балҳда барча илм
аҳлини тазйиқ остига олганидан хабардор эди, лекин
уни бунчалик бемеҳр деб ўйламаганди!..

— Шаҳзода! — Мирзо Улуғбек юрагини ларзага
солган қаҳри яшириш умидида ерга қаради. — Вал-
лоҳи аълам биссавоб! Ким пайғамбар алайҳиссалом-
нинг қарғишига йўлиқади, ким йўқ — бунини ёлғиз
тангри таоло биладур!

— Ҳа, парвардигори олам барини биладур! Ул
раббул оламин ҳеч бир бандасининг бурнини бегуноҳ
қонатмайдур. Ва лекин динул исломга кимки қилич
кўтармасин — хоҳ шоҳ бўлсин, хоҳ гадо! — ани жа-
зосиз қолдирмайдур. Кофиру даҳрийлар макони ра-
садхонага ўт қўямен, ўт!.. — Шаҳзода қуруқшаган
лабларини ялади, пешанасини, юзини қоплаган жи-
мир-жимир терларни сидириб ташлаб, кўзларини
юмиб, яна алланималарни пичирлай бошлади.

Мирзо Улуғбек аъзойи баданини чулғаб олган со-
пуқ ваҳимадан тирноқларигача музлаб, гаранг бўлиб
турар, хаёлида эса яна ўша нотинч ва исёнкор ўй-
лар қуюндай чарх урар эди.

«Водариғ! Мовароуннаҳр тахтида бу мутаассиб
ўлтирса салтанатнинг ҳоли не кечади? Илм аҳлининг
бошига не андуҳ, не кулфатлар тушади? Улардан
бурун кўзи қонга тўлган бу нобакорнинг ўз тақдири
не бўлади? Ақл-идрок ўрнига қилич бирла иш тут-
ган қайси мустабид ҳокимнинг тақдири яхши бўлиб-
дурки, бул нодоннинг тақдири яхши бўлсин? Бу кун
илм аҳлига қайраб солган мутаассиб жоҳиллар эрта
бир кун «унинг ўзини чоҳга итармасму?» Мирзо Улуғ-
бекнинг хаёлига келган бу фикр қалбида ловиллаб
ёнган оловга сув сепгандай таъсир этди-ю:

— Шаҳзода! — деди яна ўзини босиб. — Фозилу
фузало қоронғида адашиб юрган башариятнинг йўли-
даги ёруғ машъалдур! Машъални ўчирмоқни тила-
ган шоҳ ўзи зулмат қўйнида йўл тополмай қоладур!

Мен сенга жоним ачиганидан, сенинг тақдирингни ўйлаган қиблагаҳинг бўлганимдан буни айтмоқни лозим кўрамен!

Шаҳзода тоқатсизланиб қўл силтади:

— Балли, сиздай падарга! Сизнинг яхшилигингни билурмиз. Тарноб жангида жонбозлик кўрсатган ким? Мен! Аммо музаффар ёрлиғи кимнинг номига битилди? Суюкли фарзандингиз — Абдулъазиз...

— Абдулъазиз ўз жигаргўшангдур...

— Қуллуқ. Ихтиёриддин қалъасидаги бобом Амир Темурдан қолган тиллаларимни тортиб олган ким? Яна сиз, валинеъмат падарим! Не чора? Муте фарзанд, индамай бош эгдик ва лекин бас! Соҳибқирон Амир Темур олтинларини қайга яширдингиз, соябони марҳамат?

Мирзо Улуғбек сесканиб кетди.

— Қайси тиллаларни айтасен?

Шаҳзода асабий кулди.

— Қайси тиллалар? Валинеъмат падари бузрукворим ҳеч нарсани билмайдур! Мен бобом Амир Темур Қоҳираю Дамашқдан, Бағдоду Ҳинддан олиб келган жавоҳирларни, олтин зеби зийнатларни айтамен! Қайда бу бойлик?

Шаҳзода, кўзлари телбаларча ёниб, Мирзо Улуғбекка яқинлаша бошлади. Мирзо Улуғбек даҳшат ичида орқага чекинди. Чекинаркан, оёғи курсига тегиб, курси гумбурлаб ағдарилиб тушди-ю, у бирдан ҳушёр тортиб тўхтади. Шаҳзода ҳам тўхтади.

— Хўш, сўзланг: кимга инъом этдингиз? Фарзанди аржумандингизгами ё дини исломиядан юз ўгирган муртад алломаларингизгами? Али Қушчи қайда?

«Ё раббий! Бу нобакор билмаган сир-синоат йўқ! Унинг хуфиялари кирмаган тешик қолмабди!..»

— Қайдан билай, Али Қушчи қайда юрибди?

— Йўқ! Энди ҳеч бир сўзингизга инонмасмен! Лашкар йиғиб, менга қарши отланмоқдин олдин Али Қушчини саройга нечун чақирдингиз? Нелар бердингиз унга?

— Али Қушчини чақирганимни айтган айғоқчиларинг нечун унга нелар берганимни айтмабди?

— Айтди. Мен ўз оғзингиздан эшитмоқни тилаймен, суюкли падарим!

«Йўқ, билмайсен! Билсанг сўраб ўлтирмас эдинг! Бас! Бу бефойда мубоҳасага чек қўймоқ даркор!»

Мирзо Улуғбек қаддини ростлаб, шаҳзоданинг кўзларига тик боқди. Шаҳзода ҳамон қалт-қалт титраб, отасига қадалиб турарди.

— Бу суҳбатдан ёлғиз муддаом — оталик насиҳатимни бермоқ эди. Таассуфлар бўлғайким, сенга падар насиҳати эмас, олтин керак экан!.. — Шаҳзода гапини бўлмоқчи эканини кўрган Мирзо Улуғбек кескин қўл силтаб: «Тўхта!» деб буюрди. — Ота сўзин амри вожиб, деб билурсенми, йўқми — ихтиёр сенда. Ва лекин сўнгги насиҳатимни эшит, хоҳла ўз падарингни қатл эт, хоҳла Мовароуннаҳр сарҳадидан ҳайдаб, дарбадар қил — боз ихтиёр сендадур. Лекин ёлғиз талагим: илм йўлида отанг қилган ишларга, унинг шогирд ва устодларига тегмагайсен. Тегсанг... ота қарғишига учраб тоабад бадном бўлурсен!.. Ота рози — худо рози, ёдингда бўлсин: ал қасосил миналҳақ! Ҳеч бир ёмонлик интиқомсиз¹ қолмайдур! Сенга айтадурғон бошқа сўзим йўқ! Чақир ясовулиниги!

Шаҳзода Абдуллатиф юзи асабий бужмайиб бир нима демоқчи бўлди, лекин демади, тескари угирилиб бир зум бошини осилтириб турди, сўнг, бўғиқ овозда:

— Саройбон! — деб бақирди.

12

Бу пайт эшакка қийишқ ўтириб олган Али Қушчи тўрт туяни етаклаб Ургут тоғлари этагидаги жилга бўйлаб борарди. «Карвон»нинг нетидан Улуғбек мадрасасининг талабаси — Мирам Чалабий деган ўн олти-ўн етти яшар муллавачча эшакда мудраб борарди.

Улар Самарқанддан кеча тун ярмида чиққан, тонг отгунча йўл юриб, субҳидам шу жилғанинг бошидаги ёнғоқзорга келиб қўнишган эди. Одамларнинг қўзига тушмаслик учун кун бўйи ёнғоқзорда дам олишиб, намозгарда яна йўлга тушишган. Али

¹ Интиқомсиз — жазосиз.

Қушчининг мўлжалида тонг отгунча «Аждар гор»га етиб олишлари керак эди.

Тўрт туянинг ҳар бирига тўрттадан ўн олти сандиқ ортилиб, устига қуруқ пичан босилган, кўрган одам уларни чўпон-чўлиқ деб тушуниши мумкин эди. Эгиларига қора жун чакмон, бошларига чўпонларнинг чамбарак кигиз қалпоқларини бостириб кийиб олган Али Қушчи билан Мирам Чалабийнинг ўалари ҳам чўпонларга ўхшар эди.

Зарафшон устида бир ҳафта кутурган совуқ бўрон тингач, соқим, осуда бир тун эди. Олдиндаги тоғ чўққилари тепасида бир қафталик ҳилол ногиронгина осилиб турар, унинг заиф шуъласида суви қуриб қолган кенг сой, сойнинг икки ёнидаги ёнғоқзорлар, қаршидаги юксак чўнг тоғлар улугвор қорайиб кўринар, айчи замонда аллақандай сирли, ваҳимали туюларди..

Али Қушчининг катта қора ҳангиси тошларга қоқилиб-сурилиб бўлса ҳам, тинмай жадаллаб борарди. Бу ҳангини ҳам, юк ортилган туяларни ҳам Қаландар билан уста Темур Самарқандий толиб келишди. Чолнинг ёридаги учрашувнинг индинига кечаси Қаландар Али Қушчининг олдига яна келди. Келганда ҳам ваҳимали гаплар толиб келди.

Масжиди жомеда доруссалтана уламон киромлари йиғилиб, Мирзо Улуғбекни даҳрийликда айблаганлари, унинг барча ишларини ношаръий санаб, уларни шайтон қилмоқ тўғрисида фатво ўқилганини айтиб келди. Доруссалтанада қандайдир қора ғавго бошлангани фатвосиз ҳам аён, бинобарин, фурсатни бой бериб бўлмас эди. Қаландар янаги кечаси ўн-ўн беш сандиқ билан уч-тўрт туя топиб келишни ваъда қилиб, хайрлашиб чиқиб кетди. Лекин сандиқларни расадхонага олиб кириш хавfli, лаҳимга эса сизмас, биттаю битта йўл — китобларни қолларга солиб, тоғ лаҳимдан жарликка олиб чиқиш лозим. Бир ўш бу ишни удда қилолмаслигига ақли етган Али Қушчи истар-истамас сирни Мирам Чалабийга очди. Биргалашиб китоб танлашга киришдилар. Қайси китобни қўлига олмасин, уни қолдиришга кўзи қиймас, назарида ҳар бир китоб, ҳар бир қўлёзма бебаҳо туюлар эди. Али Қушчи қўлидаги асарни варақлай-варақлай, ахийри оғир хўрсиниб, жойига қўйишга мажбур бўлар-

ди. Лекин навбат Мовароуннаҳр донишларининг асарларига келганда чидаб туролмади: устод энг моҳир хаттотларга кўчиртириб, кўк, қизил, сариқ саҳтиёндан жилд ясаттирган бу оғир, нодир китобларни қолдиришга виждони чидамади... Донишлар дониши Абу Райҳон Беруний Муҳаммад ибн Аҳмад ҳазратларининг пушти ранг ипак матога ўралган «ал-Қонунал-Масъудий», «Мезон ул-ҳикмат» ва «Китоб уссайдана»сининг ўзи бир қоп бўлди. Шайхур-раис аталмиш Абу Али ибн Сино ҳазратларининг «Китобуш-шифо», «Китобун-нажот»и эса бир қопга ҳам сиғмади. Устоднинг ипак қоғозларга чизилган жадваллари билан хаттотлар ҳали кўчириб битмаган рисоаларини ҳам қопга солишнинг иложи бўлмади. Уларни қалин кимхобга ўраб, алоҳида ажратиб қўйди. Китоблар, китоблар, китоблар... Мана, бўлакча ишлов берилиб, қоғоздай майинлаштирилган оҳу терисига кўчирилган устоднинг суюкли рисоласи «Девону луготит-турк». Мана, жаннатмакон Қозизода Румий ўз қўли ила битган «Риёзиёт»и, малик-уш-шуаро аталмиш Умар Хайём ҳазратларининг зарҳал жилдлик нозик шеърлар мажмуаси. Унинг ёнида эса алломалар сарбони Абу Абдулло Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ҳазратларининг баҳмалга ўралган «Китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр вал-мухобала»си...

Устод жонидай суйган, қош-кўзларига суртиб ўқиган бу китобларни қандай ташлаб кетади? Эрта бир кун бу китоблар йўқ бўлса устодга не деб жавоб беради?..

Али Қушчи тахлаб олган асарлар кутубхонадаги китоб ва қўлёзмаларнинг ўндан бирича ҳам келмас, лекин шунинг ўзиёқ қирқ қопдан ошиб кетди. Улар олдин бу қопларни биринчи ошёнадаги қудуққа олиб тушишди, сўнг, қўлларида шам, зимистон камбар лаҳимдан жарликка таший бошладилар. Кечқурун, ғира-шира қоронғиликда бошланган бу иш, тун ярмидан ошганда базўр тугади. Сал ўтмай, сандиқ ортилган туяларни етаклаб Қаландар билан Уста Темур Самарқандий келиб қолишди.

Тўртовлашиб, китобларни сандиқларга жойлашди. Ҳар бир сандиққа икки ярим-уч қопдан китоб кетди. Ўн олти сандиқ китобни тўрт туяга ортиб, устига қуруқ лпчан босишди. Китобнинг нечоғлик оғир бўлиши

ҳам шунда билинди: Уч-тўрт ботмон юкни писанд қилмайдиган нортуялар, китоб тўла сандиқлар остида оғир тебраниб, аранг қўзғалди...

Мана, кечадан бери улар йўлда. Бугун, жилға бўйидаги ёнғоқзорга туяларни чўктириб қўйиб, дам олишди. Бу ерларда одам сийрак бўлса ҳам, ҳар аҳтимолга қарши кундўз юришмади. Мовароуннаҳр бошига қора кунлар тушди. Ҳамма ёқда айғоқчи, ҳамма ёқда жосус. Эҳтиёт шарт. Яна уч-тўрт фарсаҳ масофани эсон-омон ўтиб, «Аждар ғор»га етиб олишса бас, у ёғи, худо хоҳласа, ишлари ўнгидан келади...

Али Қушчи «Аждар ғор»ни бундан ўн беш-ўн олти йил муқаддам кўрган эди. Илиқ куз фасли эди. Архар овини яхши кўрган Мирзо Улуғбек, эллик чоғли маҳрамлар билан Ургут тоғларига овга чиққан эди.

Эрта саҳар арабий арғумоқларга миниб олган навкарлар югурик тозиларини эргаштириб, тоғларга чиқиб кетар ва гала-гала архарларни қуршаб олиб, сойларга ҳайдаб тушар, қўлларида камон, арча панасига яшириниб олган беклар ва амирлар пана-панада туриб, ҳуркак жониворларга ўқ узишар, кечқурунлари эса, отиб олинган архар гўштидан тандир кабоблар пиширилар, кўм-кўк арчазорларга тикилган ипак чодирларда тонг отгунча базм қилишарди...

Гоҳо камонкашлар ёрдамидаги «ов» жонига теккан Мирзо Улуғбек, уч-тўртта энг яқин дўстларини эргаштириб тоғларга чиқиб кетарди. Бир кун у Али Қушчи билан амир Арслонга отларни эгарлаб, ов анжомларини шайлашни буюрди. Аксига олиб, ўша куни ҳаво бузилган, совуқ шамол кўтарилган эди. Лекин эрталабдан қовоғи очилмай, хомуш юрган Мирзо Улуғбек тоққа чиққач, пешанасидаги ажинлари ёзилиб, лабига кулги югурди. У оққушдай гўзал, оппоқ арабий арғумоғини чоптириб, дам сойларни кечиб ўтар, дам доvonларга чиқиб, ипакдай майин товланган ўрикзор ва ёнғоқзорларга, ҳамон баҳорги латофатини йўқотмаган ям-яшил яйловларга узоқ-узоқ тикилиб қолар, лекин Алилар етиб бориши билан яна от чоптириб кетар, гўё ов ҳам эсидан чиқиб, табиатнинг фусункор гўзаллигига мафтун бўлиб қолганга ўхшарди. Бахтга қарши, сал ўтмай кўкдаги булутлар қуюқлашиб, ёмғир савалай бошлади. Бир зумда тоғу тош орасида жилғалар шарқиради. -Али Қушчи билан

амир Арслон Мирзо Улуғбекни қувиб етиб, қайтишни маслаҳат қилишди. Давлатнаноҳ рози бўлиб, отининг жиловини орқага бурди. Лекин худди шу пайт, сўқмоқ бўйидаги арчазордан иккита катта архар отилиб чиқди-да, тошларни шарақ-шуруқ қилиб, пастга қараб учиб кетди. Буни кўрган Мирзо Улуғбек арабий арғумоғига аччиқ қамчи босди... Али Қушчи ўзига келиб: «Тўхтанг, онҳазратим!» дегунча бўлмади, Мирзо Улуғбек арчазорга шўнғиб, кўздан ғойиб бўлди.

Али Қушчи ҳам отига қамчи босди. У уст-боши шалаббо бўлиб, арчазордан чиққанида Мирзо Улуғбек пастда шарқираб оқаётган сойдан ўтиб, иккинчи қирнинг ёнбағрида от чоптириб борар, ундан анча олдинда иккита архарнинг шохлари кўзга чалинарди... Али Қушчи: «Тўхтанг, устод, сел!» — деб бақирганича жилғаларни кечиб, шарқираб оқаётган сойга қараб от чоптириб кетди. У бир лаҳзадаёқ лойқаланган сой бўйига етганида орқадан: «Алоуддин! Али!» — деб чақирган товуш келди. Лекин тўхтанишнинг иложи бўлмади. Баландликдан шамолдай учиб тушган асов от зарб билан ўзини тошқинга урди, аллақандай тош ва харсангларга уриниб, қоқилиб-суриниб бўлса ҳам, сойнинг у юзига ўтиб олди. Али Қушчи шундагина орқасига ўгирилиб қаради: амир Арслон тархон сойнинг у юзида от ўйнатиб турар, қора айғирини қамчилаб, бир нима деб қичқирар, лекин зорли кишнаб, осмонга сапчиган арғумоқ ҳайқириб оқаётган асов селга бетлаёлмас эди...

Амирнинг сўзини эшитишга фурсат йўқ эди. Али Қушчи архарлар йиқитиб, йўл солиб ўтган чакалақзордан от чоптириб кетди. Ёмғир тобора кучаймоқда, баланд чўққилардан шарқираб оқиб тушаётган жилғалардаги сув тобора кўпайиб, ҳамма ёқни сел босмоқда эди. Аҳён-аҳёнда момақалдироқ қалдираб, тоғ чўққилари ўпирилиб тушаётгандай бўлар, яшин чақнаб, борлиқ бир зум ёришарди-ю, яна қоронғилашарди...

Архарлар қор кетмаган тик чўққиларга йўл олган, улар ўтган жойларда синган шох-шабба қийшайиб, ётиб қолган ёш арча ва ирғайлар кўриниб турар, лекин кўпикка тушган арғумоқ тик чўққига қараб чополмас, сал ўтмасданок оқсоқланиб қоларди... Ана, олдинда ҳар бири гумбаздай-гумбаздай чўнг қоялар, ғадир-бу-

дур харсанг тошлар кўринди. Бир-бирининг устига қалашган бу чўнг қоялар пастга қараб қийшайган, гўё ҳозир ағанаб тушиб, ҳамма ёқни зеру забар қиладигандай туюларди. Аркарлар бу қоялар орасидан ўтса ўтгандир, лекин устод-чи?

Али Қушчи дир-дир титраб, юролмай қолган отидан тушиб, кўз очирмас ёмғир остида қаршисидаги юксак қояни айланиб ўтди; қоянинг бир томони ўпирилиб тушиб, тубсиз ўнқон ҳосил қилган эди... Али Қушчи ҳайрон бўлиб тўхтади, тўхтади-ю, унгулда бир нарса қимирлаётгандай туюлиб, жон ҳолатда:

— Устод! — деб қичқириб юборди. Шу заҳотиёқ қаердандир яқиндан Мирзо Улуғбекнинг ҳорғин ва қувончли овози келди:

— Али Қушчи! Авизим!

Овоз пастдаги унгулдан эмас, қаердандир юқоридан келарди. Али Қушчи икки чўнг тош оралигидан эмаклаб ўтиб биринчи қоянинг тепасида, қийшайиб қолган харсанг тош остида, тўғрироғи, қандайдир қоронғи унгурунинг оғзида турган устодни кўрди. Унинг бошида қалпоғи йўқ — яланг бош, оқ туянинг жунидан тўқилган чакмони шалаббо, лекин кўзларида бўлакча бир ҳайрат порларди.

— Ғор! — деди у, нечундир вақимали шивирлаб. — Худудсиз бир ғор, Али Қушчи!

— Ўзингиз омонимсиз? Отингиз қайда, устод?

— Йиқилди! — Мирзо Улуғбек пастдаги қоронғи ўнқонга ишора қилди. — Бери юр, Али!

Шу пайт, уст-устига яна чақмоқ чақди-ю, зим-зиё ғор бир аумга ёришди. Ғорнинг оғзи тор бўлса ҳам ичи кенг, қуббасимон эди.

— Кирамазми? — деди Мирзо Улуғбек. Али Қушчи унинг овозидаги тараддудни сезиб, ғорга биринчи бўлиб қадам қўйди.

Ғордан «парр» этиб учиб чиққан кўк каптарлар уни бир чўчитиб, питир-питир қилиб осмонга парвоз қилди. Кўзлар қоронғиликка ўргангач, ғорнинг қушлар уя қўйган қуббасимон шифти, ерда сочилиб ётган эски уялар, қушлар пати кўринди.

— Қиррали тош топ, Али! Ўт ёқмоқ керак!

Али Қушчи ерни пайпаслаб иккита қиррали тош топди. Мирзо Улуғбек чакмонининг қўлтиғидан озгина тивит юлиб, пилик ясади. Пилик ўт олгач, уни

қуруқ чўпларга тутиб, гулхан ёқишди. Гулхан шуъласида ялтироқ кўк-қизғиш тошлардан барпо бўлган ғор ғалати жилоланиб, ярқираб кетди.

Ғор чиндан ҳам чексиз, у сирли лаҳимдай унгур бўлиб, тоққа кириб кетар эди. Али Қушчи кўйлагини қиличига боғлаб, машъал ясади-да, унгурга кирди. Илон изидай эгри-бугри бўлиб кетган бу зимистон камбар лаҳим бўйлаб ўн беш-йигирма қадамча юрилгач, йўлда яна бир унгур пайдо бўлиб, пастда бошқа бир ғор кўринди... Али Қушчи хиёл иккиланиб тургач, белбоғини ечиб, бир учини аълоҳазратларига тутқазди-да, бир учидан ўзи ушлаб, унгурга тушди. Ғор чуқур эмас эди. Али Қушчи кўкрагигача осилиб тушганда оёғи ерга тегди. Бу ғор биринчисидан ҳам кенг ва баланд бўлиб, деворлари хитой чиннисидай силлиқ оппоқ мраммар билан қопланган эди. Лекин энг қизғи — бу ғорнинг охирида яна бир қоронғи туйнук кўринар, яна сал юрилса, учинчи ғор пайдо бўлар эди. Али Қушчи унга ҳам ўтмоқчи эди, Мирзо Улуғбек унамади. Улар бошқа вақт қайтиб келишга аҳдлашиб орқага қайтишди. Лекин ўша кечаси Самарқанддан нохуш хабар келди-ю, улар овни ташлаб, доруссалтанага қайтишга мажбур бўлишди...

Бу воқеа содир бўлганига ўн беш йилдан ошди. Лекин тоғ орасидаги бу сирли унгур унинг эсидан чиқмаган эди. Уста Темур Самарқандийнинг ғорсимон кулбасига кириши билан «Аждар ғор» эсига тушгани ҳам шундан. Шак йўқ, бу нодир хазина Самарқанднинг ўзида яширилса ҳам бўларди. Лекин эҳтиёт шарт, буткул жаҳон донишмандларининг ақл-идроки мужассам бўлган бу ноёб асарлар ёмон кўздан йироқроқ тургани маъқул. Эвоҳ! Нодон бидъатчилар қўлида бундай хазиналардан қанчаси зеру забар бўлган. Рум ва Қоҳира, Бейпин ва Бағдод хазиналарида йиғилган не-не китоблар, не-не ақл дурдоналари ўтга ёқилган!..

Ҳа, бу хазина учун «Аждар ғор»дан яхши жой йўқ! Бу нотинч кунлар ўтсин. Агар ҳақ таоло иноят қилиб, тахтда Мирзо Улуғбек ўзи қолса, нур устига аъло нур. Йўқ, тахтни шаҳзода муқим эгаллаб, иш таназзулга юз тутса... яхши замонлар келгунча бу китоблар она қурсоғида ётган боладай хотиржам ётади. Ишқилиб, Али Қушчи адашиб қолмағай...

Йўқ, Али Қушчи умрида бир кўрган жойидан адашган эмас!..

Мана, ўша куз Мирзо Улуғбек билан овга чиққанда чодир қуриб бир ҳафта турган яйлов! Атрофи баланд қорли чўққилар билан ўралган кенг яйлов қандайдир бўлакча, илоҳий сукутга чўмган, фақат чигирткалар чириллайди. Юлдузлар акс этган жилғанинг оҳиста шилдираши қулоққа чалинади...

Ҳа, худди ўша яйлов! Ҳу ана у қир ёнбағрига қатор ипак чодирлар тикилган, пастга, сой этагига соғимли оқ биялар боғланган эди...

Али Қушчи ўшанда ипак чодирлар тикилган қир ёнбағридан ўтаркан, нечундир юраги «жиз» этиб, кўнгли бир хил бўлиб кетди. У маҳал билак кучга, юрак қўрга тўла, илм ва ҳаёт ишқида ёнган масъуд ёшлик чоғлари эди. Эл-улус осойишта эди. Али Қушчи билан Мирзо Улуғбек ҳали кўп улуғ ишлар қилиш, илм бобида кўп нодир асарлар яратиш, кўп кашфиётлар бунёд этиш ниятида эдилар... Йиллар кўз очиб юмгунча ўтиб кетди. Ўша илиқ куз кунлари, сокин, серюлдуз кечалар устод билан мана шу адирларда танҳо айланиб чизган режалари, ёшлик орзуларининг юздан бири ҳам рўёбга чиқмади. Ҳайҳот, шундай шафқатсиз, меҳр-муруватсиз экан бу тескари дунё...

Али Қушчининг эсига яна Салоҳиддин заргар тушиб, юрагини аламли дуд чулғаб олди. Устоддан шунча яхшилик кўрган бу ота-боланинг бундай куфрона неъматлик қилиши упи ҳар эслаганида бир қийнар, изтиробга соларди. Ёлғиз шу ота-бола бўлса ҳам гўрга. Али Қушчи ўша кун мавлоно Муҳиддинникидан қайтаётиб, яна бир машъум воқеанинг шоҳиди бўлди... Хаёлан ҳамон Салоҳиддин заргар билан баҳслашиб бораётган Али Қушчи «Шоҳизинда» қабристонига яқинлашганида, кимсасиз тор кўчаларнинг биридан елкасига хуржун ташлаб, эгнига қуроқ чопон кийиб олган бир гадо чиқиб қолди.

Али Қушчи олдин унга эътибор бермади, лекин гадо шошқалоқлик билан орқага тисарилганини кўриб, беихтиёр тўхтади. Гадо ҳам истар-истамас тўхтади-ю, қўл қовуштириб, ғалати ишшайди.

— Э, э, э, мавлоно Али Қушчи... ассалому алайкум! Тасанно! Тасанно...

Али Қушчи ўз кўзларига ишонмай анграйиб қолди: эғнига жулдур чопон, бошига пиликлари тўзиб, пахтаси чиқиб кетган эски тақя кийган бу «гадо»... доруссалтанада номи чиққан шоир Мирюсуф Хилватий эди.

— Сизга не бўлди, биродари азиз?

Мирюсуф Хилватий кўзларини аланг-жалаңг қилиб, ён-верига қараб олди.

— Эҳтиёт шарт, мавлоно. Шаҳзодаи валиаҳд ёлғиз Мирзо Улуғбекни эмас, унинг барча муқаррабларини тазйиққа олмоғи мумкин. Каминанинг насиҳатига киришг: фақир банда панада. Бу қиёмат-қойим босилгунча шаҳардан чиқиб, ғарибона кун ўтказиб турмоқ даркор,— Мирюсуф Хилватий шундай деди-да, елкасидаги хуржунини тўғрилаб, қаршидаги тор кўчага кириб кетди. Али Қушчи унинг орқасидан анграйиб қараб қоларкан, шу йил баҳорда, «Боғи майдон»да берилган бир зиёфат эсига тушди. Бутун шаҳар илм аҳли, машҳур шоирлар, хонанда-ю созанда-лар йиғилган бу базми жамшидда Мирюсуф Хилватий аълоҳазратларига аталган бир шеърини ўқиб берган эди. Шеърнинг охири ҳамон эсида:

Бобонгиз фатҳ этиб шуҳрат қозонгай жумла дунёни,

Бу олам кўрмагай эди анингдек зоти аълони.

Падари покингиз умрин нури — раҳматга тўлдирди

Олиб шоҳиста отига Хоқони Сайид унвони.

Аларнинг шуҳрати шони муяссар ўлмаган гарчи,

Вале бул дам кўрур сизда ҳама Масиҳу Мусони.

Боқингиз кўкда юлдузлар ҳарам ичра канизлардай,

Хоқоним ишқида ёнгай мунаввар айлаб осмонни!..

Хайҳот! Куни кеча устоднинг оёғини ўпиб, унга шеърлар бағишлаб юрган бу шоир бугун унинг тагидан тахт, қўлидан ҳокимият кетишини сезиб, ўз жонини асрамоқ пайига тушгандир. Хилватий янглиғ мунофиқлар кўп бўлса керакким, кеча энаси Тиялабиби лна келди, шаҳардаги ваҳималардан сўзлаб, уни бўйнидан қучиб узоқ йиғлади, уни ҳам шаҳардан чиқиб, бирор жойда яшириниб турмоққа даъват этди, ялиниб-ёлворди... Муштипар эна! Билмайдики, Али Қушчи Хилватий бўлолмайди. Устоднинг бошига қора кунлар тушганда мавлоно Муҳиддинлар янглиғ ундан юз ўгириб кетолмайди.

Воажабо: фалакнинг гардиши билан Мирзо Улуғбек ўз тахтида қолса бу одамлар не қилур? Ҳеч нарса бўлмагандай яна унга сажда қилурми ё бунга виждонлари йўл бермасми?

Али Қушчи бу ўйлардан юраги ўртаниб, бўғилиб кетаётгандай бўлди-ю, яна ўзидан кулди: «Нечун бу ҳолга ажабланурсен, бу бевафалик бани одамнинг азалий хусусияти эмасму? Бани одам ақл-идрок ва эзгуликка эмас, қилич ва шамширга, бойлиқ ва тожу тахтга содиқ экани сенга аён эмасму? Бу машғум ҳақиқатни не-не донишлар, шоиру фузало куйиниб айтмаганму? Бунга ақлинг етса тагин нечун куйинасен, мавлоно Али?...»

Али Қушчи орқасига қарай-қарай сўлга, ўша ёмғирли куз кунин архар овига чиққан тоғ чўққиларига бурилди. Тоғ яқинлашиб қолди, чамаси, қаршидаги юксак чўққининг тепаси оқара бошлади, гўё артилгандай ялтираб турган бир парча ой устида Нохид юлдузи порлади. Ой хиралашган сайин Нохид юлдузи очилиб, тобора ярқираб борарди... Қирлар баландлашган сайин туяларнинг юриши секинлашиб, «бўҳ-бўҳ»лари кўпайди... Ҳали «Аждар гор»га яқинлашганда туялар юролмай қолса эҳтимол. Унда сандиқларни иккита-иккитадан эшакларга ортиб чиқишга тўғри келади...

Мана, ўшанда ёмғир савалаб, қайтишга аҳд қилган жойлари. Мана, архарлар чиқиб қочган арчазор!.. Ажабо: ўшандаги хушбўй кўм-кўк арчаларнинг биттаси ҳам йиқилмаган, биттаси ҳам қуримаган. Ўшанда қандай бўлса шундай турибди. Гўё ўн беш йил эмас, ўн беш кун ҳам ўтмаган!..

Мана, сой ҳам кўринди. Ўшанда амир Арслон тархон от солдириб ўтолмаган, кўпириб, ҳайқириб оққан сой йўлдаги ўзандай жилдираб қолган эди...

Али Қушчининг тахмини тўғри чиқди: сойдан ўтиб, тик чўққига кўтарилаётганда туялар «бўҳ-бўҳ»лаб юролмай қолди. Али Қушчи тўхтаб, эшакдан тушди. Жимжит. На бир одам, на бир ҳайвон шарпаси эшитилади. Фақат арча ва ирғайлар ичида аллақандай қушчаларнинг сайраши қулоққа чалинади. Мусаффо ҳаво арча, қизил зирк, шувоқ ва яна қандайдир тоғ гиёҳларининг нозик, хушбўй ҳидига тўла.

Али Қушчи Мирам Чалабийга қаради.

— «Аждар ғор»га келдук, болам. Эшакдан туш, туяларни чўктир!

«Аждар ғор»ни эшитган Мирам Чалабийнинг кўзлари аланг-жалаңг бўлиб атрофига қаради.

Али Қушчи туяларни чўктириб, қора чангалга боғлади, сўнг, тайёрлаб қўйган пиликларни олиб, тўп-тўп ўсган иргай, арча ва қизил зирклар орасидан тепадаги қат-қат харсанг тошлар томон йўл олди. Мирам Чалабий, ҳамон кўзлари аланг-жалаңг, изма-из борарди.

Мана, ўшанда, жала қуйиб турганда унга баҳайбат кўринган чўнг қоя тошлар! Инсон умри қанчалик қисқа бўлса, табиатнинг умри шунчалик боқий экан! Ҳар бири гумбаздай-гумбаздай келадиган чўнг қоялар бундан ўн беш йил муқаддам қандай бўлса шундай турибди! Мана, довулда Мирзо Улуғбекнинг арабий аргумоғи йиқилиб тушган унгур. Унгурнинг тепасидаги қоя тош орасида «Аждар ғор!..»

Али Қушчи нечундир юраги гурс-гурс уриб, қояга тирмашди. Мана, қоянинг устида ваҳимали қийшайиб турган ўша харсанг тош. Тошнинг остида таниш зимистон унгур!..

Али Қушчи қоя устига чиқиши билан унгурдан яна ўшандагидай бир гала кўк каптар «парр» этиб чиқди-ю, сесканиб кетган Мирам Чалабий ўпқоннинг четига бориб қолди. Али Қушчи унинг қўлидан «шап» ушлаб, кулимсиради.

— Қўрқма, болам, номи «Аждар ғор» бўлса-да, аждари йўқ бунинг!

Али Қушчи қўлидаги таёққа ўралган машъални ёқиб, ғорга биринчи бўлиб кирди. Ўша-ўша манзара: деворлари ялтироқ кўк-қизил тошлардан иборат катта ғорнинг ковакларига қушлар уя қўйган, ерда тўзғиган патлар, қулаб тушган уялар, тухум синиқлари. Ҳатто улар ёққан кичик гулхан қуллари ва қиррали тошларгача ўз ўрнида ётарди!..

Али Қушчи қўлидаги машъални боши узра кўтариб ғорнинг тупкарисига юрди. Мана, зимистон лаҳим чапга бурилиб, пастда қора туйнук кўринди... Туйнукка сандиқ сиғадими, йўқми? Сиғади! Фақат туртиб чиққан тош қирраларини сал чопиш керак-дур...

Али Қушчи қўлини Мирам Чалабийга бериб, пастдаги унгурга тушди.

Хитой чиннисидай силлиқ оқ мрамардан барпо бўлган катта ғор ҳам ўзгармаган, ўн беш йил муқаддам қандай бўлса шундай турарди... Ҳа, сандиқларни шу ерга жойлаштириб, туйнукларни харсанг тош билан ёпиб ташлаш керак...

Али Қушчи елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил тортди. Улар ғордан қайтиб чиққанда водий куз офтобига ғарқ бўлган, қизил зиркнинг қирмизи япроқлари қуёшда оловдай лангиллаб ёнар, ям-яшил арчалар худди чўмилгандай яшнаб кетган эди. Пастда, харсанг тошлар орасидаги чакалакзорда чўкиб ётган туялар, тепадан худди ғалати қояларга ўхшарди.

Мирам Чалабий кўзларини катта очиб, улугвор тоғларга, тоғ ёнбағрида ипакдай майин товланган оч сариқ ўрикзорларга, гўё ёнғинга учрагандай ловиллаган қизил зирк ва қорақанд чакалакзорларига ҳайрат билан тикилиб қолди.

Али Қушчи унинг елкасига қўлини қўйиб:

— Иним! — деди ҳаяжонланиб. — Бу ғаройиб унгурни Мовароуннаҳрда ёлғиз уч киши билади. Бири Мирзо Улуғбек, бири фақир, бири сен... Аҳли ирфон сарвари Мирзо Улуғбек буткул рубъи маскундин йигдирган энг нодир хазинасини ушбу ерга яширамыз. Бу хазина бизга насиб этмаса, бўлғуси авлодларимизга насиб этгай. Шу матлабда яхши замонлар келгунча бу ғор улуг сир тутилгай. Бу сирни наинки дўсту ақробонг, падари бузрукворинг ҳам билмагай, иним. Бу сўзимга ёлғиз олло таоло шоҳиддур. Дилингда ҳақ таолога таважжуҳ айлаб, қасамёд қил, иним.

Мирам Чалабий қиблага қараганича кўзларини юмиб, лаблари пичирлаб қасамёд ўқиди.

13

Қаландар Қарноқий Али Қушчи билан Мирам Чалабийни кузатиб қўйиб, ўзан ёқалаб орқага қайтарди. Тун ярмидан оққан, олис қирлар ортидан кўтарилган заифгина ҳилол шуъласида борлиқ сокин, осуда уйқуга чўмган.

Қаландар қирни айланиб ўтиб, расадхона дарвозасига яқинлашганда, «Боғи майдон» томондан эшаги-

ни хих-хихлаб келаётган одам қораси кўринди. Қаландар ўзини четга олмоқчи бўлган эди, йўловчи эшагини тўхтатиб:

— Ҳей, фақир, бу сенму?— деб сўради.

Бу — уста Темур Самарқандий эди.

— Ҳа, мен, отахон. Нечун қайтмадингиз?

Чол унинг саволига жавоб бермай, яқинроқ келиб шивирлади:

— Эҳтиёт бўлгайсен, болам. Боядан бери бу айла-нада бир қора кўлага изғиб юрибди. Сергак бўл. Уқдингми?

— Уқдим, отахон...

Уста Темур Самарқандий бошқа ҳеч нарса демай, эшагини хих-хихлаб ўтиб кетди.

«Бу не кўлага? Тағин айғоқчими?»

Қаландар атрофига диққат билан разм солди. Лекин ҳамма ёқ жимжит, бирор шарпа эшитилмас эди.

Қаландар бир-бир босиб расадхона томон бораркан, шу йил кўкламда бу фаройиб чол билан учрашгани эсига тушиб, мийиғида кулимсираб қўйди.

Қаландар мадрасани тарк этган бўлса ҳам зоҳидлар хонақоҳидаги фисқи фасодлар, уруш-жанжалларга ўрганолмай, кўнгли ғаш бўлиб юрган пайтлар эди. Бир кун кечқурун у хонақоҳга боргиси келмай, шаҳардан чиқиб, Обираҳмат бўйидаги қишлоқларни ора-лаб кетди. У эртасига ҳам шаҳарга қайтмай қишлоқ-ма-қишлоқ кезиб юраркан, бир маҳал баланд тепа ёнбағридаги гор оғзида ўтирган ғалати бир одамга кўзи тушди. Чиройли кетмон соқоли дуд ва тутундан сарғайиб кетган, бошига ағдарма телпак кийган, пешанасидаги қат-қат ажинларини қора қурум босган, лекин қадди-қоматидан аллақандай салоҳият ва куч ёғилиб турган бу чол, қўлида темир болғача, гор оғзида қумғон ва чойдишларни тузатиб ўтирарди. Ёнидаги ўчоқда қора қозон биқирлаб қайнарди.

Қаландар чолнинг ишига бир лаҳза разм солиб тургач, камоди эҳтиром билан салом бериб, бир пиёла сув сўради. Чол бошини кўтариб, унга бошдан-оёқ разм солди, кейин қора қумғондан бир пиёла сув қуйиб узатаркан:

— Шу бўй-бастинг билан гадолик қилиб юрибсенми?— деди қўрс овозда.— Боракалло сендай баҳодирга!

Чолдан бу қўрсликни қутмаган Қаландар сувни бир кўтаришда сипқариб, ўрнидан турди. Лекин чол бароқ қошларини силаганича кўзини ундан узмай:

— Самарқанд фарзандига ўхшамайсен,— деди.— Қай юртдан адашиб келмишсен, дарвеи?

Қаландар истар-истамас, Ясеидан, Сайхун бўйларидан келганини айтган эди, чолнинг пешанасидаги ажинлари тарқаб, чеҳраси очилиб кетди.

— Эй, дариг! Сабаб, гулдай Яссини тарк этиб, бизнинг юртда мусофир бўлиб юрибсен? Бошингга не гам-андух тушди, сўзла, мусофир.

Қаландар кўнгли эриб, бошидан ўтган воқеаларни ҳикоя қилиб берди. Чол унинг маҳзун ҳангомасини кўзини юмиб, бошини оҳиста тебратиб эшитди. Кўнглига тасалли берди. Сўнг, ёшлигида карвонга қўшилиб Яссия борганини, равинлари пок, нафаслари оташнок Хўжа Аҳмад Ясавий мақбарасини зиёрат қилиб, сағанасини тавоф қилганини сўзлаб берди. Суюниб кетган Қаландар, эски ҳикматлардан ўқиб берган эди, чол ҳам ийиб кетиб, уни ғорига олиб кирди, қўйиб юбормай бир кеча меҳмон қилди. Шу-шу, Қаландар устанинг олдига тез-тез келадиган бўлди, ҳар келганида кўнгли тоғдай ўсиб, гўё ўз юртига бориб-келгандай бўлар эди... Мавлоно Али Қушчиға кўмаклашиш керак бўлганда Қаландар ҳеч тортинмай тўппа-тўғри устанинг олдига бошлаб боришининг боиси ҳам шунда эди. Бошлаб бориб тўғри қилган экан, саксон яшар уста ҳамма гапга дарҳол тушунди.

Шогирдларидан уч-тўрт йигитни йигиб, ғорда иш бошлаб юборди. Қаландар ҳам кечалари, теварак-атроф сал тинчиганда ғорга бориб, усталарга ёрдам берди: кулоҳи билан жандасини етиб, ярим яланғочланиб олиб, дам урди, отанинг бир пудлик оғир болғаси билан тобланган темирларни мумдай эгиб, мириқиб ишлади. Унга отанинг шогирдлари шундай ёқиб қолдики, тун бўйи ишласа ҳам эрталаб кетгиси келмай қоларди. Айниқса Босқонбек билан Қалқонбек деган ака-ука темирчилар жуда хуш келди. Иккиси ҳам ёш, шўх, шири-забон, қўли гул йигитлар эди. Улар чарчоқ нималигини билмас, иш пайтида ҳам лабларидан кулги, қўшиқ, аския аримас эди. Ниҳоят, сандиқлар тайёр бўлгач, уста Зарафшон соҳилидаги қишлоқларга чиқиб кетиб, тўртта туя топиб келди...

...Қаландар расадхона дарвозасининг рўпарасидаги чинор тагида тўхтади. Чинорнинг остида катта супа бўлиб, Қаландар бир ҳафтадан бери шу супада турар, кундузлари чордона қуриб қимир этмай ўтирар, лекин кўзини расадхонадан олмас эди... У чинор ковагига яшириб қўйган эски намати олиб, супага ёзди, хуржунини бошига қўйиб, чўзилмоқчи бўлди. Лекин шу пайт дарвоза томонда «лип» этган сояга кўзи тушди.

— Ҳей, худонинг махлуғи! Кимсан?

Соя дарахтларни паналаганича «Боғи майдон» томон йўналди.

— Жонингдан умидинг бўлса, тўхта, ҳей ғаламис!

Қора кўлага тўхташ у ёқда турсин, бир оёғини судраб босганича чопқиллаб кетди.

«Қашқир! Бу каззоб не қилиб юрибди?»—Қаландар қоронғида туртина-туртина, сояни қувиб кетди. Дарахтларни паналаб кетаётган кўлага бир-икки марта «лип-лип» этди-ю, «Боғи майдон» дарвозасига етганда гўё ер ютгандай йўқ бўлди-қолди...

Қаландар орқага қайтиб, супада хаёла толиб, узоқ ўтирди. «Бу қора кўлага ким? Қашқирми ё бошқа бир айғоқчими? Кўрган бўлса не бўлур?...»

Гўё қишда ковакдан ҳувиллаб кирган изғириндай совуқ бир ваҳима Қаландарнинг юрагини зирқиратиб юборди. Бу туйғу қоронғи тундай тобора қуюқлашиб борарди. Қаландар буни сезиб қолди-ю, ўзидан ғижиниб қўлини бир силтади-да, жандасини бошига буркаб, йиртиқ наमतга чўзилди...

Эртасига Қаландар кун бўйи супадан жилмади. У чордона қуриб, бошини тебратиб, ҳамду сано ўқиб ўтирар, лекин ярим юмуқ кўзларини расадхона дарвозасидан узмас эди. Кечаси кўрган қора кўлага хаёлидан кетмас, назарида, айғоқчилар пана-панада уни кузатиб тургандай туюларди...

Дарвоза берк, топ қўрғон билан ўралган расадхона жимжит. Унинг муаззам пештоқларидаги сиркор безаклар, меҳробга ўхшаш даричаларининг ҳошиясидаги нозик нақшлар, деворларига тилла суви билан битилган ҳикматли сўзлар куз офтобида гўё мўъжаз камалакдай жилоланиб, ҳавойи бир гўзаллик касб этган эди.

Осмонга бўй чўзган бу муҳташам бино, илиқ куз

офтобида ял-ял ёнган бу фируза гумбаз, юксак минораларнинг зарҳал жилоси Қаландарга бошқа даврларни, масъуд талабалик чоғларини эслатиб, кўнглидаги сўнмас дардни яна қўзғади. У чоғларда Улуғбек мадрасасининг талабалари ҳафтада бир марта расадхонага келиб, кечалари фалакиёт ва риёзиёт илмидан дарс олишарди. Дарсларни аксарият Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддин ўқир, лекин гоҳо аълоҳазратлари ўзлари ҳам сабоқ берар эдилар. Аълоҳазратлари келган кунлари расадхонага Самарқанддаги барча мударрислар, барча аҳли ирфон, машҳур фозиллар ва алломалар, баъзида эса ҳатто хорижий давлат элчилари ҳам ташриф буюришар, иккинчи ошёнадаги муаззам кутубхонага одам сиғмай қоларди. Бошига учлик қора духоба тақя, эгнига зарбоф тўн устидан оқ шоҳи ридо кийган аълоҳазратлари, кўзлари аллақандай порлаб, ёноқлари туртиб чиққан узунчоқ юзи ловиллаб, товуши ҳаяжонидан титраб, коинотнинг мураккаб сирларидан сўзлар, кўкда ғуж-ғуж ёнган юлдузларни номма-ном санаб, уларнинг самодаги ўрнини тушунтирар эди. Мирзё Улуғбек ўқиган фалакиёт сирларини, хусусан, риёзиёт фанининг мураккаб қонунларини биров тушунса, биров тушунмас, лекин унинг ранго-ранг оҳанглар касб этган овози, илҳом билан порлаган кўзларининг сеҳрига илинмаган, ҳаяжонга тушмаган бир кимса бўлмас эди! Аксарият, Мирзо Улуғбек ҳазратлари билан бирга баковуллар келишиб ош дамлашар, дарсдан сўнг барча аллома ва талабаларга зиёфат бериларди.

Қаландар кўзларини юмиб, чуқур тин олди... Нечун бу улуғ донишмандлар даргоҳини масту аласт ҳасадгўйлар уясига, улуғ истеъдод ва зако соҳибларини фисқи фужур дарвешларга, оппоқ мударрислик дасторини бидъатчи гумроҳларнинг кир-чир кулоҳига алмаштирди? Нечун? — деди у, ўзидан ранжиб, лекин эсига яна Хуршида бону тушиб, ўрнидан туриб кетди...

Қаландар бонунинг тўйидан кейин гўшанишинликни ихтиёр этиб, гадолик қилиб юрган чоғлари эди. Бир кун кечқурун, Қаландар, бошида кулоҳ, эгнида хирқа, елкасида эски хуржун, «Мозори шариф»дан қайтаётиб, серҳашам бир дарвоза олдида тўхтади. Унинг «ё олло дўст, ё олло»сига дарвозани

очган қоровул чоя, сопол кассада қатиқлик гўжа билан битта зоғора тўқач олиб чиқди. Қаландар, қорни оч эди, дарвозанинг супасига ўтириб, овқатга киришди. У гўжани ичиб, энди фотиҳага қўл кўтарган эди ҳам муюлишдан эгнига зарбоф тўн, бошига сувсар бўрк кийган хушқомат бир суворий от ўйнатиб чиқиб келди. Кетма-кет қандайдир қўнғироқчаларнинг жангур-жунгури эшитилиб, муюлишда устига қизил кимхоб соябон тутилган кобулий арава кўринди...

Хушсурат суворий дарвоза олдида отидан сакраб тушиб, арғумоғининг жиловини қоровул чолга тутқазаркан:

— Ҳей!— деди Қаландарга юзланиб.— Қорнинг тўйдими бу даргоҳда? Тўйган бўлсанг йўлингга равона бўл, дарвеш!

Суворийнинг сўзлари қаттиқ тегса ҳам, Қаландар кўнглига олмаган бўлиб, дуо қилди-да, йўлга тушди. Лекин бир-икки қадам юрмаган ҳам эдики, аравадан:

— Мирзам!— деган овоз эшитилиб, беихтиёр тўхтади: «Бону!» Чексиз мунг тўла бу товуш Қаландарни чорладими ё зарбоф тўнга ўранган хушқомат суворийними?

Қаландар хуржунини кўтарганича кўча ўртасида гаранг бўлиб қотиб қолди. Кимхоб соябон ичига яшириниб олган бону эса, кўз ёши аралаш антика-антика давом этди:

— Мирзам! Бу кун ёмон туш кўриб, Хожа Баҳовуддин ҳазратларига етти танга атаган эдим. Ақчангиз бўлса шу гадога етти танга инъом қилинг...

Қаландар ҳушига келиб, арава томон бурилиб қаради. Тепасига ипак попилдириқлар тақилган кимхоб соябоннинг пардалари туширилган, ҳеч ким кўринмас, фақат парда четини ушлаган заифанинг оппоқ қўли кўринар, зумрад кўзали қўш узук тақилган нозик бармоқлар гўё ниманидир тимирскилагандай титрар эди...

Хушсурат суворий аравакашга қараб: «Ҳайда!» деган маънода бетоқат ишора қилди, ўзи эса, қовоғини солганича чўнтагини кавлаштириб, ниманидир олди-да, ҳамон гангиб турган Қаландарга қараб отди. Тош йўлга тушган олтин танганинг мусаффо жаранги арава ғилдираklarининг тарақ-туруғига қўшилиб

кетди. Дарвоза тақа-тақ ёпилиб, кимхоб соябонли кобулий арава кўздан ғойиб бўлди...

Ногаҳон рўй берган бу учрашув, тош йўлдан юмалаб кетган бу олтин не ўзи? Бону қилган пинҳоний бир ишорами ё чиндан ҳам унга ачиниб берилган садақами, ёхуд қандай бадавлат, шоҳона даргоҳга тушганини пеш қилмоқчи бўлганими? Лекин ундай деса... чексиз мунг тўла бу товуш, бу зорли фарёд таом бошқа нарсадан далолат берарди...

Уша куни Қаландар, гўё азиз бир нарсасини йўқотгандай қора шомгача дарвоза теварагида дайдиб юрди, кейин боши оққан томонга кетди. Бир маҳал ҳушига келиб қараса... «Шоҳизинда» қабристониде ўтирибди. Лекин қулоғи остида ҳамон бонунинг фарёдга ўхшаш зорли овози турар, ҳаёлидан эса, нечундир унинг шеъри чиқмас эди:

Тилим лолдур, дилим розил баён этмоқдин ожизмен,
Висолининг орзусинда хастадур кўнгил, билмассен...

Сал ўтмай, доруссалтапада машъум хабар тарқалди-ю, Қаландарнинг кўзига олам яна ҳам қоронғироқ кўринди: гўё шаҳзода Абдулъазиз амир Иброҳимбекнинг ўғлини қатл қилдириб, унинг ҳуснида тенгсиз қаллиғини ўз ҳарамига олганмиш!..

Қаландар эсдаликлар туғёни билан олишиб, расадхонани бир айланиб чиқди. Яна жойига қайтиб ўтираркан, от туёқларининг дупурини эшитиб қолди.

Шаҳар томондан от чоптириб келган тўрт нафар суворий чинорга етмай, расадхонага бурилишди. Қаландар беихтиёр сесканиб кетди: от чоптириб ўтган сипоҳлар орасида... амир Султон Жондор ҳам бор эди!.. Қаландар Қарноқий сохт-сумбати келишган бу калондимоғ амирни аълоҳазратларининг даврасида кўп кўрган, Мирзо Улуғбек амир Жондорни ҳамиша ўзи билан бирга олиб юрар эди.

«Тавба! Мирзо Улуғбекнинг энг яқин муқарраби, инонган тоғи ҳисобланган бу амир расадхонада не қилади?»

Дарвоза олдида отдан тушган суворийлардан бири қамчисининг дастаси билан дарвозани шақ-шақ урди.

— Али Қушчи қайда? Оч, дарвозангни!

Расадхона қоровули Али Қушчини йўқ деди, чама-си, суворийлар амир Султон Жондор билан аллани-

мани маслаҳатлашиб, яна дарвозани қоқишди. Дарвоза очилгач, амир Жондор билан яна бир суворий отларни қолдириб расадхонага кириб кетишди, икки суворий ташқарида қолди. Кўп ўтмай, расадхонага кириб кетган амир Жондор қайтиб чиқди ва ёнидаги ҳамроҳлари билан келгани йўлларида шаҳарга қараб от чоптириб кетди.

Қаландар суворийларнинг орқасидан тикилганича карахт бўлиб ўтириб қолди. Унинг юраги нечундир гурс-гурс тепар, хаёли қуюндай чарх урар эди.

Ё тавба! Наҳот Мирзо Улуғбек ҳазратларининг ўнг қўли ва энг содиқ амири ҳисобланган Султон Жондор бу разолатга борса? Мирзо Улуғбек тахтдан йиқилмасдан туриб, унинг ғанимлари хизматига ўтса. Энг яқин амири бундай тубанлик қилса устоднинг тақдири не бўлади? Али Қушчининг ҳоли не кечади?

Қаландар бу ташвишли ўйлар билан бўлиб, тун ярмидан ошганича мижжа қоқмай ўтирди. У расадхонани ташлаб кетишини ҳам, кетмаслигини ҳам билмас эди. Ташлаб кетай деса Али Қушчини ўйлар, кетмай супада ётиб қолай деса, назарида, шайх Низомиддин Хомушнинг айғоқчилари келиб, банди қилиб олиб кетадигандай туюларди...

Қаландар, бу ўйлардан боши ғовлаб, кўзи илинган экан, яна оёқ шарпасини эшитиб уйғониб кетди... Худди кечагидай бир қора кўлага кўчанинг у юзидаги дарахтларни паналаб расадхона томон ўтиб борарди. Қаландар секин ўрнидан туриб кўчанинг у юзига ўтди ва дарахтларни паналаб, кўлаганинг орқасидан юрди. Дарвозага етган кўлага у ёқ-бу ёққа аланглаб қаради, сўнг, дарвозанинг оғир мис ҳалқаларини секин шақиллатди. Ичкаридан қоровул чолнинг таниш хириллоқ овози эшитилди.

— Бу ким, тун ярмида дайдиб юрган?

— Бу мен! — қўрқибгина жавоб берди кўлага.

— Ким бўласен? Расадхонага кирмоққа ижозат йўқдур!

Кўлага бир лаҳза сукут сақлагач, яна боягидай қўрқинқираб шивирлади:

— Каминани Мирзо Улуғбек ҳазратлари юбормиш. Мавлоно Али Қушчини сўрайдур...

— Али Қушчи йўқ! Қайга кетди — билмаймен!..

Кўлага нима қилишини билмай хийла турди, кес-

йин, бир-бир босиб орқага қайтди. У чинорга яқинлашиб қолганида Қаландар дарахтлар панасидан чиқиб йўлини тўсди:

— Али Қушчида не юмушинг бор? Камина етказурмен унга.

Кўлага — паканагина одам, қўрққанидан тили калимага келмай, серрайиб турарди.

— Қўрқма! Мен Али Қушчининг шогирди Қаландар Қарноқий бўлурмен. Айт — не юмушинг бор Али Қушчида?

— Али...— деди кўлага ғудраниб.— Али Қушчини Мирзо Улуғбек ҳазратлари кўрмоқни тилайдур...

Қаландар бир лаҳза иккиланиб тургач:

— Мирзо Улуғбек қайда?— деди.— Олиб бор мени. Али Қушчи қайда — ўзим айтамен давлатпаноҳга!

14

Дунёда ҳамма нарсадан мубҳамлик ёмон. Кишининг бошига тушган кулфат нечоғлик оғир бўлмасин, уни сабру тоқат ва ирода билан енгиш мумкин. Лекин ноаниқлик эзиб ташлайди кишини.

Мирзо Улуғбек Мовароуннаҳрдан қувилиш хабарини илк бор эшитганда юраги қон бўлиб кетса ҳам, кейин идрок билан ўзига ўзи тасалли бериб, йўл ҳозирлигини кўра бошлади.

У ҳамон Кўксаройнинг бир бурчагидаги совуқ холада истиқомат қиларди. Шаҳзода билан учрашган кун иртасига унинг олдига бошига сурма ранг салла ўраган балхлик янги саройбон кирди. Саройбон унга йўл ҳозирлигини кўришни ва бу ишда ниманики даркор топса, ҳаммасини муҳайё қилишини айтди.

Мирзо Улуғбек ортиқча ҳеч нарса сўрамади. Фақат иссиқроқ кийим-кечак билан уч-тўрт кунлик озиқ-овқату яхши от-улов бўлса бас, бошқа ҳеч нарса лозим эмас, деди. Рост, бир оз пул ё тилла бўлса зарар қилмас эди, лекин тиллани ёлғиз шаҳзода инъом этиши мумкин. Мирзо Улуғбек эса ўша кунги суҳбатдан кейин шаҳзодадан ҳеч нарса тиламасликка онт ичди. Зотан, ҳажга отланган осий бандага асъаса-ю дабдаба не даркор? Бошга тушганини кўз кўрар. Тақдирга тан бермоқ керак.

Мирзо Улуғбек кечаси тонг отгунча мижжа қоқмай минг хил режалар тузиб чиқди. Эсон-омон Маккаи мукаррамага етиб, ҳаж қарзини ўтаса, Дамашққа ё Қоҳиратулга боради. Бирор-бир мадрасада фаррошлик қилиб, ер супуриб ўтса ҳам, илм аҳли билан бирга бўлади, қолган беш кунлик умрини таълиму тариқатга бағишлайди. Унинг номини Дамашқда ҳам, Мисрда ҳам, «Байтул ҳикма» аталмиш Бағдодда ҳам билишади. Қаерга бормасин, иншооллоҳ, хор бўлмас. Фақат... киндик қони тўкилган бобо юрти Мовароуннаҳрдан, суюкли Самарқандидан, болалик йиллари ўтган Зарафшон соҳилларидан кетмоқ, яхши кунига ҳам, ёмонига ҳам шоҳид бўлган бу маскандан айрилиб, ёт элларда мусофир бўлмоқ... уни фақат шу хаёл эзар, шу хаёл қийнар эди. У ҳар хил юмушлар билан ўзини овунтирмоқчи бўлар, тақдирга тан бермоқ керак, деган ўй билан кўнглини кўтаришга уринар, лекин барибир элидан жудо бўлиш ҳақидаги хаёл қайта-қайта ёпирилиб келиб, юраги чўғ теккандай ачишиб кетарди.

Тушдан кейин саройбон элликларга борган, чуваккина, ниҳоятда мулойим бир одамни бошлаб келди. Мирзо Улуғбек уни дарҳол таниди — бу одам Шоҳизинда хўжаларидан Муҳаммад Хисрав эди. Соқолига битта-яримта оқ оралаган, лабларидан мулойим табассум аримаган бу нимжон одам Мирзо Улуғбекка жуда ёқди, Муҳаммад Хисрав унга йўлдош бўлишини эшитиб, суюниб кетди. Саройбон шахзоданинг амри олийсини баён қилди: Мирзо Улуғбек билан Муҳаммад Хисрав шу бу кун, намози асрдан кейин Кўксаройдан чиқиб, «Боғи майдон»га бориб тунамоқлари, эртага субҳидам эса узоқ сафарга отланмоқлари лозим.

«Фуқаро кўрмасин дейдур!» — Мирзо Улуғбек юрагида кўтарилган аламли туғённи ичига ютиб, Муҳаммад Хисравнинг уст-бошига разм солди. Хожа эғнида эскироқ қора чакмон, оёғида қизил чармдан эскироқ маҳси, бошида одми салла эди.

— Кийимингиз олис йўлга юпун эмасму, Хожам?

Хожа Муҳаммад Хисрав мулойим кулимсиради.

— Ҳажга отланган бир фақирга шоҳона кийим не даркор, онҳазратим?

Муҳаммад Хисравнинг бу гапи ҳам Мирзо Улуғбекка маъқул тушди. Лекин у: «Шоҳона кийим бўлмаса-да, олис сафарга иссиқ кийим даркор, кунлар совиб қолди», деб, саройбондан унга бош-оёқ сарупо олиб берди.

Улар шом намозидан кейин қўзғалишди. Кўксарой одатдагидай теран сукутга чўмган, ҳамма ёқ зим-зиё, фируза ранг юксак гумбазлар совуқ дахмалардай мудҳиш қорайиб турарди. Фақат мраммар сарҳовузнинг четларидаги тош фонуслар заифгина шуъла сочар, кумуш фавворалардан қуйилган сувнинг сокин шовиллаши қулоққа чалинади, холос.

Мирзо Улуғбек аллақандай совуқ бўлса ҳам, бутун умри ўтган бу кўҳна сарой билан абадул-абад видолашаётгани эсига тушиб беихтиёр тўхтади. Тўхтади-ю, дилидаги аламли ҳисга бўйсуниб, қибла томондаги ҳарамхонага қаради. Девор билан тўсилган ҳарам ҳам қоронғиликка чўмган, фақат энг чеккадаги дарича худди тунов кунгидай олис юлдуз каби милтираб турарди. Наҳот кўалари маъюс ўша канизак бўлса? Қариган чоғида унинг аламли қалбини куз офтобидай илиқ нурга йўғирган ўша дилрабо маъсума бўлса? У нечун ухламайди? Нечун ҳамма даричалар қоронғи, ёлғиз унинг даричаси ёруғ? Мутолаа билан машгулми, ё... ё шаҳзода уни...

Мирзо Улуғбек кўнглига ёпирилиб келган мудҳиш шубҳадан кўз олди қоронғилашиб, деворга суяниб қолди. Назарида, юрагига заҳарли наштар санчилгандай туюлиб, бир дақиқа тишларини босиб турди, кейин саройбоннинг йўталини эшитиб, зўр ирода билан ҳисларини жиловлади-да, дарвозага томон юрди.

Дарвозадан чиққан жойда уларни тўрт нафар суворий қарши олди.

Мирзо Улуғбек кечаси бўлса ҳам Самарқандни бир айланмоқ, таниш кўчалар, даҳалардан ўтиб, доруссалтана билан видолашмоқ, Гўри Амирга бирров кириб, бобоси билан падари бузрукворининг сағаналарини тавоф қилмоқ, кейин йўлга тушмоқ ниятида эди. Лекин отга минишлари билан уларни қуршаб олган суворийлар пастга, Регистон томонга йўл олишди.

«Не қилай? Бу аёвсиз таҳзода қабрингга сажда қилмоққа ҳам ижозат бермади. Ўзинг афв этгайсен,

жаннатмакон!» — Мирзо Улуғбек, Гўри Амир томонга қарай-қарай ичида тиловат ўқиб, юзига фотиҳа тортди-да, отига қамчи босди. Силлиқ тош ётқизилган жимжит кўчалар тақа қоқилган от туёқларидан қарсиллаб кетди... Кўчанинг икки юзидаги пахса девор билан ўралган ҳовлилардан, тимли пастқам расталардан тиқ этган товуш эшитилмайди... Ҳар йили бу маҳалда шаҳарда тўй-томоша авжга чиқар, кечаси билан ноғоралар тарақлаб, карнайлар наъра тортар, соябон араваларга минган заифалар, хонанда ва созандаларнинг қўшиқ ва лапарлари, от ўйнатган йигитларнинг қийқириги доруссалтанани титратар эди. Мана энди ҳамма ёқ жимжит, гўё ташландиқ гўристендай ҳувиллаб қолган. Фақат Улуғбек мадрасаси рўпарасидаги хонақоҳдан ҳамду сано ўқиган дарвешларнинг «ҳу-ҳу»лари эшитилади.

Регистон майдонига етганда, Мирзо Улуғбек чидай олмади. Отини жиловидан тортиб тўхтатди. У бир лаҳза мадрасага кирмоқчи, унинг осуда ҳужраларини бир-бир айланиб чиқмоқчи, шогирдларидан бирортаси билан бўлса ҳам видолашмоқчи эди. Лекин олдинда бораётган суворийнинг таҳдидли овози эшитилди:

— Чух денг, пушти паноҳ! Тўхтамоққа ижозат йўқ!

Мирзо Улуғбек отининг бошини бураркан, беихтиёр кўзига ёш олди. У ҳозир биринчи марта чиндан ҳам ожиз бир банда эканини тушунди. Эндигина ҳокимиятдан жудо бўлган шоҳ, умрбод дарбадарликка маҳкум этилган бир фақир эканини ҳис этди. У шундай бўлишини билар, эл-юртидан айрилишини тушунар эди. Лекин шу дақиқагача бунга ақл билан идрок этса, энди, суворийнинг бетакаллуф амридан кейин, дил-дилидан ҳис этди, ҳис этди-ю, вужуд-вужудигача зирқираб кетди... «Ўзинг сабр ато қилгайсен, раббано! Наҳот у чиндан ҳам бу сокин кўчалардан юрмаса? Ўзи бунёд этган, чорак аср мударрислик қилган, энг масъуд дамлари ўтган бу мадрасаи муаззамни қайта кўрмаса? Ундаги суюкли талабалари билан сўнг бор видолаша олмаса? Наҳот жума намози кунлари масжиди жоменинг тилла меҳробини олдида саждага бош қўйиб, руҳан ва ақлан ўзингга тавалло қилмоқ бахтидан умрбод маҳрум бўлса, худованди карим? Нечун,

қайси ёзуқлари учун уни бу кўргуликка маҳкум этдинг, халлоқи олам?..»

Тимли, қоронғи расталардан ўтилгач, чап қўлда масжиди жоменинг ложувард гумбази ярқираб кетди. Юлдузлар акс этган тилла ранг пештоқлар қоронғида ғалати жилоланар, гириҳ нақшли гулдор безаклар орасига дур ва инжу сочилгандай кўк, қизғиш, сурма ранг шуъла таратиб, ял-ял ёнади.

Наҳот суворийлар бир дақиқа тўхтамаса? Лоақал бир зум тўхтаб, тиловат қилишга ижозат бермаса?.. Йўқ, олдиндаги икки суворий отларини чоптирганларича ўтиб кетишди... Мирзо Улуғбек то Афросиёб харобаларига етгунча гўё онасидан айрилган бўтадай орқасига қарай-қарай борди... Мана, «Шоҳизинда» қабристони ҳам орқада қолиб, расадхонага олиб борадиган катта тош йўлга тушиб олишди. Лекин «Боғи майдон» дарвозаси расадхонадан хийла берида, Сиёбдан ўтиб, тепага чиққан жойда. Наҳот у расадхонани ҳам кўролмаса? Али Қушчи билан видолашолмаса? Кутубхона тақдири не бўлганини билолмай кетса? Йўқ! Мирзо Улуғбек Али Қушчини кўрмай, суюкли кутубхонасининг тақдирини, гўё денгиздан жавоҳир қидирган ғаввосдай қирқ йил не машаққатлар билан қидириб топган ноёб китобларининг тақдирини билмай бу маскандан кетолмайди!

«Боғи майдон» дарвозасида уларни яна тўрт нафар сипоҳ қарши олди. Кузатиб келган сипоҳлар Мирзо Улуғбек билан Муҳаммад Хисравни уларга топшириб, қайтиб кетишди.

«Боғи майдон» сипоҳлари Мирзо Улуғбек билан Муҳаммад Хисравнинг отларини олиб қолиб, ўзларини ичкарига таклиф қилишди. Боғнинг қоқ ўртасида деворлари хитой кошинлари билан безатилган «Чил устун» кошонаси бўлар, тепаликка қурилган кошонанинг иккинчи ошиёнидан расадхона рўй-рост кўринар, агар кошонадан сал ўтиб, девордан ошиб тушилса тўғри расадхонага чиқилар эди.

Кошонанинг олдида уларни соқоли кўксига тушган букри чол қарши олиб, ичкарига бошлади. Ҳам букри, ҳам туғма гунг бу чол «Боғи майдон»да соҳибқирон ҳаёт вақтидан бери маҳрамлик қилар, Мирзо Улуғбекка ҳам мулозимлик қилган эди. Мирзо Улуғ-

бек кошонага кирмай, чолдан бир қумғон сув сўраб олди-да, дарахтлар орасига шўнғиди.

Япроқлари сийраклашиб қолган ярим яланғоч бог дарёдай сокин шовиллар, чирс-чирс узилган хазонлар ҳавода пир-пир учиб оёқ остидаги «гилам» устига ун-сизгина қўнар эди.

Мирзо Улуғбек икки ёнига арча ўтқазилган кенг хиёбондан юриб, расадхона томонга бурилганида орқадан шип-шип оёқ товуши эшитилди. «Наҳот букри чол сезиб қолган бўлса?»

Мирзо Улуғбек ялт этиб орқасига қаради, қаради-ю, анграйиб қолди: уни таъқиб қилиб келаётган на букри, на сипоҳ, балки... фариштадай мулойим кўринган... Муҳаммад Хисрав эди!..

— Бу ким? Хожа Муҳаммад Хисрав ҳазратлари... сизму? Ниятингиз ҳажга бормоқму ё каминага айғоқчилик қилмоқму?

Муҳаммад Хисрав ҳансираб тўхтади.

— Маъзур тутгайсиз, давлатпаноҳ. Айғоқчиликдан худо асрасин. Лекин букри безовта бўлиб, сизни ахтариб юрибди...

Мирзо Улуғбек нима қилишини билмай бир лаҳза иккиланиб тургач мақсадини айтди.

— Расадхонага камина бориб келурмен, — деди Муҳаммад Хисрав қатъий. — Мавлоно Али Қушчини топсам бошлаб келурмен. Сиз қайтмасангиз, букри сипоҳларга хабар берадур.

— Сиз-чи?

— Улар сиздан шубҳа қилурлар, камина билан ишлари йўқ.

Мирзо Улуғбек кўнглида бу мўъмин одамдан миннатдор бўлиб, унга йўл кўрсатиб қўйди-да, орқага қайтди. Букри чиндан ҳам кошона атрофида айланиб юрарди. Мирзо Улуғбекни кўриб, суюниб кетган букри, имо-ишоралар билан кошонага таклиф қилди. Кошонанинг иккинчи ошиёнидаги олди айвон ҳайҳотдай хонага шамлар ёқиلىб, шоҳи кўрпачалар ёзилган, ўртадаги хонтахта мева-чевага тўла эди.

Букри бир чойнак чой олиб кириб хонтахтага қўйди-да, орқаси билан юриб чиқиб кетди. Мирзо Улуғбек секин юриб айвонга чиқди.

Олис уфқдан, Ургут тоғлари ортидан кўтарилган ҳилол осмонда бир парча муздай ялтираб турарди.

Япроқлари тўкилиб, ҳувиллаб қолган боғ ой шуъласида яна ҳам ғариброқ, ялангочроқ туюлар, фақат бахмалдай тиниқ осмонни тўлдирган гуж-гуж юлдузлар ҳеч ўзгармаган, илгаригидай ўзига чорлар, чақнаб чарақлар эди... Ана, энг тепада, тўнтарилган чўмичга ўхшаган Дубби акбар юлдузлари, ундан пастроқда, гўё сочилган зардай ялт-ялт этган Сомон йўли, Сомон йўлининг тагида, бир парча муздай ялтираган ҳилол устида бир ҳовуч чўғ — Ҳулкар милтирайди...

О, юлдузлар, сеҳрли юлдузлар! У қирқ йил сенларнинг сирларингни билмоқ ниятида яшади, саноқсиз тунларни бедор ўтказди. Коинот сирларини билсам, ҳаёт ва башарият сирларини билурмен, деб умид қилди. Йўқ, ҳамма ораулари ҳаёт довулларида тўзғиб, қариган чоғида ғариб бир инсон, чорасиз бир банди бўлиб ўлтирибди... У бандиликнинг гурбатини ҳам мана энди, ўзи кишансиз банди бўлганидагина тушунди. Ким билади, у ҳокими мутлақ чоғида қанча мўъмин-мусулмонлар жабру жафо чеккандур? У ҳозир ўз фарзандидан зор йиғлаганидай, жабру жафо чеккан у бечоралар ҳам ҳақ таолога тавалло қилиб, унга интиқом тилагандур? Ким билади, қирқ йил тахтда ўлтирганида қанча адолатсизлик қилди, қанча гуноҳсиз бандаларнинг кўз ёшини тўқди? Вожабо, нечун шундай? Нечун осий банда бошига гурбат тушгандагина бошқаларни ўйлайди? Дардларига ҳамдард бўлади? Билъакс, инсоф ва адолатни ҳаёлига келтирмайди? Энг қабиҳ туйғулар — ўзи янглиғ бандалар устидан ҳукм сурмоқ, барчани ўз иродасига бўйсундирмоқ, шон-шуҳрат орттирмоқ нияти кўзини кўр қилиб, ақл-идрокини ўғирлайди? Бу ғаддор дунёнинг бебақолигини унутиб, мислсиз манфурликлар қилади?»

Мирзо Улуғбек, ҳаёлини қора тумандай чулғаб олган маҳзун ўйлардан қутулмоқчи бўлиб, олисларга, сокин шовиллаган боғ ортидаги расадхона томонларга қаради. Шу пайт, айвоннинг эшиги оҳиста очилиб, Муҳаммад Хисравнинг боши кўринди.

— Соябони марҳамат!

Мирзо Улуғбек оёқ учида юриб эшикка яқинлашди.

— Хўш?

— Мавлоно Али Қушчини топмадим. Бир дарвеш қайдалигини ўзим айтамен, деб бирга келди.

— Қай дарвеш?

— Девсифат бир дарвеш. Онҳазратимга олиб борасен, деб, ёпишиб олди... Букри пинакка кетибди. Дарвешни чақир десангиз, чақириб келамен...

— Ҳай, чақиринг!

«Девсифат дарвеш... Дарвеш не қилади расадхонада? Мударрислар, талабалар қайда?»

Мирзо Улуғбек ўйчан одимлаб дастурхон ёзилган хонага кираркан, пастки хонадан, бошида эски кулоҳ, эгнида жулдур жанда, қора соқоли кўксига тушган, чиндан ҳам мажнунсифат бир дарвеш чиқиб келди.

— Ассалому алайкум, устод!

«Устод?» — Мирзо Улуғбек эшикда тўхтаб, жулдур кийимли дарвешга қадалиб қаради, қаради-ю, ҳайратга тушиб:

— Қаландар Қарноқий?! — деб хитоб қилди.

Қаландарнинг совуқда қорайган шиддатли юзида мулоим табассум жилва қилди:

— Танидингиз, устод!..

Мирзо Улуғбек ўрнидан жилмай ҳамон Қаландарга тикилиб турарди.

— Сени... мадрасани тарк этиб, зоҳидлик йўлига кирган, деб эшитган эдим... Расадхонада не қилиб юрибсен?

Қаландар қалин жингалак соқолини силаб, мийи-ғида кулимсиради:

— Расадхонада... айғоқчилик қилиб юрибмен, устод...

— Бу не сўз? Ҳазилму?

Қаландарнинг лабларидаги кулги сўниб, қовоғи солинди.

— Йўқ, чин сўз бу, устод. Шайх Низомиддин Хошнинг фармони ила расадхонада айғоқчилик қиламен. Токи расадхонага кўмилган тилла ва жавоҳирларни, маъжусийлар ва бединлар битган куфр китобларини даҳрий шогирдларингиз ўғирлаб кетмасин!

— Расадхонага жавоҳирот қайдан келур?

Қаландар бошини кўтариб Мирзо Улуғбекнинг кўзларига тик қаради:

— Бобонгиз Амир Темур тиллалари қайда? Уларни мавлоно Али Қушчига ким бергандур?

«Воажабо! Бу телбанамо дарвеш не дейди? Бу сирни қайдан билади? Бу ерга келишдан муроди не?»

— Мақсадинг расадхонадаги тиллаларни асрамоқ экан, нечун уни ташлаб, салтанатдан жудо бўлган шоҳни йўқлаб келдинг? Муддаонг недур, дарвеш?

— Муддаом... Илм аҳлига яхшилик қилмоқдур, устод...

Мирзо Улуғбекнинг лабларига кинояли табассум қўнди.

— Балли, дарвеш! Ва лекин илм даргоҳидан юз ўгириб, гадоликни тилаган зоҳид нечун қайта илм аҳлига яхшилик қилмоққа жазм этгандур?

Қаландар кўзини Мирзо Улуғбекнинг кўзидан узиб, ерга қаради, овози бирдан ўзгариб:

— Валинеъмат, устод,— деди секин.— Бандаи ожиздан кулмасангиз, дардимни айтамен...

Мирзо Улуғбекнинг кўзларидаги истеҳзо ҳайрат билан, ҳайрат аллақандай илиқ меҳр билан алмашди.

— Афв эт, дарвеш. Дардинг бўлса сўзла, ўғлим.

— Дардим шуки,— Қаландар энтикиб чуқур тин олди-ю, овози бўлакча бир самимият касб этди.— Дардим шуки, илм даргоҳини зоҳидлар гўшасига алмашиб қаттиқ янглишибмен, устод. Зеро, фақир пок деб юрган у даргоҳ бидъат ва хурофот макони экан. Фақир инонган уламолар у дунё эмас, бу бебақо дунё ғамида экан, устоз. Инсоф ва ҳақиқат уларда эмас, фозилу фузалода экан. Шу сабаб, яхшилик қилмоқ ниятини дилимга жо қилиб, илм аҳлига қайта юкуниб келдим, устод!..

Басавлат гавдаси билан ярим қоронғи хонанинг эшигини тўсиб турган саҳройи дарвеш кулоҳлик бошини эгиб жим қолди. Унинг кўнгли гирён эканини сезган Мирзо Улуғбек, юраги яна оталик меҳрига тўлиб ёнига борди.

— Боракалло, дарвеш. Машойих Абубакир Тоҳир Абҳарийдин сўрамишлар: ҳақиқат недур? Дедиким — илмдур. Дедилар: илм недур? Дедиким — ҳақиқатдур! Кўнглимдаги ҳамма шубҳаларни совур-

динг, раҳмат сенга, Қаландар. Кўп улуғ ният қилиб-сен, ниятингга офарин. Буни Али Қушчи билурми?

— Биладур, устод, биладур,— Қаландарнинг чеҳраси ёришиб кетди.— Кўнглингиз тўқ бўлсин, устод.— Мавлонога топширган тилла ва жавоҳирларингизни ишончли ерга яширдик. Ғанимларингиз минг йил қидириб тополмайдур!..

— Али Қушчи ўзи қайда?

— Китобларингизни туяга ортиб, яширгали олиб кетди....

«Воажаб! Гуноҳсиз норасидадай оқ кўнгил, кўзлари мусаффо бу гадони қайдан етказдинг?..»

Баногоҳ унинг эсига суюкли навқари Бобо Ҳусайн Баҳодирнинг бир сўзи тушди: «Фуқаро сизга содиқ. Черик йиғайлик, онҳазратим!..» Нечун ўшанда Баҳодирнинг насиҳатига кирмади? Нечун фуқарога мурожаат қилмади?..

— Китобларни қайга олиб кетди, дединг?

— Биллоҳ, бундан беҳабармен, устод. Бироқ кўнглингиз тўқ бўлсин: барча нодир китобларни йиғиб, ўн олти сандиққа жойлаб, тўрт туяга ортиб, кеча тунда олиб кетди. Ургут тоғларига қараб кетганини билурмен, устод...

Мирзо Улуғбек ниманидир санаётгандай кўзларини юмиб:

— Тўрт туя китоб,— деди.— Ўн олти сандиқ...— у ўрта бармоғидаги ёқут кўзли тилла узугини ўйнаганича ўйланиб қолди.

— Бу сандиқлар қайга яширилди, билмоғим керак, дарвеш,— деди у ниҳоят.

— Мавлоно эртан қайтади, устод....

— Эрта тонг йўлда бўлурмен, дарвеш,— деди Мирзо Улуғбек.— Доруссалтанадин кетурмен... Олисларга кетурмен...

Мирзо Улуғбек кўзларини юмганча секин уф тортди, пешанасидаги ажинлари қуюқлашиб, сўлғин чеҳрасида бўлакча бир ғамгинлик акс этди.

— Мавлонога бу сўзингизни етказамен,— деди Қаландар.— Сиз билан учрашмоқ йўлини актарамиз, устод...

— Йўқ!— Мирзо Улуғбек секин бош чайқади.— Али Қушчи яширинмоғи лозим. Уни қидирмишлар. Ва лекин... китоблар қайда? Мен буни билмоғим дар-

кор. Токи... Мусофир юртига кетмоқдамен. Ўз элимга қайтмоқ насиб бўлурми, йўқми — буни ёлғиз ҳақ таоло биладур, дарвеш...

Қаландар юраги «шиғ» этиб:

— Иншооллоҳ, насиб бўлур,— деди.

Мирзо Улуғбек ялт этиб қаради, гўё ниманидир эсламоқчи бўлгандай қалин қошларини чимириб бир зум тикилиб турди. Қаландарнинг киртайган кўзлари, бошидаги кулоҳи билан эғнидаги эски хирқаси нечундир ҳарамда кўрган нозанинни эсига солди. Бир зум дарпарда орқасида ногиронгина бош эгиб турган бону, унинг ёйилиб кетиб, тақимига тушган майин сочлари, ҳаёлий гўзал ҳусни кўз олдига келди. Икки ошиқ-маъшуқнинг мунгли достони ёдига тушиб, нозаниннинг тақдирини сўрагиси ҳам келди. Лекин Қаландарнинг кўнглига озор беришдан қўрқиб:

— Кечиргайсен, дарвеш,— деди.— Сенинг олдингда гуноҳқормен. Суюкли юртинг, муқаддас Яссини бадхоҳ Бароқхон зулмидан қутқара олмадим. Сен ғурбат чекдинг, ўғлим...— Мирзо Улуғбек кўзига ёш олиб қучоғини ёзди.— Бу яхшилигинг мандин қайтмаса, худодан қайтгай, ўғлим...

15

Али Қушчи эртасига чошгоҳ пайтида қайтди. У эшагини йўрттириб олдинда келар, тўрт туяни етаклаб олган Мирам Чалабий эса хийла орқада қолган эди.

Қаландар уларни Кўҳак тоғи этагида бурноғи кун кечаси узатиб қўйган ўзан бўйида кутиб олди.

Кечаси Мирзо Улуғбек билан бўлган учрашув, устоднинг гаплари, кўзига ёш олиб, қучоқлаб видолашгани уни титратиб юборди. Айниқса аълоҳазратларининг мусофирлик тўғрисида айтганлари, «Мусофир юртига кетмоқдамен, ўз элимга қайтмоқ насиб бўлурму, йўқму — билмаймен, шу сабаб — китоблар қайга яширилган — билмоғим даркор, дарвеш» — деган гаплари унинг кўнглини вайрон қилди. У ўша ердаёқ, Мирзо Улуғбек билан қучоқлашиб видолашаётгандаёқ, устоднинг бу сўнгги тилаги, сўнгги васиятини ўринлатишга қасам ичиб қўйди. «Боғи майдон»дан

расадхонага ўтиб, бомдодгача айланиб юрди-да, шубҳали бир кимса йўқлигига кўзи етгач, хуржунини елкасига ташлаб, сойга тушди.

Али Қушчилар кетган кечаси кимсасиз ўзанда бу кун бири ёш, бири кекса, икки йилқичи йилқи ёйиб, гулхан ёқиб ўтиришарди. Елкасига хуржун ташлаб олган дарвешни кўрган йилқичилар ийиб кетиб, уни қимиз ва яхна гўшт билан меҳмон қилишди. Лекин Қаландарга на гўшт татиди, на қимиз! Тонг отиб, офтоб чиққач, у бир жойда ўтиролмай қолди. Дам Кўҳак тепасига чиқиб олис-олисларга, ҳарир туман билан ўралган Ургут тоғларига тикилар, дам йилқичилар олдига қайтиб тушар, лекин кўп ўтиролмай, яна қирга чиқиб кетар эди. Ниҳоят, тоғларни чулғаган кўкимтир туман сал тарқагач, олисдаги қир ёнбағрида қатор тизилган туялар кўринди. Қаландар йилқичи чолнинг отига яйдоқ миниб, туяларга қараб чопди.

Эски кулоҳини бостириб кийиб, отини аёвсиз қамчилаб келаётган Қаландарни кўрган Али Қушчи, ашагини тўхтатиб, сой бўйига чиқиб турди.

— Ҳа, Қаландар, не бўлди? Осойишталикму?

— Иншооллоҳ, осойишталик, устод...

Эгардан сакраб тушган Қаландар шоша-пиша кечаси бўлган учрашувни айтиб берди. Али Қушчи сабрсизланиб:

— Қайси йўлдан кетганини биласенми?— деб сўради.

— Кеш йўлидан...

— Отингни менга бер!— деди Али Қушчи буйруқ оҳангида.

— Устод! Онҳазратим сизни ғанимлар кўзидан йироқ бўлсин дедилар, камина ўзим бориб келур...

— Отингни бер ё пиёда кетамен!..

Қаландар тунда амир Жондор бошлиқ бир гуруҳ сипоҳлар уни қидириб келганини айтмоқчи бўлди-ю, кўнглини ғаш қилгиси келмади.

— Устод!..

Али Қушчи ғамгин бош тебратиб:

— Устод!— деб такрорлади.— Фақир ҳам ўз устодимни кўргим келади, иним! Ким билур, букун кўрмасам, юз кўришмоқ насиб бўлурму, йўқми? Отингни бер, Қаландар!

— Тўхтанг, устод. Бўлмаса бирга бўламен. Сизни ёлғиз юборолмаймен, давлатпаноҳ сизни эҳтиёт қилмоқни каминага топширгандур, устод.

Қаландар Мирам Чалабий етаклаб келаётган туяларни гаровга бериб, йилқичилардан яна бир от олди. Жандаси билан кулоҳини ечиб, ёш йилқичининг чакмони ва ағдарма телпагини кийди.

Улар икки отда сой ёқалаб, қирга чиққанларида офтоб терак бўйи кўтарилган эди... Тунов кунги бўрон ва изғиринлардан сўнг табиат гўё қаҳридан тушган, юмшаган, майинлашган. Офтоб ҳам куз офтобига ўхшамас, кўкламдагидай илиқ, мулойим. Тиниқ осмонда сўфитўрғайлар тинимсиз вижирлашади, мусаффо ҳавода ипакдай майин, оппоқ мезонлар унсизгина сузиб юради.

Али Қушчи билан Қаландар Самарқанд деворлари яқинидан ўтадиган катта йўлдан юрмай, қир ва адирларга от солдириб кетишди. Қирларда қўй галалари чумолидай ўрмалаб юрар, баланд адирларда ёнбошлаб ётган чўпон-чўлиқлар учрар, хазон тўшалган қирмизи ранг боғларда қиз-жувонларнинг гулдор рўмоллари ҳилпираб қолар, болаларнинг қий-чуви қулоққа чалинар эди. Улар пастқамга тушганда кунгурадор девор билан ўралган улкан шаҳар боғлар ортида қолар, лекин қирга чиққанларида, худди кафтдай кўринар эди. Турнақатор уйлар, ҳовличалар, олисдан баркашдеккина кўринган майдонлар устида осмонга бўй чўзган улуғвор масжид ва мақбараларнинг ложувард ва тилла ранг гумбазлари офтобда ял-ял ёниб, шаҳарга бўлакча бир гўзаллик ва маҳобат бахш этар эди. Тўйган қўзичоқдай мудраган бу қирларга, офтобда эркаланган бу осуда боғларга қараган одам ҳозир бу элда бўрон ва довуллар бўлаётганини тасаввур этолмас, мамлакат осойишта ҳаёт кечираётгандай туюларди...

«Водариг! Нечун шундай! Нечун бу коинот, бу табиат, бу қир ва адирлар бундай соф, мусаффо, беғубор? Нечун одамлар бундай нопок, носамимий яшайдилар? Шон-шуҳрат, салтанат, тожу тахт учун бу ёлғон дунёда бир-бирига шунчалар нобакорлик қиладилар, бир-бирини кўролмайдилар?»

Али Қушчи Қаландарга билдирмай оғир хўрсиниб қўйди. Қаландар топиб келган хабар уни ҳам титра-

тиб юборди. Устод уни Кўксаройга чақириб, кўнглидаги дарду аламларини айтгандан бери, Али Қушчи устодининг тақдири оғир бўлишини, унинг бошига кўп савдолар тушишини кутиб юрар эди. Лекин бунчалик бўлишини, «Зижи Кўрагоний»ни яратган алломалар сарвари ўз юртидан, ўзи барпо этган даргоҳдан бадарға қилиниб, гўё ялангоёқ бир гадодай она юртидан қувилишини кутмаган эди. Шаҳриёри фалак-иқтидор ҳисобланмиш устоднинг тақдири бунчалар ғариб бўлса, бошқа маърифат аҳлининг тақдири не бўлади? Унинг ўз тақдири-чи?

Али Қушчи яна ўша эски, совуқ туйғу ёпирилиб келаётганини пайқаб қолиб, ўзидан ижирганиб кетди.

Меҳрибон устоз! Ўз бошида шунча савдолар туриб, уни, Али Қушчини ўйлабди. Қочсин, шаҳзода одамларининг кўзига тушмасин дебди! Нечун бундай дедингиз, устод! Наҳот Али Қушчи ғанимлар қўлига тушишдан қўрқиб, сизни сўнг бор кўриш, сўнгги васиятингизни эшитиш бахтидан бенасиб бўлса?.. Йўқ, Али Қушчи ундай нонкўр эмас. Бошига қилич келса ҳам сизнинг яхшилигингизни эсидан чиқармас, устод!

Улар боғ ва экинзорлардан ўтиб, ўрилган буғдойзорлар, қир ва адирлар оша, Кеш йўлига чиқиб олишди. Лекин карвон йўлидан юрмай яна қир бағирлаб, ўрилган буғдойзорларни оралаб кетишди. Зеро катта йўлда гоҳ Кешга, гоҳ Кешдан Самарқандга қараб от чоптириб ўтаётган суворийлар кўриниб қолар, шундай пайтларда, Али Қушчи билан Қаландар қирни паналаб, катта йўлдан узоқлашиб кетардилар... Мана, Димишқ қишлоғи ҳам ортда қолди. Ана, офтоб ҳам ғарбга ёнбошлаб, ҳаво совий деди, қаршидаги тоғлардан салқин шабада эсиб, осмонни қора қўнғир булутлар қоплай бошлади....

Кўзлари аланг-жалаң бўлиб ён-верига қараб бораётган Қаландар орқадаги Димишқ боғлари орасидан чиққан тўрт нафар суворийни кўриб қолди. Катта йўлда отларни секин елдириб кетаётган суворийлар ҳам негадир тўхтадилар.

— Сипоҳлар, устод! — деди Қаландар. — Чопинг!

У отининг бошини пастқамга бурди, лекин катта йўлга тикилиб қолган Али Қушчи жойидан жилмади.

Тўртта суворийнинг иккови йўлда қолиб, иккови улар томон от солдириб келарди.

— Устод! — Али Қушчи шундай деб хитоб қилди-да, отига қамчи босди. Лекин сурма ранг салласининг печини ҳавода ҳилпиратиб, унга томон от елдириб келаятган Мирзо Улуғбек ҳазратлари «тўхта», деган маънода қўлини силкитди. Али Қушчи тиззадан келадиган шувоққа сакраб тушиб, етиб келган устодига пешвоз чиқди, отининг жиловидан олиб, узангисини ушлади. Мирзо Улуғбекнинг миждаларида ёш томчилари милтиради.

— Мавлоно Али... ўғлим! Ҳақ таолога шукурким, сени кўрдим... — у лаблари титраб, қучоғини очди. Али Қушчи ҳам юраги зирқираб юзини устоднинг юзига босди...

Кўксаройдаги учрашувдан кейин ўтган бир ҳафта ичида устод ўзини жуда олдириб қўйган, кенг пешанаси, юзи, лабларининг четидаги ажинлари қуюқлашган, лунжлари ичига ботиб, қийғир бурни сўрайиб қолган, фақат кўзлари... теран мунг чўккан кўзларида ҳам қандайдир аламли дард, ҳам кишини ўзига тортувчи бир меҳр бор эди. Али Қушчи уни доим шоҳона либосларда кўриб, ўрганиб қолгани учунми, устоднинг уст-боши ҳам юпунроқ кўринди. Эғвида қора жун чакмон, бошида сурма ранг оддий салла, оёғида қора сахтиён этик, устод узоқ сафарга отланган камбағал бир йўловчига ўхшар эди.

Устод билан шогирд кўришиб бўлгунча олисроқда ийманиб турган Қаландар билан Муҳаммад Хисрав ҳам яқинроқ келиб салом беришди. Мирзо Улуғбек улардан хижолат чеккандай салласининг учи билан кўзларини артиб, маъюс жилмайди. Жилмайганда кўзларининг теграсидаги ажинлари баттар қуюқлашиб, юрагидаги дард сўлғин юзига яна қалқиб чиқди. Али Қушчи унинг маҳзун чеҳрасидан кўзини олиб қочаркан, нима дейишини билмай:

— Савоъи азим юмушни ният қилибсиз, устод, — деди. — Ҳақ таоло ниятингизга етказгай.

Мирзо Улуғбек маъюс кулимсираб қўйди-да, Али Қушчини қўлтиқлаб пастқамга бошлади.

— Не бўлди? Юмушни ўринлатдингму?

— Ўринлатдим, устод! Энг нодир китоблар, энг қимматли қўлёзмаларни танлаб бир жойга яширдим.

Шундай жойга яширдимким, бу жоҳил уламолар минг йил ахтариб тополмайдур.

— Қайга?

— Эсингизда борму, устод? Бундан ўн беш йил муқаддам, йилқи йили кузда, архар овига чиқиб, тоғда селда қолган эдик...

Мирзо Улуғбекнинг пешанасидаги ажинлари тарқаб, чехраси ёришиб кетди.

— «Аждар ғор!» — деди у шивирлаб.

— Хотирангизга тасанно, устод!

— Боракалло, Али! Бу ўй қайдан келди хаёлингга?

— Бир табаррук зот сабаб бўлди, устод.

— Хазинани «Аждар ғор»га кўмганингни мендан бошқа ким биладур?

— Шогирдингиз Мирам Чалабий... Энди билсанним Қаландар биладур...

— Мавлоно Муҳиддин кўмак бермадиму?

— Йўқ...— Али Қушчи четга қараб секин бош чайқади. У мавлоно Муҳиддиннинг уйида бўлган суҳбатни айтгиси келди-ю, уни ёмонлашга тили бормади. У ҳам бир бандан ожиз. Яхши бўлсин, ёмон бўлсин, йигирма йил бир мадрасада таҳсил кўришди, мударрислик қилишди.

Мирзо Улуғбек «ҳмм...» деб қўйди. У мўйловининг учини лаблари билан ҳимариб, кўзларини юмиб, бир лаҳза хаёлга толди, сўнг ҳушини йиғиб:

— Ўғлим Али!— деди.— Кўриб турибсен, фақир ўз улусим, суюкли юртим Мовароуннаҳрдан бадарга қилиниб, мусофирликка маҳкум этилмишмен. Ва лекин оллонинг ҳифзи ҳимоятига инонамен. Дилимда умидим сўнгани йўқ. Тирик бўлсам... она юртимга, бу эл, бу тупроққа қайтурмен...— Мирзо Улуғбек ғамандуҳ тўла кўзлари билан теварак-атрофига, орқада қолган Димишқ боғларига, булут билан қопланган олисдаги Ургут тоғларига қаради, гўё энг азиз жигарбандлари билан видолашаётгандай узоқ тикилиб турди.— Йўқ, агарчи қайтмоқ насиб этмаса, агарчи пешанамга тоабад дарбадарлик битилган бўлса... муродим Истамбул ё Қоҳира мадрасаларидан бирининг тупроғини ялаб ўтмоқдур. Қолган беш кунлик умримни таҳсилу тафаккурга бахш этмоқдур. Насиб қилса бошлаб қўйган рисоаларимни ёзиб тамом қилур-

мен!..— Мирзо Улуғбекнинг чеҳрасидаги маҳзунлик тарқаб, сўник юзига қизиллик югурди, кўзлари илҳом билан порлаб кетди.— Ва лекин, бу ниятимга етиб, осойишта ишламоқ насиб қилса, бу хазинадаги кўп китобларга муҳтож бўламен. Шунда ўзим келмасам-да, тайинли одам топиб юборамен! Англади-ми, Али?

— Англадим, устод! Лекин тилла...

— Тилладан сўзлама!— деди Мирзо Улуғбек, қовғини уйиб.— Сенинг бошинг омон бўлса шунинг ўзи улкан ганждур, Али! У жавоҳиротни сенга инъом этганмен... Ишқилиб, эҳтиёт бўл. Алҳол Самарқанддан кетиб бир жойга яшириниб турганинг маъқулдур.

Али Қушчи оҳиста бош чайқади.

— Камина расадхонани, кутубхонани ташлаб, қайга кетамен, устод? Кетганда қайга борамен?.. Умрим шу илм даргоҳида, расадхонада ўтди. Сиз кетганда унда лоақал мен бўлай. Майдонга тушган алп манг-лайини қашимайдур. Бошга тушганини кўрамен, устод.

Мирзо Улуғбекнинг кўзлари яна жиққа ёшга тўлди.

— Худога шукурлар бўлғайким, оқибатли фарзанд ато қилмаса-да, сендай ўғил ато қилди! Илойим бошинг тошдан бўлғай. Мовароуннаҳр бахтига, илм-марифат ва аҳли ирфон бахтига умринг боқий бўлғай, ўғлим!..— Мирзо Улуғбек кўз ёшларини артиб, қучоғини очди. Устод билан шогирд, гўё абадул-абад дийдор кўришмасликларини сезгандай, унсиз йиғлашиб узоқ видолашишди.

16

Али Қушчилар билан хайр-маъзур қилиб, Кеш йўлига чиқиб олган Мирзо Улуғбек гўё ҳаммомга тушган одамдай енгил тортди. Назарида, гўё эрталаб оламни қоплаган қора булут тарқаб, борлиқ чарақлаб кетган эди.

Ҳа, у ўз умрида қанча хатолар қилмасин, қанча янглишмасин, илм-маърифат йўлида қирқ йил қилган меҳнати зое кетмабди. Али Қушчидай шогирдлари

бор экан, унинг асарлари изсиз йўқолмайди. Фақат ипакдай майин мезонлар сузиб юрган бу маъсум далалар, хазон тўшалган ярим яланғоч боғлар, шувоқ ва ёвshan билан қопланган бу қўнғир қирлар, ҳарир туман қўйнидаги юксак тоғлар... булардан жудо бўлмоқ... Ё раб! Яна ўша ўй, ўша ғам-андух! Ўзинг сабот ато қилгайсен, халлоқи олам!..

Унинг хаёлини от туёқларининг дупури бўлди. Орқадаги қирдан икки суворий қўл силкитишиб қуюндай учиб келар, адир тепасида эса, учинчи отлиқ кўринар, у ҳам сипоҳми, йўқми, билиб бўлмас эди.

Мирзо Улуғбек нечундир юраги увишиб, отининг жиловини тортди. Қуюндай учиб келган суворийлар кўпикка чўмилган арғумоқларини аранг тўхтатишди. Бўлиқ қорабайир минган, кўзлари қисик, мўғул башара суворий камоли эҳтиром билан қўл қовуштириб, салом берди. Иккинчи сипоҳ ҳам қўлларини кўксига қўйиб, таъзим қилди.

— Аълоҳазратлари яхши ниятлариға етиб, ҳажлари қабул бўлғай! Ҳақ таоло умрларини боқий қилғай!

Ясовулнинг ширин ишшайиб, узун дуо қилишларида аллақандай сирли ва совуқ бир нарса бор эди. Мирзо Улуғбек юрагидаги шубҳани қувишга уриниб, илжайган бўлди.

— Дуои жонларинг мустажоб қабул, ўғлонлар! Хўш, сўзланг. Ё дуо қилмоқ ниятида Самарқанддан от чоптириб келдингларму?

Мўғул башара ясовул яна тавозе билан бош эгди.

— Дуо бирла шаҳзодаи жувонбахтнинг сиздай падари бузрукворига йўллаган саломини келтирдим...

— Хўш?

— Шаҳзодаи жувонбахтнинг тилаги шуким, сиздай зоти олий қиблагоҳини ўз номига ярашуқ иззатикром ила кузатмоқдур!

Мирзо Улуғбек ясовулнинг қийиқ кўзларига тик боқди.

— Шаҳзодаи жувонбахтга бориб айтгайсен: Муҳаммад Тарағай тахтга ўлтирмоққа эмас, Маккаи мукаррамага йўл тутгандур. Бу яхши ниятни кўнглига жо қилиб, ҳажга отланган осий бандага шон-шавкат даркор эрмасдур, ўғлон!

— Боракалло сизга, валинеъмат! Ва лекин шаҳзодаи жувонбахт сиздай зоти олийнинг фақир бир гадо-

дай Мовароуннаҳр сарҳадидан чиқиб кетмоғини тахт ва салтанат шаънига нолойиқ деб биладурлар. Ул соҳиби тож сизга уч туя озиқ-овқат ва саруполар инъом этдиларким, бу карвон субҳидам етиб келадур. Ушал дақиқагача мана шу қишлоққа...— Ясовул қамчиси билан чап томондаги қир ёнбағрига жойлашган кичик бир қишлоқни кўрсатди.— Тунамоғингизни лутфан илтимос этадурлар...

Мирзо Улуғбекнинг кўзи яна орқадаги қирда от ўйнатиб турган одамга тушди. Нечундир у амир Султон Жондорга ўхшаб кетди-ю, кўнглига яна қора шубҳа ёпирилиб келди.

— Анов ким? Амир Жондор эмасму?

— Амир Жондор?— кулди мўғул башара суворий.— Амир Жондор не қилади катта йўлда.

Ясовул ундан розилик сўраб турмай, отининг бошини қишлоқ томонга бурди.

«Водариг! Бошимда тагин не савдолар бор?.. Шаҳзодага не керак? Мовароуннаҳрдан ҳайдади. Тожу тахт, салтанат—барини олди. Алҳол ўз ҳолимга қўйса бўлмасму?...» Мирзо Улуғбек бошини кўтариб узоқ тоғларга қаради, қаради-ю, хаёлига яна бояги ўйлар келди:

«Нечун бунчалар титрайсен, эй Муҳаммад Тарағай? Бундан ёмон не бўлур? Бошинг кетурми? Она юртинг, суюкли элингдан айрилиб, ёт элларда дарбадар бўлиб ўлгунча, ўз тупроғингда ўлганинг аъло эмасму! Нечун қалтирайсен, Мирзо Улуғбек?» У одатдагидай ўзидан киноя қилиб кулган бўлди. Лекин юрагига қуйилиб келаётган аллақандай қора шубҳа гўё осмонни қоплаётган қора булутдай тобора қуюқлашиб борарди. Фақат қишлоққа яқинлашиб, ҳовлилар устида сузган ҳарир кўкимтир тутунни кўрганида, кечки подадан қайтган сигирларнинг бўкириши, болаларнинг йиғиси, қўйларнинг маъраши қулоғига кирганда, димоғига эса тандирдан узилган иссиқ нон ҳиди «гуп» этиб ургандагина, миясини чулғаб олган қора хаёллар сал тарқаб, фикри равшанлашгандай бўлди...

От чоптириб, илгарилаб кетган суворийлар уларни қишлоқ чеккасидаги ҳовли олдида кутиб олиб, ичкарига бошлашди. Ҳовли ички-ташқи бўлиб, ички ҳовлининг тўрида олди айвон пастқамгина уй бор эди.

Суворийлар хонадонни ҳайдаб чиқишганми, бошқами, ишқилиб, ҳовли ҳам, уй ҳам бўм-бўш, ҳамма ёқ сув қуйгандек жимжит эди. Суворийлар Мирзо Улуғбек билан ҳожининг юкларини ички ҳовлига олиб кириб бердилар-да, отларни етаклаб қаёққадир чиқиб кетдилар. Мирзо Улуғбекнинг ҳамроҳлари ташқи ҳовлига жойлашган, улар инларига кириб кетган каламушлардай жимиб қолган, у ердан тиқ этган товуш эшитилмас эди. Бу жимлик ва кимсасизликда аллақандай мудҳиш бир нарса бор эди. Боя сал тарқаган қора шубҳа қайта ёпирилиб келаётганини сезган Мирзо Улуғбек, майда-чуйда юмуш билан овунишга тутинди. Хуржунларини қоронғи хонага олиб кирди, токчадаги мойчироқни ёқди. Сўнг, оппоқ олтой пўстинини елкасига ташлаб, ҳовлига чиқди. Ҳовлининг бир четида қуруқ шох-шабба уюлиб ётар эди. Мирзо Улуғбек ичкарида куйманиб юрган ҳожини чақирди.

— Қани, ҳожим, ҳаж йўлида заҳмат чекмоқ савоб бўлур. Гулхан ёқиб исинайлик.

Улар уйга бир қучоқ қуруқ шох-шабба олиб кириб, танча ўрнига гулхан ёқишди. Қуруқ буталар гувиллаб ёниб, хонага сал фойз киргандай бўлди.

Намозгар пайти яқинлашмоқда эди. Мирзо Улуғбек таҳорат олгани турди-ю, ҳовли эшиги шарақлаб очилганини эшитиб, сесканиб кетди. Зум ўтмай уй эшиги ҳам шарақлаб очилиб, остонада эгнига узун қора чакмон, бошига катта қора телпак кийган, ягриндор бир одам пайдо бўлди. Гулхан шуъласида унинг бурни пучуқ тунд юзи, қора телпакли катта боши қора қузагундай ваҳимали кўринди. Мирзо Улуғбек уни қаердадир учратган эди.

«Сайид Аббос!» — Мирзо Улуғбек уни таниб, ўридан сакраб турди. У бор кучини йиғиб, Аббоснинг кўксига зарб билан мушт урди. Лекин Сайид Аббос тебраниб кетса ҳам, ўзини тутиб, Мирзо Улуғбекнинг ёқасидан ғип бўғди. Шу пайт эшик яна шарақлаб очилиб, уйга мўғул башара суворий отилиб кирди-да, аълоҳазратларига ташланди...

«Ҳожи қайда? Бу малъунларнинг муддаоси не?» — Мирзо Улуғбекнинг кўзи ярим қоронғи хонанинг бурчагига тиқилиб олган ҳожига тушди. Ҳожи бошини чакмонига буркаб, ғужанак бўлиб ётар, бўлаётган олишувга қарамас эди. Сайид Аббос билан мўғул башара

суворий Мирзо Улуғбекнинг қўллари орақасига қайириб, ҳовлига судраб чиқишди.

Поймол бўлган ғурур ва ҳақорат туйғусидан ларзага тушган Мирзо Улуғбек лабларини тишлаб, инграб жборди. «Ё парвардигори олам! Худди қурбонлик қўйдаи судрайдилар. Қайси ёзуқларим учун бу надомат, бу хўрлик?.. Қайдасен, ўғлим Али? — Али Қушчини аслаши билан кўзига яна ёш келди. — Аттанг! Боя нечун уни орақага қайтарди? Бу нобакор шахзоданинг қўл остидаи чиққунча бирга бўл деса бўлмасмиди?»

Мирзо Улуғбек яқинлашаётган оёқ товушини эшитиб кўзини очди, очди-ю, тубсиз осмон қаърида, тез учиб ўтаётган қора булутлар орасида милт-милт ёнган юлдузларни кўрди. Миясида нимадир ярқ этиб, кенг даштда, бобосининг қароргоҳида ўтган илиқ бир оқшом эсига тушди. Кўз олдида тепаси очик ипак чодир ёнида бошини силаб ўтирган момоси Сароймулк хоним келди. Момосининг қўш-қўш олтин узук тақилган оппоқ нозик бармоқлари қуш парларидай майин, қулоғи остида янграган овози ариқ жилдирашидай ёқимли эди: «Уйқунг келмаса юлдузларни томоша қилгайсен, қулуним. Юлдузлар — осмонда учиб юрган худонинг фаришталаридур! Фаришталар меҳрибон бўладур. Уйқунг келмаса юлдузларга қарайсен, тойчогим...»

Мирзо Улуғбек ўпкаси тўлиб, калима келтира бошлади, лекин кўз ёши аралаш тепасига келиб тўхтаган Сайид Аббоснинг қора қузғун важоҳатини, боши узра кўтарган қиличини кўрди, кўрди-ю ижирганиб кўзларини юмаркан: «Алвидо, Али! Умидим ёлғиз сендан! Илоҳим менинг бошимга тушган бу савдолар сенинг бошингга тушмагай!.. Ё раб, ёзуғим недурманим?» деб пичирлади.

1

Мавлоно Муҳиддин қандайдир ноҳуш ўйлардан кўнгли ғаш бўлиб, хуфтондан кейин тўшак ёздириб ётиб қолган эди. Бир маҳал меҳмонхонанинг эшиги қаттиқ тақиллади. Мавлоно апил-тапил ўрнидан туриб, шамдондаги шамни ёқди ва яна ёпирилиб келган совуқ туйғулардан юрагини ҳовучлаб эшикни очди. Бўсағада отаси Салоҳиддин заргар турарди. Қўлида шам, бошида духоба дўппи устидан ўралган оппоқ салла, эгнида маъракаларда киядиган зарбоф тўн, Салоҳиддин заргар қаёққадир кетаётганга ўхшарди. У қўлидаги шамни «пүф» деб ўчириб, меҳмонхонага кирди, ўғлига «эшикни ёп!» деб имо қилди-да, тўрга ўтди. Лекин ўтирмай ўғлини кутиб турди. Эшикнинг зулфинчасини солиб ўгирилиб қараган мавлоно Муҳиддин отасининг совуқ нигоҳига кўзи тушиб, эти увишиб кетди.

— Суюкли устодинг... Муҳаммад Тарағай ибн Шохруҳ — Мирзо Улуғбек оламдан ўтибди!

Мавлононинг қўлидаги кумуш шамдон учиб кетиб, ипак гиламга тушди. Салоҳиддин заргар югуриб бориб шамни олди ва кўзлари ёниб ўғлига қаради.

— Қачон? — деди мавлоно Муҳиддин шивирлаб.

— Шу букун... боши танасидан жудо қилинибдур.

— Ким жудо қилади?

— Ким бўлар эди? — Салоҳиддин заргар заҳарханда билан кулди. — Ўз пушти камаридан бўлган зурриёти, шаҳзода Абдуллатиф!

— Ё раб!

— Энди қирғин бошланур! — деди Салоҳиддин заргар, ўғлининг ваҳимали шивирлашига эътибор бермай. — Устозингнинг барча хешу ақраболари, дўсти

шогирдлари шахзоданинг қаҳрига йўлиқадур, таъқиб остида қоладур...

— Нечун?

— Нечун? — Салоҳиддин заргар калака қилгандай ишшайди. — Шунгаям ақлингиз етмайдими? Ҳамма давр, ҳамма замонда шундай бўлган, ўғлим! Эски тўн янги хўжайинга тўғри келмайдур. Кўплар қиргинга учрайдур, кўплар, раҳматлик Мирзо Улуғбек янглиғ, калласидан жудо бўладур!

Мавлоно Муҳиддин қизларникидай серкиприк кўзларини юмиб, лабларини пичирлатиб юзига фотиҳа тортди. У оёғида зўрға турар, агар ёнида дарғазаб отаси бўлмаса, ҳозир йиқилиб тушар эди.

Салоҳиддин заргар буни пайқади чамаси, сал юмшаб:

— Ҳақ таолога шукурким, буни билгандай шайх Низомиддин Хомуш ҳазратларига пирим деб қўл берган эканмен, — деди. — Сенинг даҳрий шоҳингга инониб ўлтира берганда, билмам, ҳолимиз не кечар экан... Мен пирим ҳузурига кетдим. Ҳазратим сени ҳам чақиртирадилар. Борасен! Беайб парвардигор, гуноҳимни афв этгайсиз, деб оёғига йиқиласен. Шайтон йўлдан оздирганини айтиб, йиғлайсен. Сўзим аёнму? Нечун гунгдай безрайиб турибсен?

— Аён, валинеъмат...

— Фоний дунё юмушларидан юз ўгирганимга кўп бўлган. Ва лекин буни айтмоққа даҳрий шоҳдан қўрқар эдим, дерсан.

— Валинеъмат!.. Жаннатмакон устоддан кўп яхшилиқ кўрган эдик...

— Яхшилиқлар кўрган бўлсанг... сўзла! Масжиди жоменинг минбарига чиқиб жар сол! — Қалтироқ босган Салоҳиддин заргар, худди ўғлини урадигандай муштларини тугиб, унинг ёнига келди. — Яхшилиқ эмиш! Улардан кўрган жабру жафо ёдингдан кўтарилдиму? Суюкли ўғли, дўзахий Абдулҳазиз не қилди? Оллодан тилаб олган қизинг Хуршида, кўзимнинг нури, гулузорим гунчаси не бўлди?

Мавлоно Муҳиддин кўзини отасининг чўғдай ёнган кўзларидан олиб қочди, оқариб кетган лабларини зўрға қимирлатиб:

— Устод шахзоданинг бу машъум қилмишидан беҳабар бўлган, — деди.

— Беҳабар эмиш! — Салоҳиддин заргар ғалати ҳи-
ҳилаб кулди. — Боракалло сендай коинот сирларини
билган алломаи мунажжимга! Аллома эмас, бесавод
авом сандан яхшидур! Билиб қўй, ҳей, муаллим ул-
аввал Арасту! Эрта бир кун қирғин бўлганда ҳамма-
дан бурун сенинг бошинг кетадур. Ҳамма даҳрий алло-
малар орасида биринчи бўлиб сенинг калланг қилич-
дан ўтадур. Сенинг уйингга ўт қўйиладур. Сенинг! —
Салоҳиддин заргар ўғлининг мушт еган одамдай чай-
қалиб кетганини кўриб, бирдан ҳушёр тортди. Уни
қўлтиқлаб олиб, дарча олдидаги курсига ўтқазди, ток-
чадаги чойнакдан чой қўйиб, қўлига тутди. Мавлоно
Муҳиддин, тишлари пиёлага шақ-шақ тегиб, бир-икки
ҳўплам чой ичди... Салоҳиддин заргар ўғлига тикил-
ганича унинг тепасида бир лаҳза турди, сўнг, шахти-
дан тушиб:

— Афв эт, ўғлим, — деди оҳиста. — Мен қаттиқ
сўзласам... сенинг тақдирингни, хонадонимизнинг тақ-
дирини ўйлаб сўзлаймен. Хонадонимиз тепасида қора
булутлар айланиб юрибди. Биз Амир Темур... — олло
таоло аларга боғи ризвонни макон қилғай! — Амир
Темур авлодидан яхшилик кўрган бўлсак, ёмонлик
ҳам кўрдик. Ва лекин, шаҳзода Абдуллатиф устодинг-
нинг шогирдларини қидирганда ҳаммадан бурун биз-
га ишора қиладиган ғанимлар бордур, болам. Сен
сабийлик ёшидан чиққансен. Бунинг англамоғинг керак,
ўғлим...

Мавлоно Муҳиддиндан сас чиқмади. У бошини
осилтирганича бир нуқтага тикилиб ўтирар, ёлғиз
шамнинг заиф шуъласида унинг сўник юзи мурдадай
жонсиз ва аллақандай қўрқинчли туюларди. Салоҳид-
дин заргар қовоғини солиб:

— Пирим ҳузурига кетдим, — деди. — Чақиртурса
борарсен, бояги сўзларимни айтарсен! Билиб қўй:
бошқа чора йўқдур, болам! — у бир-бир босиб хонадан
чиқди.

Отаси чиқиши билан мавлоно ҳолсизланиб тўшак-
ка чўзилди. Лекин ухлай олмади. Кўзини юмса ниго-
ҳи олдига қиличдан қочиб, бошини қўллари орасига
яширган устод келар, танасидан ажралиб, қон аралаш
тупроқда юмалаб ётган калласи хаёлидан чиқмас,
юраги ўйнаб, ўрнидан туриб кетарди. У тонг отгунча
ўзи билан ўзи олишиб чиқди. Шунинг учунми, бош-

қамы, ишқилиб, субҳидам Салоҳиддин заргар айтгандек, шайх Низомиддин Хомушдан одам келганида, мавлоно Муҳиддин ҳатто бир оз енгил тортди.

* * *

Бомдод намозини ўқиб бўлиб, эски наматиға ўраниб супага чўзилган Қаландар биров қаттиқ туртганини сезиб, кўзини очди. Тепасида эски кулоҳини бостириб кийиб олган Қашқир лақабли ғилай қаландар ишшайиб турарди.

— Сенга не керак, Қашқир?

— Олтин! — деди Қашқир, бошини ликиллатиб. — Аммо шайх ҳазратларига олтин эмас, сен керак экансен. Хуржун-пуржунингни йиғиштир, дарвеш!

«Эй, дариғ! Тагин не фалокатни топиб келди қашқир терисидаги бу тулки?»

Қаландар Қарноқий совуқда қақшаб қолган оёқларини уқалай-уқалай ўрнидан турди.

Кечаси кўтарилган шамол тинган ҳисоб, севалаб ўтган ёмғирдан кейин ҳаво салқин, мусаффо эди. Оқара бошлаган тиниқ осмондаги битта-яримта юлдузлар гўё совқотаётгандай ҳолсизгина милтирарди.

Неча кундан бери шаҳар узра қора қанот ёзиб, кўкда сузиб юрган қора таҳлика ҳамон тарқамаган, кўчалар, даҳалар кимсасиз, жимжит, эшиклар, дарвозалар қулф. Фақат «Мозори шариф»га борадиган тор кўчада бир-иккита дўкон—чилангарлар, темирчи ва тунукасозлар устахонаси очилган, у ердан темирларнинг тарақ-туруғи эшитиларди.

Шайх муридлари Қаландар Қарноқийни дарвозада кутиб олишди, чинор тагидаги ўчоқларга дошқозонлар осилган ташқари ҳовлидан олиб ўтиб, тўғри ичкарига бошлашди. Уч томони маҳобатли кошоналар билан ўралган ичкари ҳовлининг ўртасида таниш мрамар ҳовуз. Ҳовузнинг кумуш фаввораларидан отилган сув, тагига гулдор сопол парчинлар ётқизилган ариқчаларга қуйилиб, жилдираб оқмоқда... Олдинда бораётган мурид, деворлари оч фируза ранга бўялган даҳлиздан ўтиб чап қўлдаги ўймакор эшикни очди ва Қаландарга йўл берди... Қаландар бир зум тўхтаб, нафасини ростлади-да, салом бериб

ичкарига кирди, кирди-ю, нечундир юраги «шиғ» этиб, пойгакда тўхтади. Ери ва деворлари такатуркман гиламларидан гул-гул ёнган танобий хонанинг тўрида, шайх Низомиддин Хомушнинг чап ёнида, қат-қат шоҳи кўрпачалар устида... Хожа Салоҳиддин заргар ўтирарди...

Бошида оппоқ салла, эгнида зарбоф тўн. Салоҳиддин заргар қўлидаги миттигина чинни пиёлага шарбат қуймоқда эди. Қаландар Қарноқий қўл қовуштириб салом бериб кирганида, у ялт этиб қаради, лекин танимадими ё таниса ҳам ўзини танимаганликка олдим, индамай бош ирғади-да, қўлидаги мунаққаш пиёлани шайхга узатди. Шайх унинг қўлидан пиёлани олиб шарбат ҳўпларкан:

— Ўтир, дарвеш! — деб букюрди.

Қаландар камоли эҳтиром билан қўл қовуштирганича остонага тиз чўкди. Шайх Низомиддин Хомуш ўсиқ бароқ қошларини бир-бирига туташтириб, ер остидан унга тикилиб ўтирарди.

— Хўш? Ул даргоҳи куфрийётда не хабар бор? Сўзла, дарвеш!

Қаландар ўтирган жойида бир тебраниб қўйди.

— Осойишталик, пирим...

— Ҳм... Хўш, ул даргоҳга кўмилган Амир Темур тиллаларидан хабар топдингму?

— Ўлимдан хабарим бор ва лекин тилладан хабарим йўқдур, пирим.

— Бошингни кўтар, дарвеш! Кўзимга қараб сўзла!

Қаландар бошини кўтариб, шайхнинг чўғдай ёниб турган кўзларига тик қаради.

— Биллоҳи азим, пирим! Осий банда пушти паноҳ пиримнинг амрини вожиб билиб, бир ҳафта расадхона дарвозасидан жилмадим. Келган-кетганларни туну кун назорат қилдим, ҳазратим...

— Хўш?

— Бирда-бир муртад қадам босганини кўрмадим, пирим.

— Бурноғи кун хуфтонда қайда эрдинг?

Қаландарнинг миясида «билади!» деган сўз яшиндай «ярқ» этди.

— Бурноғи кун хуфтонда... кун совуқ бўлди, пирим... Фақир исинмоқ ниятида сойда от боқиб юрган

йилқичиларга тушдим. Исиниб, қорнимни тўйдириб қайтдим, пирим...

— Ҳм...— шайх, оппоқ симобий салласининг узун печини жаҳл билан орқага силтади:— Хорижий эллардан келган бединлар китоби, макруҳ рисоалар, куфр ёзувлар, шарми ҳаёсиз суратлар жойида турибдурму?

«Йўқ, билмайди. Али Қушчининг ишларидан бе-хабар...»

— Жойида бўлмоғи даркор, пирим. Ул даргоҳга пашша ҳам кириб чиқмаса, китоблар қаён кетур, ҳазратим?

— Хўш, ул бепарҳез шоҳ... Мирзо Улуғбекнинг шогирди... номуборак номи ёдимдан кўтарилмиш...

— Али Қушчи...— деди Салоҳиддин заргар.— Мавлоно Али Қушчи...

— Али Қушчи қайда?

«Ё раббий! Билиб сўрайдими бу шайх ё билмай сўрайдими?»

— Бир ҳафта дарвозада ўлтириб, ул зотни кўрмадим, пирим...

— Боракалло, дарвеш! Тилла жойида, бединлар битган китоблар жойида. Даҳрий шоҳнинг бставфиқ шогирди жойида, ҳаммаси жойида...— Шайх Низомиддин Хомуш заҳарханда билан ёстиғининг остига қўл югуртириб, урчуқдеккина шақилдоғини олиб шақиллатди. Остонада таниш мурид пайдо бўлди.

— Мавлоно Муҳиддин келдиму? Келса айт — киргай!

Қаландар Қарноқий ялт этиб Салоҳиддин заргарга қаради. Заргарнинг юпқа лабларида совуқ табассум жилва қилди.

Мавлоно Муҳиддин эшикни товушсизгина очиб кирди, лаблари пичирлаб товушсизгина салом бердида, оёқ учида юриб, шайх кўрсатган жойга жимгина чўккалади.

Қаландар Қарноқий юраги гурс-гурс уриб бошини осилтириб ўтирар, беш-олти йил таҳсил кўрган устозининг юзига қарашга журъат этолмас, гўё ҳозир мудҳиш бир нарса рўй беришидан қўрққандай қалтирар ади.

— Мавлоно Муҳиддин! Алҳол сиз бул дарвеш бирла шаккоклар уяси бўлмиш...— Шайх кинояомуз

кулиб қўйди.—Сизга яхши маълум бўлган шарорат уясига борурсиз...

Қаландар қизиқсиниб ер остидан устозига кўз ташлади. Мавлоно Муҳиддин, бошида отасиникидан ҳам катта оқ салла, эғнида мовут чакмон устидан кийган узун оқ ридо, ингичка қўллари кўксига, кўзларини ерга тикиб ўтирар, унинг ўтиришида, бутун вужудида қандайдир бўлакча бир мутелик бор эди.

— Нечун индамайсиз, мавлоно?

Мавлоно Муҳиддин аллақандай питирлаб:

— Сизнинг сўзингиз барча аҳли мўъминга ҳукми жорийдир, пирим,— деди ғудраниб.

— Ёдингизда бўлсин, мавлоно: сиз бандани гофил ҳам ул даргоҳи куфрийётда залолатга юз тутган эрдингиз. Ва лекин... алмаъмуру маъзурин... Сиз ул шоҳи шарир хизматида эрдингиз. Алҳамдулиллоҳ, бул савоб юмушлар ила гуноҳингизни ювгайсиз. Алқисса, ул бетавфиқлар даргоҳига йиғилган бединлар китобининг бириси ҳам йўқолмаслиги даркор. Зеро, динул исломга муқовамат¹ руҳида битилган барча гуноҳ китоблар, барча қўлёзма ва барча куфр суратлар ўтда ёнмоғи лозим. Сиз бул китобларни билурсиз, мавлоно. Бас, манов дарвеш бирла бориб, кўриб келгайсиз: ул китоблар жойида турибдурму ё шоҳи шарирнинг беимон шогирдлари яширмоққа юз тутмишму? Каломим аёнму, мавлоно?

Мавлоно Муҳиддин лаблари билинар-билинемас қимирлаб:

— Аён, пирим!— деди.

— Камина яна бир сирдан воқифдурмен,— деди шайх Низомиддин.

— Муртад шоҳ Мирзо Улуғбек ул фотиҳи музаффар... покиза руҳлари равзаи ризвонда масрур бўлғай! Амир Темур жавоҳиротини шул даргоҳга яширгандур. Диёнатсиз шогирди Али Қушчининг қўлига топширгандур. Аҳбобингиз Али Қушчига айтинг...— «аҳбобингиз» деганда шайх ҳазратлари Салоҳиддин заргарга қараб яна бир кулимсираб қўйди.— Қайсарлик қилмасин. Даҳрийлик йўлини тарк этиб, истиғфор

¹ Муқовамат — қаршилиқ.

айласин. Нечунким, ўзини Ассалотин зиллаллоҳу фил арз атаб ва оллонинг қудратига шак келтириб, даҳрийликка юз тутган ул шоҳи шарирнинг тақдири не бўлди, анинг тақдири не бўлур! Уқдингму, болам?

— Уқдим, пирим...

— Али Қушчига еткаринг, жаннатмакон Амир Темур ганжини яширмоқ гуноҳи азимдур. Яна еткаринг: шаҳзодаи валиаҳд ҳам воқифи асрордур¹.

Шайх Низомиддин Хомуш кўзларини юмиб, лабларини пичирлатиб оқ фотиҳа берди. Сўнг нечундир: «Қўрқманг, мавлоно, ёнингизда сипоҳлар ҳам бўладур», деб қўшиб қўйди.

Мавлоно Муҳиддин шошқалоқлик билан ўрнидан турди. Тураётиб кўзи беихтиёр Қаландар Қарноқийнинг кўзига тушди-ю, озғин, заҳил юзига қон тепиб, салласи тагидан чиқиб турган катта қулоқлари ловиллаб кетди. «Уялдими ё қўрқдими?» — деди Қаландар хаёлида. У мавлонони кутиб турмасдан орқаси билан юриб хонадан чиқди.

2

Мавлоно Муҳиддин нақшбандийлар жамоаси раҳнамосининг ҳузурига ташриф буюраркан, кўнглининг бир четида шайхнинг нималар дейишини тусмоллар эди. Лекин бу даргоҳда Қаландар Қарноқийга дуч келаман, деган ўй етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди. Хайрият, у ҳам бу фоний дунёдан юз ўгириб зоҳидликни ихтиёр этибди. Билъакс, кирмаган кўчаси, кўрмаган балоси қолмаган бу Қаландарнинг олдида нима қилар эди, шайх ҳазратларининг саволларига нима деб жавоб берар эди?.. Уни энди фақат бир ўй — бир хаёл ташвишга солар эди: Али Қушчи уни қандай қарши олади? Нима дейди? У ўзи Али Қушчининг кўзига қандай қарайди? Унга нима дейди?

Бу ўй, бу ташвиш ҳатто дарвозада кутиб турган уч нафар суворийни кўрганда ҳам хаёлидан кўтарилмади. Мавлоно Муҳиддин Али Қушчини яхши билар,

¹ Воқифи асрор — сирлардан хабардор.

унинг бир сўзли одам эканини, айтганидан қайтмайдиган бир қайсар эканини кўрган эди. Ё у ҳам Мирзо Улуғбекнинг фожиаи тақдирини эшитиб, ўйланиб қолдимикин? Шояд шундай бўлса! Шояд! — Мавлоно Муҳиддин, дилида туғён, кўз олдида қандайдир туман, гўё калима келтираётгандай «шояд» сўзини такрорлай-такрорлай, расадхонага етганини ҳам билмай қолди. Фақат куз офтоби чарақлаб турган расадхонанинг юксак пештоқларини кўргандагина ҳушига келди, келди-ю, гўё йигирма йил умри ўтган расадхонага эмас, мудҳиш бир чоғга яқинлашаётгандай, от устида ғужанак бўлиб олди.

Аксига олиб, дарвезани Али Қушчи ўзи очди. Эгнида узун қора чакмон, бошида мударрислар киядиган учлик қора тақя, совуқ бўлишига қарамай кўкси очиқ, Али Қушчи ҳар нарсани кутса ҳам, мавлоно Муҳиддинни кутмаган эди, кўзларини катта очиб, бир Қаландарга, бир отда ғужанак бўлиб ўтирган мавлонога қаради. Ниҳоят, кутилмаган «меҳмонлар»нинг мақсадига тушунди чамаси, лабидя билинар-билинамас кулги билан мавлоно Муҳиддинга қараб таъзим қилди.

— Хуш келибсиз, биродари азиз!

Мавлоно Муҳиддин қизларникидай катта, тим қора кўзлари жовдираб, бир қизариб, бир оқариб ғудранди:

— Шайх Ниаомиддин Хомуш ҳазратлари расадхонадаги китобларни кўздан ўтказиб, сон-саногини билмоқни тиладилар...

Али Қушчининг лабларидаги кинояли табассум сўниб, кўзлари қисилди:

— Мавлоно қачон Шайх ҳазратларига юкунмишлар?

Отдан тушган мавлоно тили ғулдираб бир нима деди, лекин унинг сўзини англаб бўлмас эди.

— Хўп. Сиз китобларни кўздан ўтказар экансиз, навкарларнинг муддаоси недур?

Бошига дубулға кийган чўтир сипоҳ қовоғини уйиб:

— Биз эндиликда расадхонани қўриқлаб турамиз,— деб жавоб берди.

Али Қушчи ер остидан Қаландар Қарноқийга қаради.

— Сипоҳлар расадхонани қўриқлар экан... Сизнинг муддаонгиз недур, дарвеш?

Қаландар тўсатдан кўзларини ўйнатиб:

— Муддаом,— деди.— Бу даргоҳдаги бединлар китобиға ўт қўймоқдур. Ўт!

— Бу даргоҳда бединлар китоби бор, деб ким айтди сенга, девона?

— Бу саволга биродар мавлоно Муҳиддин жавоб бергай!

«Боракалло, Қаландар!»— Али Қушчи ичида унга таҳсин айтиб, мавлоно Муҳиддинга юзланди, рангидан қони қочиб:

— Балли, мавлоно!— деди,— салкам чорак аср таҳсил кўриб, бошқаларга таълим берган бу табаррук даргоҳга сипоҳларни бошлаб келибсиз. Истанг ўт қўйинг, истанг зеру забар қилинг. Ихтиёр сизададур, биродари азиз!

Чўзиқ юзи ганчдан ясалгандай оппоқ оқариб кетган мавлоно Муҳиддин новча, озгин қадди икки букилиб, кўзларини юмиб бир нафас турди, кейин текис ерда қоқилиб-суриниб расадхона томон йўналди. Лекин ёнғоқдан ясалган икки тавақали эшикнинг қуйма ҳалқаларига қўл чўзаркан, яна тўхтаб, лаблари пичирлаб юзига фотиҳа тортди.

Ҳа, мавлоно Али Қушчи ҳақ, унинг сал кам чорак аср умри мана шу муҳташам бинода, қишин-ёзин бирдай салқин, бирдай осойишта, нимқоронғи хоналарда, тубсиз фалакка қаратилган олат ва устурлаблар ёнида, китоблар билан лик тўла жавонлар олдида ўтган эди. Ажабо: у ҳозир, мармар зинадан туриб, пастга қараб кетган мис олатнинг силлиқ ялтироқ сатҳини ва бу ноёб олатга рўбарў қилиб очилган қуббали шифт ўртасидаги туйнукларни кўрганида негадир бирдан ўпкаси тўлиб, кўзига милт-милт ёш олди. Ҳа, мавлоно Муҳиддин расадхонанинг энг пастки ошиёнасида ўтириб, бу ғаройиб олат ва устурлаблар ёрдамида кўкка тикилганда фоний дунё ташвишлари хаёлидан бутунлай кўтарилар, дили бўлакча бир завқ ва ҳайратга тўлар, назарида, ҳудудсиз коинот билан, аллақандай илоҳий кучлар билан, милт-милт ёнган сирли ситоралар билан узоқ ва осуда суҳбат қилар эди... Э, парвардигори олам! Нечун у масъуд дамлардан, илҳом парисининг меҳрибон қанотлари остида ўтган у ёруғ

кунлардан маҳрум қилдинг? Нечун унинг гарданига мавлоно номига номуносиб бу тубан ишни юклардинг, бошига бу ташвиш, кўнглига бу ғам-андуҳни солдинг?..

Бу ўй, дилини чулғаб олган бу тиниқ мунг кутубхонага кирганида яна ҳам авжига чиқди: кутубхона устод даврида қандай бўлса шундай турар, токчалардаги кумуш шамдонларда шамлар ёнар, қатор курсилар олдидаги хонтахталарга даста-даста китоблар тахланган, бурчакдаги Мирзо Улуғбекнинг йўлбарс териси ёпилган баланд курсисида унинг зарбоф тўни билан қора духоба тақъси ётарди. Гўё Мирзо Улуғбек ҳаёт, гўё у ҳозир кириб келиб ўз жойига ўтиради ва сал бўғиқ, вазмин овозда фалакиёт сирлари тўғрисида суҳбат бошлайди...

Али Қушчи қўлларини кўкеида қовуштирганича эшикдан кирган жойда деворга суяниб турарди. Мавлоно Муҳиддин эса бу сокин ва муаззам илм кошонасида ҳоким бўлган аллақандай сирли ва илоҳий руҳдан аъзойи-бадани жимир-жимир қилиб, жавонлар ёнидан бир-бир босиб тўрга ўтди. У китобларга қўл теккизмади, кўк, сариқ, яшил ва пушти ранг чармдан жилд қилинган қалин қўлёзмаларни ушлаб кўрмади, ипак ва мовутга ўралган рисоаларга тегмади, лекин шифтга тақалган жавонларга кўз тикиб, тўрга ўтаётгандаёқ билди: энг нодир асарлар, эҳтиёткорлик билан сақланиб келаётган кўп қўлёзмалар йўқ эди! Хусусан тўрда, бўлакча эътибор ва эҳтиёткорлик билан сақланадиган Мовароуннаҳр фозиллари ва алломаларининг қалин-қалин китоблари, ипак матоларга ўралган қўлёзмалари кўринмас, уларнинг ўрнида бошқа китоблар турар эди. Ҳа, мавлоно Муҳиддин бу ердаги ҳар бир китоб, ҳар бир қўлёзма, ҳар бир рисола билар, топиб бер, деса кўзини юмиб топиб бера олар эди... Мана бу ерда, ҳарир ипак парда билан тўсилган алоҳида жавонда устоднинг ўз қўлёзмалари ва рисоалари сақланарди. Бу ерда унинг қора чарм муқовага солинган тўрт жилдлик «Тўрт улус тарихи» деган китоби турар, ипакдай майин оқ қоғозга битилган «Зижи Кўрагоний» жадваллари ҳам шу ерда сақланар, жадвалларнинг ёнидан шарҳловчи рисоалар жой олган, юқориқдаги токчаларга эса икки устод

— жаннатмакон Қозизода Румий билан Ғиёсиддин Жамшид китоблари терилган эди.

«Бу нодир қўлёмалар, ҳар бири бир қадоқ тилла баҳосидаги ул китоблар қайда? Уларни ким олди? Али Қушчими? Китобларни яширган бўлса, тиллалар не бўлди? Яширса ҳам қайга яширади? Бу хатарли юмуш бир ўзининг қўлидан келарми? Келса нечун тунов кун ёрдам сўраб борди?..»

Лекин китоблар йўқ, энг ноёб қўлёмалар гумдон қилингани шак-шубҳасиз эди!..

Мавлоно Муҳиддин орқасида Али Қушчи турганини сезар эди. У Алининг одатини, аҳдидан қайтмайдиган ўжар одам эканини билар, ҳатто шу топда пойгакда ғазабдан қалтираб турганини ҳам ҳис этар эди... Йўқ, Алига ҳеч нарса демайди, шайх Низомиддин Хомушнинг сўзларини унга айтмайди...

Хаёли қуюндай тўс-тўполон бўлиб кетган мавлоно Муҳиддин, нима қилишини билмай, тўрға борган жойида узоқ турди, кейин қўрқибгина эшик томон юрди. У Али Қушчига лом-мим демай чиқиб кетмоқчи эди, лекин Али Қушчи гавдаси билан эшикни тўсди.

— Хўш, биродари азиз, барча куфр китоблар жойида эканми?

— Ҳа, ҳа,— деди мавлоно Муҳиддин шошиб.— Жойида, жойида...

— Бу сўзни шайх ҳазратларига ҳам айтадиларму?

— А?— Мавлоно Муҳиддин ялт этиб Али Қушчига қаради. Али Қушчи кўзлари қисилиб, қийғир бурнининг катаклари ғазабли пирпираб, унга қадалиб турар, рангидан қони қочган, лаблари қаттиқ қисилган эди.

— Ҳа, ҳа, айтамен,— деди мавлоно Муҳиддин довдираб,— айтамен...

— Сенга бир саволим бор, мавлоно,— деди Али Қушчи. Унинг овози тўсатдан ўзгариб, бўғиқ эшитилди.— Шу бу кун тунда... аъло ҳазратлари... устод Мўрзо Улуғбек қатл қилинганидан хабаринг борму?

«Ё сарвари коинот! Ўзинг мадад қилгайсен!»— деди мавлоно Муҳиддин ичида. У гўё Али Қушчининг тарсаки туширишидан қўрққандай, ғужанак бўлиб деворга суяниб турарди.

— Ҳа, бу кун барча илм аҳли қора мотам тутмишдур! Токи барча аҳли урфон устоди, маърифатпарвар инсон Мирзо Улуғбек жоҳил маддоҳлар қўлида қатл бўлди. Нечун индамайсен? Сукут — аломати ризо! Барини билурсен. Вилиб туриб, эғнингга қора кийиб мотам тутмоқ ўрнига, унинг муқаддас даргоҳини тинтмоқ ва таламоқ ниятида келибсен!..

— Биродарим Али! — деди мавлоно Муҳиддин йиғламсираб. — Не қилай, мен бир ногирон бандаи ожиз бўлсам..

— Йўқ, бандаи ожиз эмас, бандаи нобакорсен! Бор, ўша қотил шайх бирла қотил шаҳзоданга айт; бу табаррук даргоҳдаги барча куфр китоблар йўқолган де! Бу даргоҳга ўт қўймоқ керак де! Ва лекин бир нарсa ёдингга бўлсин: тепангда шаҳид ўлган оллонинг бегуноҳ бандаси, алломалар сарвари устод Мирво Улуғбекнинг арвоҳи турибдур!

Мавлоно Муҳиддин тўсатдан турган жойида чайқалиб кетиб, деворни ушлаб қолди.

— Мавлоно Али, — деди аллақандай дардли овозда. — Нечун бу ҳақорат! Нечун бу таъна-маломат? Бу кўргулик ҳақ таолодан бўлса мен бечора не қилай? — у оппоқ нозик бармоқлари билан кўз ёшларини артиб, Али Қушчига қаради. — Парвардигори олам шоҳид, бу машъум хабарни эшитиб, юрагим қон бўлди. Лекин не қилай, синган кўзани тузатиб бўлмайдур, мавлоно. Фақир эсам... Фақир эсам... — Мавлоно Муҳиддин ўзига, ўзининг ҳозирги аянчли ҳолатига раҳми келиб, ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди... Али Қушчи юзи буришиб тескари бурилди. У ҳаммадан кўра мавлоно Муҳиддиннинг кўз ёшидан қўрқарди. Чунки бу одам ҳамиша шундай қилар, бошига мушкул тушиб, иродаси синаладиган пайтларда доим кўз ёши тўкиб қутулиб кетарди... Али Қушчи алам ва ғазаб устида кўнглига келган энг аччиқ, энг аёвсиз сўзларини ичига ютиб, қўлини силтади:

— Камина кўнглимда бор сўзни айтдим, қолгани виждонингга ҳавола, мавлоно. Сенга айтадурган бошқа сўзим йўқ! — у шундай деб, эшикни бир тепиб очди. Мавлоно Муҳиддин кетиш-кетмаслигини билмагандай бир лаҳза каловланиб турди, кейин енгининг учи билан кўз ёшларини артиб, тик пиллапояларни бир-бир босганича пастга тушиб кетди. Али Қушчи

вужудида қаттиқ ҳолсизлик сезиб, ўзини курсига ташлади-да, кўзини юмди...

Ҳа, у тунов кунги учрашувдан кейин мавлоно Муҳиддиндан яхшилик кутмаган эди. Лекин қўлини ювиб қўлтиғига урмаган ҳам эди. Кўнглининг бир четида заифгина бир нур, бир умид милтираб турар эди, энди бу нур ҳам сўнди. Энди ҳамма оғирлик, ҳамма синов ёлғиз унинг зиммасига тушади. У барча синов, барча оғирлиққа бардош бермоғи керак бўлади...

Али Қушчи кимдир елкасига қўлини қўйганини сезиб, кўзини очди.

Енида Қаландар Қарноқий билан Мирам Чалабий турарди.

— Мавлоно Муҳиддин кетдиму?

— Кетди, — деди Қаландар.

— Сипоҳлар-чи?

— Икки дарвозани қўриқлаб қолди. Бирови мавлоно билан кетди...

— Сен нечук кетмайсен?

— Мен... — Қаландар Мирам Чалабийга қараб кўзини қисди. — Фақир беғам, беташвиш бир гадо эдим. Энди бу масъуд кунлар ўтиб кетди. Мавлоно Муҳиддин Шайх ҳазратларига бориб сирни очса... уйим куяди, устод...

Али Қушчининг лабларига кулги югурди.

— Уйнинг бўлмаса ниманг куядур? Қўрқма. Айрилсанг эски кулоҳинг билан йиртиқ жандангдан айриласен. Энди қайға кетмоқчисен, иним?

— Энди... — Қаландар катта кулоҳини бошига ишқаб елкасини учирди. — Энди... лаҳимни очиб берсангиз... Уста Темурбек Самарқандийнинг ғорига бориб турамен. Сиз не қилурсиз, устод?

Али Қушчи маъюс бош чайқаб, жавондаги китобларга тикилди.

— Камина ҳеч қайға кетолмасмен, дарвеш.

— Эҳтиёт бўлмоқ даркор, устод.

— Биламен. Ва лекин... Йўқ, ҳеч қайға бормаймен. Қирқ йил қирғин бўлса, ажали етган ўладур, дарвеш. Кетсанг мана, Мирам Чалабийни ҳам олиб кетгайсен.

Кўм-кўк кўзлари жовдираб турган Мирам Чалабий қовоғини солиб бошини чайқади.

— Йўқ, устод. Сиз қайда бўлсангиз, мен ҳам ёнингизда бўламен...

Али Қушчи уни елкасидан меҳр билан қучди-да, белидаги калитлар орасидан бирини танлаб олиб, тик зиналардан пастга, лаҳимга олиб тушадиган қоронғи йўлгага туша бошлади.

3

Шаҳзода Абдуллатиф кечаси тун яримдан ошгунча, то Мирзо Улуғбек орқасидан кетган амир Султон Жондор у кутган хабарни келтирмагунча мижжа қоқмади. Хабар келгандан кейин аса, гўё елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил тортиб, ўзини Амир Темурнинг олтин курсисига ташлади-ю, ухлаб қолди. У қанча ухлади — билмайди. Бир маҳал, худди тепасида биров тургандай чўчиб уйғонди.

Шифтдаги жимжимадор қандилга терилган шамлар нечундир ўчиб қолган, фақат эшик устидаги тоқчада биттагина шам милтираб турар, унинг заифгина шуъласи пойгакнигина ёритар, улкан хонанинг қолган бурчаклари нимқоронғи эди!..

Шаҳзода юраги гурс-гурс уриб, ўрнидан секин турди. Назарида ўрдадай кенг, шоҳона хонанинг қоронғи бурчакларида чир айлана саф тортган олтин курсилар тагида, тўрға осилган оғир дарпарда орқасида кимлардир яшириниб олгану, ундан кўзларини узмай хатти-ҳаракатларини кузатишар эди!

«Ё худованди карим! Ўз паноҳингда сақлагайсен!..»

Шаҳзода хонани чулғаб олган мудҳиш жимликка қулоқ солиб, тирноқларигача жимирлаб бир лаҳза турди, кейин гўё бурчак-бурчакдаги сояларни чўчитиб юборишдан қўрққандай, оёқ учида юриб, тоқчалардаги шамларни ёқди... Қоронғи хона ёришиб, тилла суви юритилган нозик безаклар гўё жон киргандай ярқираб кетди... Шаҳзода аъзойи-бадани бўшашиб, ўзини яна тилла курсига ташлади-ю, бошини қўллари орасига олди...

«Унга не бўлди? Нечун юраги тузоққа тушган қушдай питирлайди? Нечун кўнглини бу мудҳиш қўрқув чулғаб олди? Недан қўрқади? Алҳол барча хавф-хатарга чек қўйилмадими? Эндиликда бутун Моваро-

уннаҳрга ҳокими мутлақ бўлмадими? Халлоқи олам унга саховат қилиб, явми саодатга еткармадими? Ё амир Султон Жондор келтирган шум хабар уни қўрқитиб юбордими?..»

Йўқ, у кун бўйи амир Жондорнинг йўлини кўзи тўрт бўлиб пойлади. Ҳар сафар эшик тақиллаб, бўсағада балхий саройбон кўринганда юраги бир ҳаприқиб, ўрнидан туриб кетар, ундан «амир Жондор!» деган сўзни кутар, бошқа бир кимса ташриф буюрганини эшитганида эса, ҳафсаласи пир бўлиб, жойига ўтириб қолар эди. Ниҳоят, тун ярмидан оққанда эшик тўсатдан шитоб билан очилиб, амир Султон Жондор кириб келди.

Амир, елкасида қора хуржун, ойсимон эгри қиличини эшикка шарақлатиб уриб, шахт билан кириб келди-да, пойгакка тиз чўкиб, сажда қилди. Шаҳзода юраги томоғига келиб тиқилгандай туюлиб, лабларини зўрға қимирлата олди: «Сўзла!..»

Соҳт-сумбати келишган амир Султон Жондор, барваста қаддини ростлаб, кафтининг қирраси билан томоғини ишқалади: «Бошини танидан жудо қилдик!»

Шаҳзода, аъзойи-баданини совуқ тер босиб: «Қайда?» деб шивирлади. Амир Жондор елкасидаги хуржунни «гурс» этиб ерга ташлади-да, уни кавлай бошлади. Шаҳзода юраги музлаб орқага тисариларкан: «Йўқ, йўқ! Кўрсатма!» деган маънода қўл силтади. Амир Жондор ғалати кулимсираб, хуржуннинг оғзини ёпаркан: «Қайга дафн этурмиз?» деб сўради.

Шаҳзода бу машъум хабарни қанчалик сабрсизланиб кутмасин, нечундир дафн тўғрисида ўйламаган эди. Нима дейишини билмай тили лол бўлиб қолди.

— Гўри Миргами? — деди амир Жондор шивирлаб, шаҳзода яна саросима ичида бош чайқади: «Йўқ, йўқ! Асло!»

— Балли сизга, давлатпаноҳ! — деди амир Жондор. — Дини Муҳаммадийга қилич кўтарган бу дажжолни фотиҳи музаффар мақбарасига дафн қилсак гуноҳи азимга қолурмиз. Уни бединлар уяси бўлмиш ўз мадрасасига ерламоқ даркор...

Шаҳзода ижирганиб, қўл силтади.

— Бас! Не қилсанг-да, тезроқ қил. Лекин тирик бир жон билмасин!

Амир Жондор кўзини қисди.

— Туя кўрдингми, йўқ, бия кўрдингми, йўқ, пушти паноҳ!

Амир ғалати ишшайганича орқаси билан юриб чиқиб кетди. Шаҳзода эса устидан тоғ ағдарилгандай бўлиб, ўзини олтин тахтга ташлади.

— Оллога шукур. Мана энди...

Ногаҳон қибла томондаги деворга тутилган ипак парда орқасида бир нима ғичирлагандай бўлди... Шаҳзода шитоб билан ўгирилиб қаради. Ҳа, парда чиндан ҳам қимирлар эди!..

Шаҳзода кўзлари ола-кула бўлиб, жон ҳолатда қиличини қинидан суғуриб олди-ю, бир сакрашда тўрға ўтиб, парда қимирлаётган жойни қулочкашлаб чопди... Махфий эшикнинг қулфига теккан қилич, юлдуз сачратиб, шарақлаб кетди. Парда кесилган жойда қуйма пўлат эшик қорайиб кўринди: ҳеч ким йўқ эди!..

Шаҳзода пешанасидан шиғиллаб оққан совуқ терни сидириб ташлаб, ўзини яна курсига отди.

«Воажабо! Унга не бўлди? Нечун титрайди? Нечун изтироб чекади? Падари бузруквор аталмиш бетавфиқ шоҳ қатл бўлса, шаҳзоданинг гуноҳи не? Уни қатл қилган ўз ғаними Сайид Аббос эмасму? Ким унга дини исломга муқовамат қилиб, барча уламои забардастлар, сайидлар, барча уммати мустафони ҳақорат қил деди?.. Парвардигори оламнинг қаҳридан қўрқмай, арши аъло ҳисобланмиш коинот сирларини очмоққа жазм этган экан, ўз жазосини олди. Зотан, шаҳзода ундан, қиблагоҳ деб аталмиш бу бемеҳр мутакаббир шоҳдан не яхшилик, не меҳр-саховат кўрибдики, унга куйинади? Падар бўлиб, бир маротаба бағрига босмади, ўғлим деб бошини силамади! Бор меҳр-саховатини, бор ширин сўзини фарзанди аржуманди шаҳзода Абдулғазизга бахш этди. Уни суйди, бағрига босди. Абдуллатифни эса, бемеҳр, бағри тош энагаси Гавҳаршод бегимнинг тарбиясига топширди. Кўҳлик бўлса ҳам—чеҳраси совуқ, юпқа лабларига табассум қўнмайдиган бу шаддод хотин эса, уни нечундир болалигиданоқ ёмон кўриб қолди. Гавҳаршод бегим барча набиралари орасида ёлғиз Мирзо Бойсунқорнинг арзанда фарзанди хомсемиз Алоуддавлани суяр, ёлғиз уни эркалар, сирдош тутар эди. Абдуллатиф эса бобоси Шохруҳ Мирзонинг дабдабали муаззам саройида

тирик етимча бўлиб, кўнгли ўкиб ўсди... Болалиги ҳам майли, йигит бўлганида не иноят, не яхшилик кўрди бу отадан? Бузруквор ҳисобланмиш бу зот уни ҳамиша камситиб, ҳамиша таҳқирлаб, суюклиси Абдулғазизни улуглашга ҳаракат қилди. Билъакс, Абдуллатифнинг Тарноб жангида кўрсатган жонбозлигини, унинг Алоуддавла устидан қозонган фатҳи нусратини Абдулғазизнинг ғалабаси деб, фатво берармиди? Башарти ўшанда, Тарноб қирларида Мирзо Абдуллатиф ўз суворийлари билан сурон солиб келиб, падарига ёрдам қўлини чўзмаганда аҳволи не бўлур эди унинг? У ҳам майли. Алоуддавлани тор-мор этиб, Ҳиротни забт этганда не қилди? Ихтиёриддин қалъасига яшириб қўйган Абдуллатифнинг тилла ва жавоҳирларини тортиб олмадими? Хазинага тилла керак, деган баҳонада, унинг барча бойлигини, бобоси Шохруҳ Мирзо инъом этган қимматбаҳо буюмларини, барча зеб-зийнатларини, Амир Темурдан қолган олтин маъбудаларни—барини тортиб олиб, Самарқандга жўнатмадими? Униси ҳам майли, сал ўтмай, куч тўплаб келган Алоуддавла Ҳиротни қамал қилганда, падар бўлмиш бу зот унга ёрдам қўлини чўздими? Йўқ, ёрдам қайда? Алоуддавла Ҳиротни забт этгач, унинг—Абдуллатифнинг кўнглини кўтарган бўлиб, Балхни берди-да, ўзи шу шон-шавкати, шу маҳобати билан Мо-вароуннаҳрга биқиниб олди. Унга арзимаган Балхни бериб, гўзал доруссалтанани фарзанди муниси Абдулғазиз тасарруфига топширди...

Шаҳзода бўлиб ўтган низо-нифоқларни эслаган сайин, томир-томирларида қони жўш ўриб, ўрнидан туриб кетди. У кечадан бери шу ўйлар билан ўзини тинимсиз қамчилар, кўнглига туккан ҳамма кек, ҳамма адоватни эслашга тиришар эди. Шундай қилмаса қалбини аллақандай шубҳа кемира бошлар, бу шубҳалар кўнглининг бир четида мудраб ётган илиқ эсдаликларини қўзғаб, пушаймонга айланишидан қўрқар эди.

•Ҳа, падари пок аталмиш бу зот унга бирор-бир яхшилик қилмади! Билъакс, унинг шон-шавкати, доврўғи ва лашкарбошилик салоҳиятига раҳна солди, холос... Охирги учрашувда эса шукрона билдириб, унга оқ фотиҳа бермоқ ўрнига ёмонликни башорат қилди. Ўз қиблагўҳига қилич кўтарган зурриёт абадул-абад барака топмас, деди. Унинг қилич кўтарганини

бу бетавфиқ ота қайдан билди? Бу сирни унга ким очди? Букун тунда содир бўлган бу ишни эрта Самарқанд аҳли эшитса не дейди? Бу мунофиқ Сайид Аббос билан бадхоҳ амир Жондорга инонса бўлурму? Боя амир нечун кўзини қисиб ишшайди?..

Шаҳзода, тўсатдан хаёлига келган мудҳиш шубҳадан қарахт бўлиб, турган жойида қотиб қолди:

«Ҳа, ҳа, бу қаттол амирнинг ишшайиши бежиз эмас. Унинг совуқ башарасида, қисик кўзларида, қалин пўрсилдоқ лабларида ёмон бир ифода бор. У гўё ҳамма сир-асрорингдан воқифман, энди қўлимда бир ўйинчоқ бўлурсен, дегандай қилмадими? Тўхта! Бу сирни кимлар билади? Сайид Аббос, амир Султон Жондор, уч-тўрт навкар ва яна кимлар! Ҳа, дарвоқе, хожа Муҳаммад Хисрав бор! Лекин хожани қўрқитиб қўйилса бас, олтмишдан ошган тақводор чол, тилини тийиб гунг бўлур. Лекин қолган бадхоҳлар...— Шаҳзода тўсатдан хаёлига келган фикрдан ўзи ҳам чўчиб, тахт атрофини гир айланиб чиқди. Лекин ўз ихтиёрига қарши кўнглининг бир четида туғилган бу мудҳиш ният тобора ойдинлашиб, қатъий қарорга айланди; ҳа, бу кун тунда рўй берган воқеани сир тутишнинг ёлғизгина йўли бор: бу воқеанинг шоҳиди бўлган, Мирзо Улуғбекни қатл қилишда иштирок этган кимки бор, барчасининг боши олинмоғи, барчаси маҳв этилмоғи даркор. Бу ишни олдин амир Султон Жондорга топширмоқ керак, кейин унинг ўзини гумдон этмоқ даркор...

Шаҳзода шитоб билан юриб бориб эшикни очди.

— Ким бор?

Курсида ғужанак бўлиб, ухлаб қолган балхлик саройбон апил-тапил ўрнидан туриб таъзим қилди.

— Маъзур кўргайлар, кўзим илиниб...

— Амир Султон Жондор тархонга чопар йўлланг! Дарҳол етиб келсин!

Саройбон бошини қуйи эгди.

— Давлатпаноҳ ижозат этсалар, бомдод намозини ўқиб олсам...

«Тонг отибдир-да, ўзингга шукур, парвардигори олам!»— Мирзо Абдуллатиф енгил тортиб бош ирғади:

— Маҳрамларга айтинг: оби таҳорат келтирсин!

Шаҳзода махфийхонага ўтди ва мармар обрез ёни-

га чўнқайиб таҳорат олди, кейин худди жанг-жадал пайтидагидай зарбоф тўнини қибла томондаги бурчакка ёзиб, саждага бош қўйди. Намоздан кейин кўзларини юмиб ва хаёлан кўкка тавалло қилиб, ҳифзи ҳимоят тилаб узоқ ўтирди. Ниҳоят, кўнгли хиёл таскин топиб, энди ўрнидан қўзғалган эди, қўшни хонада икки кишининг тапир-тупур олишаётгани эшитилди. Мирзо Абдуллатиф зарбоф тўнини йиғиштириб апил-тапил ўрнидан турди. Шу пайт эшик шарақлаб очилиб, остонада... шаҳзода Абдулҳазиз пайдо бўлди.

Яланг бош, яланг оёқ, тиззасига тушган кўк шойи кўйлагининг ёқаси киндигигача йиртилган Абдулҳазиз, қўрқув ва ғазабдан ола-кула бўлиб кетган кўзларини Абдуллатифга қадаганича, эшикдан кирган жойда тўхтади.

Унинг ияги қандайдир осилиб қолган, тишлари бир-бирига тегмай шақ-шақ қилар, дир-дир титраган ногирон, қоқ суяк вужуди, ёниб турган кўзлари шундай ваҳимали ва аянчли эдики, Мирзо Абдуллатиф қиличини маҳкам ушлаганича, беихтиёр орқага тисарилди.

«Ё раб! Бунга не бўлди! Ақлидан озиб, телбаланиб қолдимۇ? Ҳибсдан қандай чиқди, бу телба? Қандай кирди бу ерга? Ким киритди?»

Абдулҳазиз дир-дир титраган қўли билан жундор кўкрагини силаганича бир қадам олдинга юрди, ияги қалтираб:

— Ппадари буз... бузрукворимни не қилдинг? — деди. — Сен... ққотил!

«Эшитган! Қайдан эшитган? Ким айтган бунга?»

Абдуллатиф қиличини қинидан суғуриб, овозининг борича:

— Ким бор? Саройбон! — деб бақирди.

— Уз қиблагоҳига қилич кўтарган сендай рразил ххунрезни нечук ер ютмайди? Нечук осмон ағдарилиб ббошингга ттушмайди? — Абдулҳазиз, тақир боши сарак-сарак қилиб, кўзлари совуқ чақнаб, яқинлашиб келарди. Абдуллатиф деворга суянганича қиличини кўтарди, лекин Абдулҳазиз тўхтамади, у ҳамон ияги қалтираб, тишлари шақиллаб яқинлашиб келарди. — Ммеҳрибон, ббузрукворим!.. Не қилдинг уни? Не қилдинг, малъун ппадаркуш?.. — Абдулҳазизнинг кўзларидан тирқираб оққан ёш томчилари қорайиб

кетган сўлгин юзини селдай ювиб, таралмай патак бўлиб кетган соқолига қуйиларди.

«Ҳозир чопамен! Чопиб ташлаймен!» — ўйлади Мирзо Абдуллатиф, қўрқуа аралаш совуқ журъат билан. У деворни пайпаслаганича орқага тисариларкан, эшикда пайдо бўлган балхлик саройбон билан ясовулбошини кўриб, овозининг бориचा бақирди:

— Ушла бу телбани! Ушланглар!

Боя шаҳзода Абдулғазиз билан олишганда бахмал тўнининг ёқаси тилка-пора бўлган саройбон билан ясовулбоши югуришиб келиб, Абдулғазизга тирмашишди. Абдулғазиз уларнинг қўлидан чиқишга уриниб, талпинаркан:

— Ҳҳазар! Алҳазар, ссендай ппадаркушдан! — деди хириллаб. — Барча авлиё ва анбиёларни шафе келтириб, қасамёд қиламен: ббошингни олиб, оёгингдан ддорга осамен. Ммен осмасам, иншооллоҳ, оллонинг қаҳрига йўлиқасен! Ер ютар сени! Ер!

— Олиб кет, бу телбани! Олиб кет ё ҳозир чопиб ташлаймен!

— Чоп! Ўз қиблагоҳини чопган қаттол, мени ҳам чоп! — Ғазаб ва аламдан кўзлари қонга тўлган Абдулғазиз, жон талвасасида эшикка тармашди, лекин балхлик барзанги ясовул уни бир юлқишда эшикдан узиб, судраб олиб чиқиб кетди. Шаҳзоданинг кўз ёши аралаш бўғиқ овози қўшни хонадан хириллаб эшитилди:

— Малъун ппадаркуш! Арвоҳлар ққарғишига йўлиқасен! Ер ютадур сендай оқпадарни! Ер ютадур!..

Мирзо Абдуллатиф ловиллаб ёнган пешанасини олтин тахтнинг муздай суянчигига қўйди.

«Эй дариг! Ақлидан озган бу телба қайдан эшитди? Ким айтди унга? Қай тешикдан таралди бу машъум хабар? Уни ҳибсда ётган бу телбага етказган азозил буткул доруссалтанага, буткул Мовароуннаҳрга таратмасму? Бу малъун ғанимларнинг рақобат ва адоватларидан ўзинг асрагайсен, ўзинг бадном қилмагайсен, худованди карим! Буткул сарой каззоб бадхоҳларга тўла! Ҳар қадамда риёкор фосиқлар кўлагаси! Кимга инонмоқ, кимга суянмоқ даркор бу машъум салтанатда?...»

Шаҳзода чўғдай қизиган пешанасини олтин тахтнинг совуқ суянчигига тираганича узоқ ўтирди. Кўз-

лари юмуқ, юрагида мудҳиш қўрқув, истиффор айтар, кўкка тавалло қилар, хаёлан ялиниб-ёлворар, лекин қулоқлари тагидан шаҳзода Абдулъазизнинг хириллоқ овози кетмас эди: «Малъун ппадаркуш! Иншооллоҳ худонинг қаҳрига йўлиқурсен. Ер ютадур сени! Ер!...»

Мирзо Абдуллатиф хонада оёқ товушларини эптиб, аилдай бошини кўтарди. Тепасида амир Султон Жондор турарди... Шаҳзода унинг қандайдир бесаранжом кўзларини, нечундир ғалати ишпайган дўрдоқ лабларини кўрди-ю, ёқасидан ушлаб, силкиди.

— Сенинг қабиҳ кирдикорларингни буткул доруссалтана, буткул Мовароуннаҳр биладур! Кимдан чиқди бу шум хабар? Ким таратди уни?

Амир Султон Жондор ранги ўчиб, бошини ликиллатди.

— Меҳрибони бошафқат! Ўлимдан хабарим бор ва лекин...

— Ва лекин бундан хабаринг йўқдур! Ул диёнатсиз шоҳни сен қатл қиласену, мен бадном бўламен, иблиси лаин!

Амир Жондор оғир ҳансиради.

— Сўзимда бир ёлғон бўлса тепамда ҳақ таоло турибдур, шаҳзодам!

— Йўқол кўзимдан, иблис!— Мирзо Абдуллатиф юзи бужмайиб, амирнинг кўкрагига мушт урди. Амир Жондор орқаси билан тисарилиб бориб, деворни ушлаб қолди.

Мирзо Абдуллатиф қўлини орқасига қилиб, кенг хонани бир айланиб чиқди. Тахтнинг ёнидан ўтаётиб деворга тутилган ҳаво ранг ипак парданинг богичини силтаб тортди. Парда очилиб, юқоридаги дарчадан ерга бир жом нур қуйилди-да, хонанинг фируза ранг шифти, деворларидаги нозик бўёқлар, тепадаги олтин қандил ял-ял ёниб, чарақлаб кетди, ерга тўшалган шерозий гиламлар қирмизи ранг товланиб, кўзни қамаштирди. Мирзо Абдуллатиф беихтиёр тўхтаб, дарчадан кўринган бир парчагина мовий осмонга, осмонда дўмбалоқ ошиб учган иккита каптарга тикилиб қолди. Наҳот ғурбатга тўла бу оламда шундай тиниқ осмон, шундай мўъжаз каптарлар, шундай чарақлаб турган офтоб бўлса?..

Мирзо Абдуллатифнинг дилида ҳасадга ўхшаган бир нарса милт этди. Лекин бурчакда турган амирга кўзи тушди-ю, юмшаган юраги яна музлаб кетди. Амир Жондор, гарчи бошини осилтириб турса ҳам, унинг вазоҳатида қандайдир совуқ, қаттиқ таҳқирланган одамларда бўладиган бўлакча бир виқор бор эди.

«Суянган тоғим ёлғиз шу амир... эҳтиёт шарт!»

Шаҳзода бирдан шахтидан тушиб:

— Хўш, амирим, сўзланг,— деди «сиз»лаб.— Не бўлди?

Амир Жондор қовоғи очилмай:

— Дафн этдик!— деди.— Бир бандаи мўъмин кўрмасин деб, мадраса ҳовлисининг бир бурчига ерлатдим, пушти паноҳ...

— Кимлар бор эди маросимда?

— Кимлар?.. Сайид Аббос билан тўрт нафар навар..

— Ҳм...— Мирзо Абдуллатиф сийрак муртини силаб, амир Султон Жондорга синовчан тикилди. У бир дақиқагина иккиланиб турди, сўнг бир-бир босиб амир Жондорнинг ёнига борди.

— Сўзимга қулоқ солгайсиз, амир Жондор! Кимки...— Шаҳзода «қатл» дейишга тили бормаи, сўз қидириб пешанасини тириштирди.— Кимки бу юмушнинг тепасида турган бўлса... барининг боши кетмоғи даркор...

Амир Жондорнинг мўйлови диккайиб, кўзларида ҳадиксираш аломати кўринди.

— Бари... барининг боши кетмоғи даркор?..

— Қўрқманг, сиз эмас, бошқаларни айтамен... Сиз менинг энг ишонган амирим, суянган тоғим, ўнг қўлим бўлурсиз. Шу сабабдан бу юмушни сизга топширамен. Нечун индамайсиз? Бошқа чора йўқ, амир! Зеро бу ҳодисадан бир кимарса бохабар бўлса икковимиз ҳам бадном бўламиз...

— Давлатпаноҳ... Даҳрий шоҳни қатл қилган сиз эмас, Сайид Аббос! У ўз қиблагоҳи учун хун олмоқ азмида қилгандур бу ишни!

— Бас! Биз ҳам уни қатл қилмоғимиз керак!.. Сайид Аббос қайда?

— Пушти паноҳимга юкунмоқ ниятида дарвозада ер ўпиб ўлтирибди...

— Дарҳол ҳибсга олгайсиз! Шерикларига қўшиб шу бу кун...— шаҳзода «бошини ол!» деган маънода кафтининг қиррасини томоғига ишқади.— Шу бу кун. Англадингму?

Амир Жондор ранги ўчиб бош ирғади.

— Тождоримнинг амри вожибдур!

— Балли, амирим! Доруссалтанада не сўз, не хабар бор? Ҳар кун етказиб тургайсиз. Каломим аёнму?

— Аён, пушти паноҳ...— Амир Жондор бошини кўтариб шаҳзодага қаради ва яна боягидай ғалати кулимсираб қўйди.— Доруссалтанада не сўз, не хабар бор—шайх Низомиддин Хомуш ҳазратларидан сўрамоқ даркор. Зеро ул табаррук зотнинг муридлари билмаган сўз, кирмаган тешиги йўқдур.

Мирзо Абдуллатиф «маъқул» деган маънода бош ирғади.

— Шаҳзода Абдулла билан Мирзо Абу Сайидга эҳтиёт бўлгайсиз!

— Оёқ-қўлларини кишанлаб зиндон қилганмиз, давлатпаноҳ,— деди амир Жондор.

— Саройбонга айтинг— кирсин!

Бу унинг «кетавер», дегани эди. Амир Жондор қўл қовуштирганича орқаси билан юриб, чиқиб кетди. Кетма-кет, бўсағада саройбон пайдо бўлди.

— Ул телба шаҳзода... нечук унга саломхонага кирмоққа ижозат бердинг?..

Балхлик занжисифат саройбон кимхоб тўнининг йиртилган ёқасига ишора қилди.

— Пушти паноҳ!..

— Ясовуллар қайда эди?

— Ясовуллар шаҳзоданинг йўлини тўсмоққа журъат қилмайдур, давлатпаноҳ...

— Ҳм... баковулларга айт... овқат ва шароб келтирсин!

Саройбон қўл қовуштирганича саломхонадан чиқди.

«Телба шаҳзоданинг сўзларини бу ҳам эшитди. Ясовулбоши ҳам эшитди... Буларни ҳам йўқ қилмоқ даркор...»

Мирзо Абдуллатиф кўнглига келган бу мудҳиш фикрдан ўзи ҳам чўчигандай, бўшашиб курсига ўтирди...

Бир ҳафта ўтди. Бир ҳафтагача шаҳзода саройдан чиқмади, тахтдан бир қадам жилмади, ҳеч кимни қабул қилмади, фақат амир Султон Жондор билан Балхдан келган энг яқин маҳрамлари ва лашкарбошилари билан маслаҳатлашар, бошқа бирор кимсани йўлатмас эди.

Иккинчи кун тун ярмида амир Жондор яна қора хуржун кўтариб кириб келди. Хуржунда Сайид Аббоснинг оқ латтага ўралган боши бор эди.

Мирзо Абдуллатиф «кўрсат», деб ишора қилди. Лекин амир Жондор қовоғини солганича қонга бўялган юм-юмалоқ тақир бошни патак соқолидан ушлаб, хуржуннинг кўзидан суғуриб олганида тирноқларига ча музлаб: «Йўқот! Йўқот!» деб бақариб юборди.

Амир Жондорнинг уддабуронлиги ва шафқатсизлиги шаҳзодани ҳам ҳайратга солди, ҳам қандайдир ҳадиксиратиб қўйди. Лекин амирнинг содиқлигини ҳисобга олиб, олдинги режасидан, уни ҳам пинҳоний йўқ қилиш ниятидан қайтди. Амирни «муқаррабус султонлар»¹ қатори саройда қолдириб, Абдулъазизни ҳам унинг қўли билан қатл эттиришни кўнглига тугиб қўйди.

Шаҳзода Мирзо Улуғбекнинг ўлими ҳақида гап тарқатиши мумкин бўлган Сайид Аббосдан, қутулсам кўнглим таскин топар, деган умидда эди. Лекин амир Жондор хуржунни кўтариб чиқиб кетиши билан яна ўша машъум васваса ёпирилиб келиб, иродасини қарахт қилувчи бир қўрқув юрагини чулғаб олди. У қанча ҳаракат қилмасин, нигоҳи олдидан патак соқоли қонга бўялган, юм-юмалоқ тақир бош кетмасди, бир лаҳза кўзи илинса гўё тепасида биров тургандай бўлиб чўчиб уйғонар, бурчак-бурчакларда қора кўлагалар яшириниб тургандай салгина шарпага юраги ўйнаб кетарди.

Мирзо Абдуллатиф бир-икки кундаёқ лунжлари ўйиб олингандай ичига ботиб, кўзлари катта-катта бўлиб, чўпдай озиб кетди. Лекин дардини бировга айтишдан, кечалари ёнига одам чақиришдан чўчир, бу

¹ Муқаррабус султон — энг яқин маҳрам.

оғир, мудҳиш дардга учраганини бошқалар билиб қолишидан, сарой ва доруссалтанада ёвуз гап тарқалишидан ҳадиксирар эди... Гоҳо шаҳзода вужуд-вужудини қақшатган бу васвасадан қутулиш умидида кечалари коса-коса шароб ичар, лекин шароб ҳам ёрдам бермас, билъакс, бир лаҳза енгил тортгандан кейин, ҳаёлини аввалгидан ҳам зимистон, куз булутидай совуқ ўйлар чулғаб оларди...

Бу кун кечқурун яна ўша бадбин, совуқ васваса ёпирилиб келаётганини сезган шаҳзода, ҳарамдан канизлар чақиртиришга аҳд қилди. У отасининг ҳарамидида гўзал канизлар кам эканини билар, лекин шаҳзода Абдулъазиз ҳуснда беқиёс бир оҳуни қўлга туширганини эшитган эди. Шаҳзода шу оҳуни чақиртирмоқчи бўлиб турган эди, эшик очилиб, балхлик саройбон кириб таъзим қилди:

— Шайх Низомиддин Хомуш ҳазратлари ташриф буюрмишлар...

Шаҳзода негадир юраги «шиғ» этиб, саройбонга зимдан кўз ташлади. У шайхнинг хайрихоҳлигини билса ҳам, бир ҳафтадан бери муршиди муқтадо, деб қўл берган пири билан кўришмаган эди. Шайх доруссалтанадаги ҳамма воқеалардан воқиф бўлмоғи керак, ҳозир нима дер экан, намозшомдан кейин ташриф буюришдан муддаоси не?

— Айтинг, марҳамат қилсинлар...

Шаҳзода шошқалоқлик билан уст-бошини тузатди. Деворга суяб қўйилган олтин курсини яқинроқ суриб, ўзи тахтга чиқиб ўтирди. Лекин эшикда кўк бахмал тўн устидан оқ шойи ридо кийиб, бошига қора тақя устидан симобий дастор ўраган шайх ҳазратларининг новча, келишган қадди-қомати кўринганда беихтиёр ўрнидан турди. У шайх келиб кўришар, деган умидда бир зум кутди. Лекин шайх Низомиддин Хомуш қўлида қаҳрабон тасбеҳ, оппоқ қошлари остига яширинган тийрак кўзларини сал қисиб, эшикда жимгина тикилиб турарди. Шаҳзода унинг истиқболига чиқиб камоли эҳтиром билан салом берди ва олтин курсига таклиф қилди. Лекин шайх ҳамон ўткир кўзларини ундан узмай қадалиб турар, оппоқ, хушсурат чеҳрасида, қалин қошларининг чимирилишида аллақандай қаҳр, йўқ, қатъият бор эди. Шаҳзода совқотгандай эти жунжикиб кетди. Ниҳоят, шайх қаҳрабон тасбеҳ ушла-

ган қўлларини кўтариб, кўзларини юмиб, узун дуо қилди:

— Илоҳим шаҳнатун нажаф, ҳумоюн олийларининг имонини басаломат қилгайсен, балонг юкини кўтармоққа қувват ва муҳаббатинг меҳнатини тортмоққа сабот бергайсен... Илоҳи омин!..

Шайх, юзига фотиҳа тортиб, юмшоқ курсига ўтираркан:

— Сенга не бўлди, саломатлигинг бахайрму, шаҳзодаи жувонбахт? — деб сўради. Унинг овози паст, лекин ўқтам эди.

— Алҳамдиллоҳ, бахайр, пирим...

— Ё бир дардга чалиндингму, тождори мусуллонон?

Шаҳзода бирдан енгил тортиб, чуқур тин олди.

— Ҳа, бош оғриғи қийнайду, пирим...

— Бош оғрийдурму ё азозил дилинга васвас солибдурму, шаҳнатун нажаф?

«Ё, худованди карим, кўнглимдагини қайдан билади?»

— Агарчи шайтон васвас қилса, лайлу наҳор¹ оллога мадҳу сано ўқиб, арзи ихлосни адо қилиб бари андуҳни кўнглингдан ҳайдагайсен, шаҳзода. Валлоҳи аълам биссавоб. Зероким, ул шоҳи шарирнинг ажри интиҳоси дини муҳаммадийдин юз ўгириб, даҳрийлик йўлини тутган барча муртадларга сабоқ бўлғай!.. — Шайх Низомиддин Хомуш шаҳзодага синовчан тикилиб бир зум жим қолди, сўнг, тўсатдан:

— Сайид Аббосни ҳибсга олибсен, деб эшитдим, нечун? — деб сўради.

«Калласи олинганини эшитмабди! Эшитса не дейди?»

— Сабаби... бандаи ожиз шаънига ҳар хил фисқи фасод сўзлар тарқатибдур...

— Сенинг шаънингга фисқи фасод сўз таратган Сайид Аббос эрмас, бетавфиқ шоҳнинг бетавфиқ шогирдларидур, ўғлим!

Шаҳзода ялт этиб қаради. Шайх, қўлидаги музайян тасбеҳини битта-битта ўгириб, бир нуқтага тикилиб ўтирар, оппоқ, хушсурат чеҳрасида, ярим юмуқ кўзларида, бутун вазоҳатида бўлакча бир қатъият, куч, ирода бор эди.

¹ Л а й л у н а ҳ о р — кечаю кундуз.

— Бу шогирдлар кимлардур, ҳазратим?..

— Бу мисри муаззамда¹, — деди шайх унинг саволига жавоб бермай, — неки фисқу фужур, неки гуноҳ юмушлар бўлса, тожу тахт ва салтанат осойишталигига қарши неки фитна-фасод бўлса — бари илм аҳлидан келур, бари даҳрийлик йўлини тутган фозилу фузалодан келур, шаҳзода! Муртад шоҳ маҳв этилиб, савоби азим иш бўлибдур ва лекин анинг шогирдлари, кофир шоҳ яратган мадраса-ю, макруҳ кутубхонаси, шақийлар уяси бўлмиш расадхонаси аҳли мўъминлар кўзига чўп бўлиб, маҳобат тўкиб турибдур!

Шайх ер остидан шаҳзодага бир қараб олди. Шаҳзода қўлларини тиззаларига қўйиб, бир нуқтага тикилиб ўтирар, унинг озиб, қорайиб кетган юзидан қони қочган, лаблари қисилган эди.

— Шаҳзодаи навжувон!.. Мирзо Улуғбекнинг суюкли шогирди бўлмиш Али Қушчи деган баттолни танирсен?

Шаҳзода бош ирғади: «Таниймен».

— Муҳаммад Тарағайни йўлдан оздирган бул иблис шиор расадхонада ўлтириб, ҳануз уммати мустафони йўлдан оздирур, шаҳзода. Бандани ожиз бир сўз эшитдим: бул муртад аллома расадхонадаги маъжусийлар ва бединлар битган барча китоблар ила қўл-ёзмаларни олиб чиқиб, яширган эмиш...

— Қайга яширадур?

— Қайга яширганини сендай султони соҳибқирон билмаса, фақир қайдан билурмен? — Шайх биринчи марта мийиғида кулимсираб, шаҳзодага қаради. У жўрттага «Султони соҳибқирон» деди ва бу гапи шаҳзодага ёққанини сезиб, давом этди:

— Тагин бир хабар бор, шаҳзода. Ҳазинадан бобонг амирулмўъминин... — тангри таоло аларга фирдавси аълони макон қилғай! — Бобонг Амир Темур жавоҳироти йўқолган эрмиш... Бул сўз муҳаққақму?

Шаҳзода бош ирғади: «Ҳақиқат».

— Балли! Муртад шоҳ бул жавоҳиротни яширмоқ ниятида шогирди Али Қушчига берган эрмиш. Ул дин-ёнатсиз баттол эрса, бул ганжни куфр китобларга қўшиб яширган эрмиш! Бу ишдан воқифи асрор икки кимса бордур. Бири — Мирзо Улуғбекнинг шогирди

¹ Мисри муаззам — буюк шаҳар.

бўлмиш мавлоно Муҳиддин. Беайб парвардигор. Ул зот ўз гуноҳларига иқрор бўлиб, ҳақ йўлга қайтган дур. Сўнгра олло гадойи Довулбекдурким, маъқул кўрсанг уни саройга йўллаймен. Ясовул қилиб олсанг, қобили бедод¹ қулинг бўлур.

— Бош устига, пирим...

Шайх Низомиддин Хомуш қўлларини олтин курсининг суянчиғига тираб, ўрнидан турди. Унинг чеҳрасидаги бояги қатъият ва норозилик оталарча бир мулойимлик билан алмашган, зеро, шайх бу суҳбатдан бениҳоят мамнун эди. Дарҳақиқат, Шайх ҳазратлари Мирзо Улуғбек билан мана шундай сўзлаша олармиди? Унга мана шундай шафқатсиз гапларни айтишга журъат эта олармиди? Журъат этганда ҳам у такаббур шоҳ шаҳзодадай мутелик билан бош эгиб, сукут сақлаб ўтирармиди? Мутелик қайда? Билъакс, дарҳол мубоҳасага ўтар, илми каломдан ваъз ўқиб, ақл ўргатар эди. Шаҳзода эса... Шайх ҳазратлари у билан бир йилдан бери мухобарада² бўлиб ўз измига тушириб олган бўлса-да, уни бунчалик мулойим бўлади, деб ўйламаган эди. Ҳар қалай, бошда, тахтни олишда тавозе билан қўл қовуштириб турса-да, тахтга ўтиргандан кейин темурзодалигини кўрсатар, деб ўйлаган эди. Йўқ, шаҳзода нечундир васвасага тушиб, ипакдай майин бўлиб қолибди. Шундай бўлгани ҳам маъқул. Мирзо Улуғбекка ўхшаб такаббур бўлса борми?

— Шаҳзодаи жувонбахт, — деди шайх Низомиддин Хомуш, боягидан ҳам мулойимроқ товушда. — Башарти лозим кўрсанг тагин бир насиҳатим бордур.

— Бош устига, пирим. Фақир сизнинг насиҳатингизга ҳамиша мусалламдурмен...³

— Сен фақир эрмас... Ас салотин зиллоллоҳу фил арз, инчунин, худованди каримнинг ердаги соясидурсен, шаҳзода. Мана, динул ислом йўлида, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом йўлида устивор турганинг сабаб, иншооллоҳ, тангри таолонинг иноятига мушарраф бўлдинг, явми саодатга етиб, фирдавсмонанд бул элга султонун салотин бўлдинг, эндиликда

¹ Қобили бедод — жафоларга кўнувчи, муте.

² Мухобара — ёзишма.

³ Мусаллам — итоат қилмоқ.

бул диёнатсиз илм аҳлини, даҳрийликка юз тутган барча галаи сакларни маҳв этмоқ, алар битган барча куфр китобларни ўтда ёқмоқ—сен учун вожибул имтисолдур, шаҳзода!

Мирзо Абдуллатиф бош эгиб, таъзим қилди.

— Пурҳикмат насиҳатларингизни дилимга жо қилурмен, пирим!

— Лайлу наҳор эсингда тургай!— Шайх каҳрабо тасбеҳини кўтариб, ҳавода силкитди.— Ё бул бад— аҳдларни қатли ом қилиб, пайғамбаримиз руҳини шод этурсен, ё ҳидоят йўлидан тойган бул бепарҳез галаи саклар сени тожу тахтдан мосуво қилиб маҳв этурлар! Ул шайхул машойих эшон Убайдулло Хўжа Аҳрор ҳазратларининг дуои жонлари ҳам шул эрур. Каломим аёнму, шаҳзода?

— Аён, пирим.

— Шул букундан кўнглингдаги бул кўҳи ғам¹, бул иштибоҳни ҳайдагайсен, болам, зеро, буткул Мовароуннаҳр аҳли мўъминлари ҳақ таолодан иноят тилаб, сенга дуо қиладурларким, уммати мустафолар дуоси, иншооллоҳ, мустажоб бўлгай!.. Туну кун бул даргоҳда ётмай, доруссалтанани айлангайсен. Валийлар қабрини тавоф айлаб, масжидларга қадам ранжида қилгайсен. Минбаъд, ҳар жума масжиди жомега бориб, хутбаи давлат ўқурсен. Зеро, сендай амирул муслиминни кўриб, барча мўъминлар шод, даҳрийлар ва кофирлар эрса, адли адолатингдан бенасиб бўлсин. Илоҳим тақаббул!..— шайх Низомиддин Хомуш юз сийпаб, фотиҳа қилди-да, новча, келишган сумбатиги аста тебратиб, эшикка томон юрди. Шаҳзода уни кузатиб қўймоқчи бўлган эди,— шайх «кераги йўқ» деган маънода қўлини кўтарди.

Шаҳзода ўзини олтин тахтга ташлаб, кўзнини юмди. У чарчаган эди, лекин бу чарчоқ бояги дармонни қуритувчи ҳолсизликдан бошқача эди. Мирзо Абдуллатиф аъзойи баданига роҳатбахш бир нарса таралаётгандай бўлиб, мастона сузилган кўзларини очди, очди-ю, ҳайрон бўлиб қолди. Назарида, шайх келишидан олдин аллақандай совуқ туюлган бу музайян хона гўё офтоб чиққандай чарақлаб кетган, баланд қуббасимон шифтнинг фируза бўёқлари, девордаги нафис

¹ Кўҳи ғам — ғам тоғи.

безаклар, тилла суви юритилган нозик нақшлар, ердаги шерозий гиламлари, гир айлана терилган олтин курсилар, ҳаммаси аллақандай шўх жило сочиб, ярқираб кетган эди.

Дарҳақиқат, шаҳзода бу муаззам кошона, бу тожу тахт, бу салтанат учун курашган бўлса... барча бепарҳез диёнатсизлар, кофирликка юз тутган барча илм аҳлини қатли ом қилмоқ ниятида курашди. Шафқатсизлик қилса, шариати мустафо буни тақозо этди. Недан қўрқади?

Мирзо Абдуллатиф тилла шақилдоғини олиб, шақиллатди ва эшикда пайдо бўлган саройбонга юзланиб, қатъий амр қилди:

— Девонбегига айт: дарҳол фармон битиб амир Султон Жондорга чопар юборсин: бу букун расадхонага бориб, Али Қушчи билан унинг шогирдларини ҳибсга олсин!

5

Қаландар Қарноқий бир ҳафтагача уста Темур Самарқандийнинг ғоридан чиқмай ётди.

У кундуз устага қарашар, дами босар, чўғда тобланган темирларни сандонга қўйиб, оғир босқон билан уста хоҳлаган шаклларга келтириб берар, қозон-товоқ, чойдиш ва қумғонларни тузатар, қозон қайнатар, хуллас, бир амаллаб кун ўтказар эди.

Гоҳо устанинг ғорига ҳамсоя ҳунарманд ва косиблар, темирчилар, чилангарлар, мисгарлар, суяктарош ва сангтарошлар, сандиқчи ва бешиксозлар, михчи ва тақачилар, этикдўз ва гиламдўзлар йиғилишар, устозлари Темур бобога аталган совға-саломларини қўлтиқлашиб, оға-ини Қалқонбек билан Босқонбек кириб келишар, шундай пайтларда ўчоқда қора қумғон биқирлаб, суҳбат қизир, доруссалтанадаги барча янгиликлар ўртага ташланар эди. Шаҳарда аҳвол оғир, хусусан, косиб ва ҳунармандларнинг иши касод, дўконлар ҳамон берк, нарх-наво эса, кундан-кунга ошиб борарди. Ахир пировардида гап айланиб яна Мирзо Улуғбек давридаги осойишта замонларга бориб тақалар, шундай пайтларда ёш усталар, айниқса оға-ини Қалқонбек билан Босқонбек қизишиб кетиб:

— Аттанг! Пошшо ҳазратлари биздай камбағал-

ларни ёрдамга чорламади-да! — деб қолишарди. — Барча дарвозаларни тақа-тақ ёпиб, бу нобакор шаҳзодани шаҳарга йўлатмас эдик!

Кўпчилик бу гапларни маъқуллар, Қаландар эса, устоднинг кўз ёши аралаш айтган сўнгги васияти эсига тушиб, ўрнидан туриб кетарди-ю, бир четга чиқиб, уф тортиб ётиб оларди. Ёлғиз уста бошидаги кигиз қалпоғини тўғрилаб:

— Ҳей, хом сут эмган бандалар! — деб кулиб қўярди. — Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр, деганлар. Шаҳар қамал бўлса кимга қийин? Боз сизу биздай йўқсилларга қийин. Қамал бўлиб, аёёну боёнлар чўзилса, биздай йиртиқ чопонлар узилади. Қамалдан сўзламанг, болам!

Бу суҳбатлар билан кун ўтгани билинмас, лекин узун қиш кечалари уйқуси қочиб, тонг отгунча тўлғаниб чиқар эди. Аста-секин ҳудудсиз кенгликларга ўрганиб қолган дашт фарзандига бошда ғаройиб кўринган устанинг ғори ҳам қоронғи гўрдай туюлиб, юраги сиқиладиган бўлиб қолди. Гоҳо у тўлиб кетиб, ғордан чиққиси, теварак-атрофдаги қишлоқларни айланиб қайтгиси келарди. Лекин биринчи куни кечасиёқ Мирам Чалабий келиб, Али Қушчининг саломини топширди. «Эҳтиёт бўлсин, шаҳарга чиқмасин!»

Қаландар видолашиб кетган куни кечасиёқ расадхонага Қашқир бошлиқ бир гуруҳ дарвешлар келиб, уни роса қидиришган, «топиб берасен», деб Али Қушчига зуғум қилишган эмиш. Қаландар Қарноқий буни Али Қушчи айтмаса ҳам билар, чунки ғойиб бўлганини эшитган шайхнинг важоҳатини тасаввур қила олар, кечаю кундуз изғиб юрган дарвешларнинг «Ё олло, дўст, ё олло»си ҳам уни ер-кўкдан қидиришаётганларидан далолат берарди.

Сўнгги кунларда айниқса кечалари, Қаландар ўз эли, суюкли Қарноқни, болалик чоғлари ўтган қирва адирларни, балиқ тутиб, чўмилиб юрган тиниқ сойларни, баҳор пайтлари қўйнини довуччага тўлдириб ўйнаб ўсган ўрикзор боғларни кўп ўйлайдиган бўлди. Буни ўйлаганида негадир қипчоқлар олиб қочиб кетган суюкли синглисини кўп эслар эди. Баъзан, назарида, синглиси Қарноққа қайтиб келгандай, қайтиб келиб, Қоровултепа ёнбағридаги улкан гўристонда, ота-энасининг қабри тепасида йиғлаб ўтиргандай тую-

ларди. Гўё синглиси ҳам гўристонда ўтириб уни ўйлаётгандай, хаёлан унга илтижо қилиб:

«Қайда қолдингиз, қайларда юрибсиз, оғажоним?» деб бўзлаётгандай бўларди. — Киндик қонингиз тўкилган элингизни ташлаб қайларда тентираб юрибсиз? Ота-энамизнинг қабрига сиз чироқ ёқмасангиз, ким ёқади, ёлғизим?»

Шу-шу, тонг отгунча мижжа қоқмас эди. Кўз ол-дидан икки сой ўртасидаги тепаликка жойлашган кўҳна қалъа кетмай қоларди. Қалъа баланд кунгурадор пахса девор билан ўралиб, айланасидан чуқур хандақ ўтарди. Қалъа катта эмас, ундаги ҳамма уйлар, тор кўчалар бир-бирига туташиб кетар, томда ўйнаган болалар бир зумда бутун қалъани айланиб чиқишар эди. Эрта кўкламда уйларнинг ясси томлари ям-яшил майса билан қопланар, баъзи томларда ҳатто лолақиз-ғалдоқлар очилар, шундай пайтларда том устлари варрак учирган болалар, копток ўйнаган қиз-келинд-чакларга тўлиб, қалъа аллақандай яшнаб кетарди... Кейин сойнинг у юзидаги Қоровултепага посбонлар қўйилиб, эркаклар ёшу қари баб-баравар қўшга чиқишар, адирларга арпа-буғдой сочишар, боғларда, тоқ-зорларда ишлашар эди. Ниҳоят, боғлардаги ўриклар довучча тукканда қишлоқ аёллари, барча қиз-жувон, ёш-яланглар сайилга чиқишарди. Тор қалъада қама-либ ўтган узун қиш кунларидан кейин бу сайил ажиб бир шодиёнага айланарди. Ёв бостириб келиб, Қаландарнинг суюкли синглисини олиб қочиб кетган ўша машъум кун ҳам худди шундай яхши бошланган эди...

Уларнинг боғи сойнинг у юзида, «Қоровултепа»-нинг шундай тагида, қалин қайрағочлар билан ўралган қишлоқ қабристонининг ёнида эди.

У маҳалда Қаландар энди ўн олтига кириб, айни кучга тўлган, қўшни қизларнинг дилига чўғ солиб юрган хушқомат, норғул йигит эди. Отаси ўша куни туякашлар билан Ясси бозорига майда-чуйда олиб кетган эди. Қаландар қора қашқа йўрғасини четан араваларига қўшиб, онаси, синглиси ва яна бир гуруҳ қўшни қизларни боғларига ўзи олиб чиқди. Кўйлагининг энг-ларини билагигача шимариб, қора тепчима дўпписини чаккасига қўндириб олган Қаландар, очиқ кўксини шабадага тутиб, тол хипчинини ўйнатиб бораркан, на-зарида гўё аравада эмас, қанот боғлаб осмонда учиб

кетаётгандай туюларди. Чунки аравада, синглисини қуршаб олган дугоналари орасида, кўпдан бери унинг юрагига чўғ солиб юрган ўн олти яшар бир қиз ҳам бор эди... Бошига гулдор қизиж дурра ўраган, эгнига бўздан бўлса ҳам, ўзига ярашган қизил кўйлак кийган бу қиз, Қаландар қараганда, катта-катта ҳуркак кўзаларини қаёққа яширишини билмай, «лов» этиб ёниб кетар, ёнидаги дугоналари эса қийқириб кулишиб, бечорани баттар уялтиришар эди.

Аравалар боғларга етиши билан қиз-келиндяклар садафдай сочилиб кетишди... Қалин ўрикзор ва шафтолизорлар орасида қизларнинг кўк, қизил, сариқ рўмоллари лип-лип учарди. Қаландарнинг назарида булар қизлар эмас, кўкатлар орасига сочилган лолақиз-ғалдоқлар, дарахт шоҳларида учиб-қўниб юрган митти капалаклар эди... У кун бўйи гўё туш кўраётгандай ҳаёлий бир ҳолатда юрди. У гоҳ қиз-келиндякларга ўчоқ қуриб берар, гоҳ сув ташир, гоҳ ўрикка чиқиб, довучча отаркан, қиз-келиндяклар орасида фақат қўпни қизни кўрар, улкан боғда ундан бошқа ҳеч ким йўқдай туюлар эди. Қиз ҳам дам-бадам унга мурожаат қилар, гоҳ ўтин ёриб беришини, гоҳ сойдан сув келтиришини илтимос қилар, гоҳ нозланиб, ўрик шоҳларини эгиб беришини сўрар, лекин Қаландар сал дадилроқ ҳаракат қилса, ўзини чакалакзорларга уриб, кийикдай тутқич бермас эди...

Қисқагина баҳор куни гўё ширин тушдай бир лаҳзада ўтди-кетди. Кечқурун товоқларига ялпиз сомса, рўмолчаларига довучча тугиб, қулоқларига бинафша ранг нохатак, чучмўма ва бўтакўзлар тақиб олган қиз-келиндяклар яна араваларга чиқишди. Қир ёнбағрида кўклам шабадасидай ёқимтой лапарлар, ҳазин ёр-ёрлар янгради. Лекин аравалар биринчи боғлардан чиқиб, ҳали сойга етмаган ҳам эдики, орқадаги «Қоровултепа» томондан «Қоч, ҳа, қоч! Ёв келди, ёв!» деган қичқириқлар эшитилди-ю, кўп ўтмай, ер-кўкни от тўёқларининг дупури тутди.

Қаландар қора қашқа йўрғасини аёвсиз қамчилаб, аравани тарақлатиб бораркан, бир зум ўгирилиб қаради. «Қоровултепа»да кўринган юз чоғлиқ отлиқлар қилич ва чўқморларини бошлари узра ўйнатиб, аллақандай совуқ қийқириқ билан қора бўрондай бостириб келарди. У ер-бу ерда ёвга қарши от чоптириб бораёт-

ган қишлоқ йигитлари кўринар, лекин улар жуда оз эди. Қир бағрини хотин-халажнинг фарёди, ёш болаларнинг йиғиси тутди...

Қаландар жон ҳолатда атрофига аланглади. Сой бўйига арқонлаб қўйилган ва жанг нафасини сезиб, срдепсиниб кишнаётган кимнингдир арғумоғини кўрдида, йўрғанинг жиловини синглисига тутқазиб, аравадан сакраб тушди. Бетоқат юлқинган арғумоқни нўхталаб сапчиб минди, аравани гир айланиб, чўқморини олди ва энасининг фарёдига қулоқ солмай орқага ёв томонга от солдириб кетди. -

Боғлар орасидан шўнғиб чиққан, устларига қора жун чакмон, бошларига қора кигиз телпак кийган ўн чоғлик саҳройи, «Ёв қочди, ҳо, ёв қочди!» деган қийқириқ билан тўғри унга томон бостириб келарди...

Қаландар зорли кишнаган арғумоғини ёв тўдасига соларкан, рапидадай кенг юзи ваҳимали бужмайган, оғзи қийқириқдан бир томонга қийшайиб кетган биринчи отлиқни мўлжалга олди. Отлар тўқнашиб осмонга сапчиганда қўлидаги чўқморини даст кўтариб ялпоқ юзли саҳройининг бошига зарб билан туширди-ю, эгардан қалпоқдай учириб юборди. Қаландар кетма-кет етиб келган иккинчи отлиқни ҳам чапақайлаб уриб йиқитди, лекин қуюндай ёпирилиб келган ўн чоғлиқ суворий унинг арғумоғини суриб кетди, ўзи эса бошига тушган сўйилнинг зарбидан кўзларидан юлдузлар чақнаб, ағдарилиб тушди. Отдан йиқилаётганда сўнг бор кўргани синглисининг катта очилган кўзлари-ю, қўшни қизни отига улоқдай ўнгариб олган қора чакмонли қалмоқ башара саҳройи бўлди... У қандай омон қолганини билмайди. Чамаси эгардан учиб кетганида ёв уни ўлдига чиқариб, устидан от чоптириб ўтиб кетди... Водариғ! Нечун ўша машъум жангда омон қолди? Бу дарбадарлик, бу кўргиликлардан эзилиб, мусофирликда хор бўлиб юргунча ўша жангжадалда ўлиб кетса бўлмасмиди?

Бу қирғиндан кейин бир ҳафта ўтар-ўтмас, сал ўзига келган Қаландар юз чоғлиқ қишлоқ ёш-яланглари билан ёв устига отланди. Яссидан қуйироқда, даштда, беомон жанг бўлди. Қарноқ йигитлари арслондай олишди, лекин ғанимлар кўплик қилди. Гўё бутун саҳро қарноқликларга қарши отлангандай, тўп-тўп бўлиб ёпирилиб келаверди. Бу жангда Қаландарнинг

қиблагоҳи ҳалок бўлди. Унинг ўзи ҳам биқинидан ўқ еди. Йигитлар уни қонга беланган ҳолда, жанг майдонидан беҳуш олиб чиқишди... Шу-шу, мадад сўраб бу ёққа келди, келди-ю, дарбадар бир мусофир бўлиб қолди. Энди уни бу элда ушлаб турадиган не қолди? Бирдан-бир умиди Хуршида бону бўлса... ҳақ таоло ундан ҳам айирди, умрининг охирида милт этган бу нур, бу бевафо дунёда ялт этган ўша ёлғиз юлдузни ҳам кўп кўрди. Ҳа, у энди кетмоғи лозим. На ўзига, на элга нафи тегди, энди ақалли қиблагоҳи билан волидаи меҳрибонининг қабрига шам ёқсин, тирикликлариди фарзандлик бурчини ўтай олмади, лоақал ўлганларида руҳларини шод этсин...

Эрталаб нонушта маҳалида Қаландар устага ёрилди, кўнглидаги бор дардини айтди.

Уста Темур Самарқандий қўй терисидан тикилган ағдарма телпагини тўғрилаб, наякидан сарғайиб кетган соқол-мўйловларини тутамлаб, узоқ сукутга толди. Тепадаги туйнукдан қуйилиб турган бир ҳовучгина шуълада унинг қора қурум босган серажин юзи, жимир-жимир терлаган ялтироқ пешанаси, қимтилган лабларида теран бир маҳзунлик акс этарди.

— Болам Қаландар, — деди уста ниҳоят. — Сен бу ғариб кулбамга кириб келганингда, фақир теримга сиғмай суюнган эдим. Ўғлим йўқ эди, худо мен ғариби нотавонга ҳам фарзанд ато қилди, ўлсам қабримга шам ёқиб, қуръон ўқийдурган бир зурриёт инъом этди, деб суюнган эдим. Не дейман, зорим бор, зўрим йўқ, ўғлим.

Устанинг чеҳрасидаги маҳаунлик, овозидаги дард Қаландарнинг юрагига наштадек санчилди. У нима дейишини билмай:

— Отахон, — деди ер чизиб. — Иншооллоҳ, қабрингиз шамсиз, руҳингиз дуосиз қолмас. Доруссалтанада сизни билмаган, сиз табаррук зотни иззату икром қилмаган бир бандаи мўъмин йўқдур. Бир ёқда қосиблар, бир ёқда шогирдларингиз Қалқонбек билан Босқонбек, бир ёқда мавлоно Али Қушчи...

— Оллога шукур, ўғлим, — деди уста унинг оғзидан сўзини олиб. — Бу гапни айтишдан мурод — сени ниятингдан қайтармоқ эмас, меҳрим-муруватимни изҳор қилмоқ эди, холос. Уста Темур Самарқандий мусофирлик нелигини билади, болам... Бировнинг юр-

тида султон бўлгунча, ўз юртингда ултон бўл, дерлар. Қаъда қаримайдур. Ўз элиннга бориб ота-энанг мозорини тавоф қилиб, руқларини шод этмоқни ният қилибсен, илоҳим ниятиннга ет, ўғлим. Лекин йўлинг олис, сафаринг хатарли, болам. Не керак? Бу ғариб кулбада не бор — тилаганингни ол, болам! Мавлоно Али Қушчига айт — тилладан берсин...

— Йўқ, отахон, мендай бир гадога тилла не керак? Ўзингиз айтар эдингиз: девонанинг ишини худо ўнглаз деб. Бир-икки кунлик нон-туз бўлса бас, йўлда не кўп, эл кўп, юрт кўп... Мавлоно Али Қушчи билан албатта видолашамен, аммо тилла керак эмасдур, отахон...

Уста Темур Самарқандий катта қоқсуяк кафтини унинг тиззасига қўйиб маъюс кулди.

— Эвоҳ, ёшлик қиласен, болам. Сен кўп дилинг пок йигитсен, биламен. Ва лекин бу осий бандалар шу иблис маъданни деб, бир-бирининг бошини еса, фисқи фасод қилиб, бир-бирига чоҳ кавласа не чора? Бу сариқ маъдан бирда кишига офат келтирса, бирда иззату икром келтиради. Қари билганини пари билмас, сўзимга инон, болам: йигит кишига гоҳо бойлик ҳам керак бўлади... Бас! Сен уялсанг, ўзим айтамен, Алига.

Қаландар кун бўйи йўл ҳозирлигини кўрди. Уста Темур Самарқандий қаёққадир кетиб, қўй жунидан тўқилган иссиқ чакмон билан қўй терисидан тикилган ўзиникидай қора телпак топиб келди, ўзи ясаган пўлат ханжарини инъом қилди. Қаландар Қарноқий хуржуннинг бир кўзига нон, туз, қалампир, талқон, иккинчи кўзига кийим-кечак ва оғир йўлда керак бўладиган майда-чуйда буюмлар — қумғон, пиёла, қошиқ, товоқ солиб тахт қилиб қўйди.

Маслаҳат билан у тунда, ғор теварагида ивирсиб юрган турқи таровати совуқ ғаламислар йўқолиб, кўчалар тинчиганда ғордан чиқиб, расадхонага борадиган бўлди. Лаҳим орқали расадхонага кириб Али Қушчи билан видолашадиган, сўнг Қалқонбек билан Босқонбек шай қилиб турадиган отга миниб, йўлга чиқадиган бўлди. Лекин негадир алламаҳалгача ғор теварагида қаланғи-қасанғиларнинг шарпаси тинмади. Ниҳоят, вақт тун ярмидан ошганда тинчигандай бўлди-ю, Қаландар чакмонини кийиб, белини боғлади.

Мойчироқ шуъласида уста Темур Самарқандий Қаландарни бағрига босиб, кўзига ёш олиб хайрлашди, пешанасидан ўпиб, оқ йўл тилади. Лекин худди шу маҳал, уста кетмондай кафтларини очиб, оқ фотиҳа бераётганида, ногаҳон эшик тақиллаб қолди. Қаландар дарҳол ўзини панага тортди. Уста эса қўлига мойчироқ олиб, эшик томон кетди.

— Ким бу, қора тунда уйқу бермай, дайдиб юрган?

Ташқаридан ингичка ҳаяжонли овоз эшитилди:

— Маъзур кўргайсиз, уста, бу—мен, Мирам Чалабиймен...

— Не дединг? Қайси Мирам?

Қаландар елкасидаги хуржунини ерга ташлаб, устанинг орқасидан қоронғи йўлкага шўнғиди.

— Отахон! Мавлононинг шогирди бу! Ижозат беринг—эшикни очай!

Мирам Чалабий ғорга кирди-ю, юришга чамаси келмагандай, деворга суяниб қолди. Мойчироқнинг хира шуъласида яланг оёқ, яланг бош Мирам, мажнунсифат бир девонага ўхшар, ўзиям совуқданми, қўрқувданми дир-дир титрар, тиши тишига тегмай шақиллар эди.

— Не бўлди? Сўзла, иним!— деди Қаландар, юраги мудҳиш бир туйғудан музлаб.

— Устод... устодни зиндонга солдилар.

— Қачон?

— Кеча хуфтонда. Шоми ғарибонда беш-олти нафар ясовул расадхонага бостириб кирди, ҳамма ёқни остин-устин қилиб, ахийри олдиларига солиб олиб кетди...

— Кеча олиб кетса... нечук тунда келмадинг? Нечук дарҳол хабар бермадинг?

— Сабаби...— Мирам Чалабий гапиролмай қуруқшаган лабларини ялади.— Сабаби момом... Тиллабиби бор эдилар. У киши йиғлайвериб эсимни олдилар.

— О, бечора!— деди уста.— Қайси зиндонга солмишлар? Хабар топдингму?

— Топдим. Кўксарой зиндони!..

— Ё раббий!— устанинг қўлидаги мойчироқ қалтираб кетди.

Қаландар Қарноқий забардаст қомати билан тор йўлкани қоядай тўсиб турар, унинг ҳуши бошидан

учиб, хаёллари тўзғиб кетган, фақат кўнглининг бир четида бир ҳафтадан бери тузган режалари, уйқусиз тунларда қилган орзу-умидлари—ҳаммаси ипи узилган маржондай сочилиб кетганини, энди ҳеч қачон кетолмаслигини, то устоднинг тақдири бир ёқли бўлмагунча, бу юртдан жилолмаслигини тушунди, назарида, сўнгги пайтларда кўп эслаган синглиси ҳам ўз энаси эмас, гўё Тиллабиби тўғрисида қайғуриб йиғлагандай туюлди.

— Ясовулларнинг қидиргани не? Китобларму?

— Китоблар,— деди Мирам Чалабий.— Тагин олтин қидирмишлар. Расадхонада олтин бор эмиш. Астафирулло!..

«Мавлоно Муҳиддин!— деди Қаландар кўнглида.— Мавлоно Муҳиддин сирни очган! Мавлоно эмас, малъун айғоқчи! Аллома эмас, риёкор жосус!..»

У кўзини юмиб деворга суянди.— Не қилмоқ керак? Бу ерда қолганда унинг қўлидан не келади? Устодга ёрдам бера оладими, йўқми? Аммо... ёрдам беролмайман, деб устодни, қаноти қайрилган қушчадай эшикда қалтираб турган бу ёш талабани, лол бўлиб қолган бу кекса устани аросатда қолдириб кетмоқ виждондан бўлурми? Одамийликка кирурми?

— Болам Қаландар,— деди уста.— Муллавачча совуқда дилдираб қолибди, бир пиёла иссиқ сув бер бунга, болам!..

«Мавлоно Муҳиддиннинг уйига бормоқ керак! Бориб ёқасидан гип бўғмоқ керак! Ё сўзидан қайтсин, ё...»

— Ҳа, ҳа, тўрга ўтинг, мулла,— деди Қаландар. У тисарилиб Мирам Чалабийга йўл берди. Чўғдай қизиган миясида эса хаёллар қуюндай чарх урар, бир-биридан дадил, мардона режалар қуйилиб келмоқда эди. «Боғ томонда эшик бор! Сўнгги марта Хуршида бону билан учрашишга аҳдлашганида Қаландар боққа кириб, бону ётадиган уйнинг кичкинагина даричасини қоққанда, ул гулрухсор шу эшикдан чиқиб келган эди. Боғ томондаги шу эшикдан кира олса бас — мавлононинг меҳмонхонасига ўтиб олиш осон. Меҳмонхонага кириб, мавлонога юзма-юз келса бас—унга не дейишини ўзи билади. Ҳа, дарҳол бормоқ керак, фурсатни бой бермай, мавлонони гиппа бўғмоқ, уни бу йўлдан қайтармоқ лозим, билъакс, устоднинг ҳаёти...»

Уйнинг тўрида қизил Самарқанд бахмалига зар тикиб ўтирган Хуршида бону ҳовлида шип-шип оёқ товушини эшитиб, бошини кўтарди. Йўқ, бу дадасининг занфгина одимлашига ўхшамас, кавушнинг асабий «дук-дук»ига, асонинг «тақ-тақ»и қўшилар, бу — бобоси Салоҳиддин заргар эди. Боя хуфтонда тўрт нафар отлиқ навкар келиб, отасини олиб кетгандан бери бобоси бир лаҳза ўтирмади. Асоси билан ерни қаттиқ тақиллатиб, кавушини дук-дук босиб кўчага чиқади-киради, чиқади-киради... Бобоси ҳар чиқиб-кирганида бонунинг юраги увишиб, игна тутган нозик бармоқлари титраб кетади; боя қоронғида тўфондай ёпирилиб кирган ясовуллар кўз олдига келиб, ўтирган жойида карахт бўлиб қолади. Ҳар сафар ясовулларнинг дағал овозларини, нағал қоқилган этикларнинг бетакаллуф гурсиллашини, айниқса қўрқувдан икки букилиб, титраб-қақшаб қолган отасининг дир-дир титрашини эсласа ёдига шу йил кўкламда содир бўлган бошқа бир мудҳиш воқеа тушиб, юраги ўйнаб кетади...

Тўй бўлганига уч ойдан ошган, Қаландардан тасом умидини узган Хуршида бону, тақдирга тан бериб, ўз мирзасига ўргана бошлаган пайтлар эди. Бир кун кечқурун Кўксарой девонида хизмат қилган ёш мирза уйга ранги ўчиб, алланимадан васвасага тушиб кириб келди. Хуршида бону худди шу бугунгидай ўз хонасида зар тикиб, хаёлга чўмиб ўтирарди. Эшикда қалтироқ босиб турган мирзани кўриб, юраги музлаб кетди. Мирза секин юриб келиб, уни қўлидан ушлаб ўрнидан турғазди-да, юзига узоқ тикилди. Мирзанинг бежо кўзларида ҳам қўрқув, ҳам унсиз изтироб, ҳам аллақандай шафқатсиз бир нарса бор эди. Уни биринчи бор бу ҳолатда кўрган Хуршида бону беихтиёр орқасига тисарилиб: «Сизга не бўлди, мирзам?» — деди. Мирза жавоб бермай, уни нозик белидан қучиб ўзига тортди-ю, лабларидан, юзидан, кўзларидан ўпа бошлади. Унинг бўсасида эҳтирос эмас, кишини чўчитади-ган телбаларча бир нарса бор эди. Ниҳоят у ўпишдан тўхтаб:

— Дарҳол кийим-кечагингни йиғиштир! — деди қалтираб. — Зеб-зийнатларингни қутига сол! Иссиғроқ кийин! Ҳозир узоқ сафарга чиқурмиз. Тезроқ бўл!

Тезроқ! — Мирза шундай деди-да, югурганича хонадан чиқиб кетди.

Хуршида бону юрагини чулғаб олган совуқ шубҳа ва қўрқувдан гарангсиб, дам зеб-зийнатлар тўла қўтичаларига, дам кийим-кечаклар солинган сандиқларга югурди. Ниҳоят, хиёл ҳушини йиғиб, ичидан олмахон мўйнаси қопланган қора мовут камзулини, оёғига кобулий этикчасини кийди, бошига оқ туянинг жунидан тўқилган иссиқ рўмолини ўради, зеб-зийнатларини тилла қутичага солиб, дарича ёнига борди.

Ҳовлида югур-югур бошланган, шивир-шивир овозлар эшитилар, эшиклар шарақ-шуруқ очилиб-ёпилар эди. Қош қорайиб қолган, яқиндаги масжиддан азон айтган муаззиннинг мунгли нидога ўхшаш овози қулоққа чалинар, лекин ҳовли ва уйлар зим-зиё, ҳеч қарда милт этган чироқ йўқ, фақат кашта тикиш учун шам ёққан Хуршида бонунинг хонасигина ёруғ эди.

Сал ўтмай мирза қайтиб кирди. У бошига тулки тумоқ, эғнига пўстин кийиб, белидаги кумуш камарига қилич тақиб олган эди. У Хуршида бонунинг янги либосда кўриб, яна боягидай бир дақиқа тикилиб қолди.

Кейин яна боягидай юзларидан, кўзларидан телбаларча ўпаркан:

— Нечук олло сенга бу жамолни бермиш? — деди аламли дард билан. — Нечун мен ғарибни сеҳрингга банди қилмиш? Йиғиштирилиб бўлдингму? Зеб-зийнатларни олдингму? Юр, отлар тайёр... — мирза гапини тугатмай, тўсатдан қулоғини динг қилганича қотиб қолди. Ташқи ҳовлида қандайдир тўполон бошланган, от туёқларининг дупури, қиличларнинг шарақ-шуруғи эшитилар эди. Меҳмонхонада кимдир дод солиб уввос тортди, заифалар қий-чув кўтарди... Бу қий-чувдан ҳушёр тортган мирза эшикка отилди, ўзига бўйсунмаган қалтироқ қўллари билан зулфинларни солишга уринди. Лекин шу маҳал, ҳовлида нағал қоқилган этикларнинг сескантирувчи гурсиллаши эшитилди. Зум ўтмай, кимдир эшикни шитоб билан тепди. Узилиб кетган эшик зулфини беҳуш турган Хуршида бонунинг қулоғи остидан ўтиб, токчага бориб тушди-ю, кумуш баркашларни даранглатиб юборди.

Мирза жонҳолатда қилични яланғочлаб қора тўфондай ёпирилиб кириб келаётган навкарларга ташланди. Лекин ёпирилиб кирган навкарларнинг бир

қисми уни чалиб қулатиб, устига чиқиб олишди, бир қисми Хуршида бонуга ташланишди. Кимдир унинг бошига қора мато ташлаб, бўғиб олди, кимдир даст кўтарди... Хуршида бону навкарлар қўлида қушдай питирлаб, бошидаги қора матони юлқилаб очаркан, ерда бўғизланган қўйдай талпинаётган мирзани кўрди. Навкарлардан бири уни аёвсиз тепкилар, яна бири қўлларини орқасига қайириб, чилвир билан боғлар эди...

Хуршида бону Кўксаройда ҳушига келди. У шифти қуббасимон чароғон хонада, қалин ипак кўрпалар устида ётар, бўйинлари ва қўлларидаги қат-қат зебзийнатларини нафис жаранглашиб югуришиб юрган ёш канизлар унинг бурнига биллур шишачаларни тутишиб, аллақандай ўткир ва хушбўй дориларни ҳидлатишар, пешанасига, ёноқларига атиргул сувларини суртишарди. Сал ўтмай, ҳарам бекаси кириб зўрлаб оғзига қуйгандай қилиб бир пиёла шароб ичирди-да, ҳаммомга олиб кетди. Кейин олдига шаҳзода кирди...

Хуршида бону шаҳзоданинг сарак-сарак қилган боши, шаҳват билан ёнган кўзлари, негадир дир-дир титраган узун нимжон гавдаси эсига тушди-ю, тирноқларигача зирқираб кетди...

Ажаб! Боққа қараган дарича тиқирлагандай бўлдимизми? — Хуршида бону кўйлагининг ёқасини ушлаганича бўйи баравариддаги тош панжарали даричага тикилиб қолди. Аксига олиб, энагаси ҳам ухлаб қолган эди. Бечора кампир, дадасининг қайтишини пойлай-пойлай ҳозиргина боши ёстиққа теккан эди, дарҳол пинакка кетди... Бону ёш боладай гужанак бўлиб ётган энагасига қўрқибгина кўз ташлади... Ҳў, қўрққанга қўша кўринур дегандек, унга дарича тиқирлагандай туюлгандир... Йўқ, яна тиқирлади. Тўхтаб-тўхтаб уч марта тиқирлади... «Ё парвардигор! Елғиз у, шоир Қаландар Қарноқий мана шундай тўхтаб-тўхтаб уч марта тиқирлатар эди! Хуршида бону ҳаяжондан қимир этолмай, кўзларини катта очганича даричага тикилиб ўтирарди... Наҳот олло гадойи Қаландар бўлса? Уми? Бошқами? Қаландар не қилади келиб? Муддаоси не?.. Хайрият, жимиб қолди. Шамолга ўхшайди... Бону ўша машъум воқеадан бир ҳафта олдин Қаландарни дарвозалари ёнида кўргани эсига тушиб, беихтиёр кўзига ёш олди...

Унинг тўйидан кейин Қаландар тарки дунёликка юз тутганини бону эшитган эди. Лекин уни бу аҳволда кўраман деб, бошида эски кулоҳ, эғнида жулдур жанда, соч-соқоли ўсиб кетган бир девона қиёфасида кўраман деб, ўйламаган эди. Шунинг учунми, «мирзам!» деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Хайрият, кўрган туши эсига тушиб, мирзадан девонага хайри эҳсон беришини сўради-ю, бек ҳеч нарсани сезмади, олтин тангани Қаландарнинг оёқлари остига даранглашиб ташлади-да, ҳовлига кириб кетди...

Ўша кечаси мирзанинг бетоқат бўсалари, эҳтиросли қучишлари мисоли оғу бўлиб туюлди бонуга. Ўзи-ям, мирза ухлагач, тонг отгунча йиғлаб чиқди. Бир зум кўзини юмса нигоҳи олдида Қаландарнинг қиёфаси, «мирзам» деганида чарақлаб кетган кўзлари намоён бўларди-ю, эсига бурунги шоир Қаландар тушар, шу уй, шу меҳмонхонада бир-бирларига шеърлар ўқиб ўтган масъуд дамлар хаёлида жонланиб, тинган кўз ёшлари қайта тирқираб оқарди... Ё раб! Дарича яна тақирлади! Бир... икки, уч... тўхтаб-тўхтаб уч марта тиқирлади!..

Хуршида бону юраги гурс-гурс уриб, энагасига қаради... Шоир Қаландар Қарноқий унга ошиқ бўлиб, дарича чертиб келиб юрган маҳалда аввал ҳамиша энагаси чиқиб хабар олар, шундан кейингина бону чиқарди... Ана, яна чертди! Тўхтаб-тўхтаб уч марта чертди...

Хуршида бону шоша-пиша ўрнидан турди, бошига иссиқ тивит рўмолини ўради, мовут камзулини ёпиниб, оёғига бежирим кобулий кавушини илди-да, оёқ учида юриб хонадан чиқди. У ер-бу ерида тош фонуслар милтираган ўрдадай ҳовлидан ўтиб, боғ эшикнинг олдида борганда Хуршида бону нафаси оғзига тиқилиб, яна тўхтади... Шоир Қаландарми, бошқами? Қаландар! Ундан бошқа ким бўлади? Сарой сипоҳлари боғдан келиб, дарича чертиб юрмайди! Бироқ у бўлса... Нечун келди? Муддаоси не?.. Э, парвардигор, ўзинг мадад бергайсен!

Хуршида бону хира шуъла тушиб турган бобосининг даричасига бир қараб қўйди-да, эшик занжирини оҳистагина олди. Япроқлари тўкилиб, ҳувиллаб қолган боғ устида, ариқ бўйида қулоч ёзган кекса ёнғоқ тешасида, гўё масжид гумбазига қадалган кумуш

ҳилолдай бир тилим ой ялтиллаб турар, унинг заиф шуъласида боғ аллақандай ғариб туюлар, яланғоч дарахтлар юпун гадолардай дилдираб қолган эди.

Даричанинг тагида ҳеч ким кўринмади. Хуршида бону дук-дук урган юрагини ҳовучлаганича ёнғоқ томонга юрди. У ерда бир нима чирс этиб сингандай бўлди. Хуршида бону тўхтаб, қоронғига тикилди. Ёнғоқ шохлари орасида бошига кулоҳ кийган барваста бир одамнинг қораси кўринди... Ўша! Шоир Қарноқий!..

Хуршида бону дармонсизланиб ариқ бўйидаги толга суянди. Ёнғоқ тагидаги қора кўлага қалин шохлар орасидан мўралаб, секин шивирлади:

— Энагажон. Қўрқманг, бу—мен, девона Қаландар...

— «Қаландар!..» — Хуршида бону нечундир ўпкаси тўлиб, кўзига ёш олди-ю, тол тагидан чиқди.

— Хуршида бону?.. Сиз... Сизму?

— Ҳа, мен... — Қаландар Қарноқийнинг товушидаги қўрқув ва ҳаяжон Хуршида бонуга хиёл дадиллик берди. У оҳиста юриб, ёнғоққа яқинлашди. У ерда осилиб ётган шохларни журъатсизгина суриб, Қаландарнинг юзига қиё боқди. Қаландар осмондаги ойга тескари тургани учунми, унинг жанда кийган барваста гавдаси, соқол босган юзи қоп-қора ва аллақандай ваҳимали кўринарди. Илгари, бу хонадонга тез-тез келиб юрган маҳалда у қўйдай ювош, қизлардай тортинчоқ кўринар, чеҳраси ҳам бошқача, жуда мулоийм эди. Фақат синовчан қадалган кўзлари қоронғида аллақандай чақнаб турарди...

— Афв этгайсиз, бону,— деди Қаландар,— қиблагоҳингиз... мавлонога бир оғиз сўзим бор. Иложи бўлса йўқлаб берсангиз...

Қаландарнинг товуши нотаниш, бўғиқ эди.

— У киши... уйда йўқдур... — Хуршида бону яна ўпкаси тўлиб, антикиб-антикиб гапирди. — Сипоҳлар келиб, у кишини Кўксаройга олиб кетмишлар...

— Қачон?

— Боя хуфтонда. Тўрт нафар сипоҳ уйимизга бос-тириб кириб, олиб кетмишлар...

— Эй дариғ! — Қаландар беихтиёр бонуга томон бир қадам ташлади.

Ёнғоқ шохлари орасидан қуйилиб турган ой шуъ-

ласида бонунинг чеҳраси ҳеч ўзгармагандай туюлди унга. Ўша, иягига томон ингичкаланиб кетадиган узунчоқ мулойим юз, кенг, силлиқ пешана, гўё уста санъаткор чизгандай қоп-қора қошлар тагида маъсум мўлтираб турган серкиприк кўзлар, ўша, хиёл ҳимарилиб турадиган, учларида чуқурчалари бор латиф лаблар... Фақат жуда озгану, бурунгидан ҳам хипчароқ, нозикроқ кўринади.

Хуршида бону унинг тикилиб қараганини кўриб, кўзларини олиб қочди, беихтиёр қуйилиб келаётган кўз ёшларини яширишга тиришиб, бошини эгди...

«Тоғиб ёлғиз, дилим рози баён этмоққа ожизмен,
Узун тунлар хаёлингда ўтур бедор, билмайсен...»

Қаландарнинг юрагини маъюс куйдай тиниқ бир ҳис чулғаб олди. У илгари, мавлоно Муҳиддиннинг таълимхонасида бону билан ёлғиз учрашган маҳалларида шундай бўлар, ягини кафтларига қўйиб, унинг шеърларига жимгина қулоқ солиб ўтирадиган бу маъсума Қаландарнинг дилида қайноқ эҳтиросдан ҳам нашъали, чексиз бир меҳр уйғотарди... Қаландар кўнгли бир хил бўлиб:

— Қўрқманг, бону, — деди. — Падарингизга шикаст етмас.

— Иншооллоҳ, айтганингиз келсин, — деди Хуршида бону пичирлаб. — Мана, тун яримдан ошди, ҳануз дарак йўқ...

— Қўрқманг, бурни ҳам қонамайди падарингизнинг!

Қаландарнинг овозидаги кинояни сезган бону бошини кўтарди.

— Сиз қайдан биласиз?

— Биламен, бону. Токи... — Қаландар ойдинда жовдираб турган маъсум кўзаларга кўзи тушиб, тилини тишлади. Хаёлидан: «Нега бу бечорага қаҳримни сочамен, унинг гуноҳи не?» деган фикр ўтди. Бечора бону! У худди шу ерда, шу ёнғоқ остида, мана шундай осуда тунда юрак ютиб унинг ёнига чиққан эмасмиди? Шу нозик қадди-қомати, ёшлиги, маъсумлиги ҳолида у билан қочишга журъат қилган эмасмиди? Умрида йўқчилик ва қийинчилик нималигини билмаган қиз, суюкли хонадонини тарк этиб, у билан дарбадар ҳаёт кечиришга, йўқчилик ва қаҳатчиликларга бардош

беришга бел боғлаган эмасмиди? Шунда Қаландар шу маъсума тенги бўлолмай, унинг продасини букиб, ақдидан қайтарган эмасмиди? Энди нега унга зарда қилади? Нега отасининг гуноҳини унинг юзига солиб юрагини тиглайди?

Хуршида бону сабрсизланиб:

— Нечун индамайси! — деб сўради.

— Сабаби... бу сир-асрорни сиз билмаганингиз яхшидур, бону.

— Нега? — Бонунинг овозидаги тараддуд, чехрасидаги тортинчоқ мулойимлик совуқ бир қатъият билан алмашди.

— Негаким, бу сирни айтсам дилингиз оғрийди, бону...

— Дилимни оғритишдан қўрқсангиз нечун сўз очдингиз? Сўз очиб яна нечун яширасиз? Сўзланг! — Хуршида бону иссиқ қўлини Қаландарнинг қўлига қўйди. — Бошимда қилич турса ҳам сўзланг!

Унинг овози нафрат аралаш бўлакча бир алам билан янграб кетди-ю, бунинг сабабига тушунган Қаландар, беихтиёр бошини эгди.

— Кечиргайсиз, бону, фақир сизнинг олдингизда гуноҳкормен...

— Қўйинг! — деди бону пичирлаб. — Барини оллодан кўрдим.

— Биллоҳ, чин сўзим шу! Айб сизда эмас, мавлонода ҳам эмас, каминададур...

— Не чора?..

— Не чора! — Қаландар жандасининг ёқасини юлқиб очди, нафаси етмай бўйнини, жундор кўкрагини ишқади. — Ўша пайтда нечук сўзингизга кирмадим, нечук сиз билан бирга элимга қочмадим, нечук саҳрода ғанимлар қўлида ўлиб кетмадим? Мана, неча ой бўлдиким, шуни ўйлаймен, шу дард юрагимни тиглайди, бону!

Хуршида бону бошини бир томонга эгиб, пастки лабини тишлаб жимгина турарди. Унинг кўнглидаги бояги аламли туғён сўниб, кўзига яна ёш келди. Ўша ёз оқшоми, Қаландарни илк бор девона қиёфасида кўрганида ҳам худди шундай бўлган, дилидаги барча адоват, барча гина-кудуратлари эсидан чиқиб, кечаси билан йиғлаб чиққан эди... Мана энди, унинг дардларини ўз оғзидан эшитиб, яна кўнгли вайрон бўлди,

негадир унинг бир маҳаллар инъом этган шеърдан бир байт эсига тушди:

«Дарди ҳолимдин санам гофил агар огоҳ эсанг,
Ҳеч ғамим йўқ, сен менга гар дилбару дилхоҳ эсанг...»

«Ё раб! Гадолик йўлини ихтиёр этган бу дарвеш эски дардни қўзғаб не қилади? Нечун келди? Мудда-оси не унинг?»

Хуршида бону узуклари ялт-ялт қилган бармоқлари билан киприкларидаги ёшларини артиб, Қаландарга қаради.

— Мендин бир сирни яширмоққа уринасиз.

— Бону...

— Сўзланг! Бошга тушганини кўз кўрар. Қўрқманг!

«Ўзидан хавфсирайди. Энди сўзламасам кўнглига ёмон шубҳа тушади...» Қаландар кўкрагини тўлдириб нафас олди, сўнг:

— Сиз устод Мирзо Улуғбек қатл қилинганидан хабарингиз борму? — деб сўради.

— Ё раб! Қачон?!

— Бир ҳафта бўлди... Не чора, ўз фарзанди шаҳвода Абдуллатиф қатл қилмиш...

— Ё парвардигор! — Хуршида бону кўзларини юмиб лабларини секин пичирлатди. Унинг нигоҳи олдига Кўксарой ҳарамининг серҳашам хонаси, хонага кириб, ҳарир ипак парда орқасида тўхтаган аълоҳазратлари келди, қулоқлари остида унинг аллақандай ғамгин товуши эшитилгандай бўлди: «Бону! Шаҳзода сизни қаттиқ хўрлабдур. Мен уни қаттиқ койидим. Лекин не чора? Бўлар иш бўлибдур. Энди не қиласиз? Ҳарамда қоласизму ё ўз хонадонингизга кетасизму?»

— Онҳазратим ижозат атсалар, кетар эдим...

— Тилагингиз вожиб бўлур. Саройбонга айтамен, шу букун элтиб қўядур. Отангиз билан бобонгизга дуои саломимни етказгайсиз. Онҳазрат шаҳзоданинг бу тубан юмуши учун узр сўрайдур, дегайсиз. Ёшсиз. Олло таоло эмди сизга саодат ато қилгай, қизим!..

Хуршида бону қуруқшаган лабларини ялаб:

— Ё парвардигор! — деб такрорлади. — Фарзанд ўз бузрукворини қатл қилса! Қай кунларга қолдик? Не сафолат, не қабоҳат бу?..

— Ҳа, тенгсиз сафолат, тенгсиз қабоҳат!— деди Қаландар бўғилиб.— Лекин зурриётлари қанчалар разил бўлса, устод шундай пок эди. Фарзандлари бир зулмат бўлса, ул зоти олий мисоли бир офтоб эди. Бу офтобнинг зиёсидин ёлғиз биздай муслимлар эмас, сиздай муслималар ҳам баҳраманд эдингиз...

Хуршида бону «ҳақ сўз» дегандай оҳиста бош ирғади. Қаландар ой шуъласида бош эгиб турган бу маъсум санамга тикилганича бир зум жим қолди. У яна бояғидай сирни очиш-очмаслигини ўйлаб қийналар, очай деса унинг юрагини қоп қилишдан қўрқар, очмай деса... Бону бутун вужуди қулоқ бўлиб кутиб турарди.

— Устод Мирзо Улуғбек қирқ йил шоҳлик қилиб орттирган хазинасини асраб қолмоқ ниятида, бу фожиадан бир ҳафта муқаддам, мавлоно Али Қушчини чақириб, хазинани унга топширган эди...

— Хазина?!

— Илм хазинасини айтамен. Расадхонадаги барча нодир китобларни, барча ноёб қўлёзмаларни айтамен. Бу китоблардан баъзиларини кўргандурсиз, бону?

— Ҳа, ҳа, кўрганман...— Бонунинг эсига лоп этиб отаси берган рисола тушди. Аълоҳазратларининг олис тарих ҳодисаларини ҳикоя қилувчи бу рисоласини бону саргузашт қиссадай қизиқиб ўқиб чиққан, шунинг учун ҳам уни бўлакча бир меҳр билан оққа кўчириб берган эди!..

— Сўзлай беринг!— деди бону шивирлаб.

— Устод бу хазинанинг тақдирини мавлоно Али Қушчига топширган эди. Мавлоно Али Қушчи устоднинг васиятига амал қилиб, эҳтиёт чораларини кўрган эди. Буткул доруссалтанада бу сирдан бор-йўғи уч киши воқиф эди...

— Шулардан бири... қиблагоҳимдур?

— Балли!

— Сиз бу сирни отам ошкор қилмоғидан қўрқасиз?

— Не чора, шубҳа қилмоққа сабаб бордур.

— Йўқ!— Хуршида бону қоронғида кўзлари чарақлаб, Қаландарга тик боқди.— Бузрукворим бу тубанликка бормаиди!

— Иншооллоҳ, айтганингиз келсин. Ва лекин...— Қаландар бонунинг порлаб турган кўзларидан кўзини

олиб қочди.— Ҳар қалай, мавлоно билан бир суҳбатлашмоқ ниятида келдим, бону.

Хуршида бону чуқур тин олиб:

— Сабр қилғайсиз,— деди.— Отахоним билан ўзим сўзлашамен! Агар-чи, сиз айтгандай Кўксаройдан бешикаст қайтса ўзим сўзлашамен.

— Фақир эрта-бурускун келамен,— деди Қаландар ва жавоб кутиб бонуга қаради. Лекин Хуршида бону индамади. У бошидаги оппоқ тивит рўмолининг учини бармоқларига ўраб, кўкдаги ойга тикилиб қолган, лаблари ҳимарилган, мулойим чеҳрасида, бўтанинг кўзаларидай катта-катта кўзаларида чексиз бир мунг акс этиб турарди...

— Келмасам бўлмас. Сабаби... жаннатмакон Мирзо Улуғбек ҳазратларининг ноёб хазинасигина эмас, мавлоно Али Қушчидай илм офтобининг тақдир ҳам бузрукворингизнинг қўлидадур, бону...

— Мен сўзлашамен,— деди Хуршида бону. Лекин унинг овозидаги бояғи қатъият сўнган, бу қатъият тегран бир ўйчанлик билан алмашган эди.

— Ташаккур, бону,— деди Қаландар.

Гап тугаган эди. Лекин Қаландар Қарноқий кетгиси келмас, бошини ҳам қилиб чуқур ўйга чўмиб қолган бу нозик санамга тикилиб, унинг қўлларида ушлаб узоқ тургиси, бағрига босиб юпатгиси, нечундир оёғига тиз чўкиб қайта-қайта кечирим сўрагиси келарди. Лекин узр айтиш ҳам ортиқча, бошқа сўзга ҳам ҳожат қолмаган эди. Буни бону ҳам тушунди чамаси:

— Хайр сизга,— деди эшитилар-эшитилмас.— Омон бўлғайсиз...

— Хайр, бону...— Қаландар оғир хўрсиниб, ёнғоқтагидан чиқди-да, оёқ остидаги хазонларни шатирлатиб, боғ охиридаги жарликка тушиб кетди. Хуршида бону бир-бир босиб орқага қайтди. Боғ эшикка етганда бутун вужуди бўшашиб, эшикка суяниб қолди. Сўнг, негадир бирдан ўпкаси тўлиб, иссиқ пешанасини муздай пахсага қўйиб юм-юм йиғлади...

7

Йўқ, бу Али Қушчи ўйлаган қудуқдай чуқур, мудҳиш зиндон эмас, узунига уч-тўрт, энига икки-икки ярим қадам келадиган зимистон бир унғур эди. Ке-

часи Али Қушчини олиб келиб қамаганларида, бу зим-зиё хона унга чин зиндондай мудҳиш туюлиб, тирноқларигача зирқираб кетган эди. Аста-секин ҳушини йиғиб, қамоқхонани бир айланиб чиқди. Али Қушчи умрида зиндон кўрмаган бўлса ҳам, унинг даҳшатлари тўғрисида бир-биридан ваҳимали кўп гаплар эшитган эди. Ҳар қалай, бу ҳибсхонага шукур қилса бўларди. Ёлғиз бир нарсa ёмон, ҳибсхона сарой отхоналарига ёндош бўлса керак, димоғни ёриб юборгудай қўланса бир ҳид келар, ғадир-будир тош деворлар офтоб ўтказмагани учун жуда совуқ ва зах эди. Лекин не чора? Уни Кўксаройга, илгаригидай Мирзо Улуғбекнинг гулгун зиёфатларига, шоирлар ва фозиллар даврасида ўтадиган дилкаш суҳбатларга эмас, тaмом бошқа жойга, бошқа муддаода олиб келмишлар... Бу мудҳиш, камбар ҳибсхонадан унинг қачон чиқишини, зотан тирик чиқадами, йўқми — буни ёлғиз парвардигори олам билади, холос. Бундан буён унга ёлғиз бир нарсa — сабот керакдур, сабот!..— Али Қушчи ўзини босишга қанча уринмасин, гўё қафасга тушган шердай бетоқат бўлиб, ҳибсхонада гир айланар, қоронғида туртиниб ғадир-будир деворларни, темир қопланган огир эшикни қайта-қайта пайпаслаб кўрарди, гўё нафас етмаётгандай туюлиб бўғилар, тўлганар эди. Гоҳ-гоҳ ҳушига келиб, қадамини секинлаштирар, тор ҳибсхонани оҳиста айланаркан, унинг учун энди биттаю битта чора қолганини, у ҳам бўлса сабру тоқат эканини қайта-қайта кўнглидан кечирар, лекин сал ўтмай бу аҳди эсидан чиқиб, яна тоқатсизлана бошлар эди. Ниҳоят, ҳолдан тойди чамаси, кўз олди қоронғилашиб, бурчакдаги эски бўйрага чордона қуриб ўтирди, ўтиргани ҳамон нечундир эсига анаси тушди.

Кеча кечқурун энаси Тиллабиби яна келган эди. Муштипар кампир! У Оқсаройдан расадхонага нўхат солинган бир лаган палов кўтариб келибди. Али Қушчи, гарчи кампирнинг таомларини яхши кўрса ҳам, унинг тез-тез келишини, келиб ўғлининг дунёдан сўқ-қабoш ўтаётганидан нолиб, кўз ёши қилишларини ёқтирмас эди. Лекин бу сафар эрталабдан нечундир кўнгли ғаш бўлиб, ўзини нохушроқ сезиб ётгани учунми, энасини кўриб суюниб кетди. Мирам Чалабийга айтиб, таңчанинг қўрини янгилашиб, кампирга жой со-

либ берди. Сўнг, учовлон танча атрофига ўтириб, дастурхонни очишди. Зираворлар солиниб, Али Қушчи суйган қора мурч сепилган иссиқ паловнинг хушбўй ҳиди тор ҳужрани тўлдириб юборди. Лекин улар ҳали паловга қўл урмаган ҳам эдиларки, ташқарида аллақандай ғала-ғовур кўтарилиб, хонага уч-тўрт нафар навкар ёпирилиб кирди.

Навкарларни кўрган Али Қушчи билан Мирам Чалабий ўринларидан сакраб туришди. Тиллабиби эса, аввал ўтирган жойида бош сараклаб, беҳуш серрайиб қолди, кейин Али Қушчини олиб чиқиб кетаётганларини кўриб, апил-тапил ўрнидан турди-да, пилдираб келиб, ўғлини бўйнидан қучоқлаб олди...

Энасининг унсиз йиғиси, сўник кўзларидан тирқираб оққан ёш томчилари эсига тушган Али Қушчи вужуд-вужудигача қақшаб секин инграб юборди. У кўзларини юмиб, тишини тишига босиб узоқ ўтирди, сўнг, аста-секин ҳушини йиғиб, ўзини койишга тутинди: нечук тўлғанасен, нечук ёш боладай бесабр-бетоқат бўласен, сенга не бўлди, Али? Ҳақ таолонинг синовларидан, бу мудҳиш ҳибсу зиндонлардан қўрқсанг, нечук устоднинг тилагига ризолик бердинг? Бошда, устод Кўксаройга чақириб, гарданингга бу хатарли юмушни юклаганида... нечук хўп дединг, нечук бир баҳона топиб ўзингни чеккага олмадинг? Ё шаҳзода Абдуллатиф шайх Низомиддин Хомуш янглиғ бидъат ва хурофот маддоҳларининг қўлидаги бир қора чўқмор эканини билмас эдингми? Ўз падари покига қилич кўтарган бу мустабид ҳеч бир кимсага шафқат қилмаслигини, меҳру оқибатдан маҳрум бир маҳлуқ эканини билмас эдингми? Йўқ, билар эдинг! Устоднинг бошида турган қилич сенинг бошингда ҳам ярқираб турганига, устод тожу тахтдан жудо бўлса, сенинг бошингга ҳам кўп савдолар тушишига ақлинг етар эди. Ақлинг етиб туриб, бу хатарли юмушга бел боғлаган эдинг. Илм-маърифат йўлида, бўлғуси авлодларга Улуғбек зиёсидан бир нур қолдирмоқ ниятида бу юмушга ризолик берган эдинг! Бас! Бошда ҳаммасига ақлинг етиб туриб, бу хатарли ишга бел боғлабсен, алҳол нечук титрайсен? Нечун телбаланиб, ўзингни у ёқдан-бу ёққа отасен? Сабру тоқат ўрнига бошингни деворга уриб, фарёд қиласен?— Али Қушчи яна боягидай истеҳзоли кулиб қўйди.— Билиб қўй,

эй, алломаи замон! Бу ҳибсхона, бу мислсиз синов сен учун ҳали бир ҳалводир! Олло билади, бошингда ҳали не савдолар, не синовлар бор? Эҳтимол, устоднинг қутлуг бошини кесган машъум қилич сенинг бошингни ҳам танангдан жудо қилур? Эҳтимол, қолган умринг шу тор, зах зимистон гўрда ўтиб кетар! Эҳтимол, энди ҳеч қачон ўзинг суйган чексиз коинотни, тунларда милт-милт ёнган сирли юлдузларни кўрмас-сен? Уларнинг унсиз розини эшитмас-сен?.. Қариндош-уруғ, ёр-биродарларинг, волидаи меҳрибонинг билан абадул-абад дийдор кўришмас-сен? Сен-ку бошингга тушганини кўрар-сен, етмишдан ошган муштипар занагнинг ҳоли не кечади?

Али Қушчи суяк-суякларигача зирқираб, изтироб ичида ўрнидан туриб кетмоқчи бўлди-ю, яна ўзини босиб, маънос бош тебратди: «—Сабот қилгай-сен, биродари азиз! Ҳибсга тушганингга бир кун ўтмай бундай бетоқат бўлсанг, кейин не қиласан? Бошингга бундан қаттиқ мусибат, бундан ёмон савдолар тушганда ҳолинг не бўлади, азизим? Ё парвардигор! Осий бандангни бу ёлғон дунёдан ўз раҳматингга чорлагай-сен ва лекин юлдузлар тўла коинотни кўрмоқ ва мушоҳада қилмоқ, фалак сирларини идрок этмоқ саодатидан маҳрум қилмагай-сен!»

Расадхонани эслаши билан Али Қушчининг кўзи олдига яна устод келиб, кўнгли хиёл равшан тортиди.

Устод салтанат юмушларидан безган ё кўнгли аллақандай ғам-андуҳга тўлган маҳалда ҳамиша расадхонага келар, қўлига олатларни олиб, фалакка кўз тикиб, тонг оттирар эди. Гоҳида, юлдузларни кузатиб чарчаган ёхуд мутолаадан толиққан пайтларида қўлига суюкли танбурини оларди...

Устод танбур чертишда беназир эди. Шаҳодат бармоғига олтин ноҳин тақиб, кўзларини юмиб, танбурни оҳиста чертганида, кишининг дилини аллақандай тиниқ, куз офтобидай майин бир мунг чулғаб олар, киши нечундир йиғлагиси келар, лекин кўздан оққан бу ёш юракни эзмас, аксинча, бутун андуҳ, бутун дард, бутун ғуборни ювиб кетарди... Ноҳин тақилган бармоқ тагидан оқиб чиқаётган бу ҳазин куй, тасвир этиш қийин бўлган бу теран мунг кишини қандайдир соф-роқ, яхшироқ, меҳрибонроқ бўлишга ундарди...

Устод ўзи ҳам, танбурни чертиб бўлиб, киприкла-

рида милтираган кўз ёшларини артаркан: «— Ғалат нарсда бу куй!— деб қўярди.— Гоҳо бу фоний оламга келганимдан пушаймон бўламен. Умар Хайём ҳазратлари айтгандек, бу дунёга нечун келдим, нечун кетдим, деган хаёлларга бориб, тўлиб кетамен. Ва лекин бир маротаба «Чоргоҳ»ни эшитсам, барча кўҳи ғамдан қутулиб, кеча туғилган гўдакдай мусаффо бўламен. Филҳақиқат; бу дунёга келиб, инсон фарзанди яратган бу бир куйни эшитиб кетмоқ ўзи бир саодат эмасму, ўғлим Али?..»

Не чора? Тенгсиз салоҳият эгаси бўлмиш шундай инсон бу бахти қаро элнинг пешанасига сигмади! Не чора?..

Али Қушчи тагидаги бўйрадан маҳсисининг ичига қандайдир ҳашаротлар гивирлаб кирганини ва дарҳол оёқлари жазиллаб кетганини сезиб, ўрнидан туриб кетди... Ҳибсжонанинг қўланса ҳиди, захлиги ва совуқлиги етмас эдими? Энди бурга-ю, канага ем бўлиш қолдими?

Али Қушчи бир ўйи тонг отди чамалаб, бир ўйи ўзини овутиш умидида, таҳоратга сув сўраб, эшикни қоқди, қеч ким жавоб бермагач, қўлларини тупроққа суртиб, таяммум қилган бўлди-да, чакмонини ёзиб намоз ўқиди. Намоздан кейин яна хаёл денгизига шўнғиди. Қанча фурсат ўтди? Тонг отдими ё унга шундай туюлди? Башарти тонг оттириш шундай қийин бўлса, бир умр ҳибсга маҳкум қилинган мазлумлар қандай бардош қилар экан?..

Вақт ўтмоқдами ё тўхтаб қолдими, билиб бўлмас эди, дақиқалар шундай секин ўтар эдики, назарида, табиатнинг азалий қонуни бузилган, кун чиқиб ботиши, қоронғи тун ёруғ кун, зулмат зиё билан алмашиши тўхтаган, бутун мавжудот ҳаракатсиз жой-жойида қотиб қолган эди. Тун билан куннинг фарқини у фақат бир нарсадан билар, кечаси девор қавакларидан чиқадиган кана ва бургалар кўпаяр, кундузлари негадир камаяр эди. Ҳар куни икки маҳал темир тасмалар қоқилган оғир эшикнинг кафтдеккина даричаси очилиб, қоровул пиёланнинг юзидеккина арпа кулча билан бир чети кемтик сопол косада совуқ сув берарди. Али Қушчи бу сувнинг ярмини ичиб, ярми билан юз-қўлларини ювган бўлар, арпа кулчани учга бўлиб, бир қултум сув билан уч маҳал тановул қиларди.

Ҳибсга тушганининг учинчи ёки тўртинчи куни тун ярмидан ошган эди чамаси, канаю бургалар билан олиша-олиша энди кўзи илинган Али Қушчи эшик зулфинларининг шалдир-шулдурини эшитиб, чўчиб уйғонди. Темир қопланган оғир эшик ёғланмаган гилдиракдай зорли гичирлаб очилди-да, қўлларида машъал ушлаган одамлар кўринди.

Бир неча кундан бери ёруғ кўрмаган Али Қушчи машъалга тоб беролмай кўзини юмди. Кўзини қайта очганида эса, беихтиёр юраги қаприқиб кетди. Бўсағада... лабини қилич кесиб, тиртиқ бўлиб қолган, бир кўзи ғилай кўса ясовул билан (Али Қушчи уни қаердадир кўрган эди) амир Султон Жондор тархон турар, уларнинг орқасида машъал ушлаган икки нафар ясовул кўринарди.

Оёғига қизил сахтиён этик, устига кўк мовут чакмон кийиб, белини кумуш камар билан боғлаган, бошига эса қундуз телпак кийиб, учига қизил попилтириқ тақиб олган (бу попилтириқ амирлик аломати эди) амир Султон Жондор тархон ичкарига кирмоқчи бўлиб бир қадам босди-да, иккиланиб тўхтади. Унинг қалин қошлари остига яширинган сал қисиқ кўзалари Али Қушчига синовчан тикилган, гўё унинг продаси букилганми, йўқми, билмоқчи эди. Ниҳоят, у барваста қаддини оғир тебратиб:

— Мавлоно Алоуддин ибн Муҳаммад Али Қушчи ҳазратлари саломат бўлсинлар!— деб хитоб қилди.

«Киноя қилмоқчи!» — хаёлида деди Али Қушчи. — Беихтиёр устодга хиёнат қилган лашкарбошилар тўғрисидаги мишмишлар эсига тушди. Бундан чиқди, Мирзо Абдуллатиф билан тил бириктириб, устодга чоқ қазиган амирлардан бири шу каззоб Султон Жондор экан-да! Минг ҳийлаю найранглар билан устоднинг камол ишончини қозониб, амирлик лавозимига кўтарилган, катта давлат орттириб, ном чиқарган бу иблис алҳол уни мазах қилармишми? — Али Қушчи шу топда ажал билан ўйнашаётганини билса ҳам, пичингдан ўзини тутолмади:

— Шаҳриёри фалак-иқтидор Мирзо Улуғбек ҳазратларининг ўнг қўли бўлмиш амир Султон Жондор тархон жаноблари бу гулшани фирдавсга хуш кептилар!

Амир Жондорнинг кўзларидаги синовчан ифода сўниб, пешанаси тиришди. У ер остидан ғилай ясовулга бир қараб қўйди. Сўнг, бир қатлаб ичкарига кирди-да, норғул гавдаси билан эшикни тўсиб, қиличининг бандини ушлаб-ушлаб қўйди.

— Мавлоно Али,— деди у қовоғини солиб.— Камина илм-фандан йироқ, қўрс бир навкар эдим. Аммо сиз... сизни ақли зукко аллома деб эҳтиром қилар эдим. Таассуфлар бўлғайким, қаттиқ янглишибмен.

— Хайҳот! Фикримиз бир ердан чиққандур!

— Не фикр?

— Бандан ғофил ҳам сизни раҳматлик устоддан кўп яхшилик кўрган, унинг энг содиқ амирларидан бири деб ўйлаган эдим. Надоматлар бўлғайким, фақир ҳам қаттиқ янглишибмен!

Амир Султон Жондор бир қадам олдинга юрди. Унинг уйқусизликдан киртайиб қолган кўзларида ҳайратга ўхшаш бир нарсa милт этди, лекин иккинчи дақиқада бу ҳайрат сўниб қиличини ярмигача суғуриб олди, кейин негадир қайта «шақ» этиб қинига солди, тақасимон чиройли мўйловининг учлари ғалати дикрайиб, ғилай ясовулга юзланди: «Олиб чиқ!»

У шундай деб бош ирғади-да, шитоб билан юриб ҳибсхонадан чиқди. Ғилай ясовулнинг ишораси билан унинг кетидан Али Қушчи ҳам чиқди.

8

Мирзо Абдуллатиф Али Қушчини ҳибсга олишга фармон берган куниёқ усиз ҳам ёпилган расадхона билан Улуғбек мадрасасининг дарвозаларига қулф уриб, ҳамма толиби илмларни тарқатиб юборишга, илм аҳли устидан эса назорат олиб боришга ҳукм чиқарди. Шаҳзода бу фармонга имзо чекиб, муҳр босаркан, қўли қалтирамади ҳам, зотан, шайх Низомиддин Хомуш келиб кетганидан кейин унинг кўнгли хийла тинчиди. Доруссалтана ва Кўксаройдаги ҳаёт аста-секин ўз изига туша бошлади. Ҳар субҳидам унга юкуниб, арзи эҳтиром қилгани барча зоти шарифлар, аркони ҳарб ва аркони давлат, аъён ва боёнлар, бек ва бекзодалар Кўксаройга ташриф буюришадиган бўлди. Эғниларига лаъл ва дур қадалган зарбоф тўн, авраси кимхоб, тулки ва сувсар пўстин, бошларига қимматба-

ҳо қундуз телпак, тулки тумоқ ва олтин ранг сувсар бўрк кийган бу кибру ҳаво асилзодалар, Мирзо Абдуллатифнинг чиқишини кутиб, саломхонада лашқардай саф тортиб туришадиган, шаҳзода кўринганда эса гўё Мирзо Абдуллатиф эмас, соҳибқирон Амир Темур Кўрагоний тирилиб келгандай, икки букилиб саждага бош эгадиган бўлишди. Улар шаҳзоданинг ҳар бир сўзини жон қулоқлари билан эшитишар, ҳар бир гапини фармони ҳумоюн деб билишар эди. Кеча эрталаб доруссалтана савдогарлари номидан элчи бўлиб, бир гуруҳ савдогарлар юкуниб келишди. Улар қуруқ келишмаган, ўн икки нортуга той-той шойи ва ипак, мовут ва кимхоб матолар, ҳинд чойи ва Чин мамлакатининг биллур идишларини ҳадя қилиб олиб келишган эди. Савдогарлар Абдуллатифга сиҳат-саломатлик, улуг бахт ва шон-шавкат тилаб чиқиб кетишди. Улар чиқиши билан саройбон кириб, таъзим қилди:

— Шоир Мирюсуф Хилватий давлатпаноҳимга изҳори ихлос ниятида ташриф буюрмишлар!

— Шоир Мирюсуф Хилватий?..

Шаҳзода бу шоирнинг номини қаердадир эшитган, ҳатто унинг девонига ҳам кўзи тушган эди, у масжиди жомега шошаётган бўлса ҳам, негадир суюниб кетиб, шоирни таклиф қилди.

Эшикдан бошига гуллик гилам дўппи, эгнига узун банорас тўн кийган юмалоққина бир одам кириб, пойгакка тиз чўкди-да, кафтларини гиламга теккизиб, лабларига қош-кўзларига суртди.

Шоирнинг бу хатти-ҳаракати шундай тез ва кулгили чиқдики, шаҳзода беихтиёр илжайиб, уни курсига таклиф қилди. Лекин Мирюсуф Хилватий кўзларини юмганича лаби-лабига тегмай бидирлай кетди:

— Фақир ҳақир сиздай адолат масканининг шамси зиёси, салтанат тожининг дурри гавҳари, назм илмининг маликул каломи¹ шаънига бир шеър битган эдим, сиздай таъби назм лозим топсангиз ўқиб берсам...

Шаҳзода яна ўзини кулгидан тутолмай:

— Сиздай сўз султони лутфан шеър битибдур, нечун лозим топмасмен?— деди.— Бош устига. Ўрнингиздан туринг, азизим!

¹ М а л и к у л к а л о м — сўз подшоҳи.

Мирюсуф Хилватий банорас тўнининг кенг этаклари орасида оёқлари чалишиб, ўрнидан турди, қўлтигидан ипак матога ўралган бир китобчани олиб очди ва анордай қип-қизил, юм-юмалоқ юзи илҳомдан ловлов ёниб, овози ҳаяжондан титраб, ўқий кетди:

Бобонгиз фатҳ этиб шуҳрат қозонди жумла дунёни,
Бу олам кўрмагай эмди анингдек аоти аълони.
Падари покингиз умрин нури раҳматга тўлдирди,
Олиб шоҳиста отига Хоқони Саид унвони.
Фалак асрорига илкин кўтариб нораво султон,
Фалак қаҳрига учраб ўз бошига солди ғавғони.
Амирул мўъминин тахти узукка мос лаъл янглиғ,
Ярашгай, қутлуг ўлсун, мулки ислом аҳли сарбони...

Охирги мисраларга етганда Хилватийнинг овози ҳаяжондан титраб кетди-ю, кўзларини китобдан узиб, шаҳзодага қўрқибгина қаради. Унинг илҳомдан гулгул ёнган юмалоқ юзида, қўрқув чўккан кўзларида шундай зўр бир илтижо бор эдики, шаҳзода бенхтиёр:
— Тасанно сизга, азизим, тасанно! — деб юборди.

Бўш вақтларида ўзи ҳам шеър машқ қилган ва бутун бир девон битган Мирзо Абдуллатифга Мирюсуф Хилватийнинг шеъри унча маъқул бўлмади. Гарчи сўнгги байти лабида табассум уйғотса ҳам, шаҳзода бундай яланғоч назмни эмас, маъноси пардалироқ нозик шеърларни хуш кўрарди. Лекин... саройга машҳур шоирлар ва фозилларни йиғиб, асъаса-ю дабдабали ҳаёт кечирини ишқида ёнган Мирзо Абдуллатиф учун бу... биринчи қалдирғоч эди. У саройбонни чақириб, Хилватийнинг эғнига зарбоф тўн ёпишни буюрди ва уни ўзи билан масжиди жомага таклиф қилди.

Бугун Мирзо Абдуллатиф шайх Низомиддин Хо-мушининг тилаги билан Бибихоним масжидига лутфан ташриф буюриб, хутба ўқиши лозим эди. Шаҳзода Кўксаройдан биринчи чиқиши эди. Шунинг учунми бошда кўнгли негадир ғаш бўлиб, саройбонга кўпроқ сипоҳ тайин қилишни буюрди. Саройбон эллик нафар суворий тайинлаган экан, бунга сарой маҳрамлари ва девон аҳли қўшилиб, Самарқанд кўчаларидан от чоптириб ўтишганда, гўё катта қўшин бостириб келаёт-

гандай, ҳамма ёқ тасир-тусир бўлиб кетди. Кўчаларда ҳамон одам сийрак эди. Кўксаройдан Бибиҳоним масжидига борадиган катта кўчанинг икки юзидаги дўконларнинг аксарияти берк, фақат кулоллар ва сангтарошлар растасида гур-гур ва тарақ-туруқ овозлар эшитилар, ҳатто гузар ва чорраҳалар ҳам илгаригидай гавжум эмас эди. Бу ҳолат негадир шаҳзоданинг кўнглини хижил қилди, у шаҳар доруғаси Мироншоҳга айтиб, барча савдогар ва дўкондорларга дўконларини очдирмоқни дилига тугиб қўйди. Регистон майдонидан ўтаётганида ҳам шундай бўлди. Аллақандай ҳувиллаб қолган Мирзо Улуғбек мадрасасининг бўм-бўш саҳнига кўзи тушганида, қатл кечаси хуржун кўтариб кирган амир Султон Жондорнинг сирли ишшайиши эсига тушиб эти увишиб кетди... Бу мудҳиш туйғу фақат масжиди жомага яқинлашгандагина хиёл тарқади...

Бибиҳоним масжидининг қўш тавақали залварли дарвозаси олдида уни Шайх Низомиддин Хомуш бошлиқ буткул доруссалтана уламоин забардастлари, шаҳар доруғаси Мироншоҳ бошлиқ аъён ва боёнлари қарши олди.

Масжиднинг сал кам ўн минг намозхон сиғадиган ҳовлиси одамга лиқ-лиқ тўлган эди. Бу ерга барча масжидларнинг имомлари, барча дин пешволари йиғилган эди, бир бурчакда гадолар ва дарвешлар, яна бир бурчакда яқин-атрофдаги бозорлардан кирган фуқаро кўринар, лекин кўпчилик оппоқ салла ўраб, зарбоф ва бахмал тўнлари устидан оқ чакмон ва оқ ридо кийган пешвойи дин ва уламоин киромлар бўлгани учунми, оқ мармар тўшалган кенг ҳовли гўё оқ кўпикка чўмган денгиз сатҳидай тўлқинланиб, ажиб бир манзара касб этган эди. Шайх Низомиддин Хомуш ҳазратлари шаҳзодани қўлтиғидан олиб, саждага бош эгган оқ саллалар олдидан масжиди жоменинг муҳташам пештоқлари тагидаги юксак мармар супага бошлаб борди. Китоб шаклида ясалган мармар курсига зарҳал жилдли «Каломуллои шариф» қўйилган эди. Мирзо Абдуллатиф масжид пештоқлари тагидаги баланд меҳробга чиқиб, хутба ўқиди. У шарияти мустафо, ҳадиси шариф ва қуръони мажиддан ёдга оят ва калималар келтириб ваъз айтганда, динул ислом ғанимларига қатли ом тилаб, эндиликда мулки ислом Мовароуннаҳрда мусулмонобод даврон ва явми сао-

дат¹ бошланганини зикр этганида сал кам ўн минг на-
мозхоннинг «омин ё раббулоламин!» деган жўр хито-
бидан осмон ўпар гумбазлар янграб кетди... Шаҳзода-
дан кейин шайх Низомиддин Хомуш ҳазратлари
хутбаи давлат ўқиб², барча уммати мустафоларнинг
пушти паноҳи, салтанатнинг қиблагоҳи, тождори,
мусулмонон аталмиш шаҳзода ҳақиға узоқ дуо қил-
ди. Яна ўн минг намозхоннинг баравар «илоҳи
омини»дан юксак пештоқлардаги каптарлар «дув»
кўтарилиб, масжиди жоме ларзага келди.

Бу намоздан кейин шаҳзоданинг дилидаги шуб-
ҳалар тўзғиб, кўнгли яна ҳам равшан тортди. Рост,
Балхдан келган хуфиялар нохуш хабар келтиришди.
Ҳирот ҳокими, амакиваччаси Султон Муҳаммад Мир-
зо Улуғбек қатл қилинганини эшитиб, Мовароуннаҳр-
га қўшин тортиб келмоқчи бўлган эмиш. Лекин бир-
ламчи, Мирзо Абдуллатиф унга сулҳ-салоҳ таклиф
этиб, дарҳол бошқа элчи юборди, иккиламчи, Султон
Муҳаммад қиш фаслида юриш қила олмаслигига кў-
зи етар эди. Хуллас, бу жиҳатдан ҳам тинчиди. Фақат
бир нарса уни ҳамон қийнар, кечалари ёпирилиб ке-
ладиган мудҳиш ваҳимадан қутула олмас эди. Кўзи
бир зум илинса бас, гўё хонага биров киргандай: шам-
ширини яланғочлаб тепасида тургандай туюлиб, уйғо-
ниб кетарди. Уйғонгандан кейин эса ҳар бир шарпа-
дан юраги ўйнаб, тонг отгунча мижжа қоқмай юриб
чиқарди. Шундай пайтларда хаёлини бири биридан
совуқ, бири биридан мудҳиш ўй-фикрлар чулғаб олар,
доруссалтанада унга қарши фитна уюштирилаётган-
дай, бу фитнанинг тепасида ўз жигарбандлари Мирзо
Абдулла билан Абусаид Мирзо тургандай туюлар, на-
зарида, фитначилар бу икки шаҳзодани ҳибсдан озод
қилиб қочириб юборгандай бўларди-ю, кечалари улар
ётган зиндон ва ертўлаларни айланиб келгиси келар,
фақат саройдан чиқишга журъат этолмас эди. Эрталаб
эса, саломга келган амирларнинг кўзларига қадалиб
қадалиб қарар, кимки кўзини олиб қочса, унга нис-
батан кўнглида ёмон бир шубҳа уйғонарди. Сарой
маҳрамлари, ҳатто балхлик мулозимларидан икки

¹ Яъни саодат — саодатли кунлар.

² Хутбаи давлат ўқимоқ — ҳукмронлиқни аълон қилмоқ.

киши хилватда суҳбатлашиб турганини кўрса юраги орқасига тортиб кетар, назарида, уларнинг шивир-шивирлари бежиз эмасдай, гўё унга қарши ифво қилишаётгандай бўларди.

Аксига олиб, боя намози жумадан қайтаётганларида шайх Низомиддин Хомуш яна мавлоно Али Қушчидан сўз очиб, хиёл тинчиган кўнглига қайта гулу солди: бир қанча алломаи бетаҳоратларнинг номи ва хорижий бединлар юртидан келтирилган, китоблар рўйхатини тутқазиб, эҳтиёт бўлмоқ кераклигини, зеро салтанат осойишталигини бузадиганлар шу бетавфиқлар эканини уқтирди, фитна ҳам, мўъмин-мусулмонларни йўлдан урувчи риндона кайфиятлар ҳам шулардан келишини қайта-қайта таъкидлади.

«Фитна» сўзини эшитган шаҳзода титраб кетди. У саройга қайтган заҳотиёқ Али Қушчинини чақиртириб сўроққа тутмоқчи бўлди-ю, тунда ксладиган уйқусизлик балосини ўйлаб, бу юмушини кечасига қолдирди. Мана ҳозир, девонбеги келтирган барча мухобаран дигарларга¹ имзо чекиб бўлиб, унга ижозат берди-да, амир Султон Жондорни Али Қушчига юборди. Ўзи эса тахтга ўтириб хаёлга толди.

Ажабо: бу учрашув уни негадир қаттиқ ҳаяжонлантирар, ҳатто чўчитар эди.

Мирзо Абдуллатиф мавлоно Али Қушчинини бир неча бор кўрган эди. Ҳиротдан Мовароуннаҳрга келиб, отаси Мирзо Улуғбек билан овга чиққан пайтларида, Кўксарой ва «Воғи майдон»да берилган эиёфатлар чоғида кўрган, ҳатто отаси иккисининг фалакиёт сирлари тўғрисида қилган суҳбатларини ҳам эшитган эди. Эсида бор, бу учрашувларда шаҳзодани бир нарсга ҳайратга солган, у ҳам бўлса Али Қушчинининг чеҳрасидаги қатъият ва аллақандай кишини ўзига асир қилувчи салоҳият эди. Қорачадан келган бу новча, қотма одамнинг жуссасидан куч ёғилиб турар, кенг пешанаси, ўткир кўзларида чуқур заковат акс этар, қийғир бурунли узунчоқ юзида бўлакча бир шиддат, мардлик, бир сўзли одамлардагина бўладиган зўр иқтидор сезилиб турарди.

Шаҳзода бу одамга қизиқиб қолиб, ўша маҳалдаёқ унинг коинот сирларига, илми риёзиёт ва ҳандасанинг

¹ Мухобаран дигар — кечки ёзишмалар.

мураккаб масалаларига бағишланган рисоаларини топдириб ўқиб чиққан, ўқиб чиқиб, унинг дақиқ фанлар борасидаги заковатига, илмининг ўткирлигига, салоҳиятига дилида таҳсинлар айтган эди. Ҳа, шайхнинг сўзида жон бор, Мирзо Улуғбек ўз бисотидаги бойлиги ва йиққан куфр китобларини яширмоққа жазм этган экан, Али Қушчидан ишончлироқ бир кимсани тополмас эди.

Шаҳзода ҳозир Мовароуннаҳрдан Хуросонгача донғи кетган, Мирзо Улуғбекнинг ўнг қўли ҳисобланган бу одам билан юзма-юз келади, юлдузлар сирини, демаким, осий бандалар муқаддаротини¹ билган алломи мунажжим билан мунозара қилади. Йўқ, мунозара эмас, уни сўроққа тутмоғи, йўқолган тиллаларни, макруҳ китобларни топтирмоғи керак... Шаҳзода бунни ўйлаганда яна Али Қушчининг шиддатли чеҳраси, қаҳр билан чақнаб турган ўтли нигоҳи, мардонатор қиёфаси эсига тушди-ю, бир ўйида амир Жондорни қайтаргиси, мавлонони сўроқ қилишни унинг ўзига юклагиси келди. Лекин ажабо: шайх ҳазратлари Али Қушчи тўғрисида сўзлагандан бери бу одам унинг хаёлидан чиқмай қолди, уни кўргиси, у билан баҳс қилгиси, унинг ўйларини билгиси келар эди. Мана ҳозир ҳам, хаёлига галати бир фикр келиб, ўрнидан туриб кетди. Башарти Али Қушчи яхшилиқ билан ўз гуноҳига иқрор бўлиб, олтин ва жавоҳирларни қайтарса, куфр китоблар яширинган жойни кўрсатса, уни девонга олса бўлмасми? Мағрибдан машриққача донг чиқарган бу мунажжим саройда, шаҳзоданинг ёнида бўлса ёмон бўладими? Даҳрий шоҳнинг энг салоҳиятли шогирди ва маслаҳатгўйи ҳисобланмиш бу алломи замон Кўксаройда, шаҳзоданинг муқарраблари қаторида қўл қовуштириб турса... шу билан барча фисқи фасод гаплар, қабиҳ мишмишларга чек қўйилмасми?.. Али Қушчи келса, Мирзо Улуғбекнинг бошқа шогирдлари, машҳур шоирлар, муаррихлар, барча илм аҳли саройга келмасми?.. Букун шоирлардан бири ўз изми ихтиёри билан кириб келди, лекин шаҳзода Мирюсуф Хилватийдай сертакаллуф, аммо тўпори шоирларни эмас, Али Қушчидай донғи оламга кетган алломи давронларни тиз чўктиргиси келарди...

¹ Муқаддарот — тақдир.

Қўшни хонада оёқ товушлари эшитилди. Шаҳзода негадир юраги ўйнаб шошқалоқлик билан ўзини олтин курсига ташлади-да, унинг силлиқ суянчиқларини маҳкам ушлаб олди. Рахларига тилла тасмалар қоқилиб зийнатланган оғир эшик секин очилиб, амир Султон Жондор кўринди.

— Бандини келтурдим, давлатпаноҳ...

Шаҳзода «Кирсин!» деган маънода бош ирғади.

Амир Жондор орқага чекиниб, унинг ўрнига Али Қушчи кирди, кирди-ю, билинар-билинемас бош ирғаб салом берган бўлди-да, мадори қуригандай кўзларини юмиб, деворга суянди.

Мирзо Абдуллатиф қаҳри келиб: «Тиз чўк, эй но-бакор!» деб бақиргиси келди, лекин дилида уйғонган қизиқсиниш устун келиб, ҳайрат билан тикилиб қолди. Вошига дарвешларнинг кулоҳига ўхшаган мўрисмон қалпоқ, эгкига қора жун чакмон кийган бу новча, қоқ суяк одам, гўё ҳеч ўзгармаган эди. Қорамағиздан келган узунчоқ озгин юзида, лабларини қимтиб, очиқ кўксини керинқираб, гўё шаҳзодани кўрмагандай кўзларини юмиб туришида биринчи кўришидаёқ шаҳзодани ҳайратга солган ўша шуур, ўша қатъият бор, фақат қисқагина чўққи соқолига битта-яримта оқ тушган... «Устози қандай такаббур бўлса, бу ҳам шундай такаббур!» — ҳаёлидан ўтди шаҳзоданинг.

Али Қушчи, гўё унинг фикрига тушунгандай кўзини очди-ю, қандилдаги шамларнинг чароғон шуъласига тоб беролмай, қайта юмди...

Ҳайҳот! Атиги бир ҳафта-ўн кун аввал бу чароғон хонада, бу олтин тахтда жаннатмакон устод ўлтирган эди! Худди шу олтин курсида ўтириб, унга, Али Қушчига кўнглидаги дардларини изҳор этган, сўнгги васиятларини, тилакларини айтган эди. Энди бу курсида... ўз пушти паноҳини қатл қилган бу риёкор қотил, у падаркуш ўтирибди... Ҳа, унинг риёкор бир қотил, хунхўр бир падаркуш экани чеҳрасидан, сийрак мўйловининг совуқ дикрайишидан, бежо ёнган кўзларидан кўриниб турибди. Кўкимтир тусга кирган заҳил юзида ёмон бир хасталикнинг нишонаси, кўзларида аллақандай қўрқув, йўқ, қўрқув эмас, телбалик бор!..

«Кўзларини очмайди. Мендай соҳиби тождан ҳайиқмайди!»

Шаҳзода қўллари олтин курсининг суянчигига тираб, шитоб билан ўрнидан турди.

— Мавлоно Али!— деди у киноя билан.— Бу даргоҳга ухлагани келмагандурсиз? Очинг кўзингизни!

Али Қушчи кафти билан кўзларини шуъладан тўсиб, бошини кўтарди.

— Афв этгайсиз, шаҳзода. Зулматга ўрганган кўзим бу шуълага чидамайдур...

— Зулматдан қутулмоқ мавлононинг ўз изми ихтиёридадур!— деди шаҳзода, маънодор кулимсираб.

«Камина сени қиличидан қон томган бир қаттол десам, тулкиликни ҳам биласенми?..»

— Сўзингизни англамадим, шаҳзода?..

Мирзо Абдуллатиф ял-ял ёнган шерозий гиламларни товушсизгина босиб, эшикка яқинроқ келди. Унинг кўкимтир, касалманд чеҳрасида, чуқур ботган сарғиш кўзларида аллақандай ички бир дард, қандайдир мунгли ифода пайдо бўлди-ю, устоднинг маҳзуни чеҳрасига ўхшаб кетди.

— Мавлоно Али, мен сиздай донои давронни беҳад ҳурмат қиламен. Шу боисдан билмоқчимен: сиз фақирни ким деб биласиз?— шаҳзоданинг овози фавқулодда ғамгин эшитилди.

«Ё дариг! Бу нобакор не дейди? Муддаоси не? Кўнглимни эритмоқми? Кўнглимни эритиб ўзига тобе қилмоқми?»

Али Қушчи шаҳзоданинг ғамгин нигоҳидан кўзини узиб, бир нуқтага тикилиб қолди.

— Нечун индамайсиз, мавлоно?— деди шаҳзода аллақандай ўксиб.— Менга аён: сиз мени... ўз валинеъмати... ўз қиблагоҳи билан тожу тахт талашган бир нобакор зурриёт, эл-улус осойишталигини бузган бир мустабид, аҳли урфон ғаними бўлмиш жоҳил бир гумроҳ деб биласиз!.. Ва лекин!..— Шаҳзода кўзига ёш келган одамдай тўсатдан қулт-қулт ютиниб, индамай қолди.

Али Қушчи унинг ғамгин кўзларига кўзи тушишидан қўрқиб, ҳамон ерга қараб турар, хаёлидан эса бояги фикр чиқмас, шаҳзоданинг мақсадига тушунолмай қийналарди. Дарҳақиқат: ўз падари поки билан салтанат талашган, тожу тахт деб, уни қатл қилган, ҳокимлик жилови қўлига теккан ҳамон барча маърифат даргоҳларига қулф осдириб, барча илм аҳлини тумта-

рақай қилган бу ҳокими мутлақ нечун унинг олдида, ҳибсда ётган бир банди олдида ўзини оқламоққа уринади, нечун кўз ёши тўкади?

— Ва лекин...—деди шаҳзода ўзини босиб олиб.—Осий банда ўз падаримни тахтдан сарнигун қилган бўлсам... бу юмушни мулки ислом йўлида қилганмен, мавлоно! Менга аён: сиз ул зотни устод деб биласиз. Ва лекин, не қилай, ул зот ҳадисни ҳукми ом билмай, шариати мустафони дастурил-амал тутмай, бетавфиқлик қилса не чора?—деди шаҳзода ва гўё Али Қушчи эътироз билдиришидан қўрққандай, бир ютиниб давом этди:—Йўқ, мен илми фунунга қаршилиқ қилмоқ ниятим йўқ, мавлоно. Фақат илм деб, ҳақ таолони унутмоқ жоиз эмасдур...

Али Қушчи юрагида уйғонган тугённи зўрға босиб:

— Беайб парвардигор, шаҳзода!—деди секин.—Ул бандаи покни ҳақ таоло бу фано даргоҳидан ўз оромгоҳига чорламишдур. Худованди карим даргоҳига парвоз этган осий бандани ёмонламоқ, унинг қилмишларини сўзламоқ гуноҳи азимдур, шаҳзода.

Али Қушчи шаҳзоданинг юзига қарамади, лекин унинг гап туполмай дами ичига тушиб кетганини сезди. Анча сукутдан кейин шаҳзода:

— Не чора?—деди уф тортиб.—Бир-икки малъун хунхўрлар бу машъум ишни қилгандир. Парвардигори олам шоҳид, мавлоно. Эшитиб қон йиғладум. Бу машъум юмушга бош қўшган барча қотилларни туттириб, барининг калласини олдирдим, мавлоно!..

Али Қушчи юраги музлаб, шаҳзодага ялт этиб қаради. Мирзо Абдуллатиф олтин курсига суяниб, қаққайиб турар, унинг ранги ўчган, қилич бандини чангаллаб олган қўли дир-дир титрар эди.

Али Қушчи яна кўзини олиб қочди.

«Бас! Бу мислсиз тубанлик, бу риёкорликка чек қўймоқ даркор!»

— Шаҳзода! Каминага бу сўзни сўзламоқдан мурудингиз не?

— Муродим,—деди шаҳзода.—Муродим... Сиздай илм аҳлига ҳақиқатни етказмоқдур!

«Ҳақиқатни айтмоқми ё уни яширмоқми?..»

Шаҳзода Али Қушчидан жавоб кутиб сукут сақларди. Лекин Али Қушчидан сас чиқмас, у ҳамон ерга

тикилиб, қовоғини солиб турар, унинг бу туришида қандайдир исёнкор бир нарса бор эди. Шаҳзода қалбида уйғонаётган ғазаб билан олишиб:

— Мен биламен! — деди. — Барча илм аҳлининг дилида не борлиғини биламен! Мақсадлари не? Бари-ни биламен, мавлоно!..

— Шаҳзода! — деди Али Қушчи. — Сиз ҳақиқатдан сўз очдингиз. Агарчи сиз айтган сўзлар ҳақиқат бўлса, илм аҳли не дейди — бундан қўрқмағайсиз. Зеро бандаси не демасин, ҳақиқат — ҳақиқатлиғича қоладур. Башарти муддаонгиз шу бўлса...

— Муддаом — бу ҳақиқатни барча аҳли мўъминга етказмоқдур. Фақир бу ишда сиздай фозилларнинг ёрдамига муҳтожмен, мавлоно!

«Ё тавба! Қачондан бери бу падаркуш фақир бўлмиш?»

Шаҳзода Али Қушчининг сукутини ўзича тушунди чамаси:

— Маъзур тутгайсиз, мавлоно, — деди яна овози мулойимлашиб. — Нобакор амирлар сиздай алломалар сарбонини берухсат ҳибсга олибдилар. Бас! Алҳол мартабангиз бурунгидан ҳам юксакроқ бўладур!

Али Қушчининг эсига совуқ, зимзиё ҳибсхона тушди, кана ва бургалар бижғиб юрган ғадир-будир деворлар кўз олдига келиб, аъзойи-бадани жимирлаб кетди.

— Тиласангиз девонга оламиз, девонбеги бўласиз, тиласангиз саройда муаррихлик¹ қиласиз... Ёнингизга ўзингиз истаган фузало ва шуарони олиб, салтанат юмушларини қаламга олиб ўлтирасиз...

«Ҳа, ёнимга истаган шоирлар ва фозилларни олиб, сендай падаркушнинг разил юмушларингни яшириб китоб битамен, бўлғуси авлодлардан қатлу қиргинларингни беркитиб, мадҳу сано ўқиймен, шон-шуҳратингни улуғлаб рисолаю қасидалар ёзамен... Ё раббий! Ўзинг мадад бер! Устоднинг покиза руҳини шод этмоқ ўрнига, унга қилич кўтарган бу падаркушни мадҳлаб тонгла маҳшарда ул бандаи покнинг кўзига қай кўз билан қараймен?»

Али Қушчи хаёлини чулғаб олган тумандан қутулмоқчи бўлгандай бошини қаттиқ силкиб, кўзини

¹ Муаррих — тарихчи.

очди. Шаҳзода унинг рўпарасида турар, унинг кир-
тайган кўзларида сохта табассум жилва қиларди.

— Кечиргайсиз, шаҳзода. Камина муаррих эмас-
манким, сарой юмушларини китобга битсам...

— Ўзингиз битмасангиз, бош донишларга бош бў-
ласиз! Тиласангиз Ҳиротдан машҳур муаррихлар ча-
қиртирамиз...

— Афв этгайсиз. Ул зукко муаррихлар банди
ожизнинг раҳномолигига муҳтож эмасдурлар...

Шаҳзоданинг юпқа лабларидаги сохта табассум
оҳиста сўниб, кўзлари қисила бошлади.

— Муаррихлик қилмасангиз, саройда мунажжим-
лик қиласиз.

— Бу ишда ҳам маъфудурмен¹, шаҳзода. Ками-
на илми нужумдан беҳабармен...

— Бас!— Мирзо Абдуллатифнинг қисилган кўзла-
рида совуқ учқунлар чақнади.— Мен сенинг муро-
дингни биламен, бетавфиқ! Сен... сен қиблагоҳимни
йўлдан урган, оллоҳнинг қудратига шак келтирган ко-
фирсен! Сен барча алломаларни чалгитган муртадсен,
муртад!..

Али Қушчи унинг нигоҳида худди қутурган итнинг
кўзларида бўладиган мудҳиш бир ифодани кўриб кў-
зини юмди...

«Ё тавба! Наҳот барча илм аҳлининг тақдири, бут-
кул Мовароуннаҳр тақдири ақли ҳушидан айрилган
шу телбанинг қўлига тушса?»

— Тилла қайда?— тўсатдан сўради шаҳзода.

— Қайси тилла?

— Ул диёнатсиз шоҳ бобом Амир Темур хазина-
сини ўғирлаб, сенга топширган қуйма тиллаларни ай-
тамен! Диёнатсиз шоҳ топширган хорижий бединлар
битган китобларни айтамен!

— Шаҳзода! Ўз падари покингизни диёнатсиз шоҳ
демоқ...

— Бас! Сўзла, иблиси лаин! Бединлар битган куфр
китобларни яширмоқдан муддаонг не? Барча банди
мўъминларни йўлдан урмоқму? Ҳақ йўлидан қайта-
риб, кофирлар динига киритмоқму? Айт, иблис!—
Шаҳзода, лабининг четлари кўпириб, Али Қушчини

¹ Маъфу — уарли.

ёқасидан ушлади.— Олтин ва жавоҳирларни яширмоқдин мақсадинг не, фитна қўзаб, мени сарнигун қилмоқму?

Али Қушчи юзига сачраган тупукдан ижирганиб кетди. Унинг дилида уйғонган ва бир зум аъзойи-баданини карахт қилиб қўйган мудҳиш қўрқув тўсатдан зўр ички туғён билан алмашди.

У шаҳзодани силтаб ташламоқчи бўлди-ю, тўсатдан негадир ҳужрада йиқилиб қолган энаси Тилла-биби эсига тушиб, бир дақиқа иккиланиб турди, сўнг, қалбидаги туғён устун келиб, қаддини ростлади.

Қалтироқ босган шаҳзода ҳамон унинг ёқасига ёпишиб силкир, кўпик сачратиб такрорлар эди:

— Топ, тиллаларни! Ё дарҳол топасен, ё...

Али Қушчи омбурдай метин панжалари билан уни билакларидан ушлаб қаттиқ сиқди.

— Торт қўлингни, шаҳзода!— деди ҳансираб.— Тиласанг шамширнинг олиб чиқиб ташларсен, тиласанг зиндонингда чиритарсен! Аммо қўлингни торт ёқамдин!— У шаҳзоданинг қўлларини ёқасидан узиб, кўкрагидан итариб юборди. Мирзо Абдуллатиф гандираклаб бориб тахт олдидаги зинага қоқилиб кетди-ю, олтин курсини ушлаб қолди. У нима бўлганини тушунолмай, бир зум талмовсираб турди, кейин овозининг борича:

— Саройбон! Амир Жондор! Ким бор?— деб бақирди.

Эшикда бир-бирини туртган амир Жондор билан бошига сурма ранг салла ўраган занжисифат саройбон кўринди.

— Олиб чиқ, бу азозилни! Олиб чиқиб кишанла! Эндиликда умри зиндонда ўтсин!— Шаҳзода саройбонга қараб шундай деди-да, ҳансираб амир Жондорга юзланди.— Мавлоно... ким эди... мавлоно Муҳиддин қайда?.

— Мавлоно Муҳиддин дарвозахонада... Давлатпаноҳимга арзи ихлос билдирмоққа мунтазирдур...

— Айт, кирсин!

Хонадан чиқаётган Али Қушчи мавлоно Муҳиддиннинг исмини эшитиб тўхтади. Балхлик саройбон билан амир Жондор унинг қўлларига ёпишди. Лекин Али Қушчи уларни силтаб ташлаб, шаҳзодага ўгирилиб қаради. Кўзларининг косаси ўйнаган Мирзо Аб-

дуллатиф бир нуқтага тикилганича хонанинг ўртасида оёқларини кериб турар, у гўё ҳамма нарсани унутган, аллақандай мудҳиш ўйлар билан банд эди.

— Шаҳзода! — Али Қушчи эшик кесақисига оёқларини тираб тўхтади. — Эҳтимолким, бошқа кўришмасмиз. Шу боисдан сўнгги сўзимни айтамен: сен устоддай донои давроннинг илм дурдоналарини йўқ қилмоқни ният қилибсен. Падари покинг арвоқини ўртага солиб, башорат қиламен: ё бу тубан ниятингдан қайтасен, ё икки дунё хор бўласен!

— Иншооллоҳ, мен эмас, сендай ношаръий ишлар қилган бединлар хор бўлур! — Шаҳзода яна боягидай оғзидан кўпик сачратиб, яқинлаша бошлади. — Халлоқи олам ўз бандаси учун ҳамвор¹ қилиб яратган рўйи заминни курраи арз² деган, кавокиби собиталарни³ эса фалакда чарх уриб айланур деб, қуръони мажидга шак келтирган сендай бетавфиқлар дучор бўлур оллонинг ғазабига!

Аламли туғёнда ёнган Али Қушчи кулмоқчи бўлди-ю, кулолмади:

— Вожабо! — деди у бўғилиб. — Устод яратган фалак илмига шубҳа қилсанг, нечук боя фақирни мунажжим қилмоқ истагини билдирдинг? Нечук...

Шаҳзода бетоқат қўл силтаб:

— Олиб чиқ уни! — деб бақирди.

— Даф бўл, амир. Ўзим чиқамен! — Али Қушчи амир Жондорни силтаб ташлаб, эшикни бир тепиб очди-да, саломхонадан ўзи юриб чиқди.

9

Мавлоно Муҳиддин дарвозахонанинг тагидаги ертўлада ўтирар, тўғрироғи, дам ўтирар, дам оёқ остида ивирсиб ётган темир-терсак, эски қурол-аслаҳа, эгаржабдуқлар орасида туртиниб-суртиниб, бетоқат айланар эди. Ертўла зиндондай зим-зиё, умрида зиндон кўрмаган мавлоно Муҳиддин зиндонга тушганига амин эди.

Уйдан чиқишда мавлоно уни Кўксаройга сўроққа чақирганларига, сўроқдан кейин қўйиб юборишлари-

¹ Ҳамвор — текис.

² Курраи арз — Ер шари.

³ Кавокиби собита — ҳараматсиз юлдузлар.

га амин эди. Қиблагоҳи Салоҳиддин заргар ҳам қулоғига шундай деб шивирлаган эди. Шунинг учунми, бошқами, ишқилиб, йўлда келаётганларида мавлоно сўроқ ҳақида эмас, кўпроқ Али Қушчи билан бўладиган юзлашиш тўғрисида ўйлаган, чунки уни ўйлаши билан расадхонадаги тўқнашув эсига тушган эди. Бу учрашув сира ҳаёлидан чиқмас, ҳар эслаганда Алининг: «Ёдингда бўлғай, мавлоно Муҳиддин! Тепангда устоднинг арвоҳи бордур!» деган сўзлари қулоқлари остида янграгандай бўларди. Кўксаройга етиб отдан тушаётганларида ҳам гўё ҳозир Али Қушчи кутиб оладигандай юраги орқасига тортиб кетди. Лекин уни Али Қушчи эмас, турқи тароватлари совуқ, қўрс ясовуллар қарши олишди, дарвозахонадан олиб ўтишгач, худди қудуққа тушаётгандай тик зиналардан юриб, қандайдир ертўлага бошлаб тушишди-да, шу зим-зиё зиндонга итариб юбориб, эшикни занжирлашди. Ҳамиша Кўксаройга чақирилганида сержило, чароғон хоналарда, шоҳи ва кимхоб кўрпачаларда ўтириб, устоднинг гулгун суҳбатларини тинглашга ўрганган мавлоно Муҳиддин, эс-ҳушидан айрилгандай, қаерга келиб қолганини тушунолмай узоқ турди. Уни оёқлари остида изғиб юрган каламушлар ҳушига келтирди. У сочлари тикка бўлиб, ўзини эшикка отди. Жон талвасасида нимжон муштлари билан эшикни дўппослади, оғир мис ҳалқаларидан ушлаб юлқиди. Лекин темир билан қопланган зилдай эшик қимирламади ҳам, қўрқув ва даҳшатдан совуқ тер босган мавлоно, эшикни қўллари қонагунича дўппослади, кейин уни очишга ожиз экани, бу совуқ қабрга тириклай кўмилганини ўйлади-ю, ерга тиз чўкиб, ёш боладай ҳўнграб юборди...

«Ё парвардигори олам! Осий бандангни ўзинг кечиргайсен!»

У кўзларидан тирқираб оққан ёш томчиларини қўллари билан артиб, юм-юм йиғларкан, бу жаҳаннамга тириклай кўмилгани бежиз эмаслигини, ҳақ таоло олдида кечирилмас гуноҳ қилганини ўйлаб, ўзидан койинишга тутинди. Ҳа, у кечаю кундуз тоат-ибодат қилиб, хилватда истиффор айтиб ўтириш ўрнига, даҳрий шоҳга шогирд тушиб, даҳрий илмлар ила шуғулланди. Ул сарвари коинотнинг даргоҳи илоҳийсига кўз тикди, оллодан қўрқмай фалакиёт сирларини оч-

моққа жазм қилди. Шайтоннинг измига кириб, кўп ношаръий ишлар қилди. Энди ҳақ таолодан қўрқмоқ ўрнига унинг ношукур бандаси Али Қушчидан қўрқиб ўтирибди...

Эгар-жабдуқ ва темир-терсаклар орасида изғиб юрган каламушлар яна оёғидан тортқилади. Мавлоно ўрnidан сакраб турди. Яна боягидай сочи тикка бўлиб, ўзини эшикка отди, отди-ю, бутун вужуди қулоққа айланиб қотиб қолди: тик пиллапоялардан тушиб келатган дукур-дукур оёқ товушлари эшитиларди.

«Ё парвардигор! Ўз ҳифзи ҳимоятингга олғайсен!..»

Дукур-дукур оёқ товушлари яқинлашиб, қулф-калитларнинг шарақ-шуруғи эшитилди. Оғир эшик ғирчирлаб очилиб, тор йўлакда машъал ушлаган икки ясовул кўринди.

— Мавлоно Муҳиддин!..

— Мен! Камина!— Мавлоно Муҳиддин ўзини машъалга отди.

Машъал ушлаган ғилай сипоҳ уни елкасидан ушлаб, қаттиқ силкиди.

— Тўхта! Ақлингдан озибсен, мавлоно! Орқамдан юр!..

Мавлоно Муҳиддин тор йўлканинг совуқ деворларини пайпаслаб тик зинанинг поғоналаридан апил-тапил ҳатлаб, юқори кўтариларкан, яна ўпкаси тўлиб, кўзига ёш олди.

«Водариг! Наҳот тағин бу ёруғ дунёни кўрмоқ насиб бўлур?»

Зимистон йўлакдан ўтгач, олдинда бораётган ясовуллар уни қандайдир бостирмалар, отлар кишнаган отхоналар, гурс-гурс босқон урилиб, темир-терсаклар тарақ-туруқ қилган ертўлалар ёнидан олиб ўтишди. Ҳовлига чиққанлари ҳамон мавлононинг кўзи осмон тўла юлдузларга, Кўксарой гумбазининг устида осилиб қолган ва гўё соф тилладан ясалгандай тиниқ ялтиллаган ярим ойга тушди, тушди-ю, дарҳол кўзини олиб қочди. Назарида, кўкда милт-милт ёнган юлдузларга қараш шаккоклик бўладигандай туюлиб: «Гуноҳкор бандангни ўзинг кечиргайсен, тангрим!» деб қўйди.

У қаёққадир шошар, лекин нега шошаётганини ўзи ҳам билмас, ҳамма нарса, тушида бўлаётгандай туюлар эди. Қудуқдай чуқур, мудҳиш ертўладан кейин

улар кирган чарогон хоналар, олтин шамдонларда ёнган юзларча шамлар, қуббасимон ложувард шифтларда товланган тилла қандиллар, оёқ остига тўшалган майин ипак гиламлар—уни ғалати ҳолатга солиб қўйди. У гўё бу музайян серҳашам хоналардан тушида ўтиб бораётгандай бўлар, бояги мудҳиш гўр ҳам, бу чарогон хоналар ҳам, ҳаммаси туш бўлиб чиқишини тилар эди. У фақат четларига дур ва инжу қадалган ўймакор эшик олдида тўхтаб, кўк кимхоб тўн кийган серсавлат одамни кўргандагина ҳушига келди. Бу одамни у қаердадир учратган эди. Ҳа, уни қудаси амир Иброҳим тархоннинг уйида кўрган эди. Исми шарифи амир Султон Жондор тархон эди, чамаси...

Амир Жондорнинг қип-қизил серсоқол юзида ачиниш ифодаси жилва қилди. У қовоғини уйиб:

— Тугмаларингизни солинг, саллангизни тузатинг, мавлоно!— деди.— Ҳозир давлатпаноҳга қуллуққа кирасиз...

Мавлоно Муҳиддин шоша-пиша мовут чакмонининг тугмаларини солди, ихтиёрига бўйсунмаган қалтироқ қўллари билан салласини тузатган бўлди. Ичкарига кириб кетган амир Жондор қайтиб чиқиб, имо қилди: — кириг!

Мавлоно Муҳиддин яна туш кўраётгандай бўлиб, ичкарига кирди, кирди-ю, одатда устод Мирзо Улуғбек ўтирадиган олтин тахт ёнида қовоғини солиб турган, сийрак мўйлови ғалати дикрайган заҳил юзли новча одамни кўриб, пойгакка тиз чўкди.

Қўлларини кўксига қовуштириб, тахт ёнида оёқларини кериб турган Мирзо Абдуллатиф ер остидан амир Жондорга кўз ташлади: «Мавлоно Муҳиддин шуми?»

— Шу!— бош ирғади амир Жондор.

— Ҳмм...— шаҳзода истеҳзоли жилмайиб лабинни тишлади. У мавлоно Муҳиддинни биринчи кўриши эди. Лекин донғи Али Қушчидан кам бўлмаган бу одамнинг рисоаларини ҳам мутолаа қилган эди. Мутолаа қилган пайтларида машҳур рисоаларнинг муаллифи унга нечундир тамом бошқача, нигоҳи ўткир, соқоли кўксига тушган, калондимоғ бир аллома бўлиб туюлган эди. Шаҳзода бу одамнинг ўз эътиқодидан воз кечиб, бош эгиб келган бу алломанинг Али Қушчидан ҳам забардаст ва шиддатлироқ бўлишини истар

эди. Бу ерда эса... қора мовут чакмони озгин танасида қопдай шалвираган, нимжонгина бир кимса оёқлари остида юмалаб ётарди.

Мирзо Абдуллатиф бир-бир босиб, унинг тепасига борди.

— Ўрнингиздан тулинг, мавлоно!..

Мавлоно Муҳиддин шоша-пиша ўрнидан туриб, шаҳзодага кўз қирини ташлади-да, синган таёқдай икки букилганича қотиб қолди. Шаҳзодани унинг кўзлари ҳайратга солди. Мавлононинг қўрқувдан катта очилган кўзлари худди гўзал нозанинларнинг кўзларидай серкиприк ва аллақандай маъсум эди. Шу сабаб бўлдим, негадир шахтидан тушиб:

— Нечун қалтирайсиз, мавлоно? — деди. — Юқори ўтинг, ўлтиринг...

Мавлоно Муҳиддиннинг жовдираб турган маъсум кўзларида қўрқув аралаш таажжуб акс этди. У худди уйқудан уйғонган одамдай талмовсираб:

— Қуллуқ, валинеъмат... — деб ғудранди. — Каминга оёғингизга юкунмоқ тилагида келдим...

— Юқори ўтинг, ўлтиринг, мавлоно! — шаҳзода кулиб, устига ипак кўрпача ёпилган курсини кўрсатди. Шаҳзоданинг кулганини кўриб, амир Жондор ҳам кулимсиради.

— Ўтинг, мавлоно, ўтинг...

Мавлоно Муҳиддин, гўё бу кутилмаган такаллуфга инонмагандай, журъатсизгина юриб бориб, шаҳзода кўрсатган курсига омонатгина ўтирди. Шаҳзода қўлларини кўксида қовуштирганича унга яқинроқ келиб тўхтади.

— Мавлоно Муҳиддин! Мен сизнинг илми риёзиёт ва фалакиёт бобида битган рисоаларингизни мутолаа қилган эдим...

У сўзини тугатмаган ҳам эди, мавлоно Муҳиддин апил-тапил ўрнидан туриб, таъзим қилди.

— Давлатпаноҳ афв этгайлар! Бандаи ғофилни шайтон йўлдан оздирган эди...

Мирзо Абдуллатиф ижирғаниб юзини бужмайтирди. У мавлоно Муҳиддиндан бу гапни кутмаган, билъакс, мавлоно ўз эътиқодларини ҳимоя қилишини истар, чунки Али Қушчи билан бўлган тўқнашувдан кейин у негадир илми фалакиёт бобида баҳс қилишни, донғи оламга кетган бу алломага ўз илми, ақл-ид-

рокининг ўткирлигини кўрсатиб, сўнг уни ҳақ йўлга қайтаришни тилар эди. Мавлоно бўлса...

— Ҳмм... Шайтон йўлдан оздирган денг, мавлоно?..

— Шундай, валинеъмат. Шайтон!

— Демакким, ўзингиз битган рисодаларга эмди ўзингиз инонмайсиз?

— Инонмаймен, давлатпаноҳ!

Шаҳзода кинояли кулимсираб, ер остидан амир Жондорга қаради. Амир эса «мавлоно яхши одам», деган маънода илжайди. Шаҳзода ундан юз ўгириб яна қовоғини солди. Қизиқ. Унинг иродасига сўзсиз бўйин эгишга тайёр турган бу нимжон мавлоно нечундир шаҳзоданинг гашини келтирмоқда эди. У ҳозир нима истайди — ўзи ҳам билмас эди. Агар мавлоно Муҳиддин Али Қушчига ўхшаб, ўз сўзи, ўз эътиқодида қаттиқ турганида шаҳзода эҳтимол боягидан ҳам дарғазаб бўлар, балки уни жаллодга топширишдан ҳам тоймас эди. Лекин ажабо: даҳрий шохнинг суюкли шогирди ҳисобланган, донги мағрибдан-машриққача кетган бу фозилнинг субутсизлиги ҳам унга нечундир сқмади. У кўнглининг бир четида Али Қушчига қарши чиққан аллома Али Қушчидан ҳам иқтидорлироқ бўлишини истарди. Мавлоно эса...

Мирзо Абдуллатифнинг дилидаги қизиқиш бирдан сўнди-қолди. У амир Жондорга «олиб кет уни!» деб буюрмоқчи бўлди-ю, китоблар эсига тушиб, мавлонога юзланди.

— Расадхонадаги китоблар сонини билурсиз, мавлоно?..

Мавлоно Муҳиддин кўзлари яна сядоқат билан милтираб, бош ирғади:

— Ун беш-ўн олти минг жилд, эҳтимолким ундан ҳам кўпроқдир, пушти паноҳ.

— Қайси китоб, қайси қўлёзмалар йўқолганини яхши биласизму?

— Билмоқ қийин эмасдур, давлатпаноҳ.

— Хўш?

— Мирзо Улуғбек ҳазратлари барча нодир китобларни...

— Куфр китобларни денг!

— Афв этинг, давлатпаноҳ! Барча куфр китобларни ажратиб, алоҳида сақлар эди. Булар орасида

Рум ва Чиндан, Миср ва Фарангистондан, Ҳинд ва Истамбулдан келган китоблар, ноёб қўлёзмалар бўлар эдиким, бари йўқолгандур. Мовароуннаҳр ва Хуросон донишларининг асарлари алоҳида сақланар эдиким, булар ҳам бир неча минг жилддан ортиқ эди...

— Бу китобларни Али Қушчи яширганини қайдан биласиз?

Мавлоно қулт этиб ютинди.

— Мавлоно Али Қушчи ўз оғзи билан иқрор бўлган эди, давлатпаноҳ.

— Олтин ва жавоҳирларни яширганига ҳам ўз оғзи билан иқрор бўлганму?

— Ўз оғзи... — Мавлоно Муҳиддин гапиролмай дуғланиб қолди.

— Хўш? — Шаҳзода бир ҳатлашда унинг ёнига келди ва ўрнидан турмоқчи бўлган мавлонони елкасидан босиб ўтқазди. — Сўзланг, мавлоно!..

— Устод... Мирзо Улуғбек ҳазратлари... — Мавлоно Муҳиддин ранги ўчиб жим қолди.

— Хўш? — бақириб юборди шаҳзода.

— Даҳрий шоҳ... тожу тахтдан жудо бўлишидан бир ҳафта муқаддам мавлоно Али Қушчини чақириб, бу гуноҳ юмушни унга юклаган эканким, ул зот каминани бу сир-синаотдан воқиф қилган эди...

— Не мақсадда сизни воқиф қилгандур?

— Мақсади... бу гуноҳи азим юмушга каминани ҳам тортмоқ эди...

— Сиз бош қўшмадингиз?

— Асло, давлатпаноҳ. Фақирни бу гуноҳ юмушдан ҳақ таоло ўзи асрамиш...

— Ҳмм... — Шаҳзода ер остидан яна амир Жондорга қаради. Бўшашиб турган амир Жондор кўкрагини керди, қаддини ростлаб:

— Чақирайми? — деди. — Мавлоно Али Қушчини... олиб кирайликми?

Али Қушчининг исмини эшитган мавлоно Муҳиддин ялт этиб амир Жондорга қаради, жовдираган серкиприк кўзларида қўрқув аралаш бир илтижо жилва қилди.

Амир Жондор ранги ўчиб:

— Мавлонода айб йўқ! — деди ёлворган товушда. — Имонсиз Али Қушчи...

Шаҳзода сийрак мўйлови ғалати дикрайиб:

— Йўқ! — деди қатъий. — Мавлонони ул муртаднинг ёнига элтинг! Икковини бир зиндонга ташланг! Мавлоно бу сўзларни ул бетавфиқнинг бўйнига қўйсин. Сўнгра бирга олиб келасиз!..

Мавлоно Муҳиддин курсидан ҳолсизгина сидирилиб тушиб, шаҳзоданинг оёқлари остига йиқилди: — Шафқат қилгайсиз, давлатпаноҳ!

— Олиб кет буни! — Шаҳзода кўзлари ёниб, бақириб юборди. Рангида қони қолмаган амир Жондор нимжонгина мавлонони қўлтиғидан олди.

— Сабр қилинг, мавлоно...

Мавлоно Муҳиддин амирнинг сўзларига қулоқ солмай унинг қўлида ёш боладай толпинар, кўз ёшларини юзига суртиб, юм-юм йиғлар эди. Шаҳзода афти буришиб, тескари бурилди.

10

Салоҳиддин заргар ўғлини кутиб, тонг отгунча мижжа қоқмади. Тиқ этган товуш эшитилса юраги ўйнаб, эшикка тикилиб тонг оттирди. Мавлоно Муҳиддиндан дарак бўлмади. Уни Кўксаройда олиб қолганларига энди шубҳа қолмади. Кўксаройда олиб қолишнинг маъносини яхши тушунган, сарой тагидаги зиндон ва ертўлалар тўғрисида бир-биридан мудҳиш гаплар эшитган Салоҳиддин заргар, ваҳима босиб, ўзини қаерга қўйишни билмай қолди. Умри бино бўлиб, хасталикдан чиқмаган, қиздай нимжон ва ногирон фарзанди бу зах ҳибсхоналарга, кана ва бургаларга тўла машъум зиндонларга тушса... не бўлади? Ҳоли не кечади? Неча кунга бардош бера олади? Наҳот у қариган чоғида ёлғиз ўғлидан, кўзининг гавҳаридан айрилиб қолса? Ўзинг мадад бергайсен, парвардигори олам!.. Бир оёғи ерда бўлса, бир оёғи гўрда турганида у қайга боради? Додини кимга айтади? Арз қилиб борадиган бирдан-бир одам шайх Низомиддин Хомуш бўлса... Заргар унинг айтганини қиламан деб, бу уқубатга гирифтор бўлди. Лекин шайхдан бошқа кимга боради? Ким унинг жонига ора киради?

Салоҳиддин заргар ўйлай-ўйлай яна шайхнинг оёғига бош уришга аҳд қилди. У бомдод намозини ўқиб бўлгач, эгнига туя жунидан тўқилган илиқ чакмонини, бошига гуллик олача тақясини кийиб, устидан

оқ шойи салласини ўради. Токчадаги пўлат қутичаларнинг бирини очиб, нафис товланган зеб-зийнатлар орасидан бири фируза, бири ёқут кўзли иккита тилла узук олди. Одатда у шайх ҳазратларини йўқлаб борганида битта қимматбаҳо зийнат инъом қилар эди, бу гун нечундир унинг ёнига яна биттасини қўшди, сўнг, бандига дур қадалган серҳашам асосини қўлига олиб, уйдан чиқди.

Осмон оқара бошлаган, боғдаги юксак оқ теракларнинг учлари ялтираб қолган, лекин ҳали офтоб чиқмаган эди. Салоҳиддин заргар ҳовлидаги тоқларнинг тагидан ўтиб, дарвозага бориб қолганида, орқадан:

— Бува... буважон! — деган овоз эшитилди.

Енгилгина кийинган Хуршида бону, юзига ташлаб олган ҳарир дуррасини қилпиратиб, чопқиллаб келди... Ранги ўчган, уйқусиз кўзларида мунгли изтироб, лаблари йиғлашга тайёр гўдакнинг лабларидай пирпираб учарди:

— Буважон, қайга?.. Бизни ташлаб қайга борасиз?

Салоҳиддин заргар суюкли набирасининг кўзлари жиққа ёшга тўлганини кўриб, ўзи ҳам қулт этиб ютинди.

— Қўрқма, болам. Тезда қайтамен. Дадангдан... хабар олиб қайтамен.

— Кўксаройга борасизму? — деди бону шивирлаб. — Кўксарой... Кўксаройга борманг, буважон!

Чол секин бош чайқади.

— Йўқ, Кўксаройга эмас, бошқа бир жойга бориб келамен... Дадангдан хабар топмоқ даркор, болам...

— Дадам... — Хуршида бону гапиролмай кафтларини юзига босиб, йиғлаб юборди. — Дадам бечорага қийин бўлур, буважон, мен биламен, қийин бўлур...

Салоҳиддин заргар сергакланди. Оппоқ қошлари бир-бирига туташиб:

— Нени биласен? — деб сўради.

— Буважон! Мавлоно Али Қушчи зиндонга тушган эмиш. Шаҳзода барча илм аҳлларини қирғин қилмоқ ниятида эмиш...

— Ким айтди? Қайдан эшитдинг бу сўзни? — Салоҳиддин заргарнинг чўққи соқоли диккайиб, кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Хуршида бону айтмайдиган гапни айтиб қўйганини сезиб, бошини эгди.

— Эшитдим... эшитиб, қўрқиб кетдим, буважон...

Салоҳиддин заргар қовоғини солди.

— Қўрқма, болам. Шаҳзода илм аҳлини эмас, даҳрийларни, дини исломияга қилич кўтарган диёнатсиз кофирларни қувғин қилур. Сенинг даданг эса, ҳақ таолони тилидан ҳам, дилидан ҳам қўймаган бир фақиру ҳақирдур. Иншооллоҳ, тангри таоло уни ўз паноҳида сақлар... Бор, юмушингни қил, болам!— Салоҳиддин заргар набирасининг пешанасидан ўпди-да, дарвоза томон йўналди.

«Ё раббим! Бу машъум хабарни, мавлоно Али Қўшчи зиндонга тушганини қайдан эшитмиш?»

Бостирманинг тагида челакка ўт ёқиб, исиниб ўтирган қоровул Салоҳиддин заргарни кўриб, ўрнидан сакраб турди. Белбоғидаги калитлар орасидан биттасини олиб, дарвозага қараб чопган эди, заргар тўхтатди.

— Тунда ҳовлига бирда-ярим одам келмадими?

— Йўқ, хожам, одам тугул, пашшани ҳам йўлатмадим!

— Ҳм... сергак бўл... Каминадан берухсат бир одам кирса каллангни оламен!— Салоҳиддин заргар қўлидаги асоси билан ерни дўқ-дўқ уриб, дарвозадан чиқди. Лекин Хуршида бонунинг айтганлари-ю, бу сўзларни қайдан эшитди, деган фикр «Мозори шариф»га етиб боргунча кўнглидан чиқмади.

«Мозори шариф»га ёндош шайхнинг ҳовлиси олдидаги очиқ майдоннинг ҳар жой-ҳар жойида қаландарлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, гулхан ёқиб исиниб ўтиришар, масжид рўпарасидаги хонақоҳнинг олдида бошқа бир гуруҳ дарвешлар қозон қайнатишарди.

Салоҳиддин заргар ташқари ҳовлидаги чинор тагида ўтириб шайхнинг чақиришини кута бошлади. Одатда у камдан-кам кутар, заргар келиши билан шайх дарҳол чақиртириб оларди. Бу сафар шайх ҳузурида мўътабар бир зот бўлса керак, ички ва ташқи ҳовлидаги муридлар оёқ учида юришар, бир-бирларининг қулоқларига шивирлашиб сўзлашар, турнақатор бўлишиб, ошхонадан ичкарига кумуш баркашларда овқат ташишар эди... Аҳён-аҳёнда аллақандай қаландарлар, тунд юзли ясовуллар от чоптиришиб келишар, уларни ҳеч ким куттирмас, келишлари билан ичкари ҳовлига олиб кириб кетишар эди. Ниҳоят, қиздай но-

зик ёш мурид келиб, заргарни ичкарига таклиф қилди...

Салоҳиддин заргар, ёш муриднинг кетидан ички ҳовлига томон юраркан, гўё ҳозир шайхдан нохуш гап эшитадигандай, юраги увишиб кетди. У ёш муридни билагидан секин ушлаб тўхтатди.

— Пиримнинг ҳузурида бирор кимса борми?

— Бордур. Букун шайхул машойих эшон Убайдулло Хўжа Аҳрор ҳазратлари қадам ранжида қилгандур...

Салоҳиддин заргар беихтиёр тўхтаб, камзулининг чўнтагидаги қимматбаҳо узукларни пайпаслаб кўрди. Кўнглидан: «Худо дилимга солмиш!» деган фикр ўтиб, бирдан енгил тортди.

Эшон Убайдулло Хўжа Аҳрор кенг меҳмонхонанинг тўрида, шайх Низомиддин Хомушнинг ўнг қўлида, ипак кўрпачалар устида тасбеҳ ўгириб, оҳиста тебраниб ўтирарди. Шайхнинг новча тик қомати ёнида тўладан келган, яғриндор эшон ҳазратлари ўтовдай юм-юмалоқ ва миқти кўринар эди. Унинг важоҳати ҳам бошқача, кўксига тушган учлари жингалак қоп-қора соқолида, қалин қошларида битта ҳам оқ тук йўқ, гўштдор бурунли қип-қизил чиройли юзида бир қарашдаёқ кишини зир титратадиган пинҳоний бир иқтидор бор эди. У қаршисига тиз чўкиб, камоли эҳтиром билан салом берган Салоҳиддин заргарга ер остидан бир қараб қўйди-да, бошини ҳам қилиб, тасбеҳ ўгиришда давом этди. Шайх Низомиддин Хомуш лаблари пичирлаб фотиҳа ўқигач:

— Не арзи ихлосинг бор, хожа Салоҳиддин,— деди.— Фурсат зиқ. Мана, шаҳри Шошдин валинеъмат пирим қадам ранжида қилмишлар...

Салоҳиддин заргар ўтирган жойида тавозе билан таъзим қилди.

— Оллога шукурким, соҳиб назар пушти паноҳимнинг муборак қўлларини олмоққа мушарраф этмишдур...

— Сўзла, заргар! Доруссалтанада не сўз бор? Аҳли тижорат орасинда не хабар бор?

Шайх одатда бундай шоширмас, унинг сўзларига камоли эътибор билан қулоқ соларди. Салоҳиддин заргар юраги увишиб:

— Пирим!— деди овози қалтираб.— Шу кеча

Кўксаройдан сипоҳлар келиб, ёлғиз фарзандим... мавлоно Муҳиддинни олиб кетган эдилар. Қайтиб келмади, пирим...

Шайх ҳазратларининг лабларига билинар-билинемас кулгу югурди.

— Қайтмаса... зурриётингиз мавлоно Муҳиддин шаҳзодага ёқиб қолгандур?..

— Пирим!..

— Ёхуд, билъакс, мутараддид¹ фарзандингиз ўз биродари Али Қушчи билан юзлашганда бу даргоҳи табаррукда қилган аҳду иқрорини тардид² қилгандур?

— Иншооллоҳ бундай бўлмас, пирим, зеро ўғлим тавба-тазарру қилиб, оёғингизга бош ургандур...

— Тавба-тазарру қилиб!..— деди эшон Хўжа Аҳрор. Унинг юмуқ кўзлари бирдан чарақлаб очилди.— Ул сарвари коинотнинг қудратига шак келтириб, фалак сирларини очмоққа жазм этган ўғлинг нечун амди тавба-тазарру қиладур? Муртад шоҳнинг суюкли шогирди нечун ўз устоди васиятларидин юз ўгирадур?

Салоҳиддин заргар тили калимага келмай гўлдираб қолди.

— Ёбеайб парвардигор... осий ббанда... гуноҳини афв этгайсиз, пирим!

— Осий банда!— деди Хўжа Аҳрор соқолини серкиллади.— Сени яхши биламен, заргар! Ул шоҳи бетавфиқни пушти паноҳ айлаб, унинг меҳри муруввати ила бойлик орттириб, энди тавба-тазарру қиласен!

— Пирим! Садоқати зоҳир қулингиз...

— Шукрона билдириб, ул раббул оламиндан осий фарзандингнинг дуои жонини тилаб истиғфор тортгайсен, эй бандан ғофил. Зероким, ҳақ таолога шак келтириб, уммати ҳақиқатларни излол³ этган барча муртадларнинг интиқоми шул эрур, бандан бироҳ. Халлоқи олам ҳеч бир бандасининг гуноҳини интиқомсиз қолдирмайдур. Ҳа!

Салоҳиддин заргар икки букилганича пешанасини гиламга қўйиб, жим қолди. Мудҳиш қўрқув уни гангитиб қўйган, ҳаёлида фақат: «Ё раббано! Ўзинг шафе бўлгайсен!» деган фикр такрорланар, лекин тили калимага келмас эди.

¹ Мутараддид — беқарор.

² Тардид қилмоқ — рад этмоқ.

³ Излол этган — тўғри йўлдан урган.

— Инналлоҳо маассобирин. Сабр қилинг, заргар...—Шайх Низомиддин Хомуш эшон ҳазратларига бир қараб қўйди-да, ёстиғи остидан шақилдоғини олиб, шақиллатди. Эшикда дарҳол ёш мурид пайдо бўлди.

— Девона Довулбек келдими?

— Келмиш, пирим.

— Айт, кирсин!

Салоҳиддин заргар кимдир ёнига «гурс» этиб чўк-калаганини эшитиб, қўрқибгина кўз қирини ташлади. Унинг ёнида жулдур кийимли дарвеш эмас, белига ойсимон эгри қилич таққан, бошига дубулға кийган бир кўзи ғилай сипоҳ чўккалаб ўтирарди.

— Хўш, қочоқдин хабар топдингми, дарвеш?

— Йўқ, пирим...

— Бир қочоқни тополмасанг... нечун сени қаландарбоши қилдим? Нечун уддабурон деб, Кўксаройга ясовулбоши қилдим, Қашқир?

— Гуноҳкормен, пирим. Не чора, доруссалтанада титмаган жойим, кирмаган тешигим қолмади...

— Қайси қочоқ?— эшон Хўжа Аҳрор сергакланиб, бир Қашқирга, бир шайхга қаради. Шайх аллақандай ўнғайсизланиб оппоқ қошларини силаб қўйди.

— Қаландар Қарноқий деган бир бетавфиқ, пирим. Тунов куни сўзлаб берган эрдим... Шоҳи шарир маҳв бўлган куни қочиб кетган эди, ҳануз топилмайдур.

Қаландар Қарноқийнинг номини эшитган Салоҳиддин заргар бошини сал кўтариб, қулоқ солди. Нечундир набирасининг бояги сўзлари эсига тушиб, юраги шиғ этди.

Эшон Хўжа Аҳрор таассуф билдириб бошини чайқади:

— Олло кўнглимга солган эди, тақсир. Иблис шпор шоҳнинг қўлида таҳсил кўрган бир бепарҳезга инонмоқ...

— Синаб кўрмоқ ниятида эдим, пирим. Орқасида хуфиялар бор эди, мана...— шайх қовоғини солиб Қашқирга қаради, Қашқир ўтирган жойида питирлаб:

— Иншооллоҳ, топамиз, пирим,— деб бидирлади.— Ер ютса-да, топамиз, у бадбахтни!

Шайх кўнгилсиз гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлиб:

— Хўш, — деди. — Бу одамни танийсенми, дарвеш?
Қашқир Салоҳиддин заргарга қиё боқиб, иш-
шайди.

— Бу зоти шарифни танитайдурган кимса буткул
Мовароуннаҳрда йўқдур, пирим.

— Бул зотнинг зурриёти мавлоно Муҳиддин ҳибс-
га олинган эмиш, хабаринг борму?

Қашқирнинг лабидаги табассум сохта ғамгинлик
билан алмашди.

— Надоматлар бўлғайким, бу нохуш юмуш фа-
қирга юкланган эди, пирим.

— Хўш? Сўзла!..

— Мавлоно Муҳиддин ҳибсда, бетавфиқ Али Қуш-
чи билан бир жойда ётибди, пирим.

— Нечун? Ё сўроқ қилинмадиму?

— Йўқ, сўроқ қилингандур. Мавлонога тасанно-
ким, пиримга қилган аҳди иқроридин қайтмабдур.

— Бўлмаса... сабаб, ҳибсга соладур?

Қашқир елкасини учирди.

— Давлатпаноҳ буни лозим топса, бандаси не қил-
син, пирим? Давлатпаноҳ айтмишким, сўзлаган сў-
зинг ҳақиқат бўлса, бу сўзни Али Қушчининг бўйнига
қўясен! Бўйнига қўйиб, ул палидни инсофга келтира-
сен, сўнг, ҳибсдан озод қиламен...

— Пирим! — Салоҳиддин заргар инграб юборди.
У ўзини шайхнинг оёқлари остига ташламоқчи эди,
лекин эшоннинг: «Бас! Фармони ҳумоюн амри вожиб-
дур!» деган хитобини эшитиб, ялт этиб қаради. Эшон
Хўжа Аҳрор, қалин қора қошлари остида ёниб турган
кўзларини унга қадаб, олдинга энгашиб ўтирар, худ-
ди Салоҳиддин заргар эътироз билдирса, қўлидаги
тасбеҳини унга қараб отадигандай туюларди.

— Валлоҳи аълам биссавоб! Ва илло бу бедиёнат
шақийларнинг¹ жазоси шулдир! — деди эшон, ўзини
ёстиққа ташлаб. — Фарзандинг мавлоно Муҳиддин
шул дўзахийлар ила бир товоқдан ош еб, худованди
каримдан қўрқмай, куфр китоблар битган эди. Энди-
ликда бу гуноҳи азим юмушларининг жазосини торт-
моғи даркор. Жазосини қанча кўп тортса, гуноҳи,
иншооллоҳ, шунча тез ювиладур! Бунга йиғламоқ
эмас, шукрона билдирмоқ даркор, хожа Салоҳиддин!

¹ Ш а қ и й л а р — ёвузлар.

— Пирим! Сиз Али Қушчини билмассиз...

— Билурмен! — Эшон қўлларини ёстиққа тираб, қаддини ростлади. — Ҳақ таолодан қўрқмаган ул галаи сакларнинг барини билурмен. Ношаръий расадхонага йиғилган куфр китобларни яширмоқдин муддаолари не? Буни ҳам билурмен. Муддаолари бул макруҳ китобларни, бединлар маскани бўлмиш расадхона-ю, мадрасаларни асраб қолмоқ ва инчунин, барча уммат мустафоларни тўғри йўлдан урмоқдур! Бас, аларни қатлу ом қилмоқ шаҳзодадай амирул мўъмининга вазифаи шаръийдур, хожа Салоҳиддин!

Салоҳиддин заргар эшоннинг шиддатли чеҳрасидан, аллақандай илҳом билан порлаган сеҳрли нигоҳидан кўзаларини олиб қочаркан: «Ё раббий! Ўзинг мадад қилгайсен! — деб пичирлади. — Нечун Али Қушчининг сўзини буларга етказдим? Нечун анинг сирини очдим?..»

— Кўзингни арт, заргар! — деди эшон. — Ул осий зурриётингга ҳифзи ҳимоятни бандасидан эрмас, тангри таолодан сўрагайсен! Калимаи шаҳодатни арз қилиб, лайлу наҳор истиғфор айтгайсен! Ўрнингдан тур, эй бандаи бироҳ!

Салоҳиддин заргар бу ўктам овозга бўйсуниб, ўрнидан тураркан, мадад кутиб сўнг марта шайх Низомиддин Хомушга қаради. Лекин шайх хижолат бўлиб томоқ қирди-да, кўзини олиб қочди.

Салоҳиддин заргар нигоҳини чулғаб олган туман орасида эшикни аранг топди ва гандираклаб хонадан чиқди. Даҳлизда кўксини чангаллаганича бир аум деворга суяниб турди. Шу пайт қўли ён чўнтагидаги тилла узукларга тегди, тегди-ю, кўнгли бир хил бўлиб кетди. Пирига атаган узукларни бермай қайта олиб кетиш ёмон бир нарсанинг аломати эди. У бир ўйи қайтиб кирмоқчи бўлди-ю, журъат этмади. Юрагини чулғаб олган мудҳиш туйғудан дармонсизланиб, гандираклай-гандираклай уйдан чиқди.

Хуфтонда уста Темур Самарқандийнинг ғоридан чиқиб кетган Қаландар Қарноқий тун ярмидан ошган-

да қайтиб келди-да, босқоннинг ёнидаги пўстакка юз тубан тушиб ётиб олди. Устанинг саволига қисқагина қилиб: мавлоно Муҳиддин ҳам зиндонга тушибди, отахон, деб қўя қолди. У хаёлан ҳамон Салоҳиддин заргарнинг боғида юрар, кўз олдида ҳамон Хуршида бонунинг ёш билан ювилган маънос юзи турар, қулоқлари остида ҳамон унинг ўксик овози янграр эди.

Букун у мавлоно Муҳиддиннинг уйига иккинчи марта борди, бориб яна тунов кунгидай боққа қараган таниш дарчани чертди. Одатдагидай уч марта чертди. Хуршида бону уни кутиб ўтирган эканми, лаҳза ўтмай боғ эшик очилиб, кимдир чиқди. Кобулий кавушларнинг енгил «шип-шип»идан Қаландар дарҳол таниди: бону!

Хуршида бону, бир-бир босиб келиб, ёнғоқ тагида турган Қаландар Қарноқийнинг рўпарасида тўхтади. У салом бердими, йўқми, Қаландар билмай қолди. Бону, гўё салом қилгандай бошини эгганича жимгина турарди. Эгнида, тўпиғига тушган узун кўйлак устидан кийган қора бахмал мурсак, бошида рўмол ўрнига қора духоба ёпинчиқ, ҳатто юзига тутган ҳарир ипак дурра ҳам қоп-қора бўлиб туюлди Қаландарга. Қоронғида унинг юзи аниқ кўринмас, лекин духоба ёпинчиқ ўраган бошини эгиб, жимгина туриши яхшиликдан дарак бермас эди. Қаландар қуруқшаган лабларини ялаб:

— Иншооллоҳ, яхшилик бўлғай,— деди.— Мавлоно... қайтдими, бону?

Хуршида бону секин бош чайқади:

— Йўқ...

— Астағфирулло! Нечук?

Хуршида бону бошини кўтариб қаради. Унинг йирик оҳу кўзлари қоронғида қандайдир совуқ нур сочиб, ялтиллаб кетгандай туюлди.

— Мен қайдан билай? Ҳар нечук, мавлоно Али Қушчига чоҳ қазиган кимсани зиндонга ташламаслар...

Қаландар ўзини тутолмай:

— Водариг!— деб юборди. Бонунинг сўзларидаги аламли таъна унинг юрагига заҳарли наштар бўлиб қадалди. Хуршида бону, бўғилиб кетаётгандай антикиб-антикиб нафас оларди.

— Сиз... қўрқманг деган эдингиз... Дадангизга шикаст етмайди, тезда қайтади, деган эдингиз. Қани қайтгани?

Қаландар, юраги увишиб, бонунинг чақнаб турган кўзларидан кўзини олиб қочди.

— Ғофил банда, гуноҳимдан ўтгайсиз, бону...

— Дадам бечора ногирон бир одам. У кишини зиндонга солиб, чиритамен деб, қўрқитмоқ осондур. Бироқ олло шоҳид: у зот ўз виждонини сотмайди. Ўз аҳбобига хиёнат қилмайди...

Хуршида бону кўз ёшларидан «ғип» бўғилиб, гапиролмай қолди. Қаландарнинг кўксига қадалган заҳарли наштар, гўё буралиб-буралиб юрагини тилка-тилка қилиб юборгандай бўлди.

— Кечиргайсиз, бону,— зўрга дея олди у.— Мен ўйлаган эдим, ғофил банда...

— Ногирон, ожиз одам, зиндонга қандай бардош қилади?— деди Хуршида бону.— Ҳоли не кечади? Бечора отам!

Бу сафар бонунинг аламли овози Қаландарга нечундир дарвоза олдидаги ўша машъум учрашувни эслатди. Ўшанда ҳам бонунинг «мирзам!» деб чақирган овози аламли фарёдга тўла эди, ҳозир ҳам. Гарчи у ҳозир оҳиста гапирса ҳам, сўзларида ўша дард, ўша фарёд, йўқ, қандайдир чуқур бир илтижо бор, гўё бошига тушган бу савдода ёлғиз ундан, Қаландардан нажот кутарди!

Эвоҳ! Қаландар бонуга, юзини кафтлари билан яшириб, унсиз йиғлаётган бу санамга нима дейди? Уни қандай юпатади?

Қаландар, гўё мотам тутгандай қора либосларга ўраниб олган бу нозик санамни бағрига босиб, ёш тўла кўзларидан ўпиб тинчитгиси келар, аллақандай дил сўзларини топиб, юпатишни истар, лекин, кўнглига қаттиқ озор берган одам, унга яқинлашишга журъат қилолмас эди.

— Қўйинг, бону, йиғламанг,— деди у ниҳоят.— Ноумид шайтон. Оллонинг меҳри дарёдур...

Бону унсиз титраб йиғлашда давом этар, унинг сўзларига қулоқ солмас эди.

— Иншооллоҳ биз ҳам қараб турмасмиз. Бир йўлини топамиз, ҳаракат қиламиз, бону...

Хуршида бону бошини бир томонга эгиб, унга қиё

боқди. Унинг ёш тўла кўзларида умид учқунлари милтиради.

— Бобом бечора қайга боришни, кимга арз қилишни билмайдур.

— Ҳа, қийин,— деди Қаландар фиғони чиқиб,— бу бераҳм мустабид барча илм аҳлини йўқ қилмоққа жазм этгандур. Устод ёққан илму маърифат машъалин сўндириб, буткул Мовароуннаҳрни зулмат қаърига чўктирмоққа азм қилгандур. Лекин, иншооллоҳ, бу қора ниятига етмас! Зеро, маърифат машъалин ўчириб, элни зулматга солмоқни ният қилган бирда-бир мустабид машъум мақсадига етмагандур!..

Қаландар бунинг ҳаммасини ёниб-ўртаниб гапирди-ю, бирдан жим қолди: унинг олдида бош эгиб пиқ-пиқ йиғлаб турган бу санам ундан бундай улуг хитоблар эмас, кўнглига тасалли берадиган сўзларни кутар, нажот тиларди.

— Иншооллоҳ, бир йўли топилиб қолар, бону,— деди у.— Сўзимга инонинг, биз ҳам қараб ётмасмиз, шу букундан ҳаракат қиламиз... Қаландар сўзини тутатолмади. Шу пайт, боғ эшик шарақлаб очилиб, олдин аёл киши, унинг кетидан яна бир одамнинг соялари кўринди.

— Хуршида! Қайдасен, болам?

— Энагам! Бувам!— қўрқиб шивирлади Хуршида бону. У қўлини Қаландарнинг қўлига қўйди. Бонунинг мулойим кафти чўғдай эди.

Қаландар чўғдай ёнган бу қўлларни қисаркан, бутун вужуди ловиллаб кетди.— Қўрқманг, бир йўлини қиламиз, бону! Мен тагин келамен!..— У орқага тисарилиб, ўзини дарахтлар панасига оларкан, Хуршида бонунинг:

— Лаббай, буважон!— деган мулойим товушини эшитди.

Қаландар қоронғи кўчалардан, пана-пастқам жойлардан юриб, орқага қайтаркан, хаёлидан: «Не қилмоқ даркор?» деган бир фикр чиқмас, нигоҳи олдидан бонунинг ёш билан ювилган маъсум чеҳраси кетмас эди. Унинг қулоқлари остида ҳамон бонунинг аччиқ таъналари янграр эди, лекин бу сўзлар қанчалик аламли бўлмасин, Қаландар букун бир нарсани аниқ сездди: бону ундан ниманидир кутар, унга суянмоқ истарди. Бу истак, Хуршида бонунинг овозидаги бу

пинҳоний илтижо уни ҳам суюнтирар, ҳам аллақандай чўчитар, «Не қилмоқ даркор? Бу икки устодни қандай қутқармоқ керак?» деган фикрни қайта-қайта эсига солиб, юрагини зирқиратар эди.

Қаландар тўсатдан олдинда «ярқ» этган олов кўриб, тўхтади. Қўлларида машъал ушлаган икки навар унга етмай чапга бурилиб кетди.

У қаёққа кетаётган эди? Боши оғиб қаёққа келиб қолди? Ҳа, у Тиллабибидан хабар олгани Гўри Амир томонга, Али Қушчининг Оқсарой ёнидаги ҳовлисига кетаётган эди.

Қаландар ён-верига синчиклаб қаради. У заргарлар растасидан ўтиб, Кўксаройга яқинлашиб қолган эди. Олдинда, баландликда, кунгурадор девор билан ўралган қора гумбазлар қоронғида чўнг қоялардай совуқ маҳобат билан юксалиб турар, у ерда милт этган чироқ кўринмас, муаззам сарой, гўё ҳаётсиз ташландиқ бир қасрдай жимжит ва ваҳимали туюларди...

Гўё ташландиқ қасрга ўхшаган бу сарой, теран сукутга чўмган бу гумбазлар, негадир ёд бўлиб кетган мисраларни эсига солди:

Тотлиғ-тотлиғ еганлар,
Турлук-турлук еганлар,
Олтун тахт ўлтурганлар,
Туфроқ аро ётмишлар...

Мавлонолар тушган зиндон, қабристонга ўхшаган бу саройнинг қаерида? Унга туйнук очиб бўладими?

Қаландар дарахтларни паналаб олдинга юрди, лекин сал ўтмай қалъа томондан яна машъал ушлаган посбонлар кўринди. Афтидан, посбонлар тун бўйи сарой атрофида айланиб юришар эди.

Қаландар шарпасиз одимлаб орқага чекинди. Пана-пастқам жойлардан, дарвешлигида кўрган тор кўчалардан юриб, Оқсаройга ўтди. Ўтишга ўтди-ю, лекин кўнгли вайрон бўлди. Тиллабиби қаттиқ иситмада, чўғда ётгандай тўлганиб, алаҳсираб ётган экан, Қаландарни ўғлим Али деб ўйлаб, бўйнига осилиб олди, ёш чиқмаган нурсиз кўзларини юмиб, юз-кўзларидан ўпди, кейин, ўғли эмаслигини билгач, уввос тортиб йиғлади-ю, йиқилиб қолди...

Қаландар Тиллабибининг аламли фарёдини қайта эшитаётгандай бўлиб, бошини чопонига буркаб, ғужа-

накланиб ётиб олди. Уни ҳатто устани кўргали келган Қалқонбек билан Босқонбек ҳам ўрнидан турғизолмади. Оға-ини темирчилар одатдагидай ҳазиллашиб: «Э, оға, қўйинг, шу ёлгон дунёнинг ташвишларини! Дево-нанинг ишини худо ўзи ўнглабди!» деб, тегажоқлик қилиб кўришди ҳам, бўлмади, Қаландар турмади, ўзи билан ўзи олишиб, ич-этини еб ётаверди.

Вақт тун ярмидан оғиб, Қалқонбек билан Босқонбек энди қўзғалишган эди, эшик яна тақиллаб қолди.

Қўлига лип-лип ётган мойчироқни олиб, қоронғи йўлакка кириб кетган уста, эшикда ким биландир узоқ гаплашиб тургач, Мирам Чалабийни эргаштириб кирди.

— Бу йигит бир кимсани бошлаб келибди,— деди уста Қаландарга.— Бегона одам, кирсинми?

Мирам Чалабий салом бериб, олдинга ўтди.

— Мавлоно Коший! Барча толиби илмлар уни сизга йўллабдур, шоир.

— Менга йўллабди?!— Қаландар ҳайрон бўлиб ўрнидан турди.— Қани? Чақир! Кирсин!

Улуғбек мадрасасининг энг ёш мударриси ҳисобланган мавлоно Коший ибн Муиниддин ғорга киргач, қоронғига ўрганолмай кафти билан кўзларини тўсиб бир лаҳза турди. Кейин, гўё Қаландар Қарноқий эмас... бутун оламга донғи кетган улуғ аллома билан кўришаётгандай камоли эҳтиром билан салом берди. Қаландар ҳам, ёш бўлса-да, устоднинг ҳурматини қовонган бу машҳур алломани кўриб суюниб кетди. Унинг келиши, ҳар нечук бу оғир, қора кунларда оламда яхшилар ҳам борлигидан далолат берарди.

Уста, оловдондаги иссиқ қўрни ағдариб, устига саксовул ташлади, супага наमत ёзиб, меҳмонларни ўтиришга таклиф қилди. Қаландар ҳамон ғорга кўниколмай, кўзлари аланг-жалаң бўлиб ўтирган Кошийнинг тиззасига қўлини қўйди.

— Сизни каминага муллаваччалар юборган эмиш, биродар? Улар каминани қайдан эшитибдур?

Мавлоно Коший иягидаги сийрак соқолини силаб кулди. Гулхан шуъласида унинг сўлғин юзига қон югуриб, кўзлари чақнаб кетди.

— Сизнинг донғингиз бутун Мовароуннаҳрга кетгандур, шоир. Алхусус, сиз дарвешликни тарк этиб, мавлоно Али Қушчининг қанотлари остига қайтга-

нингизни эшитган толиби илмларнинг ҳурмати чексиздур.

Қаландар Қарноқий ғамгин кулимсираб, гулханга тикилди. Мавлоно Кошийнинг сўзлари унинг қалбидаги ярани қайта тирнади. «Дарвешликни тарк этиб, илм даргоҳига қайтганидан не фойда, на ҳибсдаги устозларининг жонига ора кира олди, на бонунинг дардига малҳам бўла олди!»

Қаландар оғир хўрсиниб, Кошийга қаради:

— Хўш, илм аҳли орасида не сўз, не хабар бор, биродар?

Коший ўйчан кўзларини гулхандан узмай:

— Барча талабалар, барча илм аҳли ғам-андухдадур, шоир,— деди.— Биласиз — мадрасалар ёпилгандур. Илм аҳлининг тақдири не бўлади, ҳануз қоронғидур.

— Ғам-андухдин не фойда? Ғам-андух кишига ёр бўлмайди, биродар.

— Ҳақ гап! — деди Мирам Чалабий, гулхан шуъласида кўзлари чақнаб.— Толиби илмлар айтган эмиш: Али Қушчини дарҳол қутқармоқ керак, деган эмиш. Нечун бун айтмайсиз, мавлоно Коший?

Коший кўра ёнида гулхан ёқиб ўтирган ака-укаларга ҳадиксираб қаради, Қаландар кулимсираб: «Қўрқманг, азизим, булар ўзимизнинг йигитлар», дегач:

— Ҳа,— деди бош ирғаб.— Кеча оқшом каминанинг ҳузурига бир гуруҳ талабалар келдилар. Ўзларини чоҳга отишга ҳозир муллаваччалар, бошимиз кетса ҳам мавлоно Али Қушчини қутқарамиз, дейдилар.

— Қай йўсин?

— Ётган зиндонини билсак туйнук очар эдик дейдилар.

Дам босаётган Қалқонбек Кошийнинг сўзларига қулоқ солиб турган экан:

— Боракалло! Зап йигитлар экан! — деб хитоб қилди.— Не дейсиз, оға?

— Не дейман, балли, дейман, иним! — кулди Босқонбек, қора қумғонни оловдан оларкан.— Қўкрагида ёли бор бундай йигитлар топилса биз ҳам қўшиламиз! Қаландар оғамдай тун-кун ғам чекиб ётмаймиз. Қалқон бўл деса, қалқон бўламиз, бос деса босамиз. Лаббай, Қаландар оға?

Қаландар ака ука темирчиларнинг гапларига бир кулиб қўйди, лекин кўз олдига кунгурадор девор билан ўралган қаср, машъал кўтариб сарой теvarагида айланиб юрган бояги посбонлар келиб ўйланиб қолди. Уста эса, бошини сараклатиб:

— Ҳе, хом сут эмган бандалар! — деб кулди.

— Нечук куласиз, отахон? — деди Қалқонбек.

— Шунинг учунким, бу сарой, бу зиндонларни ким қурганини билмайсиз. Бу зиндон, бу саройларни оламни зер-забун қилган, кимсан Амир Темур қурдир-гандур!

— Бўлмаса не қиламиз, отахон?! — деди Мирам Чалабий куйиниб. — Маслаҳат беринг: не қиламиз?

— Ҳа, йўл топмоқ керак. — Қаландар бошини қўллари билан сиқиб, оғир тебраниди. — Йўл топмоқ керак!

Уста катта ялпоқ кафти билан серажин юзини силаб, гулханга тикилиб ўтирар, мўйловга ўхшаган қалин қошлари остидаги кўзлари юмуқ, лаблари қимтилган эди.

— Фақир буни кўп ўйладим. Ўйлай-ўйлай шу хаёлга келдим: уларни қутқарса олтин қутқаради. Бошқа чора йўқ!

— Олтин? — ҳамма бирдан жимиб қолди. Ҳатто Қалқонбек ҳам дам босишдан тўхтаб, яқинроқ келиб ўтирди.

— Ҳа, олтиндан бошқа нарса бу ишда ёрдам беролмас, — деди чол. — Эсларингда бўлсин: шаҳзодаларнинг саркардалари орасида бир одам йўқким, олтинга сотилмасин! Қармоқ ташлаб, улардан бирини илинтирмоқ даркор. Али Қушчининг қутлуғ бошини қутқармоқ учун олтин-жавоҳирларни аямаслик лозим. Мирзо Улуғбекдай донишманд ҳам буни ўйлаган бўлса ажаб эрмас! — Чол, сир-асрорни очиб қўймадимми, деган маънода Қаландарга қаради. Лекин Қаландар сўна бошлаган гулханга тикилиб, ҳамон хаёлга толиб ўтирарди. Уста олтиндан гап очиши билан унинг эсига негадир Қашқир тушди. У боя хуфтонда Қашқирни узоқдан кўрган эди. Қашқир ясовуллар кийимида, бошида дубулға, белида ойсимон эгри қилич, остида бўлиқ тўриқ арғумоқ, расадхона ёнида ўн чоғлик суворий билан от чоптириб ўтиб кетди. У отда шундай савлат тўкиб ўтирар эдики, Қарноқий ўз кўзларига

ишонмай қолди!.. Ҳа, чол ҳам, Қашқирга қармоқ ташлаб кўрмоқ керак деди. Тавба! Нечук бу фикр унинг хаёлига аввалроқ келмади?

Коший Қаландарнинг сукутига бошқа маъно берди чамаси:

— Олтин билан иш битса бир иложи топилур,— деди.— Барча талабалар, барча илм аҳли қўлдан келган ёрдамани аямас!

— Олтиндан бурун уста айтган қармоққа илинадурган балиқни топмоқ керак!— деди Қаландар.

Коший ака-ука темирчиларга яна бир қараб қўйгач:

— Балиқ ҳам топилур,— деди, овозини пасайтириб.— Камина амир Султон Жондор деган бир одамни биламен. Узоқ қариндош бўлур...

— Амир Султон Жондор? У виждонсиз амир шаҳзоданинг ўнг қўли эмиш!

— Демакким, наҳанг экан-да!— кулди Мирам Чалабий.

— Наҳангким, наҳангларнинг наҳанги. Аммо қайдам, тузоққа тушадиму, йўқму?

— Қўрқма, болам. Наҳанг бўлса... қармоққа тушмаса илмоққа тушади! Аммо хўрак каттароқ бўлмоғи даркор!— Уста Темур Самарқандий шундай деб, қўлини фотиҳага очди.— Бу юмушда худованди карим омад бергай, овларинг ўнгидан келгай, болаларим, илоҳи омин!

12

Кўксаройдан итдай чарчаб қайтган амир Султон Жондор тўшакка кириб, энди кўзи илинган ҳам эди, кимдир елкасидан секин туртди.

— Маъзур тутгайсиз, амирим, Кўксаройдан чопар келмиш.

Амир Жондор кўзларини зўрға очди. Тепасида ёш маҳрами тавозе билан қўл қовуштириб турарди.

— Саройдин келди?

— Саройдин, амирим...

— Чақир!— Амир Жондор уф тортиб, кўзини юмди. Мана, неча ойдурким, ҳар куни аҳвол шу: туну кун тинчлик йўқ. Шаҳзода кечани кеча демай, кун-

дузни кундуз демай чопар юборгани-юборган, гўё у қадимий асилзодалар авлодидан бўлган бообрў лашкарбоши амир Султон Жондор тархон эмас, зоти паст бир маҳрамдай майда-чуйда юмушларни ҳам унга юклагани-юклаган.

Шаҳзода фақат отасини эмас, жигаргўшаси Абдулғазизни ҳам унинг, амир Жондорнинг қўли билан қатл қилди...

Амир Жондор ўша машъум кечани ўйларкан, қатл пайтида ияги қалтираб, ёш боладай юм-юм йиғлаган Абдулғазиз гўё уйга кириб келаётгандай бўлди-ю, ялт этиб эшикка қаради, сўнг, вужудини совуқ тер босиб:

«Осий бандангни ўзинг кечиргайсен, парвардигор!» — деб пичирлади.

Ҳа, бу малъун шаҳзода кўп тубан юмушларни унинг қўли билан қилди. Ўзи бўлса... ўзи сўнгги пайтларда ёмон бир одат чиқарди. Тун ярмигача, аксарият тонг отгунча ухламайди, салтанат ишларини, девонга оид барча ёзишмаларни тунда қилади, иш йўқ пайтларида эса базм қуради. Лекин унинг базмлари ҳам қилиқларидай совуқ. Илгари, Мирзо Улуғбек даврида, доруссалтананинг машҳур шоир ва фозиллари, машшоқ ва хонандалари тўпланадиган чорхари базмхонада ёлғиз ўзи ўтириб, бода ичади, аллақандай мунгли хаёлга чўмиб, оғир тебраниб, машшоқларнинг ғамгин куйларини эшитади, аҳён-аҳёнда ҳарам канизларидан бир-иккитасини чақиртириб, рақсга туширади, лекин аксарият, канизларни ҳайдаб юбориб, яна машшоқларга маҳзаун куйлар чалдиради. Ўхтин-ўхтин кўнгли суҳбат тусаб қолган пайтларида амир Жондорни ёхуд қўшни хонада кутиб ўтирган девон бекларидан битта-яримтасини таклиф қилиб, қўлига бир коса бода тутиб меҳмон қилган бўлади... Эй, парвардигори олам! Унинг бошига не кўйларни солдинг? Амир Султон Жондор тархон Мирзо Улуғбекдан юз ўгириб, Мирзо Абдуллатифга юкунганида унинг умиди шу эдими? Шаҳзоданинг ўнг қўли, инонган тоғи, садр аъзами¹ бўламен, деб ўйламаган эдими? Шаҳзода шунчаки номига тахтда ўлтирар, салтанатни эса мен тебратамен, буткул Мовароуннаҳр оёқларим остида бўлади,

¹ Садр аъзам — биринчи вазир.

деган умидда эмасмиди? Барча зоти шарифлар, барча бек ва бекзодалар, бой ва савдогарлар, аркони ҳарб ва аркони давлат, аён ва боёнлар менинг дарвозамда қўл қовуштириб туради, менинг давлатим, менинг кошонам доруссалтанада энг бадавлат, энг муҳташам бўлади, ҳарамимга эса Мовароуннаҳрнинг энг хушрӯй нозанинларини йиғамен, деган ишончда эмасмиди? Шу умидда шаҳзоданинг барча буйруқларини фармони ҳумоюн деб билган, энг тубан, энг разил топшириқларини бажо келтирган эмасмиди? Хўш? Бунинг эвазига ундан не яхшилик кўрди? Войлиги, шон-шавкати ортдимиди? Ҳарамдаги бирорта малакни инъом қилдимиди? Йўқ! Амир Жондор, Салоҳиддин заргарнинг наби-расига кўз тиккан эди, заргарга шаръий куёв бўлиб, донғи буткул доруссалтанага кетган бу санамни никоҳимга оламан деган ниятда эди, бу ниятига ҳам етолмади. Энди совчи юбораман, деб турганда, шаҳзода мавлоно Муҳиддинни ҳибсга олди-ю, бу юмуш тўхтаб қолди. Амир Жондор қанча уринмасин, мавлоно Муҳиддиннинг жонига ора киролмади. Бошқа амирлар эса, уни шаҳзоданинг энг яқин муқарраби, деб ўйлайдилар, унинг қўлидан келмайдиган иш йўқ, деган хаёлдалар. Шу боисдан унга ёмон кўз билан қараб ҳасад қиладилар, салтанатда бўлаётган барча мараз ишларни ундан кўрадилар, барча қатлу қирғинга амир Султон Жондор сабаб, деб ўйлайдилар. Амир бўлса, ўз жонини зўрға сақлаб юрибди. Зотан ёлғиз амир Жондор эмас, шарафсиз Хуросон юришидан кейин, хусусан, шаҳзода Абдулғазизнинг доруссалтанада қилган зуғумларидан сўнг, Мирзо Улуғбекдан норози бўлиб, Абдуллатиф томонга ўтган амирларнинг ҳаммаси буюк кун пушаймон. Зеро шаҳзода улар кутган юксак рутба ва олий лавозимларни инъом этмади, у фақат шайх Низомиддин Хомуш раҳнамолиғида иш тутмоқда, ёлғиз шу такаббур зотни тан олиб, туну кун унинг оёғига бош урмоқда. Ҳатто Шайхулисом Бурҳониддин ҳам бир четда қолиб кетди... Амир Султон Жондор эса... телба шаҳзода ҳар кун унинг кўзларига тикилиб қарайди, унинг сўзларига, ичган қасамларига инонмайди, босган ҳар бир қадамини зимдан кузатади, сўроққа тутиб қийнайди...

Амирнинг қалбини, унга ёт бўлган қандайдир чучур ғамгинлик чулғаб олди. Нечун у Мирзо Улуғбек-

дан юз ўгирди, нечун унинг яхшиликларини унутиб, куфрони неъматлик қилди?

Амир қаттиқ уф тортиб, ўрнидан тураётганида эшик секин очилиб, Қашқир кирди: «Мана, орқамдан яна бир айғоқчи қўймиш!»

— Хўш? — деди амир дағаллик билан. — Тун ярмида тагин не юмуш чиқди, ғилай?

Қашқир ғалати ишшайиб жавоб берди:

— Буни давлатпаноҳимдан сўрайсиз, амирим!

Амир Жондор ғилайни сўкиб юборишдан ўзини зўрға босиб, тескари бурилди. Барваста гавдасини сипоҳий либосларга сиқиб кийинаркан, Қашқирнинг фавқулодда юмшоқ, мулойим овозини эшитди:

— Шавкатли амирим! Сиз фақирга инонмайсиз. Биламен. Ва лекин, шаҳзоданинг бу ишлари каминага ҳам ёқмайдур.

«Шайтонга дарс берадиган бу Қашқирнинг нияти не? Кўнглимга қўл солиб, сир олмоқму ё бошқа муддаоси борму?»

Амир Жондор кумуш камарини боғлаган бўлиб, унга қарамай сўради:

— Қайси юмушларини айтасен?

— Қайси бирини айтай, амирим? Ўзига маҳрам қилиб олди. Дуруст. Аммо маҳрамликдан не фойда?

«Эй дариг! Бу не ҳол? Жонимни, бошимни тикиб хизматини қилсам ҳам инонмайди, айғоқчи устига айғоқчи қўяди!»

Тунов куни мавлоно Коший келиб қўйнига қўл солиб кўрди. Аллақандай норози одамлар тўғрисида сўзлади, ҳамма ёқ нотинч, фуқаронинг аҳволи танг, доруссалтанада қаҳатчилик, савдо-сотиқ касод, деб арз қилди, ахийри Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддинни суриштириб, олтин ва жавоҳирларга шама қилди. Амир Жондор бир ўйи уни сўзи устида шап ушлаб, шартта зиндонга тиқмоқчи ҳам бўлди-ю, қариндошлик андишасида уришиб-сўкиб, ҳайдаб чиқарди. Букун бўлса... Илоннинг ёғини ялаган бу муғамбир қўйнига қўл солиб кўрмоқда!..

Амир Жондор қиличини тақиш баҳонасида ҳамон Қашқирга қарамай:

— Сенга ҳайронмен, ғилай, — деди. — Мирзо Улуғбек даврида кўча-кўйда тиланчилик қилиб юрган бир гадо букун шаҳзоданинг муруввати билан ясовул бўлдинг. Тагин не керак сенга, Қашқир?

— Ясовулликдан не фойда? Номи улуг, супраси қуруқ, амирим!

— Супранг қуруқ бўлса мен не қилай, ясовул бўлдинг, ҳаракат қил, Қашқир!

— Ёлғиз отнинг чанги чиқмас! Қарс икки қўлдан чиқадур, амирим! Бир юмуш бор.

— Не юмуш?

— Хўп десангиз айтамен, аммо қўрқманг. Кўп содиқ одамлар бор...

«Содиқ одамлар? Фаришта тўнидаги бу иблис не дейди? Фитна борми... ё мени синаб кўрмоқчими?»

Амир Жондор шартта бурилиб, Қашқирни гирибонидан ушлаб ўзига тортди.

— Жонингдан умидинг бўлса тўғриси сўзла: ким сенга мени синамоқни топширди? Шаҳзодами ё шайх Низомиддин Хомуш ҳазратларими? Қорнингни ёриб, ичагингни салла қиламен. Сўзла, иблис! — Амир Жондор ясовулнинг томоғини ғиппа бўғиб олди. Унинг қўллари бургутнинг панжасидай қаттиқ эди. Ясовулнинг ғилай кўзи қинидан чиқиб, олайиб кетди.

— Ким юборди, сўзла, ифрит!

— Биллоҳ ёлгон сўзласам! Бердисини айтгунча белимни синдирманг, амирим...

— Бердиси не? Фитнами?

— Йўқ, олтин, амирим, олтину жавоҳир!..

— Барча фитна, барча қабоҳат олтину жавоҳирдан бошланур! Хўш, қай кўчада ётгандур олтину жавоҳирлар?

— Кўчада эмас, сизнинг қўлингизда, зиндонда ётибди, амирим!

«Зиндонда ётибди! Пирига дўст бўлмаган бу шайтон басир не дейди? Кимни айтади? Шаҳзода Абдуллоними ё шаҳзода Абу Саидними?»

Амир Жондор Қашқирнинг гирибонидан ушлаган қўлларини қаттиқроқ сиқди.

— Кўзингни ўйнатмай очиқ сўзла, шайтон!

Қашқир жон талвасасида унинг қўлида питирлаб хириллади:

— Икки аллома... Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддин...

«Аждаҳонинг кўзини чўқиган қузғун! Икки мавлонони қутқариб не қилади? Олтин-жавоҳирларни ким беради? Салоҳиддин заргарми?»

Амир Жондор Қашқирни қаттиқроқ бўғмоқчи бўлди-ю, негадир Қоший билан бўлган суҳбат эсига тушиб, қўйиб юборди. Қорнидан тойиб кетган кумуш камарини тўғрилаб, эшикка томон юраркан, пичинг қилди:

— Билиб қўй, Қашқир! Икки кемага оёқ қўйган ғарқ бўлур! Амир Султон Жондор олтин-жавоҳирларга сотилмайди!

Кундуз ёққан қор яхлаб, аёз бошланган эди. Совуқда пишқириб, ер депсиниб турган отлар, туёқлари остидан кўчган муз парчаларини сачратиб, тош йўлни қарсиллатиб чопиб кетди.

Шаҳар кўчалари гўристондай жимжит ва зимистон эди. Ҳар куни бу маҳал эшитилиб турадиган қоровулларнинг шақилдоғи ҳам эшитилмас, қаландарларнинг «ҳақ дўст, ё олло»си ҳам қулоққа чалинмас, кечаси машъал ёқиб даҳа-даҳаларни айланиб юрадиган суворийлар ҳам кўринмас эди.

Амир Жондор олдинда от чоптириб бораркан, ҳамон Қашқирнинг сўзларини ўйларди. У шайтонга тузоқ қўйган бу ясовулнинг илмоғига чап берганидан хурсанд эди. Токи бошига кулоҳ, эғнига хирқа кийиб, кўча-кўйда гадолик қилиб юрган бу дарвешни анчадан бери танир, уни саройда ясовул кийимида кўриб аввал ажабланган, кейин бу ишда шайх Низомиддин Хомушнинг қўли борлигини пайқаб қолган эди... Ҳа, шайхнинг шахсий айғоқчиси ҳисобланмиш бу одамдан эҳтиёт бўлмоқ даркор. Лекин айни замонда Қашқирнинг сўзлари унга тинчлик бермас, ҳамон хаёлидан чиқмас эди... Қашқир «кўп садоқатли одамлар бор», деди. Қандай одамлар? Мақсадлари не? Наҳот доруссалтанада фитна бўлса-ю, амир Султон Жондор беҳабар бўлса? Қаердадир Мирзо Улуғбекнинг суюкли навқари Бобо Ҳусайн Баҳодир яшириниб юрибди. Унинг номини эшитса шаҳзода ҳам дағ-дағ қалтираб қолади. Сўнгги кунларда шаҳар доруғаси Мироншоҳ ҳам камнамо бўлиб қолди. Шайхулислом Бурҳониддин эса, бошдаёқ шаҳзодага рўйхуш бермаган эди, ҳозир қорасини ҳам кўрсатмайди. Эҳтиётги шарт. Ҳар нечук, Қашқир айтган одамларни билиб қўймоқ даркор. Зеро бу телба шаҳзодага суянмоқ — кўланкага суянмоқ билан баробар. Бойқушнинг кўзларига ўхшаган кўзлари ёмон... Бу кўзлардан қўрқмоқ жоиз...

Амир Жондорнинг хаёлини Кўксарой олдидаги майдонда гулхан ёқиб ўтирган ясовулларнинг овози бўлди. Отлиқларни кўриб, ўрниларидан сакраб турган ясовуллар, амир Жондор билан Қашқирни таниб, жойларига қайтишди. Амир Жондор, отининг жilовини дарвозада қарши олган соқчига тутқазиб, ичкари кирди. Уни сарҳовуз ёнида кутиб олган балхлик занжисифат саройбон саломхонага эмас, негадир ҳарамга ёндош меҳмонхонага бошлади.

Мирзо Абдуллатиф ҳарамга ёндош бу шоҳона хонанинг тўрида, қазат-қават шоҳи кўрпачаларда ёнбошлаб ётар, олдидаги хонтахтада бир лаган бедана кабоб билан шаффоф май тўла биллур хитой идиши турарди. Шифтдаги қандил ва тоқчалардаги олтин шамдонларга терилган шамларнинг кўпчилиги ўчирилган, меҳмонхона ғира-шира эди. Шунинг учунми, тўрда ёнбошлаб ётган шаҳзода амир Жондорнинг юрагида аллақандай ёмон бир шубҳа уйғотди. У қўл қовуштирганича пойгакка чўккаламоқчи эди, лекин шаҳзода ўрнидан қўзғалиб, «бери кел!» деб ишора қилди. Уйқусизликдан киртайиб қолган кўзларини амирнинг кўзларига қадаб, одатдаги саволини берди:

— Хўш, амир? Доруссалтанада не мужда бор?

«Тағин беҳурмат қилиб санлайди!» — Амир Жондор унинг кўзларидан кўзини олиб қочаркан, бошини қуйироқ эгди:

— Иншооллоҳ, осойишталик, давлатпаноҳ.

— Осойишталик бўлса нечун кўзингни яширасен? Амир Жондор зўраки жилмайди:

— Соябони марҳаматимнинг нурли чеҳрасидан кўз қамашадур...

— Хушомадни биласен, тулки! — деди шаҳзода мастона кулимсираб. — Ва лекин билиб қўй, амир, юрагингда не муддаонг бор — кўзингдан кўриб турибмен.

— Зоти олийларига шон-шавкат тиламоқдан бошқа муродим йўқдур. Салтанатингиз бундан ҳам зиёд...

— Бас! Салтанат ташвишларидан чарчаганмен! — деди шаҳзода. — Кўнглим бошқа бир нимарсани истайди, шуаро тили билан айтганда гул искамоқни тилайди, амирим!

Амир Жондор бирдан енгил тортиб, шаҳзодага қаради, кўзлари мастона сузилиб, жилмайиб ўтирганини кўриб, ўзи ҳам жилмайди.

— Сиз пушти паёҳим искамоқ тиласа ҳарамда гул кўлдур...

— Мен истаган гул ҳарамда йўқдур!— шаҳзода шундай деб, ёстиғи тагидан тилла шақилдоғини олиб, шақиллатди. Эшикда балхлик саройбон кўрчиди.

— Ҳарам бекасига айт! Кирсин!

Саройбон орқаси билан юриб чиққач, шаҳзода амирга бир пиёла май қуйиб узатди.

— Камина бир гулнинг таърифини эшитдим, амир. Кўнгил шу гулни искамоқни тилайдур...

Жодуликдин ҳар дам ул оҳу кўзнинг жон куйдурур,
Гул мисоли икки лабинг лаъли маржон куйдурур...

— Хўш, шеър нечук, амир?

— Аъло, валинеъматим!— амир Жондор бир сип-қоришда пиёлани бўшатди, аллақандай шубҳадан кўнгли ғаш бўлиб:

— Сиздай офтоби олам искамоқни тилаган бу гул-рухсор қайси гулшаннинг гули экан?— деб сўради.

Мирзо Абдуллатиф унга жавоб бермай, эшикни секин очиб кирган ҳарам бекасига юзланди. Юзига ҳарир ҳаво ранг парда ташлаб олган бека, эшикдан кирган жойида икки қўлини кўксига қўйиб, салом берди.

— Ул гулрухсорнинг таърифини мана, бекам айтадур,— деди шаҳзода.— Келинг, бекам, ўлтиринг, тортинманг.

Ҳарам бекаси учига дур қадалган зардўзи кавуши билан гиламни товушсизгина босиб келиб, шаҳзода-нинг рўпарасига назокат билан тизза букди. Шаҳзода илжайганича унга ҳам бир пиёла май қуйиб тутди. Ҳарам бекаси таъзим билан пиёлани олди, қўш-қўш узук тақилган нозик бармоқлари билан юзидаги ҳарир ипак пардани кўтариб, майдан бир ҳўплади-да, сузук кўзаларини Мирзо Абдуллатифга тикди.

Бека ўттиздан ошган, лекин ҳануз латофатини йўқотмаган, оппоқ юзининг ўнг томонида катта қора холи бор, кўҳлик жувон эди. Амир Жондор унинг пушти ранг ипак кўйлак ва қизил мовут мурсак остида лорсиллаб турган бўлиқ қоматига, пиёлани олаётганда очилган оппоқ қўлларига тикилиб, қулт этиб ютинди. Буни пайқаб қолган шаҳзода қовоғини солди.

— Бекам, ул гулнинг таърифини қилинг амирага...

Ҳарам бекаси ўртасига кўкимтир хол қўйилган қийғоч қошларини чимириб, амирга қаради.

— Амирим ул гулрухсорни кўрмаса-да, таърифини эшитгандур. Шаҳзода Абдулъазиз ҳуснда тенгсиз у нозанинни амир Иброҳимбек ўғлидан тортиб олган эди...

Амир Жондор чўчиб шаҳзодага қаради. Мирзо Абдуллатиф Абдулъазизнинг номини эшитган ҳамон чеҳрасидаги табассум сўниб, юпқа лаблари ҳимарилди, айни замонда негадир кўзлари қисилиб, амир Жондорга қадалди. Амир беихтиёр кўзини олиб қочаркан, хаёлидан: «Эй, дариг! Бу не кўргулик! — деган фикр ўтди. — Бир умидим шу малак эди...»

— Хўш? Нечук индамайсен, амир? — деди шаҳзода...

— Ул гулнинг таърифини эшитганмен, валинеъмат. Ва лекин...

— Хўш? Сўзла!

Амир Жондор пешанасидан қуйилган совуқ қатраларни сидириб ташлаб, ер остидан ҳарам бекасига кўз ташлади. Шаҳзода буни пайқаб қолиб, бекага имо қилди: «Чиқиб тур!»

Бека истар-истамас ўрнидан туриб, эшикка томон йўналди. Шаҳзода тоқатсизланиб амирга юзланди.

— Не сўзинг бор? Сўзла, амир!

Амир Жондор нима қилишини, нима дейишини билмай талмовсираб қолди.

— Давлатпаноҳ! Ул санам шаҳзода Абдулъазизнинг ҳарамиди бўлган. Очилмаган гул-ғунчалар кўпдур.

— Гоҳо очилмаган гулдан очилган гулнинг иси хушбўй бўладур, амир...

— Иккиламчи, маълумингиз бўлғай, бу гул ҳибсда ётган мавлоно Муҳиддиннинг гулшанидан бўлур. Ҳибсда ётган бир кимсанинг ожизасини ҳарамга олмоқ... Сиздай салтанат соҳибининг шон-шавкатига лоийқ бўлурму, ҳазратим?

— Ҳмм... — Мирзо Абдуллатифнинг пешанаси тиришди, ингичка мўйлови асабий қимирлаб:

— Хўш, — деди. — Мавлоно Али Қушчи қалай? Ҳамон иқрор бўлмадиму?

— Худодан қўрққан банда иқрор бўлур, валинеъ-мат. Бу қайсар нобакор...

— Бас!— шаҳзода қўлларини парқу ёстиқларга тираб, қаддини ростлади.— Иқрор бўлишни тиламаса зиндонда чириб кетсин! Аммо мавлоно Муҳиддинни қамоқдан чиқаргайсен!

Амир Жондор дами ичига тушиб, индамай қолди. Шаҳзода яна бир пиёла шароб қуйиб унга узатаркан:

— Ма, ич, амир,— деди ва кулди.— Билиб қўй, биздай амирул-мўъминин қўлидан ёлғиз сен май ичурсен.

— Қуллуқ, давлатпаноҳ. Тангрининг марҳамати ёғилиб, салтанатингиз бундан ҳам улуг бўлсин, илоҳи омин!..

— Омин. Хўш, ул гулрухсор қачон муҳайё бўлади?

Амир Жондор юрагига бир нарса санчилгандай бўлиб, яна шаҳзодага қаради, қаради-ю, унинг синовчан қадалиб қолганини кўриб илжайишга мажбур бўлди.

— Ҳар қалай, маслаҳат шуким, бир ҳафта сабр қилгайсиз, давлатпаноҳ. Салоҳиддин заргар доруссал-танада энг давлатманд, энг баобрў зотлардандур. Унинг камоли иззатини ерга урмай, ўртага одам қўймоқ даркор, давлатпаноҳ...

— Ўзинг совчи бўласен, амир! Аммо ул гулрухсорга кўзингни тикмагайсен. Гулга тикилган кўзингни ўйиб, бошингни сапчадек узиб ташлаймен, амир!..— Шаҳзода тўсатдан кўзларини қисиб, хохолаб кулиб юборди.

«Бу иблиснинг ҳазили ҳам турқи тароватидай совуқдир!» Амир Жондор оғир, норғул гавдасини базўр кўтариб ўрнидан турди, кўз олди қоронғилашиб, хонадан чиқди-ю, деворни ушлаб қолди. Хаёлида яна ўша аламли фикрлар қуюндай чарх урди.

«Эй дариг! Бошимга не савдолар солдинг? Ул даҳрий шохдан юз ўгириб, бу шаҳзоданинг этагини тутиб, кўрган яхшилигим шу бўлдим? Бир умидим шу гулрухсор эди, бу умидим ҳам Чин-мочин чиннисидай қил-чил синдим?»— Амир Жондор хонага қандайдир шарпа эшитиб, кўзини очди. Эшикда балхлик захжисифат саройбон турар, саройбоннинг мушук кўз-

ларига ўхшаган кўк кўзларида таажжуб, йўқ, аллақандай шубҳа бор эди. Амир Жондор қаддини ростлаб, белидаги камарини тўғрилади.

— Ғилай қайда?

— Ғилай? — деди саройбон тушунмай.

— Ғилай ясовулни айтамен! — Амир Жондор бир кўзини қийшайтириб кўрсатди. Саройбон тушуниб кулиб юборди.

— Дарвозахонада ўлтирибди.

Амир Жондор кўксидаги тугённи босиб, оғир одимлаб хонадан чиқди.

13

Қашқир бир жойда ўтиролмаи торгина дарвозахонада қафасга тушган бўридай бетоқат айланиб юради. Деворларига суворий совутлар — жибо ва дубулға, қилич ва қалқон осилган дарвозахонада Қашқирдан бошқа ҳеч ким йўқ, ясовуллар дарвоза олдидаги майдонда гулхан ёқиб, исиниб ўтиришарди. У дам-бадам тўхтаб, сарой томонга қулоқ солар, лекин у кутган товуш — нағал қоқилган оғир этикларнинг таниш гурс-гурси эшитилмас, ҳамма ёқ жимжит эди.

Қашқирнинг талвасага тушиши бежиз эмас, у амир Жондордан, тўғрироғи, амир унинг бояги гапларини шаҳзодага айтиб қўйишидан қўрқарди. Бу гап оғзидан қандай чиқиб кетганини Қашқир ўзи ҳам билмай қолди, лекин сўнгги кунларда унинг бошига шундай савдолар тушдики, кўнглидаги розини айтмай чораси қолмади.

Бундан бир ҳафта муқаддам, Қашқирни яна шайх Низомиддин Хомуш чақиртирди. Шайх ундан Кўк-саройда содир бўлаётган воқеаларни, шаҳзоданинг бошқа эл-улуслар билан олиб бораётган ёзишмаларини, саркардаларнинг ўзаро муносабатларини, девон бекларининг юмушларини — барини бир-бир суриштирди. Мирзо Улугбек навкарлари ва шогирдлари, илм аҳлидан кимлар ҳибсга олиниб, кимлар эркак чиқарилганини, хуллас сўраб-суриштирамаган сир-асрори қолмади. Қашқир пирининг барча сўроқларига жавоб берди, шайх ундан рози бўлгандай эди, лекин сўроқ охирида сўз айланиб яна ном-нишони ўчган Қаландар

Қарноқийга бориб тақалди-ю, пири уни қаттиқ койиди. Унга инониб, саройга тайинлаганида, шахзоданинг шахсий ясовулларидан бири қилиб қўйганида, қаёқдаги мусофир бир гадони тутолмасанг не қилиб юрибсен, деган сўзларни айтиб, шундай койиди, шундай писанда қилдики, Қашқир пирининг олдидан ер бўлиб, кўнгли чўкиб чиқди.

Ойсиэ, зим-зиё, совуқ бир кеча эди. Ғилай аламини аргумогидан олмоқчи бўлгандай, уст-устига қамчи босди. Лекин қабристон ёнидаги дарвешлар хонақосига яқинлашиб ҳамду сано ўқиётган қаландарларнинг «ё олло дўст, ё олло»сини эшитганида, тўсатдан кўнгли бир хил бўлиб кетди. Исириқ ҳиди анқиган хонақоҳга кириб, жулдур кийимли олло гадолари орасида ўтиргиси, уларга қўшилиб зикр тушгиси, кўкнори отиб ё наша чекиб узоқ хаёлга толгиси келди. Бу бевафо фоний дунёнинг барча ташвишларини, кўнглида зил бўлиб ётган ҳамма ғам-андуҳларини асидан чиқариб, бир зумга бўлса ҳам, беғам-беташвиш гадога айланиш истаги уни йўлдан бурилишга ундади.

Шифти қуббасимон ярим қоронғи хонақоҳда бири зикр тушиб, бири наяки чекиб, яна бири кун бўйи эшикма-эшик юриб топган чақаларини санаб, қора дуд орасида аридай ғувиллашиб ўтирган зоҳидлар Қашқирни кий-чув билан қарши олишди. Бирови уни даргоҳи илоҳийни тарк этган муртад ва кофир, деб сўкса, бирови бошидаги дубулғаси ва эғнидаги совутларига ёпишиб кулги қилди, яна бирови дарҳол қўлига наша тутуни буруқсиган чилим тутди. Наша жуда ўткир эканми ё Қашқир анчадан бери чекмай юргани учунми, бир-икки тортинидаёқ кўз олдини аллақандай туман қоплади, кўнглидаги барча қайғулари тўзиб, ўзини бошқа бир оламга кириб қолгандай ҳис қилди. У бошидаги дубулғаси, эғнидаги совутини ечиб, кулоҳ кийиб, зикр тушди, кейин бир кафт кўкнори ичиб узоқ хаёлга толди, гадоликда, йўқсилликда ўтган умрини ўйлаб ўпкаси тўлиб йиғлади, ниҳоят хонақоҳнинг қоронғи бир бурчига кириб ухлаб қолди.

У уйғониб кетгач, қанча ухлаганини, қаерда, кимлар орасида ётганини анчагача эслай олмади. Хонақоҳда фақат битта мойчироқ тутаб турар, жулдур хирқаларига ўраниб олган дарвешлар ерга ташланган

бўйраларда бир-бирининг пинжларига кириб, пинакка кетишган эди. Қашқир дубулғаси билан қиличини аранг топиб, қўланса ҳидга тўла хонақоҳдан чиққанида тун ярмидан ошиб кетган, булутлар орасида бир ҳовуч чўғдай милтираган Ҳулкар тиккага келган эди.

Қашқир совуқда депсиниб турган бетоқат арғумоғига миниб, қамчи урди... «Мозори шариф» билан Кўксарой ораси анча бор, йўл шаҳар чеккасидаги боғлар, камбағал-косиблар даҳасидаги тор кўчалар, пастак дўкончалардан иборат расталар, пана-пастқам жойлардан ўтар эди. Яланғоч боғлар, токзорлар ҳувиллаб ётар, ҳамма ёқ гўристондай осуда эди... Қашқир боғлардан ўтиб, бозор майдонига чиқди. Сўнг, эскифурushлар растаси олдидан от чоптириб ўтиб, анҳор бўйлаб кетди. Анҳор бўйида темирчи ва чилангарлик дўконлари жойлашган бўлиб, бу ерда ҳам қоровуллар кўринмас эди. Қашқир тўсатдан нечундир юраги ҳувиллаб, отини яна қамчилади. Темирчилик охиридаги чорраҳадан ўнг қўлга бурилиб кулолчилар растасига чиқилар, сўнг, бешиксоз ва эгарсозлар растасидан ўтиб Кўксарой майдонига борилар эди.

Қашқир темирчилик растасининг охирига борганида, баногоҳ олдидан уч нафар отлиқ чиқди. Қашқир уларни тунда шаҳар оралаб юрган суворийлар деб ўйласа ҳам, сесканинқираб, ўзини сал чапга олди. Лекин отлиқлар унга йўл бериш ўрнига қуюндай бостириб келишарди. Қашқир жон ҳолатда отининг бошини бурмоқчи бўлди, лекин шу пайт суворийлардан бири ён томондан бостириб келиб бошига қора жун қопга ўхшаган бир нарсани ташлади-да, ипидан тортиб, томоғидан гип бўғиб олди. Қашқир қоп ичида питирлаб қиличига ёпишди, лекин кимдир қўлларида «шап» ушлаб орқасига қайирди-да, чилвир билан маҳкам боғлади. Сўнг, эгарга ўнгариб олиб, от чоптириб кетди. Қашқир олача қоп ичида нафаси қайтиб талпиниб кўрди. Бақирай деса кимдир қопнинг боғичини қаттиқроқ тортарди-ю, томоғини яна «гип» бўғиб оларди... Отлиқлар, Қашқирнинг чамасида, бир-икки фарсаҳ йўл юришди, қандайдир жарликлардан, ариқлардан ўтишди. Ниҳоят, тўхтаб, уни отдан ағдариб олишди-да, худди гўрга судраб кириб кетаётгандай судраб кетишди. Қашқир даҳшат ичида «тириклайин

кўймоқчилар!» деган хаёлга борди. «Вой-дод!» деб бақирган бўлди-ю, ҳушидан кетди.

Қашқир ҳушига келганда чиндан ҳам гўрсимон бир унғурда ётар, тепасида соқол-мўйловлари ўсиб кетган уч-тўрт одам турарди. Қўлларидаги мойчироқ шуъласида юз-кўзларини танғиб олган, соқол-мўйловлари ўсиб кетган бу одамлар Қашқирнинг кўзига ажал бўлиб кўринди-ю, аъзойи-бадани музлаб, кўзини қайта юмди. Кимдир ёнига тиз чўкиб, юзига бир пиёла сув сепди.

— Бас, Қашқир! Муғамбирлик қилмай кўзингни оч!

Дўриллаб эшитилган бу товуш алланечук таниш эди. Қашқир кўзини секин очди-ю, тили калимага келмай анграйиб қолди: тепасида энгашиб турган, соқол-мўйлови ўсиб кетган бу кимса... Қаландар Қарноқий эди.

— Қаландар! — деди Қашқир шивирлаб.

— Қалай, ўхшайманми? — Қарноқий кўзини қисиб кулди. — Қани, ўрнингиздан туринг, ясовулим! Гадолик йўлини тарк этган бу қочоқни ушлаб зиндонга солинг!

Қарноқий шундай деб, Қашқирни ёқасидан ушлаб ўрнидан турғазди. — Хўш, жанда ўрнига бу совут, кулоҳ ўрнига дубулға, асо ўрнига қилич муборак бўлғай, иблиси лаин?

Қашқир тушимми, ўнгимми дегандай, кўзини яна юмиб очди... Йўқ, бу кўраётганлари туш эмас, у чиндан ҳам гўрдай совуқ, ярим қоронғи горда турар, атрофини қора чакмон кийиб, юз-кўзларини қора мато билан танғиб олган, соқол-мўйловлари ўсиб кетган қароқчисифат одамлар қуршаб олган, улар орасида уч ойдан бери дом-дараксиз кетган девқомат Қаландар Қарноқий ҳам бор эди...

Қўрқувдан дир-дир титраган Қашқир, ҳамон гавраңсиб кўзлари олазарак бўлиб турарди.

— Ҳа, ясовул? Нечук индамайсен? Ё жандангни совутга алмашганинг учун худонинг қаҳрига учраб гунг бўлиб қолдингми?

Қашқир бошини кўтармай минғирлади:

— Не қилай? Камина бир фақиру ҳақир... оллонинг хоҳиши...

— Бу фақиру ҳақир қанча бегуноҳнинг ёстиғини

қуришиб, қанча мўъмин-мусулмоннинг бошини қиличдан ўткарди? Қанча бечорани зиндонга ташлади?

— Худонинг хоҳиши шу эса, не чора?

— Худога тил теккизгунча ўз гуноҳингдан сўзлаб тавба-тазарру қил, эй каззоб! Мавлоно Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддинни ҳибсга олган сенми?

— Ммен. Лекин... ёлғиз қилмадум бу юмушни...

— Сўзингни англамадим?..

— Амир Жондор тархон бош-қош бўлмиш.

— Бас! Бу икки зот қайда ётганини биласенми?

Қашқирнинг дилида, гўё зимистонда шам ёнгандай нимадир милт этди. У оҳиста бошини кўтарди. Юзларини боғлаб олган номаълум кимсалар ҳамон уни қуршаб турар, лекин ҳеч бири индамас, ҳеч бири-ни таниб ҳам бўлмас, ёлғиз соқол-мўйлови ўсиб кетган паҳлавон жусса Қаландар Қарноқий унинг рўпасида туриб сўроққа тутмоқда эди.

— Биламен...

— Билсанг... уларни қутқармоқнинг иложи борми?

— Қутқармоқ?

— Қочирмоқнинг иложи топилурми, муғамбир?

Қашқирнинг дилида милт этган шам, гўё ёруғроқ ёниб, кўнгли ёришиб кетди. У «иложи топилур!» деб юборгиси келди-ю, кўзи Қаландарнинг ўқдай қадалиб турган кўзларига тушиб, тили гулдираб қолди.

— Ббуни ўйлаб ккўрмоқ даркор. Ҳибсхонага амир Жондорсиз кириб бўлмас.

Қаландар уни билагидан ушлаб қаттиқ сиқди.

— Сўзимга қулоқ сол, Қашқир, бу разил юмушларинг эвазига падаркуш шахзодадан қанча тилла олдинг?

Қашқир аллақандай кўнгли ўксиб:

— Бир бечора гадоёга тиллани ким берадур,— деди.— Марҳамат қилса қорнимизни тўйдирар, бўлмаса у ҳам йўқ...

— Бўлмаса сўзимни эшит, Қашқир: агарчи бу икки мавлонони қутқармоққа ёрдам берсанг... қўлингга юз тилла санаб берамен!..

«Юз тилла!— деди Қашқир ичида.— Юз тиллани қайдан олади, бу гадо!»

Тўсатдан Али Қушчининг қўлида қолган Амир Темур олтинлари тўғрисидаги мишмишлар эсга тушиб, Қашқирнинг кўзи чарақлаб кетди.

— Қайдам, одамларнинг кўнглига қўл солиб кўрмоқ даркор, — деди у эҳтиёткорлик билан. — Бу ёқда амир Жондор бор, бу ёқда девонбеги, зиндонбеги, соқчилар...

Қаландар унинг билагини қаттиқроқ сиқди.

— Муддаонг савдолашмоқми? Нархини оширмоқми?

— Йўқ, йўқ! Қийинлигини айтамен.

— Қийинлигини фақир ҳам билади. Осон бўлса юз тилла ваъда қилмас эрдик.

— Мақсад аён. Чорасини қидириб кўрамен, — деди Қашқир, қўлини бўшатишга уриниб.

— Тўхта, Қашқир! Мавлонолар ётган зиндон саройнинг қай ерида? Аниқ билиб келасен. Уларни қочирмоқ қийин бўлса... зиндонга туйнук очиб кирмоқнинг чораси борми? Буни ҳам билиб келасен...

— Қуллуқ... — Қашқир яна қўлини бўшатмоқчи бўлди, лекин Қарноқий боягидан ҳам қаттиқроқ сиқди.

— Тўхта! Энди охирги сўзимни эшит, Қашқир; мен биламен, сен шайх Низомиддин Хомуш ҳазратларининг амри билан фақирни излаб юрибсен. Шайх менинг бошимга тилла ваъда қилгандур. Тўғриму?..

— Тўғри...

— Яхши билиб қўй, Қашқир, фақирнинг бошини тиллага сотмоқни ўйласанг, ўз бошинг кетади! Бу сирни ошкор этсанг, биздан қочиб қутулмассен! Осмонга чиқсанг, оёгингдан судраб тушамен. Оғзимдан ютиб, қулоғимдан чиқарамен. Уқдингми? Бас! Сенга бир ҳафта муҳлат берамен. Бир ҳафтадан кейин... Кўҳак тоғининг этагидаги ёнғоқзорда, тун ярмида учрашурмиз... Бу сўз маъқул бўлса, каломуллои шарифни қўлингга олиб қасамёд қилгил!

Юзига ниқоб тортган серсоқоллардан бири ёстиқдай келадиган қуръонни қўлига тутқаэди. Қашқир уни олиб ўпди, кўзларига суртди...

— Биллоҳи азим...

Қашқир лабларини пичирлатиб қасамёд қилиб бўлган ҳамон даврадагилардан бири қўлидан қуръонни тортиб олиб, бошига бояги қора жун қопни ташлади, бошқалари қўлларини қайириб боғлади, кейин ерга йиқитишиб, гўё бир қоп гўштдай судраб кетиш-

ди. Ғордан чиққанларидан кейин бўлса керак, уни кўтариб эгарга ўнгариб олишди-да, қаёққадир от чоптириб кетишди. Улар яна боягидай узоқ йўл юришди, қандайдир жарликлардан, ариқлардан от сакратиб ўтишди. Ниҳоят, бир жойда эгардан туширишиб, қопнинг боғичини ечдилар-да, ўзлари тасир-тусир от чоптириб кетишди... Қашқир жон талвасасида боғични бўшатиб, бошини қопдан чиқарганида суворийларнинг қораси ўчган, фақат узоқлашиб бораётган от туёқларининг дупуригина эшитилар, чилвири белига боғланган арғумоғи ёнида депсиниб турарди... Қашқир те-варак-атрофига разм солди. Уни Зарафшон бўйидаги тўқайзорга ташлаб кетишган, олисда Қаландар айтган Кўҳак тоғи элас-элас қорайиб кўринарди... Қашқир уст-бошини пайпаслаб ушлаб кўрди. Қароқчилар ҳеч нарсага тегмаган — белидаги қиличи, бошидаги дубулғаси — ҳаммаси ўрнида эди... Қашқир отига миниб шаҳар томон йўл олди... У бир неча кунгача гўё бунинг ҳаммасини тушида кўргандай хаёли паришон бўлиб юрди. У нима қилишини билмас эди. Бир-икки марта шайх ҳазратларининг оёғига йиқилиб, содир бўлган воқеани айтиб беришга жазм қилди, лекин ҳар сафар бунинг ўйлаганида кўз олдига қабрга ўхшаган ғор, уни қуршаб олган қароқчин сифат кимсалар келар, Қаландарнинг «Билиб қўй, Қашқир, бу сирни ошкор этсанг биздан қочиб қутулмассен. Осмонга чиқсанг оёғингдан тортиб туширамиз!» деган сўзлари эсига тушарди.

Қашқир ҳамон туш кўраётгандай паришонхотир бўлиб юрса ҳам, Қаландарнинг топшириғини унутмади, баъзи нарсаларни зимдан суриштириб кўрди. Лекин Аля Қушчи билан мавлоно Муҳиддин ётган ҳибсхонага кириш амри маҳол эди. Бунинг учун ё амир Жондорни қўлга олиш, ё девонбегининг муҳри босилган фармон бўлиши, ёхуд зиндонбегининг қўйнига қўл солиб кўриш керак эди. Қашқир ўйлай-ўйлай, ахири амир Жондорни қўлга олишга аҳд қилди. У кўпдан бери амир Жондорни зимдан кузатиб юрар, сўнгги пайтларда амир аллақандай бесаранжом бўлиб қолганини ҳам сезар эди. Ёлғиз амир Жондор эмас, барча сарой аҳли осойишини йўқотган, ҳамма бир-биридан қўрқар, бир-бирига айғоқчилик қилар, зотан, саройда фароғат қолмаган эди.

Қашқир қулай фурсат тополмай юриб, ахири шу бугун ёрилган эди. Лекин амир Жондор ҳушёрлик қилди. Кўнглини очмади...

— Ҳа, Қашқир, нечук қафасга тушган оч қашқирдай тиним билмай айланасен?

Қашқир ёмон бир иш устида қўлга тушгандай ялт этиб қаради. Дарвозахонанинг эшигида амир Жондор турар, унинг бароқ қошлари остига яширинган кўзлари синовчан қисилган, қовоғи уйилган эди.

«Шаҳзодага сирни очибди. Уйим куйди!»

Амир Жондорнинг мийиғига кулгу югурди.

— Нечук қалтирайсен, Қашқир? Мана, фармон! Бор, мавлоно Муҳиддинни ҳибсдан чиқариб олиб кел!

Қашқирнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Али Қушчи гуноҳига иқрор бўлганми?

— Али Қушчи ўлганда иқрор бўлур! Мавлоно Муҳиддинни айтамен.

— Али Қушчи иқрор бўлмаса, нечук мавлоно Муҳиддин ҳибсдан бўшатилур?

— Сабаби...— Амир Жондор заҳарханда билан кулди.— Сабаби, давлатпаноҳнинг ишқи мавлоно Муҳиддиннинг ожизасига тушибди.

— Қайси ожизаси?— деди Қашқир ҳайрон бўлиб.— Шаҳзода Абдулғазиз хуштор бўлиб, амир Иброҳимбекнинг ўғлидан тартиб олган малак эмасми?

— Сен билмаган сир-асрор йўқ, муғамбир!

— Биламен. Сабаби... Қаландар Қарноқий деган бир дарвеш... Қашқир сўзини охирига етказмай ғудраниб қолди.

— Қайси Қарноқий? Не деб ғулдирайсен, шайтони басир?

— Э-э, амирим, бир девона бор эди, шу санамни деб ҳушидан айрилган... Хўш, зиндонга тушамизми?

— Ўзинг тушиб, олиб чиқ!

— Сиз тушмасангиз, зиндонбеги фақирга инонмас, амирим.

— Хўп, юр!— деди амир, лекин дарвозахонадан чиқишдан олдин Қашқирнинг елкасидан ушлаб тўхтатди.— Тўхта, Қашқир. Боя бир сўз айтган эдинг...

— Қайси сўз?

— Ишончли кишилар бор деган эдинг...

Қашқир ҳадиксираб эшикка қаради, сўнг амирнинг қулоғига эгилиб шивирлади:

— Кўксарой бу сўзни айтадурган жой эмасдур, амирим... Бошқа пайт айтамен.

14

— Яна йиғламоқни бошладингизми, мавлоно? Уч ой бўлди, туну кун кўз ёши тўкасииз? Фойдасини кўрдингизми? — Али Қушчи қўлларини кўксида қовуштирганича муздай деворга суяниб турарди. Зимистон хонанинг бир бурчидан мавлоно Муҳиддиннинг йиғи аралаш заиф овози эшитилди:

— Фойдаси бўлур эди, агарчи сиз сўзимга кирсангиз...

— Таассуфлар бўлгайким, сизнинг сўзингизга киролмасмен. Юз маротаба айтдим...

— Қайсарлик қиласиз. Бу қайсарлигингиз билан ўзингизни ҳам, каминадай ногирон бир фақирни ҳам бу жаҳаннамга тириклайин кўммишсиз!.. — Қоронғида пик-пик йиғи овози эшитилди. Мислсиз мунг ва изтиробга тўла бу ингичка товуш Али Қушчининг кўксини тешиб ўтгандай бўлиб, қўллари билан қулоқларини босди, кўзларини чирт юмиб олди. Мана икки ойдан ошди, аҳвол шу: туну кун йиғи, нола, таънамаломат... Али Қушчи бошига тушган ҳамма мусибатга — очликка, совуққа, нафасни бўғувчи қўланса ҳидга, кана ва суваракларнинг хуружига — ҳаммасига бардош қилишга тайёр, лекин бу овоз, ногирон гўдакнинг йиғисиндай бу зорли йиғи юрагини тилка-тилка қллаётгандай қийналар, изтироб чекар эди. Биринчи кунлари у мавлононинг йиғисини эшитганда ўзи ҳам кўз ёшларини тиёлмай тўлғанди, уни ёш боладай юпатишга уринди, сабр-тоқатга чақириб, ялиниб-ёлворди, узоқ-узоқ насиҳатлар қилди. Лекин бу насиҳатлар мавлононинг қулоғига кирмас, кўз ёшларини булоқдай оқизиб, нола чеккани чеккан эди. Бир томони мавлонога ҳам қийин, у ҳибсга тушган дастлабки кунлари қаттиқ ётиб қолди, кечалари оловдай ёниб алаҳлаб чиқар, ёмон тушлар кўриб уввос тортиб уйғониб кетар, кўзларига алланималар кўриниб қоронғи бурчакка тиқилиб олар ва бир нималар деб пичирлар эди. Шундай пайтларда Али Қушчи унинг ақлидан озишидан ё ўлиб қолишидан қўрқиб ваҳимага тушар, гўё бунга ўзи айбдордай кечаси билан мижжа қоқмай

қийнаlib чиқар, айни замонда юрагидаги сирни оча олмаслигини, бу сирни очишга ҳаққи йўқ эканини тушуниб икки ўт ўртасида ёнар эди. У мавлоно Муҳиддинга қўлидан келганича ёрдам беришга, унинг жонига ора киришга уринарди, келган овқатнинг кўпроқ қисмини унга берар, кечалари чакмонини унинг устига ёпиб, ўзи тонг отгунча тор хонани айланиб чиқарди. У энди фақат шундай пайтларда, мавлоно Муҳиддин уйқуга кетиб, ўзи эса совуқдан тишлари-тишларига тегмай тор ҳибсхонани гир айланиб юрган пайтларидагина ором оладиган бўлди. Шундай бедор тунларнинг бирида унинг хаёлига ғалати бир фикр келди...

Сўнгги йилларда Али Қушчи катта бир рисола ёза бошлаган эди. «Рисолаи дар фалакиёт» деб номланган бу китоб коинот илмининг энг мураккаб масалаларига бағишланган эди.

У рисоланинг муқаддимасини, тўғрироғи, муқаддиманинг биринчи қисмини ёзиб тугатган эди ҳам. Ҳандаса илмининг асосларига бағишланган бу қисмда, Али Қушчи нуқта, чизиқ, сатҳ, тўғри ва эгри чизиқ, мутасави, тўғри мутасави чизиқлар ва ниҳоят доира тушунчаларига батафсил тўхтаган, лекин табиат масалаларига доир иккинчи қисмини ҳали бошлай олмаган эди.

Али Қушчи кечалари, мавлоно Муҳиддиннинг кўзи илинганда, зимистон хонани секин айланаркан, ногаҳон хаёлига шу рисолани давом эттириб, уни ниҳоясига етказиш фикри келди. Рост, қоғоз-қаламсиз коинот илмининг чигал масалаларини ечиш қийин. Лекин не чора? Қоғоз-қалам йўқ деб, умри беҳуда ўтадимиз? Бир чорасини қилмоқ керак. У рисола устида қайта-қайта ўйларкан, бу иш кўнглига катта тасалли беришини сезиб қолди. У тор хонани оҳиста айланиб фалак илмининг мураккаб қонунларини идрок этаркан, ҳибсда ётгани батамом эсидан чиқар, кўнглидаги барча ташвиш, барча ғам-андух гўё тўзғиб кетар, ҳатто қалбидаги сўнмас дард, энаси Тиллабиби тўғрисидаги нотинч ўйлар ҳам хаёлидан кўтарилар эди. Мана бу-гун ҳам мавлоно Муҳиддин мизғиб кетгандай бўлиб, ҳибсхона жимиб қолиши билан Али Қушчининг хаёли яна ўша суюкли рисоласига кетди. Лекин фикрларини бир жойга тўплаб, энди чор унсур—ўт, ҳаво, сув ва

тупроқдан ташкил бўлмиш жисмларнинг таркиби ҳақида ўйлашга киришган ҳам эди, мавлоно Муҳиддин уйғониб кетиб, яна кўз ёшини бошлади. Шу сабабми, унинг ноласи бугун ҳар кунгидан ҳам баттар таъбини хира қилди. «Бу не фозилким ҳаётни теран идрок этмаса, идрок этиб, сабр-тоқат қилмаса? — деди у куйиниб. — Наҳотким, бу зот ўша риёзиёт илмида ҳеч бир аллома бас келолмайдиган, машҳур ва маълум мавлоно Муҳиддин ҳазратлари бўлса? Эй, парвардигори олам! Бошимга не савдолар солсанг солғайсен ва лекин бу бандангдай беқарор ва субутсиз қилмагайсен!»

Зимистон хонанинг бир бурчидан мавлоно Муҳиддиннинг ингичка, ногирон овози эшитилди:

— Эй, парвардигор! Бу қайсарликдан энди не фойда? Бу куфр китоблар алҳол кимга керак?!

Али Қушчи гўё юратига биров ниш ургандай қалтираб кетди.

— Не дедингиз, биродари азиз? Куфр китоблар?! Бу... бу қабиҳ сўзни айтмоққа қандай юзингиз чидади, мавлоно Муҳиддин?!

— Виждондан сўзламанг! Ношаръий китоблар битиб, гуноҳи кабирга ботмасак, олло таоло бошимизга бу кулфатларни солмас эди, мавлоно!

Али Қушчи асабий кулди.

— Бу сўзни бир бандан ғофил айтса ажабланмас эдим... Лекин сиздай етук алломанинг оғзидан эшитмоқ... ақлга сиғмайди, мавлоно. Зеро бу уқубатни сиз билан меним бошимга ҳақ таоло эмас...—осийлик қилсам ўзинг кечиргайсен, парвардигори олам!..—Ҳақ таоло эмас, ўз падари бузрукворига қилич кўтарган бир падаркуш солгандур, мавлоно!

— Тангри таоло лозим ва лобид кўрмаса бу ғурбат бўлмас эди!

Али Қушчининг асабий пирпираган лабларига кинояли табассум югурди.

— Ҳа, тангри таоло лозим кўрса шу букун бу ғурбатдан соқит бўлурсиз!

— Иншооллоҳ, шундай. Ва лекин бунинг учун шаҳзодага муқовамат¹ қилмай гуноҳимизга иқрор бўлмоғимиз даркор.

— Сўзингизда мантиқ йўқдур, азизим! Хўп, ка-

¹ Муқовамат — қаршилик.

мина шаҳзода билан ўшал такаббур шайх айтгандай бедин китобларни яшириб ғайри шаръий юмуш қилибмен ва бунинг жазосини тортмоқдамен. Ва лекин сиз-чи? Сиз жаннатмакон устоднинг васиятидан юз ўгириб, бу сирни очдингиз. Куфр китоблар яширилганига қуръони шарифни ўпиб иқрор бўлдингиз. Ҳақ сўзми бу?

— Ҳўш?

— Ҳақ сўз бўлса сиз нечун жазо тортмоқдасиз? Тангри таоло нечун сизга бу жазони лойиқ кўрадур?

— Фақир сизнинг гуноҳингизга куйганмен!

— Йўқ! — деди Али Қушчи ҳансираб. — Сиз камининг гуноҳимга эмас, ўз гуноҳларингизга куймишсиз. Ул алломалар сарвари, ҳокими одил, устод Мирзо Улуғбекнинг сўнгги тилагини оёқости қилганингиз учун олло таоло сизга бу интиқомни лозим ба лобид кўрмишдур. Зеро... сўзимни бўлмагайсиз, мавлоно! Зеро худованди каримнинг банди мўъминлари бўлмиш аҳли донишлар битган бу нодир китобларни яширмоқ гуноҳ эмас, уларни аҳли фасод гумроҳлар қўлига топшириб, йўқ қилмоқ гуноҳи кабирдур, мавлоно!

— Йўқ қилмоқ нияти йўқдур!

— Йўқ бўлса нечун аҳли донишлар яратган бу дурдоналарни макруҳ деб атайдур? О, мавлоно, мавлоно! — Али Қушчи юраги тарс ёрилиб кетаётгандай бўлиб қаттиқ уф тортди. — Не чора, устод Мирзо Улуғбек пешанамизга сиғмади! Ул алломаи воҳид Моваруннаҳр осмонида порлаб турган бир шамс эди. Бу шамсни сўндирган жоҳил уламоларнинг муддаоси менга аёндур. Зеро, Амир Темур урушларидан чарчаб, устод даврида енгил нафас олган бу шўрлик эл, надоматлар бўлғайким, тагин мустабид шоҳ чангалига тушди. Мустабидлар эса, илми маърифатга дўст бўлолмайдур. Зеро, бири сув бўлса бири олов, бири зиё бўлса бири зулматдур, мавлоно! — Али Қушчи нафас етмай томоғини силади-ю, жим қолди. Уртага чўккан жимликда қаердандир бир бурчакдан мавлоно Муҳиддиннинг йиғламсираган маҳзун товуши келди:

— Не қилай, азизим, не қилай?

— Сабот қилинг, биродар. Зеро, барча мустабид шоҳларнинг кучи қиличида бўлса, аҳли донишларнинг иқтидори шундаким — улар зулматдан сўнг офтоб чи-

қишини биладур. Ойнинг ярми қоронғи бўлса, ярми ёруғдир. Фақат бу офтобни сабот билан кута билмоқ керакдур. Токи сабот қилмоқ ҳам муқовамат қилмоқ билан тенгдур, мавлоно!..

— Ё раббий! Бу гурбатда ҳам муқоваматни ўйлайдур!

— Сиз бўлса жон сақламоқни ўйлайсиз! Лекин жон сақламоқ аҳдида бу тубан падаркушнинг оёғига йиқилиб, устоднинг васиятига хиёнат қилганда, не бўлдингиз? Камина билан бир зиндонда ётибсиз.

— Агар-чи, сиз бу йўлдан қайтсангиз эди...

— Йўқ, қайтмасмен! Қайтмасмен!— деди Али Қушчи қоронғида энтикиб.— Устоднинг покиза руҳига хиёнат қилиб бу нодир хазинани маҳв этгандан кўра фақир бу қабрга тириклайин кўмилганим мақбулдур! Бу нуқусил ақл¹ гумроҳларга бош эгиб, бўлғуси насллар, авлод ва аждодлар лаънатига қолгандан бу зиндонда чириб кетганим яхшидур!

Али Қушчи жим қолиши билан қоронғи бурчакда яна мавлоно Муҳиддиннинг шикаста товуши эшитилди:

— Устод йўлида ўз жонингизга қасд қилдингиз. Дуруст. Фақирга раҳм-шафқат қилмадингиз. Дуруст. Ва лекин энангизга раҳм қилсангиз бўлмасми?

— А?

— Бечора кампир! Унинг ҳоли не кечди?

Али Қушчи индамади, қоронғида унинг оғир энтикиб, аллақандай вишиллаб нафас олгани эшитилди, холос.

Мавлоно Муҳиддин унинг энг нозик жойига теккан, усиз ҳам безиллаб турган ярасини шафқатсиз тирнаган эди...

Ҳибсга тушибдики, Али Қушчининг кўз олдидан ўша машғум манзара—кутубхонага тўсатдан бостириб кирган навкарлар ва остонада йиқилиб қолган энаси Тиллабиби кетмас эди. Ҳар сафар Али Қушчи бунӣ эслаганида вужуд-вужудигача қақшаб, ўзини қўярга жой тополмай қоларди. Бу сафар юраги қаттиқ ачишди-ю, аъзойи-бадани бўшашиб ердаги бўйрага ўтириб қолди.

У бетиним безиллаган юрагига қўлини қўйиб, узоқ

¹ Нуқусил ақл — калтабинлар маъносида.

Ўтирди, нечундир маъсум болалик чоғлари, ёзда энаси ва падари поки билан бирга соябон аравада қовун сайлига чиқадиган пайтлари эсига тушди.

Шаҳар ташқарисида, Обираҳмат томонларда, уларнинг боғлари, қовун полиалари бўларди.

Али Қушчи айниқса қовун сайлини яхши кўрар, полизлар тепасига тикилган қамиш капаларни, асалдай ширин қовунлар кўнглига текканда палак оралаб, хом сапча топиб, тошга ёриб ейишларини, кечқурунлари чайлалардан кўтариладиган аччиқ тутун ҳидини, ҳудудсиз даштда бўладиган кўпкар суронларини се-вар, қиши билан боққа кўчиб чиқадиган бу завқли дамларни соғиниб кутарди.

Қишлоқда уларнинг қариндошлари, сон-саноқсиз амма-холалари бўларди. Юзлари туршакдай буришиб қолган, лекин тилларидан бол томган бу меҳри дарё амма-холалар кичкина Алини кўрганда атрофида гиргиттон бўлишар, юз-кўзларидан ўпишиб, бири ҳовуч-ҳовуч майиз, бири туршак, бири ёнғоқ билан чўнтакларини тўлдириб юборишарди. Энаси Тиллабиби бўлса, бу айланиб-ўргилишлардан қўрқар, ҳар кун кечқурун исириқ тутатиб, унинг бошидан айлантирар, кечалари эса муштдеккина бўлиб, унинг бошида тонг отгунча ўтириб чиқарди...

Муштира она! Ўғлининг болалик чоғларидагина эмас, Али Қушчи кап-катта йигит бўлиб, улоқ, пойга ва човгон¹ ўйинларига қатнашиб юрадиган пайтларида ҳам Тиллабиби унинг орқасидан қолмас, гоҳо: «Эҳтиёт бўл, бўталоғим!» деб қичқирганча асов отлар орасига кириб кетар эди. Энасининг бу қилиқларидан уялган Али Қушчи ҳарчанд илтимос қилмасин, ялиниб-ёлвормасин, ҳатто қаттиқ-қуруқ сўзламасин, фойда бермас, Тиллабиби: «Бўталоғим!» деб қичқирганича орқасидан югургани югурган эди...

Али Қушчининг хаёлини яна мавлоно Муҳиддиннинг йиғламсираган товуши бўлди:

— Дилингизга озор берган бўлсам, кечиргайсиз, ҳабибим. Не қилай?..

Али Қушчи индамади. Шу пайт ташқарида, қасрдадир олисда, дукур-дукур оёқ товушлари эшитилгандай бўлди. Али Қушчи нафасини ичига ютиб деворга

¹ Човгом — тўн ўйини.

суянди. Мавлоно Муҳиддин ҳам ҳиқиллашдан тўхтаб, бирдан жимиб қолди. Ташқаридаги гурс-гурс қадамлар яқинлашиб оғир қулфларнинг шарақ-шуруғи сукутни бузди.

«Ўзинг шафе бўлгайсен, парвардигор!» — пичирлади мавлоно Муҳиддин. Али Қушчи ҳамон деворга суяниб тикка турар, юраги увишиб, оёқлари қалтирай бошлаган эди.

Темир қопланган оғир эшик оҳиста ғичирлаб очилиб, қўлида шам ушлаган зиндонбеги, унинг кетида иккита сипоҳ кўринди. Али Қушчи шамининг хира шуъласида амир Султон Жондор билан ғилай ясовулни таниди. Амир Жондор ташқарида қолди, ғилай ясовул эса зиндонбегининг қўлидан шамини олиб ичкарига кирди. Шамни боши узра баланд кўтариб:

— Мавлоно Муҳиддин! Қайдасиз? — деб сўради.

Хонанинг бир бурчида ғужанак бўлиб ётган мавлоно Муҳиддиндан садо чиқмади. У беҳуш йиқилиб қолганга ўхшарди.

— Гунг бўлдингми, мавлоно? — деди ғилай сансираб. — Соҳиби карам давлатпаноҳимнинг инояти-ла ҳибедан озод бўлдинг! Тур ўрнингдан!

— Лаббай? Ҳа, ҳа!.. — Мавлоно Муҳиддин, ғилайнинг сўзига ниҳоят эндигина тушунгандай апил-тапил ўрнидан турди. Лекин ёруқча чиқмади. У қоронғи бурчакда ивирсиб ниманидир қидирав, алланималарни пичирлаб, гўё ақлидан озган одамдай ўзини у ёқдан-бу ёққа отар эди.

— Мавлоно, чиқ зиндондан! — деди ғилай бақириб. У қўлидаги шамни баландроқ кўтариб деворга суяниб турган Али Қушчига қаради.

«Ё раб! Ўзинг шафқат қилгайсен!» — деди Али Қушчи юраги музлаб. Лекин ясовул индамади. У кўзларини ғалати ўйнатиб бир ишшайди-да, хонадан чиқди.

«Наҳот тўхтамас? Наҳот бир сўз айтмай, бу совуқ гўрда тириклайин қолдириб кетар?»

Темир қопланган оғир эшик оҳиста ғичирлаб ёпилди. Йўлакдан тушиб турган хира ёруғлик сўниб, ҳибсхона яна мудҳиш қоронғиликка чўмди.

Али Қушчи аъзойи-бадани бўшашиб бўйрага тиз чўқаркан, мавлоно Муҳиддинга айтган бояғи гаплари эсига тушди, жаëлидан: «Ғурури ғолиб келиб айтган

бояги такаббур сўзлар учун кўк юборган бир интиқом эмасму бу?» деган фикр ўтди. Лекин иккинчи дақиқада қалбида яна ўша исёнкор туйғулар жўш урди: «Виждон амрига бўйсунган садоқати зоҳир бир қулингга бу жазони лозим ва лобид топиб, тубанликка юз тутган ул субутсизга меҳр-шафқат инъом этсанг... адлу инсоф қайда, эй парвардигори олам?» — деди у хаёлан, сўнг, пешанасини ғадир-будир деворга қўйиб пичирлади:

«Болга тушганини кўз кўрар, сабр қил, Али, сабр!»

15

Қаландар Қарноқий айтган Кўҳак қирининг этагида Қашқирни юзига ниқоб кийган бир кимса кутиб олди-да, жилга бўйидаги ёнғоқзор томон бошлаб кетди. Лекин ёнғоқзорга етмай тўхтади, қафтларини оғзига тутиб, зағчадай қағ-қағ қилди. Дарҳол ёнғоқзордан ҳам «қағ-қағ»лаган овозлар эшитилди-да, уч нафар отлиқ кўринди. Отлиқлар Қашқирни қуршаб олиб, ёнғоқзорнинг орқасидаги жарликка бошлаб тушишди. Жарлиқнинг тубида Қаландар Қарноқий гулхан ёнида исиниб ўтирарди. Бу сафар Қаландар уни очиқ чехра билан қарши олди, ҳатто «Қашқир» ҳам демай, «Э, хуш келибсиз, ясовулбошим!» — деб ёнидан жой кўрсатди.

Қашқир Қаландарнинг ёнидаги харсанг тошга чўнқаяркан, тун ярмида чуқур жарликда гулхан ёқиб ўтирган девсиймо Қаландар ҳам, уни қуршаб олган ниқобли кимсалар ҳам йўлтўсар қароқчиларга ўхшаб кетди-ю, кўксига пинҳона тупириб қўйди.

Қаландар унга наяки тутиб:

— Хўш, не мужда келтирдинг, гапир, ясовул?! — деди.

Қашқир мужда эмас, нохуш хабар келтирганини ўйлаб питирлаб қолди.

— Сўзла, ясовул! — деди Қаландар. — Бургутнинг чангалидай панжалари билан унинг тиззасини қисиб.

Қашқир қўрқа-писа гапни мавлоно Муҳиддиндан бошлади. Лекин сўзини тугатмасданоқ Қаландар ўрнидан туриб кетди. Гўё гап мавлоно Муҳиддин эмас, ўз устида бораётгандай чуқур бир афсус билан:

— Аттанг, аттанг! — деб қўйди. — Ахир субутсиз-

лик қилибдур-да! Суф ундай алломаи замонга!— У гулхани чир айланиб Қашқирнинг рўпарасида тўхтади. Қовоғини солиб:

— Хўш?— деди.— Али Қушчининг аҳволи нечук? Уни қутқармоқ йўллари топилдими? Туйнук очишнинг иложи борми? Чамалаб кўрдингми?

— Кўрдим... Қаландар... Туйнук очишнинг иложи йўқдур. Зиндонлар Кўксаройнинг остида. Пойдеворлари мустаҳкам. Бўлса бир йўли бордур—амир Жондорни қўлга олмоқ даркор.

— Амирни қўлга олиб бўладиму?

— Камина қўйнига қўл солиб кўрдим.

— Хўш?

— Амир ҳам шаҳзодадан норозидур. Чамамда, шаҳзода амир Жондорга, амир шаҳзодага инонмайди.

Қаландар заҳарханда билан кулди.

— Иншооллоҳ, айтганинг келсин! Жаннатмакон устоднинг яхшиликларига мислсиз ёмонлик қилган эди бу амир. Кимки, яхшиликка ёмонлик қилса ёмонлиги ўзига қайтади. Уни қўлга олмоқ лозим бўлса, дарҳол қўлга олмоқ даркор.

Қашқир гулхан шуъласида кўзларини ўйнатиб бир ишшайиб қўйди.

— Қўлга олмоқ керак, тўғри. Аммо амир Султон Жондор тархоннинг нархи фақирнинг нархидан юқори туради...

Қаландар қўлини силтади.

— Ҳа, муғамбир! Иш битса бас — оғзингга сигганини оласен!

— Балли! Аммо тилла-тилла деб, минг сўзлагандан, бир марта унинг ўзини кўрмоқ яхшидур, дарвеш!

Қаландар Қарноқий пўнғиллаб сўкинди-да, белбоғидан беш-олти танга олиб, Қашқирнинг оёқлари остига ташлади. Тошга теккан олтин тангалар қоронғида даранглаб юмалаб кетди. Қашқир шоша-пиша уларни йиғиштириб олиб, қўйнига яшираркан, Қаландарга қараб кўзини қисди.

— Сенга айтадурган тағин бир сўзим бор, Қаландар.

— Не сўз? Яхшиликму?

Қашқир гулхан атрофида ўтирганларга ҳадиксираб қаради.

— Бу хабарни ёлғиз сенга айтмоғим маъқул...

Қаландар бепарво кулди...

— Бу йигитларга ўзимга инонгандай инонамен, Қашқир. Сўзла сўзингни!

Қашқир елкасини учирди.

— Мавлоно Муҳиддиннинг амир Иброҳимбекнинг ўғлига никоҳланган бир ожизаси бор эди... Сулувлик-да донғи оламга кетган...

Қарноқий бетоқат бўлиб:

— Сўйла, ғилай! — деб бақириб юборди.

— Биласен, раҳматлик шаҳзода Абдулғаазиз амир Иброҳимбекнинг ўғлини қатл қилдириб, бу нозанинни ўз ҳарамига олган эди...

Қаландар унинг кўкрагидан «шап» ушлаб ўрнидан тургазди.

— Нечук чўзасен? Тезроқ сўзла, баттол!

— Сўзим шуким,— деди Қашқир ғулдираб.— Бу гулрухсор нозанинга Мирзо Абдуллатифнинг ишқи тушибдур...

— Хуршида бонуни қайдан кўрибди бу хунрез?

— Ҳи-ҳи-ҳи, ёқамни қўйиб юбор, дарвеш! — Қашқир Қаландарнинг қўлидан зўрға чиқиб, бўйинини силади.— Шаҳзода ул гулрухсорга ишқ қўйса мен бечоранинг гуноҳим не? Қайдан кўрибди деб, ҳайрон бўласен? Кўрмаса таърифини етказганлар бордур, дарвеш!

— Сенга ўхшаган ғаламислар!.. Хўш, сўзла, муддаоси не шаҳзоданинг?

— Муддаоси ҳарамга олмоқ! Айш қилмоқ!..

— Оғзингни юм, қузгун! — Қаландар бошини қўллари орасига олиб огир тебраниди.— Қачон?

— Буни бир билса, амир Жондор билади, холос!

Қаландар бошини чангаллаганича сукутга толди. Ўртадаги гулханнынг сўна бошлаган шуъласида унинг серсоқол ялпоқ юзи, бир нуқтага тикилган кўзлари, бутун важоҳати аллақандай ёўрқинчили, гўё у ҳозир ўрнидан сакраб туриб ҳамма ёқни ағдар-тўнтар қилиб юборадиганга ўхшарди. Гулхан теварагида ўтирган, қалпоқларини қошларигача бостириб кийиб олган йигитлар ҳам жим, ҳеч кимдан садо чиқмасди. Қашқир бу йигитларга тикилиб қарагиси, уларни таниб олгиси келар, лекин қўрқар эди.

Қаландар бошидаги кулоҳини юлиб олиб, қаттиқ ғижимлади.

«О, инсоф нелигин билмаган шахватпараст хоқон! Ҳарамингда занжирбанд этилган ўнлаб қанизлар, ипсиз боғланган бахтсиз малаклар етмасмиди? Энди келиб-келиб, унинг ёлғиз умиди, кўзининг нури, кўнглининг гулига кўз тикасенму? Қалбида милтираб турган сўнгги шуълани сўндириб, бор-йўғидан жудо қиласенму? Сенда инсофу адолат борми, эй нобакор палид?...»

Тўсатдан Қаландар шитоб билан ўрнидан турди.

— Сенга бир сўзим бор, Қашқир. Қанча тилла керак бўлса аямаймен: мавлоно Али Қушчини қутқармоқ йўлини ахтариб кўргайсен. Унгача овқат-повқат бериб турмоқнинг чорасини топгайсен. Бу ишда менга айтадурган сўзинг бўлса... мана бу йигит воситачи бўлур.— Қаландар четроқда ўтирган Босқонбекка имо қилди.— Қачон, қай жойда учрашмоқни сўзлашиб олинглар.

Қаландар шундай деди-да, «кетдик!» деган маънода қўл силтаб, қантариғлиқ турган отларга томон йўналди.

16

Хуршида бону тонг палла ҳовлидан эшитилган аллақандай овозлардан, у ёқдан-бу ёққа югуриб ўтаётган одамларнинг оёқ товушларидан уйғониб кетди. Ёнида ётган энагасининг тўшаги бўш, хонада ҳеч ким йўқ эди. Хуршида бону юраги «шиғ» этиб, ўрнидан турди-да, елкасига бахмал камзулини ташлаб, ҳовлига чиқди.

Ҳаршидаги меҳмонхонанинг даричалари чароғон, шоҳи дарпардаларда қучоқлашиб кўришаётган одамларнинг соялари акс этарди. «Дадам! Дадамлар қайтибдур!» деган фикр миясида чақмоқдай чақнади-ю, уй тўла эркак экани ҳам эсидан чиқиб, меҳмонхонага қараб югурди... Хуршида бону кирганида дадаси, тўғрироғи, дадасига ҳам ўхшаган, ҳам ўхшамаган, сочсоқоли ўсиб, кўзлари ичига ботиб, чўпдай озиб кетган қоқ суяк бир чол (ҳа, ҳа, дадаси худди бобосидай чолга ўхшаб қолган эди!) кўз ёшлари тирқираб, одамлар билан қучоқлашиб кўришар эди. Хуршида бону ёш боладай пиқ-пиқ йиғлаган бу юпун чолга тикилиб, бир лаҳза лол бўлиб қолди-ю, кейин ҳўнграб юбориб, ўзини унинг қучоғига отди...

Бир лаҳзада уйлари тўйхонага айланди. Қассоблар келишиб боғларида қўй сўйишди, ошпазлар ош дамлашди. Кун бўйи уйларида одам аримади. Қўни-қўш-нилар, қариндош-уруғлар, савдогарлар, шоирлар ва фозиллар, эркак ва аёллар, хуллас, одам узилмади. Сочини олдириб, соқол-мўйловини қиртишлатиб, бошига оппоқ салла ўраб, эгнига заррин тўн кийиб олган дадаси ҳамон оғир касалдан турган хастага ўхшаса ҳам, бир-икки кундаёқ ўзига келиб, одам башара бўлиб қолди. Хуршида бону дадасини, хусусан бир кундаёқ эгик қаддини ростлаб, бурунгидай илдам одимлаб, нуфузли меҳмонларни ўзи кутиб олиб, ўзи кузатиб қўяётган буvasи Салоҳиддин заргарни кўрганида, негадир қайта-қайта Қаландарнинг гаплари эсига тушар ва мавлоно Али Қушчини ўйлар эди... «Мавлоно Али Қушчи ҳам ҳибсдан чиққанмикин ё ҳамон зиндонда кулфат тортиб ётганмикин?.. Ё дадаси.... Йўқ, йўқ, дадаси Қаландар ўйлаган одам эмас! Агар Қаландарнинг айтганлари рост бўлганда дадаси уч ойдан бери зиндонда изтироб чекиб ётмас эди. Бундай ғариб, бундай аянчли ҳолга тушмас эди!..»

Хуршида бону дадаси билан тўйиб-тўйиб суҳбатлашгиси, ундан ҳол-аҳвол сўрагиси, айти замонда мавлоно Али Қушчининг ҳолини билгиси келар, лекин уйларида ҳамон одам узилмас эди. Букун тушдан кейин келувчилар хиёл сийраклашиб, уйлари бир оз тинчиган эди, кечқурун сарой маҳрамларига ўхшаш уч-тўртта басавлат, кибор одамлар кириб келишди-ю, Салоҳиддин заргардан тортиб, хизматкорларигача — ҳамма яна саросимага тушиб қолди. Улар кетгандан кейин эса, билъакс, уйлари аллақандай мудҳиш сукутга чўмди. Бу жимлик ва уйдагиларнинг хатти-ҳаракатлари худди дадасини ҳибсга олиб кетган машъум тундаги хатти-ҳаракатларга ўхшарди. Қаттиқ шамол туриб, қор аралаш ёмғир ёға бошласа ҳам, буvasи Салоҳиддин заргар авраси мовут сувсар пўстинини кийиб, шоми ғарибонда қаёққадир кетди, хизматкор ва қоровуллар эшик ва дарвозаларни тақа-тақ ёпиб, ҳужраларига кириб олишди, энагаси эса нечундир йиғлаб кириб ётиб қолди. Не бўлди? Ё дадасининг бошига бошқа бир уқубат тушдими? Уқубат тушса ундан, Хуршидадан нечун яширишади?

Катта меҳмонхонанинг дарчалари ёруғ, чамаси,

дадаси уйгоқ эди. Хуршида бону эгнига қундуз ёқали қизил барқут камзулини ташлаб, ўз хонасидан чиқди. Дадаси меҳмонхонанинг тўрида, қора мовут чакмони-га ўраниб, чордона қуриб, сариқ сахтиён жилдли катта бир китобни ўқиб ўтирарди. У қизининг кирганини сезмади ҳам. Хуршида бону оёқ учида юриб бориб, унинг рўпарасига оҳиста чўнқайди. Чўнқайганда кумуш шамдондаги шамлар «лип» этди-ю, дадаси чўчиб бошини кўтарди. Унинг чуқур ботган катта-катта кўзларида қўрқув аралаш таажжуб акс этди.

— Кел, қизим.

Дадасининг ганч девордай оқарган сўлғин юзини, қўрқув чўкиб аянчли жовдираб турган маҳзун кўзларини кўрганида бонунинг ўпкаси тўлиб, «қулт» этиб ютинди.

— Дадажон... кўп қийналибсиз, азоб чекибсиз...

Мавлоно Муҳиддин бошидаги учлик қора духоба тақясини тўғрилаб, ўзининг майин, ўксик товуши билан:

— Ҳақ таолонинг бу кўрсатганига ҳам шукур, қизим,— деди.— Мана, эсон-омон дийдор кўришдик...

— Ҳа, парвардигоримга минг қатла шукур, бир балои азимдан қутулмишимиз,— пичирлади бону.— У кўнглига тугиб қўйган гапларини айтишга ийманар, бу гаплар усиз ҳам аранг ўтирган отасининг ўксик руҳига озор беришидан чўчир, айни замонда Қаландар Қарноқийнинг сўзлари ёдидан ҳеч кўтарилмас эди. У Қаландарнинг айтганлари ёлғон бўлиб чиқишини, мавлоно Али Қушчи ҳам дадаси билан баб-баравар ҳибсдан озод қилинганини эшитгиси келар, шундай бўлишини дил-дилидан истар эди.

— Дадажон!— деди у, хиёл ўзини босиб.— Бу машъум зиндонда ёлғиз ўзингиз ётдингизми?

Мавлоно Муҳиддин кўзларини юмиб, оҳиста бош чайқади.

— Йўқ, қизим, Али Қушчи... ўзинг билган мавлоно Али Қушчи билан бирга бўлдик...

Хуршида бону ранги ўчиб, бир энтикиб қўйди.

— Мавлоно Али Қушчи... ул зоти шариф ҳам зиндондан чиқдимми?

— Йўқ, болам, ҳануз зиндонда...

— Сабаб, дадажон?

Мавлоно Муҳиддин вужудига совуқ бир нарса теккандай жунжикиб, қизига қўрқинқираб қаради. Унинг чуқур ботган маъюс кўзларида аллақандай шубҳа жилваланди.

— Оллонинг хоҳиши шу бўлса начора, болам?

Мавлоно кўзини қизининг нигоҳидан олиб қочди. Ганчдай оқарган сўник юзига қизиллик югурди.

«Чин! Қаландарнинг сўзлари чин!»

Хуршида бонунинг хаёллари қуюндай тўс-тўполон бўлиб кетди.

— Дадажон!— деди у юрагидаги даҳшатли шубҳа билан олишиб.— У бечора... бечора мавлононинг аҳволи оғирму?

Мавлоно Муҳиддин қизига қарамай бош ирғади.

— Оғир, қизим, оғир...

— Нечук у бечорани қийнайдилар? Нечук зиндондан чиқармайдилар, дадажон?

Мавлоно Муҳиддиннинг чехрасидаги қизиллик оҳиста сўниб, юзи яна оқара бошлади, сўррайиб қолган узун бурнининг катаклари керилди.

— Айб мавлононинг ўзидадур, қизим. Ул зот бисёр ўжар, бисёр қайсардур. Бу замонда...— Мавлоно қоронғи даричага ҳадиксираб қараб қўйди, овозини пасайтириб давом этди:— Тахтга... Мирзо Абдуллатифдай мустабид шоҳ ўлтирганда қайсарлик қилиб бўлурму, қизим?

— Дадажон, мен бир сўз эшитдим...— деди Хуршида бону, деди-ю, дудуғланиб қолди. Мавлоно Муҳиддин бошини кўтариб қизига қаради. Унинг кўзлари қисилган, чехрасидаги маҳзунлик аллақандай совуқ бир ифода билан алмашган эди.

— Қай сўз?

Хуршида бону отасининг бесаранжом кўзларига тоб беролмай ерга қаради.

— Мавлоно Али Қушчи... Мирзо Улуғбек ҳазратларининг кўп нодир китобларини яширган эмиш...

— Бу сўзни қайдан эшитдинг?

Хуршида бону бошини кўтармади. Дадасининг овозида ҳам тараддуд, ҳам аллақандай шафқатсиз бир оҳанг бор эди. Лекин бонунинг бу шафқатсизлик эмас, тамом бошқа нарса чўчитар, миясини «Чин! Чин! Бечора мавлоно зиндонда ётибдур!»— деган фикр аёвсиз пармалар эди.

— Бу сўзни қайдан эшитдинг, дейман?

— Ҳамма айтадур...

— Ҳамма деб кимни айтасен?

— Ҳамма... ҳамсоялар... Бирга таҳсил кўрган дугоналарим...

— Бирга таҳсил кўрган дугоналар!..— деди мавлоно Муҳиддин аллақандай ижирганиб. — Мирзо Улуғбек шарияти мустафони дастуриламал тутмаган такаббур шоҳ эди. Зеро, муслималар ҳам ўқисин деб, уларни йўлдан уриб, гуноҳга ботгандур!

Хуршида бонунинг эсига негадир яна ўша эртақдай қизиқ ёзилган рисола тушди. Мирзо Улуғбек битган ва Мовароуннаҳр тарихига бағишланган бу рисола бир кечадаёқ ўқиб чиққани, сўнгра муҳаббат билан оққа кўчириб бергани ёдига келди, келди-ю, тўсатдан ҳўнграб юборди.

— Дадажон! Сизга не бўлди, дадажон?

Бирдан сергакланган мавлоно Муҳиддин қизига ҳайрат билан тикилди. Хуршида бону юзини кафтлари орасига яшириб ўтирар, ёқут кўзли нафис тилла узуклар тақилган оппоқ нозик бармоқлари орасидан сизиб чиққан ёш томчилари бурнининг четларидан юмалаб тушиб, пиягидаги чуқурчага қуюларди. Мавлоно Муҳиддин унга Мирзо Улуғбек билан Али Қушчини ёмонлаб хато қилганини дарҳол пайқади: у ўзини Мирзо Улуғбекнинг энг суюкли шогирдиман деб фахрланиб юрганларидан бону хабардор эди. Ҳайҳот! Эндиликда фақат Али Қушчи эмас, ўз жигаргўшаси, суюкли фарзанди, нури чашми ҳам ундан ҳазар қилади!.. Мавлоно Муҳиддин хўрлиги келиб, кўзига ёш олди.

— Қўй, қизим, ул машъум кунларни эсимга солма. Отанг кўрган мусибатни олло таоло ҳеч бир бандасига раво кўрмағай! Не қилай, мавлоно Али Қушчининг тақдири каминанинг қўлида эмас. Даданг ногирон бир бечора! — Мавлоно Муҳиддин ўпкаси тўлиб, гапиролмай қолди. Лекин сезгир одам, бу сафар кўз ёшлари қизининг кўнглини эритолмаганини пайқадию, қаттиқ огриниб, бошини ҳам қилди. У қизига қаттиқроқ гапиргиси келди. Лекин... боя Кўксаройдан амир Жондор бошлиқ бир-икки нуфузли аъёнлар келиб, шаҳзоданинг тилагини изҳор этишди, эрта-индин Хуршида бонуни саройга, Мирзо Абдуллатифнинг ҳа-

рамига олиб кетишларини, унгача ҳозирлик кўриб қўйишларини тайинлашди... Яна Кўксарой! Яна ҳарам!.. Аввал шаҳзода, Абдулғазиз ҳарами, энди Мирзо Абдуллатиф ҳарами! Бу машъум хабарни эшитган хожа Салоҳиддин заргар ўзини қаёққа қўйишини билмай, ахийри маслаҳат излаб қаёққадир кетди. Бу шум хабар мавлонони ҳам титратиб юборди, лекин кўз олдига салкам уч ой ётган мудҳиш ҳибсхона келди-ю, розилик беришдан бошқа чора тополмади. Ҳозир Хуршида бону оҳиста кириб келганда мавлоно Муҳиддин шуни ўйлаб қўрқиб кетган эди. Йўқ, энагаси бу шум хабарни унга айтмабди чамаси, бону мавлоно кутгандай арз қилиб йиғламади билъакс, тамом бошқа нарсадан сўз очди. Энди у қизига не дейди? Бу машъум хабарни унга қандай айтади?

Мавлоно Муҳиддин қизининг сўзлари оғир ботганини билдирмай:

— Бор, қизим,— деди.— Бу юмуш ожизаларнинг юмуши эмас. Ўз юмушингни бил, болам.

Хуршида бону секин ўрнидан турди, унсизгина одимлаб, эшикка томон йўналди.

— Хуршида! Қизим...

Бону тўхтади, бошини бир томонга эгганича, дадасига қаради. Шамнинг хира шуъласида унинг чеҳраси аниқ кўринмас, лекин бошини бир томонга эгиб, жимгина туришида аллақандай мажруҳлик, йўқ, чексиз бир дард бор эди. Мавлоно Муҳиддин юраги зирқираб кетди-ю, айтмоқчи бўлган гапини ичига ютди.

— Бу бечора падарингни кечиргайсен, қизим... Тақдири азал шу нарсани лозим кўрса не чора? Энаганг айтар... Афв эт, қизим...

Мавлоно Муҳиддин лаблари пирпираб, рўмолчасини кўзларига тутди. Хуршида бону бирдан ёпирилиб келган аллақандай шубҳадан эти увишиб, гандираклаганича меҳмонхонадан чиқди.

Ташқарида ҳамон қор аралаш ёмғир ёғар, бўрон қутурар, боғдаги кекса дарахтлар аянчли ғийтиллар, гўё совуқдан нола чекиб зорланар эди. Ҳовлида ҳеч ким кўринмас, фақат дарвоза томонда қоровулларнинг гангир-гунгир овозлари эшитиларди. Хуршида бону

севалаб ёгаётган ёмғирни сезмасдан, ҳовлининг ўрта-сидаги ишкомнинг муздай устунига суянди.

«Бу бечора падарингни кечиргайсен, қизим... Энаганг айтар. Тақдири азал шуни лозим кўрса не чора?.. Нени лойиқ кўради? Энагам нени айтади?.. Афв эт, қизим!.. О, дадажон! Дадажон!..»

Ногаҳон бонунинг қулоғига кимдир «Хуршида!.. Хуршида бону!» деб шивирлаётгандай туюлиб, сесканиб кетди. Овоз боғ томондан келарди... Бону юраги гурс-гурс уриб бир-икки қадам юрди. Боғ эшик қий-ғоч очиқ эди.

— Бону...

«Қаландар! Дадамлардан мавлоно Али Қушчини сўрамоқ ниятида келгандур...»

Хуршида бону қаёққа қочишини билмай, атрофига аланглади, лекин шу пайт эшикда Қаландарнинг новча, забардаст қомати кўринди.

— Бону! Тўхтанг, бир сўзим бор сизга!..

Хуршида бону қўрқа-писа дарвозахонага қаради-да, оёқ учида юриб, боғ эшикка яқинлашди. Қаландар чекиниб ўзини боққа олди.

— Бону...

— Нечун келдингиз? — Хуршида бону деворга ҳол-сизгина суяниб, юзини кафтлари орасига яширди. — Мен бечорани қийнаб не қиласиз?

— Тўхтанг, бону!.. — деди Қаландар тўсатдан амирона оҳангда. — Дадангиз... сизга ҳеч нарса демас-дими?

— Айтди... Сиз ҳақ сўзни сўзлабсиз. Бироқ не чора? Дадам... ногирон бир бечора...

— Тўхтанг, бону. Букун бу даргоҳга Кўксаройдан биров келдими?

Боя тушда келган нотаниш, аммо юриш-туришларидан сарой маҳрамларига ўхшаган калондимоғ одамлар эсига тушган бону яна эти жунжикиб:

— Келди, — деди.

— Улар не муддаода келганлар... — Қаландар сўзини айтолмай дудуғланиб қолди-ю, ўзидан ғижиниб, шафқатсизлик билан: — Шаҳзода сизни ўз ҳарамига олмоқ ниятида эканини эшитдингизми? — деб сўради. Хуршида бону ялт этиб Қаландарга қаради, қоронғида унинг нафас етмай энтиккани эшитилди.

— Йўқ...

— Билмасангиз, билиб қўйинг, бону. Бу баттол падаркуш жамолингиз таърифини эшитибди, эшитиб ўз ҳарамига олмоқни ният қилибди...

Совуқ қалтироқ босган Хуршида бону кўзларини юмди. Унинг нигоҳи олдидан дадасининг хаста чеҳраси кетмас, қулоқлари остида унинг ғамгин овози қайта-қайта такрорланар эди:

«Бу бечора падарингни кечиргайсен, қизим. Тақдири азал шу нарсани лойиқ кўрса не қилай?...»

— Нечук индамайсиз, бону? — Қаландар унинг муздай қўлларидан ушлади. — Сўзимни эшитинг, бону! Агар... Агарчи менга инонсангиз, шу букун олиб кетамен. Содиқ одамлар, жон аямас ёр-биродарлар бор. Бу хавф-хатар ўтгунча яшириниб турасиз. Нечун сўзламайсиз, бону?

Хуршида бону тўсатдан кўзига ёш олиб:

— Сиз, — деди титраб. — Сиз ташлаб кетмайсизму?

Қаландар кутилмаган бир журъат билан уни носик белидан қучиб, ўзига тортиди.

— Ё раб! Мен сизни ташлаб қайга кетамен, бону?

Хуршида бону ёш билан ювилган юзини бир зум Қаландарнинг серсоқол юзига босди. У таҳқирланган гўдакдай ўксиб-ўксиб йиғлар, алланималар деб пичирлар эди.

— Хуршида! Хуршида бону!..

Хуршида бону кўз ёшларини артиб, Қаландарга қаради.

— Хўп. Қайга десангиз кетамен.

— Иссиқ кийимларингизни олинг...

— Йўқ. Бу уйга қайта кирмаймен, — деди Хуршида бону. — Ёнимда сиз бўлсангиз совуқдан ўлмасмен...

Қарноқий индамай бонунини даст кўтариб олди-да, сирпанчиқ ерда тойиниб-сирғаниб, жарликка қараб кетди.

Зимистон ҳибсхонада бўйрага чордона қурганича чуқур хаёлга толган мавлоно Али Қушчи оёқлари зирқираб ўрнидан турди. Томирлари тортиб увишиб қолган оёқларини уқалай-уқалай, қафасдай тор хона-

ни бир-икки марта айланиб чиқди. Сўнг, боши айланиб, хаёли чувалиб кетаётганини сезиб деворга суянди.

Тўсатдан унинг нигоҳи олдига иссиқ уйда оёқларини танчага суқиб, сувсар пўстинга ўраниб ўтирган мавлоно Муҳиддин келди, келди-ю, оёқлари баттар зирқираб кетди. У шундай толиққан, оёқлари шундай безиллаб оғрир эдики, ўзини яна бўйрага ташлаб чўзилгиси келди. Лекин зах ерга тўшалган бўйрага ўтириш — музга ўтириш билан барабар эди. Али Қушчи шу совуқ бўйрада ётаман деб оёқдан айрилди... У ҳам мавлоно Муҳиддинга ўхшаб шаҳзодага бўйин эгса, оёғига йиқилиб «Аждар ғор»га бошлаб борса бас, бу қоронғи гўрдан қутулиб, чароғон уйда без-без оғриган оёқларини шоҳи кўрпа ёпилган иссиқ танчага суқиб фароғатда ётмасмиди? Илми фалакиёт масалаларига бағишланган суюкли рисоласини ҳам шу кўркам истироҳатгоҳларда иссиқ танча ёнида ёзмасмиди? Ахир Мирзо Абдуллатиф, яширилган китобларни топиб берсанг саройга муаррих қилиб оламен деб ўзи айтмадими? Айтди! Тиласанг муаррих бўласен, тиласанг девонда муншийлик қиласен деди. «Нечун унинг иродасига бош эгмайсен? Эг! Нодир китобларни қайга яширганингни айт! Сўнгра шоҳона оромгоҳларда ўлтириб, шаҳзоданинг улуғ ишлари, Мовароуннаҳр элига қилган эзгуликлари, кўрсатган меҳр-мурувватларини тараннум этиб, китоблар бит, ҳамдлар ўқи! Бу китоблар эвазига сандиқ-сандиқ олтин оласен. Бойлик ва шон-шухрат орттирасен. Бу мислсиз азоб-уқубатлардан қутулиб, матлуб ёруғликқа чиқасен». Али Қушчи маънос кулимсираб қўйди, гўё ўз ўйларидан ўзи қўрқиб кетгандай, яна тор хонада айланишга тутинди. «Унга не бўлди? Шайтон васвасидан ўзинг қутқариб, ўзинг сабот ва сабру қаноат инъом қил, шарвардигори олам!..»

Али Қушчи хаёлини чулғаб олган оғир ўйлардан қутулишга тиришиб, бошини қаттиқ силкиди, кўнглидаги ғам-андуҳни енгил ниятида бор иродасини тўплаб, яна рисола устида ўйлай бошлади... Боя қаерга келган эди? Ҳа, кусуф, яъники сайёраларнинг тутилиши устида, кусуфи кулли ва кусуфи жузъий ҳодисалари—ой ва қуёшнинг тўла ва қисман тутилиши тўғрисида ўйлаган эди. Кусуф ҳодисаси икки кур-

ра — қамар¹ ва курраи арзнинг бир-бири ва шамс² теварагидаги ҳаракатига боғлиқдир. Лекин буни қандай айтмоқ, рисолада қай йўсин баён этмоқ даркор? Буни шундай пардалаб айтмоқ лозимким, уни фақат аҳли донишларгина тушунсин. Зеро, «ҳаракат» деган сўзнинг ўзи бу жоҳил уламоларни ларзага солади. Едида бор: бу чигал масала жаннатмакон устод Қозизода Румий билан мавлоно Ғиёсиддин Жамшид ҳазратлари ҳаёт маҳалида ҳам кўп мунозара ва мубоҳасаларга сабаб бўлган эди. Лекин у маҳалларда расадхона ҳали ишга тушмаган, кўп сайёраларнинг фалакдаги ўрни ва ҳаракати яхши аниқланмаган эди. Сўнгги йигирма йилда эса жаннатмакон устод раҳнамолигида юлдузлараро, сайёралараро ҳаракатлар, авж, яъники, энг юқори, ҳазиз, яъники энг пастки ҳаракатлар мукаммал жадвалларда қайд қилинди. Қани эди, бул жадваллар унинг қўл остида бўлса?.. Зеро, бу мукаммал жадвалларсиз, қоғоз-қаламсиз бу мураккаб рисола устида ишлаб бўлурму?— Унинг кўз олдига беихтиёр «Аждар ғор» келди. Ғорга яширинган сандиқларнинг бирига 1022 юлдуз ва бу юлдузларнинг фалакдаги ўрни тасвир этилган қирқ олти сурат жадвал жойланган... Мавлононинг эсида бор: ул бандан хоксор, устод Мирзо Улуғбек кечалари нимқоронғи расадхонада ўтириб, бу сурат-жадвалларни томоша қилишни яхши кўрарди. Тилла суви юритилган бу суратлар кечалари чинакам самони эслатар, тилла нуқталар билан белгиланган юлдузлар эса қоронғида чинакам юлдузлардай ялтиллаб кетарди...

Али Қушчи «Зижи Кўрагоний» жадвалларини эсларкан, бундан беш-олти йил муқаддам устод билан шайх Низомиддин Хомуш ўртасида бўлиб ўтган бир тўқнашув ёдига тушди. Лекин... Вожабо! Шайхнинг ўшанда айтган гаплари тунов кунини шаҳзода айтган гапларнинг баайни ўзи эди. Наҳот бу гапларни шаҳзодага шайх Низомиддин Хомуш ўргатган бўлса? Ё билъакс... йўқ, аксинча бўлиши эҳтимолдан йироқ. Шаҳзода у маҳалда бу жоҳил шайхдан узоқда, узоқ Ҳиротда эди...

Жума кунини эди. Бир гуруҳ амирлар ва нуфузли

¹ Қ а м а р — ой.

² Ш а м с — қуёш.

беклар билан — улар орасида Али Қушчи ҳам бор эди. — Овга чиққан устод, жума кунлари масжиди жомеда ўқиладиган хутбага шошилар эди. Лекин ҳар қанча шошилмасин, улар борганда хутба ўқилиб бўлган, намозхонлар тарқала бошлаган эдилар.

Аълоҳазратларини дарвозада кутиб олган шайхулислом Бурҳониддин, масжидга бошлаб кирди. Лекин улар шоша-пиша таҳорат олиб, энди намозга киришган ҳам эдилар, масжид ҳовлисида қандайдир ғала-ғовур кўтарилди, кимнингдир: «Ҳой, уммати мустафолар!» деган дўрилдоқ овози эшитилди.

Эшикдан кирган жойга тиз чўкиб, саждага бош қўйган Али Қушчи хаёлини бўлмасликка ҳар қанча уринмасин, бу ўктам, дўрилдоқ овозни баралла эшитар эди. Ҳовлидаги шов-шувни босиб, ваъз айтаётган кимса эса, доруссалтанада бедин алломалар кўпайиб кетганини, улар арши аъло ҳисобланмиш осмони фалак сирларини очмоққа жазм этиб, барча мўъмин-мусулмонларни йўлдан ураётганини сўзлар эди...

Ранги ўчган, лаблари қаттиқ қимтилган устод намоз тугаган ҳамон шитоб билан юриб, масжиддан чиқди. Устоднинг кетидан чиққан Али Қушчи, айвонда туриб, ҳовлидаги юзларча намозхонларга, оқридо ва оқ саллалари уламоларга қарата нутқ ирод қилаётган шайх Низомиддин Хомушга кўзи тушди. У маҳалда ҳозиргидан ҳам басавлат, хушқомат ва хушсурат шайх, бир қўлида асо, бир қўлида қаҳрабо тасбеҳ, ичкаридан чиққан устодни кўриб, асосини силкитди, кўзлари аллақандай чиройли ёниб:

— Мана! — деди. — Ул бетавфиқ алломалар устози Мирзо Улуғбек ҳазратлари ўзи иқрордур...

Устод йироқроқда тўхтаб:

— Сўзингизни англамадим, тақсир! — деди.

— Нечун англамайсиз? Ё олло ўз бандасига инъом этмиш ва ҳамвор ҳисобланмиш рўйи заминни курраи арз демоқ гуноҳи кабир эмасму, бандани бироҳ?

Устоднинг кўзлари қисилиб, лаблари асабий пирпиради.

— Маъзур тутгайсиз, тақсир! Бу ҳақиқатни биздан салкам беш юз йил муқаддам муаллимул аввал Абу Райҳон Беруний Муҳаммад ибн Аҳмад ҳазратлари эътироф этгандур!

— Ул зот расул эмаским, анинг сўзи...

— Ҳа, ул зот расул эмас. Ва лекин ақл-идрокда тенгсиз бир воҳиди замон эрди!

— Демакким, арши аъло ҳисобланмиш осмони фалакни уммонга, оллонинг шамчироқларини балиқларга ўхшатмоқни ҳам ўшал бетавфиқ воҳиди замон ўргатгандур сизга?

— Йўқ, тақсир! Бу фикрга шогирдим Али Қушчи...— Мирзо Улуғбек Алига қараб кулимсираб қўйди.— Мавлоно Али ўз ақл-идроки билан етгандур.

— Ана!— шайх ғолибона назар билан пастда бош эгиб турган уламоларга юзланди.— Шаҳнатун нажаф аталмиш бул зот ва унинг шогирдлари қуръони мажидни унутмишдир! Зероким... Валақад занаган вас-сар дунё биносоҳибия ва жаҳонноҳа... Яъниким, биз дунё устидаги осмонни чироқлар ила безатдик ва аларни шайтонларга отиладурған тош қилиб яратдик... Бу оят ёдингиздан кўтарилибдур, Мирзо Улуғбек!

— Йўқ, бу оят ёдимдадур, тақсир. Ва лекин олло ўз бандасига ақл-идрокни шу мақсадда инъом этмишким, илм ва тафаккур ила олам сирларини ўргансин!..

— Филҳақиқат!— хитоб қилди шайхулислом Бурҳониддин. У бошидаги салласини тузатиб, олдинга ўтмоқчи бўлди, лекин шайх Низомиддин Хомуш яна кўзлари чиройли порлаб:

— Даф бўл!— деб ўшқирди.— Шайхулислом бўлмиш сен бетавфиқ аҳкоми динни¹ оёқости қилдинг. Буткул...

— Бас!— Устоднинг овози масжид гумбазини янғратиб юборди.— Ё хонақоҳингизга бориб, тариқат ила шуғулланинг, ё навкарларимга фармон берамен—дарҳол зиндон қиладур. Токи салтанатдаги барча фисқни фужур, барча тубан юмушларга сиздай уламоий жуҳҳол² сабабдур!

Устод шундай деди-да, вазмин одимлаб, айвондан тушди. Шайх Низомиддин Хомуш нажот кутиб, пастда бош эгиб турган уламоларга қаради. Лекин... устод айни кучга тўлган, тахтда муқим ўтирган пайтлар эди. Уламолардан садо чиқмади...

¹ Аҳкоми дин — дин қоидалари.

² Уламоий жуҳҳол — жоҳил уламолар.

Ўша куни кечаси тун ярмида устод расадхонага кириб борди. У бир жойда ўтиролмас, дам ўзи тузган жадвалларга, дам осмони фалакка тикилар, дам кутубхонани оҳиста айланаркан, ҳадеб уф тортар ва бир сўзни такрорлар эди: О, жоҳиллар, жоҳиллар, жоҳиллар!

Ҳа, Али Қушчи ўшанда «ҳаракат» сўзидан қочиб, осмонни уммонга, юлдузларни эса балиқларга ўхшатиб бир рисола ёзган ва бунинг учун устоднинг таҳсинига ҳам сазовор бўлган эди...

Юлдуз эмас, шайтонга қарши отилган тош, курраи ара эмас, ҳамвор бўлмиш рўйи замин эмиш... О, жоҳил уламолар, ғафлат уйқусида ётган ғариб маҳдудлар!..

Тўсатдан Али Қушчининг хаёлига ёмон бир фикр келиб, тизгинсиз қайғу юрагини яна чангаллаб олди: бу мислсиз жазо, бу уқубатларга бардош беролмай шу совуқ гўрда ўлиб кетса... «Аждар гор»га яширинган бу жадваллар, бу нодир хазинанинг тақдири не бўлади? Бу сирдан ёлғиз Мирам Чалабий воқиф. Лекин Мирам Чалабий сабийлик ёшидан чиқмаган бир муллаваччадир. Унинг қўлидан не келади?

Аъзойи-бадани бўшашиб деворга суянган Али Қушчи эшик дарчасининг ғичирлаб очилганини эшитиб, сесканиб кетди. Кафтдеккина дарчадан тушиб турган заиф ёруғликда ичкарига чўзилган тўқач кўринди. Бу—одатда бериладиган пиёланинг юзидеккина арпа нонга ўхшамас, жўхори унидан ёпилган, қалин юмалоқ тўқач эди.

Али Қушчи ҳайрон бўлиб, тўқачни олди. Олаётганда энгашиб дарчадан йўлакка қаради. Оғзига талқон солгандай садо чиқмайдиган зиндон қоровули бу сафар ҳам индамай бир чойдиш сув чўзди.

Али Қушчи чойдишни олиб, бўйрага бориб ўтирди. У очми, тўқми—яхши билмас, овқатга аллақандай бефарқ бўлиб қолган эди. Лекин тамом ҳолдан кетаётганини сезиб, тўқачни синдирди, синдирди-ю, бир зум анграйиб қолди. Тўқачнинг ичида найча қилиб ўралган хат билан бир суямча келадиган ханжар чиқди. Ханжарнинг ёнида чинчилоқдеккина қалам ҳам бор эди... Гўё арзи доди арши аълога бориб етгану, парвардигор унинг кўз ёшига раҳм-шафқат айлаган...

Али Қушчи юраги гурс-гурс уриб ўрнидан турди. Эшикка суяниб, унинг кафтидеккина дарчасидан тушиб турган хирагина шуълада найча қилиб ўралган қоғозни очди.

«Меҳрибон устод! Аввало сиз меҳрибон отахонимизнинг дуои жонингиз ва сиҳатларингизни олло таолодан туну кун тилаб турибмиз. Иккиламчи, билмоқни истаймиз: қутлуғ бошингизга тушган бу уқубатни осон қилмоқ учун не даркор? Шу қоғознинг орқасига битиб, чойдишга солиб чиқаргайсиз... Насиб этса қалбингизга туйнук очиб кирсак, сиз соябони марҳаматни бу зулматдан халос қилиб, дийдор кўришсак, деган ражодамиз¹. Иншооллоҳ бу тилагимизга етурмиз. Садоқати зоҳир шогирдларингиз».

Али Қушчи нечундир кўнгли эриб кўзига ёш олди. «Бу ҳифзи ҳимоятингга минг қатла шукур, эй парвардигор!.. Лекин ким экан бу «садоқати зоҳир шогирдларингиз» деган? Мирам Чалабийми? Йўқ, у ёш, бу иш қўлидан келмайди. Ёш мударрис Мансур Кошийми? Қайдам, Коший ҳам мўмин-мулоҳимгина бир одам. Бир бўлса Қаландар Қарноқий бўлур... — Али Қушчи Қаландарнинг забардаст сохт-сумбатини, саҳройиларга хос бўлакча мардлигини ва дангаллигини эслаб, меҳр билан жилмайиб қўйди. Ханжарни эса... Уста Темур Самарқандий ясагандур. Лекин... вожабо! Али Қушчи ханжарни не қилади? Қалам тарашлайдиму?»

Ногаҳон эсига яна мактуб тушди: «Насиб этса қалбингизга туйнук очиб кирсак, сиз соябони марҳаматни бу зулматдан халос қилиб, дийдор кўришсак, деган ражодамиз. Иншооллоҳ бу тилагимизга етурмиз...» — Бу сўзларнинг маъноси не? «Қалбингизга туйнук очсак», деганлари зиндонга туйнук очсак деганлари эмасми?... — Али Қушчи хаёллари алғов-далғов бўлиб, бир жойда туролмай қолди, қўллари билан деворнинг ғадир-будир тошларини пайпаслаганича, ҳибсхонани бир айланиб чиқди.

Йўқ! Бу харсанг тошларни емириб, бу метин девордан туйнук очиб бўлмас! Бу ақлга сиғмайдурган бир хом хаёлдур! Кимсан соҳибқирон ўз раҳнамолигида қурдирган бу машъум зиндон, бу ҳибсхоналарни

¹ Р а ж о — умид.

кўрмаган авомларнинг хаёлий умидларидур. Токи бу зиндон сон-саноқсиз қуллар ва асирлар, гадолар ва сипоҳлар елкасида келган харсанг тошлардан барпо бўлгандурким, уни тешган бир марди майдон чиққан эмас!.. Сенинг ғамингда юрган шогирдларинг бу ҳақиқатни билмайди. Сен эсанг бунга ақлинг етз туриб, кимдандир умид қиласен, негадир ҳовлиқасен? Кимдан умид қиласен, нечук ҳовлиқасен, ўпкангни бос, биродар!

Али Қушчи чуқур хўрсиниб, юришдан тўхтади. Негадир эсига яна энаси Тиллабиби тушиб юраггни чангаллаганича узоқ турди, сўнг, тизгинсиз ғам қайта хуруж бошлаганини сизди-ю, ўзини койиб кетди:

«Нечун бунча кўз ёши тўкасен, нечун бунча оҳ-фарёд қиласен, мавлоно Али! Бундан кўра бемехр шаҳзодага изҳори ихлос қилиб, оёғига бош ур! Айтганларини вожибул-изъон, деб бил! Йўқса кўз ёшингни тий! Қаддингни тутиб, хаёлингни жиловлаб, ишингни қил! Суюкли рисолангни тугат! Зеро, бундай содиқ шогирдларинг бор экан, қилган ишинг ҳайф кетмайди, ўзинг фавт бўлсанг-да, битган китобинг ўлмайди!»

Али Қушчи кафтдеккина дарича шуъласида ҳалиги мактуб орқасига «Қоғоз. Қалам» деб ёзди. Бир лаҳза ўйлаб тургач: «Энам, Тиллабиби» деб қўшиб қўйди-да, шогирдлари айтгандай, чойдишга солиб, зиндон қоровулига узатди. Сўнг, кўнгли аллақандай равшан тортиб, «нонушта»га киришди.

18

Ҳарам бекаси таъриф қилган тенгсиз гўзал қайгадир қочганини эшитган Мирзо Абдуллатиф, амир Султон Жондорга: «То бу беҳаёни топиб, қўл-оёғини боғлаб олиб келмагунча кўзимга кўринма!» деб ҳайдаб чиқарган эди. Мана, бир ҳафтадан онди ҳамки, на санамдан, на амир Султон Жондордан дарак бор! Бугун шаҳзода ўзи амирга чопар юборишга мажбур бўлди: шу букун кечқурун, намоз аср олдидан расадхона ҳовлисида маъжусийлар ва бединлар юртидан келтирилган куфр китобларни ёқиш маросими бўлиши керак эди. Шайх Низомиддин Хомуш ва бошқа уламои киромлар кўпдан бери бу савоби азим ишга журъат этишни маслаҳат бериб юрган бўлса ҳам, шаҳзода не-

гадир кўнгли чопмай, пайсалга солиб келарди. У бир неча марта расадхонага бориб, иккинчи ошиёнадаги кутубхонани кўздан кечирган, ҳатто бир қанча китобларни саройга олдирган эди.

Дарҳақиқат, кутубхонадаги китоблар орасида шайх айтган хорижий эллардан, маъжусийлар юртидан келтирилган ва номаълум ёзувларда битилган китоблар ҳам бор эди. Лекин ажабо: шаҳзода ҳар сафар расадхонага бориб кутубхонага кирганида ва шифтга тегадиган зарҳал жавонларга терилган чарм жилдли оғир китобларни, ипак ва шоҳи матоларга ўралган нодир қўлёзмаларни кўрганда негадир кўнгли бир хил бўлиб кетар ва жавонларнинг олдидан жилолмай қоларди. Ҳиротда, бобоси Шоҳруҳ Мирзо қўлида тарбияланган бўлса ҳам, фақат улуми диния¹ эмас, дақиқ фанлар, фалакиёт ва риёзиёт илмидан ҳам таҳсил кўрган шаҳзода бу кутубхонанинг довуғи бежиз эмаслигини биринчи кўришдаёқ тушунди. Гарчи, Али Қушчи ва унинг шогирдлари кўп нодир китоб ва қўлёзмаларни гумдон қилган бўлса ҳам, шаҳзода кутубхонани кўздан кечираётиб бунга яна бир карра инонди! Ҳалиям яхши китоблар кўп, отаси Мирзо Улуғбек чиндан ҳам энг нодир асарларни терган эди. Шаҳзоданинг расадхонага тез-тез қатнаб, даргоҳи куфриётда айланишиб қолгани шайх Низомиддин Хомушнинг қулоғига етиб борган чоғи, кеча баногоҳ Кўксаройга ташриф буюрди. Эшикданоқ қовоғини солиб кирган шайх сўзни узоқдан бошлади. Гарчанд, шаҳзодаи валиаҳд ул шоҳи шарирнинг кўп даҳрий юмушларига чек қўйиб, вазифаи шаръийни амри вожиб қилса-да, ҳанузгача кофирларга, алхусус, алломаи бетавфиқларга зарба берилмаганини таъкидлаб гапирди. Гапирганда ҳам аллақандай қайнаб, қалтироқ босиб гапирди. Сўзининг охирида эса ул соҳиби иршод² эшон Убайдулло Хўжа Аҳрорнинг шаҳри Шошдан йўллаган мактубини топширди. Эшон ҳазратлари ҳам ўз матлаи саодатида³ шайх Низомиддин Хомушнинг сўзини сўзлаган, фақат бу сўзларни шиддатлироқ тарзда баён этган, шаҳзодани валиаҳдга бу борада мужмал ва му-

¹ У л у м и д и н и я — диний илмлар.

² С о ҳ и б и и р ш о д — тўғри йўл кўрсатувчи.

³ М а т л а и с а о д а т — яхшиликка бошловчи сатрлар.

тараддид бўлмоқ нолобид ва номақбул эканини алоҳида қайд этган ва Мовароуннаҳрда уя қўйган барча галаи саклар ва бепарҳезларга қарши қилич яланғочлаб, бобоси амирул-мўъминин Амир Темур Кўрагонийнинг покиза руҳларини шод қилмоққа фатво берган эди.

Мирзо Абдуллатиф бу номани ўқиб чиққач, расадхонадаги хорижий бединлар юртидан келтирилган куфр китобларни ёндирмоққа розилик берди. Лекин ўзи бу маросимда қатнашиш нияти йўқ эди. Бироқ шайх яна қовоғини уйиб, бу савоби азим маросимга у ҳам лутфан таширф буюрмоғи фарзи айн эканини уқтирди. Шайх гуноҳ китобларни ёндириш маросимига доруссалтанадаги барча аркони ҳарб ва аркони давлат, уламо ва ашроф, ҳаттоки барча фозиллар ва шоирларни, мударрис ва мавлоноларни, Улуғбек мадрасасида таҳсил кўриб, ҳидоят йўлидан тойган барча толиби илмларни йиғмоқни тилади. Зеро, куфр китобларнинг ўтда ёнганини ул дўзахийлар ўз кўзлари билан кўрсин, уммати мустафолар эса, шаҳзоданинг динул ислом ғанимларига бешафқат эканини билиб диллари сарафроз бўлсин!..

Шайхнинг бу тилагини қайтариб бўлмас эди. Мирзо Абдуллатиф розилик берди-ю, шайх кетгач, девонбеги билан ясовулбошини чақиртириб, балхлик содиқ суворийларидан икки юз нафарини расадхонага юборишни, Кўксарой билан расадхона орасидаги кўчаларнинг ҳаммасига отлиқ посбонлар қўйишни топширди. Бугун эса бунга ҳам кўнгли тўлмай, амир Султон Жондорга чопар юборди. Негаки, шаҳзода Мовароуннаҳрни забт этганига тўрт ойдан ошса ҳам на эл тинчиди, на унинг кўнгли! Ё тавба! У тахтда ўтириб не ёмонлик қилганини билолмайди. Ҳидоят йўлини тарк этиб, куфриётга юз тутган барча муртадларни зиндон қилдирди, баъзиларининг бошини танидин жудо эттирди, муртадлар уяси бўлмиш мадрасаларни ёпдириб, эшикларига қулф урдирди. Салтанат душманларини, Мирзо Улуғбекка ён босган барча аркони давлат, барча сардору саркардаларни шафқатсиз маҳв этиб, ҳамма ёқни тинчитгандай бўлди. Лекин нечундир кўнгли фароғат топмайди. Назарида ўтирган тахти тебраниб тургандай, гўё ҳамма ёқда унга қарши фитна уюштирилаётгандай, ҳамон қайлардадур қочиб юрган Бобо

Хусайн бошлиқ бир гуруҳ амирлар шамшир чархлаб, уни сарнигун қилиш пайида бўлаётгандай туюлади. Ҳамон кечалари ухлай олмайди, бир зум кўзи илинса, гўё биров қилич яланғочлаб эшикдан кириб келаётгандай бўлиб уйғониб кетади-ю, тонг отгунча миш-миш қоқмайди... Ким билади, шайх Низомиддин Хомуш янглиғ уламоий забардастларнинг бу дуойи жонлари истиқболининг хайрли аломати, файзи илоҳийдур, эҳтимол бу кун бўладиган савоби азим юмуш—бединлар китобини ёндириш маросимидан сўнг ҳақ таоло ундан ўз марҳаматини дариғ тутмай, кўнглига ором, дилига тавфиқ ато қилур! Ким билади, эҳтимол даҳрий алломаларнинг энг қайсари бўлмиш Али Қушчинини ҳам йўқ қилмоқ даркордур. Шаҳзода унинг такаббур бошини аллақачон танидан жудо қилар эди, фақат йўқолган китоблар ва гум бўлган олтин-жавоҳирлар қўлини боғлаб турибди, бир кун бўлмаса бир кун зиндон уқубатига бардош қилолмай, сир-синоатини очар деган умид уни тўхтатиб турибди.

Эшик оҳиста очилганини эшитган шаҳзода кескин бурилиб қаради. Бўсағада шайх Низомиддин Хомушнинг таклифи билан саройга олинган ғилай ясовул қўл қовуштириб турарди.

— Хўш, амир Жондор қайда?

— Амир жаноблари хасталаниб тўшак ёзиб ётиб қолибдур, давлатпаноҳим!

Шаҳзода кўзлари қисилиб, ясовулга қадалиб қаради. Ясовул негадир қийшанглаб қолди.

— Амирнинг хасталигини ўз кўзинг билан кўрдингми?

— Ўз кўзим билан, валинеъмат...

— Ўзинг ғилай бўлсанг нени кўрасен?..— Шаҳзода заҳарханда кулиб, Қашқирга яқинлашди.— Хўш, ул бешарму беҳаёдан дарак борми?

— Йўқ, пушти паноҳим...

— Йўқ! Йўқ! Қачон «бор» деган мужда келтирасен? Мавлоно Муҳиддин не дейди?

— Мавлоно...— Қашқир бошини бир томонга эгиб шаҳзодага журъатсизгина қаради-ю, унинг ҳамон қадалиб турганини кўриб, дарҳол кўзини олиб қочди.

— Хўш? Сўзла! Нечун ғилай кўзингни яширасен?— деди шаҳзода, ингичка мўйловлари ғалати қимирлаб.

— Подшоҳи олам! Мавлоно Муҳиддин... ақлидан озмиш...

— А?!— Шаҳзода ранги ўчиб, хиёл орқага тисарилди.

— Кимдан эшитдинг бу сўзни?

— Кеча тинтувга борган ясовуллардан эшитган эдим... Букун Регистонда кўрдим. Яланг оёқ, яланг бош, кўйлакчан чопиб юрибдур. Падари хожа Салоҳиддин заргар маҳрамлари билан тутиб кишанлаб олиб кетди. Бечора...

— Бечора!— деди шаҳзода ҳансираб.— Кимки, халлоқи оламга шак келтириб, имонини иблиси лаинга сотса... ҳоли шу бўладур! Бор! Сарой аҳли ҳозир бўлсин, алҳол йўлга тушамиз...

Ғилай ясовул келтирган бу машъум хабар шаҳзода-нинг дилидаги ғулуға ғулу қўшиб ғаш қилди. Лекин Кўксаройнинг аллақандай совуқ қошоналаридан очиқ ҳавога чиққач, кўнгли бирдан равшан тортди. Ажабо: бундан бир-икки ҳафта олдин ёққан қалин қордан асар ҳам қолмаган, билъакс, кун шундай исиган эдики, кўча юзларини, уйларнинг томини, ҳатто пахса деворларнинг устини кўм-кўк барра майса қоплаган, шарқираб оқаётган ариқ бўйларидаги тол шохлари қизариб, куртак ёза бошлаган эди. Ғир-ғир эсаётган илиқ шабада баҳор гиёҳларининг хушбўй ҳидини уфурмоқда, димоққа олис қирлар нафаси, бинафша ва чучмўмаларнинг нозик бўйлари, ёвshan ва шувоқларнинг сал тахир, лекин хушёқим ҳидлари гуп-гуп урарди. Шаҳзода чеҳраси ёришиб, тўйиб-тўйиб нафас оларкан, кўз олдига нечундир Ҳирот атрофидаги ям-яшил қирлар келди. Бобоси Шохруҳ Мирзо билан ҳар кўклам бу қирларга чиқиб, улоқ чопган, аргумоқ ўйнатиб пойгага тушган бегубор ўсмирлик йиллари эсига тушиб, кўнгли бир хил бўлиб кетди-да, остида бетоқат депсинган қора аргумоғига қамчи урди. Буни кўрган ёнидаги маҳрамлар ҳам отларининг жиловини қўйиб юбордилару, тош ётқизилган кўчалар от туёқларининг дупуридан қасир-қусур бўлиб кетди. Кўчанинг икки томонида, Кўксаройдан расадхонага бора-боргунча ҳар ўн беш-йигирма қадам жойда тигларини кўкка қаратган найзабардорлар турар, гузарларда эса, оғир либослари устидан совут кийган сипоҳлар от ўйнатиб юришарди.

Мирзо Абдуллатиф от чоптириб бэраркан, кўчанинг икки юзида, туғли найза ушлаган сипоҳларнинг орқасида, таъзимда қотиб қолган мингларча одамларни кўрарди. Гузарлардаги оломон ҳам жимгина саждага бош эгиб турар, одамлар девор ёриқларидан, эшик тирқишларидан мўралаб қарашар, болалар эса томларга чиқиб олишган, уларнинг кўзларида таажжуб, ҳайрат, қўрқув акс этарди. Шаҳзоданинг қалби букунги ложувард осмондай чарақлаб кетди. Ҳа, у Мовароуннаҳр учун, Самарқанддай шаҳри муаззам учун беҳуда олишмаган! Бобокалон Амир Темур ўзига доруссалтана қилган бу шаҳри бузрук кўчаларидан бир маротаба от чоптириб ўтмоқ, оломоннинг тиз чўкиб, саждага бош эгиб турганини кўрмоқ учун бир эмас, юз жон бўлса ҳам тикмоққа арзийди!.. О, нақадар улуғ, нақадар ширин экан бу салтанат, бу тожи тахт! Шаҳзода ҳозир отини жиловидан тортиб тўхтатса-ю, қўл қовуштириб турган бу оломонга тиз чўкиб, ер ўпмоқни амр қилса, амри вожиб бўлади. Тиз чўк деса чўкади, ер ўп деса ўпади. Қани бир кимарса амрини вожиб қилмай кўрсин-чи?..

Расадхона олдидаги майдонга ҳам тумонат одам йиғилган эди. Юзларча қаландарлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, қўлларидаги исириқ тутатилган исириқдонларини силкитишиб, кулоҳ кийган бошларини бир меъёрда тебратишиб, мадҳу сано ўқишар, яланг оёқ, яланг бош гадолар, қаланғи-қасанғилар, қоқ суяк қўлларини чўзиб тиланчилик қилиб юришар, қилич яланғочлаб олган суворийлар чор тарафдан оқиб келаётган оломон устига от чоптириб, орқага сурар, сипоҳларнинг ҳайқириғи йиғилган халойиқнинг гувиллаши, қаландарларнинг «ё олло дўст, ё олло»си ва юқорида, расадхона минораларида чалинаётган ногораларнинг гумбири-ю, карнайларнинг суронли наъраси осмони фалакни тутган эди.

Расадхонанинг қўш тавақали темир дарвозаси ланг очик, дарвозанинг икки ёнида, кун илиқ бўлишига қарамай, устларига мовут чакмон, тулки ва сувсар пўстин, бошларига қундуз телпак кийган доруссалтана зодагонлари, қўлларида каломулло ушлаган имомлар ва уламолар йиғилган эди. Дарвозадан киргач, ҳовлининг ўнг қўл томонида баланд ёғоч сўри қурилиб, унга шерозий гилам ва шойи кўрпачалар ёзилган сўрида

шайх Низомиддин Хомуш бошлиқ дин пешволари ўтиришарди. Сўрининг икки томонида тўнлари устидан оқ ридо кийиб, бошларига оппоқ салла ўраган уламоий киромлар, эгниларига зарбоф тўн, бошларига дур ва садаф қадалган қимматбаҳо телпак кийган, кумуш камарларига тилла бандли қилич таққан амирлар туришар, улар орасида шаҳар доруғаси Мироншоҳ ҳам кўринар эди. Сўрининг қаршисида, расадхонанинг қўш тавақали зарҳал эшиги олдида қуруқ шувоқ ва саксовул қаланиб, унинг устига китоб ва қўл-ёзмалар тоғдай уйилган эди. Лекин китоб кўп бўлса керак, ичкаридан ташиб чиқаётган қаландарлар уларни даста-даста қилиб «тоғ» устига уйишарди.

Шаҳзода дарвозада кўринган ҳамон, шайх Низомиддин Хомуш ўрнидан қўзғалди, сўрининг икки ёнида турган зоти олийлар, аъён ва боёнлар қўл қовуштирганларича орқага чекиниб унга йўл беришди. Шайх шаҳзодани ўз ёнига, шойи кўрпачалар ёзилган сўрига таклиф қилди, сўнг қўл қовуштириб турган уламолардан бирига юзланди.

— Даҳрийликни ихтиёр этган барча фузало ва шуарони ҳовлига киритинг! — деди. — Диёнатсиз бепарҳезлар! Ўзлари топган маъжусий китобларнинг ёнишини ўз кўзлари ила кўрсунлар!

Сал ўтмай, ҳовлига бошларига учлик тақя кийган, уст-бошлари юпунгина йигирма чоғлик мадраса талабалари кириб келишди ва кўзлари жовдираб тўхтаб қолишди. Улардан кейин ҳамон мударрислик кийимларини ташламаган ўн чоғлик мавлонолар кириб, толиби илмларнинг ёнида саф тортиб туришди.

Шайх «бошлаймизми», деган маънода шаҳзодага юзланди. Шаҳзода «бошлайверинг», деб бош ирғади.

Шайх қўлидаги каҳрабо тасбеҳини ўгирганича ўрнидан турди. Қора бахмал тўн устидан кийган оқ ридосини тўғрилаб олдинга ўтди ва майдонга йиғилган оломонга қараганича нутқ ирод қилди. У ҳақ таолога шак келтириб, анинг қуръони мажидни ва ҳадиси шарифни ҳукми ом билмай даҳрийликка юз тутган шохӣ шарир Мирзо Улуғбек ва унинг бетавфиқ шогирдлари тўплаган бу куфр китобларни ўтга ёқмоқ савоби азим юмуш эканини қаттиқ таъкидлади, зеро, маъжусийлар ва хорижий бединлар битган бу китоблар алангаси

барча бединлар бошига барқи офат¹ бўлиб ёғилғай! Иблиси лаин йўлдан урган ва лекин калимаи шаҳодатни арз қилиб, ҳар лайлу наҳор истиғфор айтган, авлиё ва анбиёларни шафе келтириб тангри таолодан раҳм-шафқат тилаган осий бандаларнинг эса, кўзларини очиб, ҳидоят йўлини кўрсатгай... илоҳи омин!

Майдонга йиғилган тумонат одамнинг «илоҳи омин», деган хитоби расадхонани, наинки расадхона, бутун доруссалтанани титратиб юборгандай бўлди..

Шайх Низомиддин Хомуш, қаландарлар ушлаган машъаллардан бирини олиб шаҳзодага узатди, иккинчисини ўзи олиб, ўртадаги шувоқ ва саксовуллар устига тоғдай уйилган китоблар ёнига борди. Шаҳзода бу маросимга қатнашса ҳам, ўз қўли билан китобларга ўт қўйиш раъйи йўқ эди. Лекин маросимда ҳукм сурган аллақандай илоҳий руҳ, расадхона ҳовлиси ва дарвоза олдида тўпланган оломоннинг гуриллаши, шайхнинг ҳаяжонли ваъзи, йиғилганларнинг «илоҳи омин!» деган хитоби — бунинг ҳаммаси унга яна истиқболнинг хайрли аломати, файзи илоҳий бўлиб кўринди-ю, руҳлантириб юборди. У қандайдир муқаддас бир иш қилаётгандай ички титроқ билан ловиллаб ёнган машъални қуруқ шувоққа биринчи бўлиб тутди. Ундан кейин гулханга шайх ҳазратлари ўт қўйди. Қуруқ шувоқ ва ёвшанлар «гур» этиб ёнди-ю, илондай вишиллаган аланганинг қизғиш тили осмонга сапчиб бир зумда китоблар уйимини чулғаб олди. Аланга тобора авж олиб чарсиллаган учқунлар ҳовли узра юлдуздай сочилди... Яна «Илоҳи омин!» деган жўр хитоблар янгради. Бунга дарвешларнинг ҳамду саноси қўшилди-ю, шаҳзоданинг вужудини яна бояғидай иссиқ ҳаяжон чулғаб олди. У гўё қанот ёзиб кўкка парвоз қилаётгандай туюлиб, кўзларини юмди, лаблари оҳиста пичирлади: «Эй, халлоқи олам! Осий бандангни ўзинг кечиргайсен! Ўз марҳаматингни дариг тутмагайсен!» Унинг хаёлини аллақандай шовшув бўлди. У юраги «шиғ» этиб кўзини очди. Ўртадаги гулхан ҳамон кўкка чарс-чарс юлдузчалар сачратиб ловиллаб ёнар, лекин одамларнинг кўзи гулханда эмас, дарвозада эди, у ерда эса қандайдир ғалаён давом этар, «ушла!», «тўхтат!» деган хитоблар эшити-

¹ Бар қ н о ф а т — бало чақмоғи.

ларди. Тўсатдан ғалаён тинди-ю, дарвозада... яланг оёқ, яланг бош, кўйлагининг ёқаси киндигигача йиртилган, бир енгин узилиб, осилиб қолган, соқол-мўйлови ўсиб кетган бир кимса кўринди. Важоҳати мудҳиш, мажнунсифат бу кимса... ё раббий!— Мавлоно Муҳиддин эди! Мавлоно телба кўзларини ловиллаб ёнган гулханга қадаганича, кирган жойида бир зум турди, сўнг, қўлларидаги кишанларини шарақлатиб, ер депсиниб ўйнай кетди. Тўсатдан у ўйнашдан тўхтади, дарвоза томонга юзланиб:

— Ҳой, мўъминлар!— деб хитоб қилди.— Бу олов — дўзах оловидур! Кимки, ҳақ таолони дилидан тарк этиб, даҳрийликни ихтиёр этса шу ўтда ёнадур! Мана, кўриб қўйишлар, эй осий бандалар! Бу оловда куфрийётга юз тутган шақийлар ёнур. Кўриб қўйинглар, аҳли мўъминлар!

— Ушланг бул телбани. Ушланг!— Шайх Низомиддин Хомушнинг овози шов-шувни босиб янгради. Мавлоно Муҳиддин, гўё қулогига чўғ киргандай ялт этиб қаради, телба кўзлари ёниб шайхга бир дақиқа тикилиб турди-ю, «Ҳой мусулмонлар!» деб бақирди.— Зиндондан қочган кофир Али Қушчи топилмиш! Мана, ул иблиси лаин! Ушланглар бу кофирни! Ушланглар!

Бир неча сипоҳ унга ёпирилиб, занжирбанд қўлларини қайириб олишди. Лекин мавлоно қандайдир ғайри табиий бир куч билан уларни силтаб ташладида, шаҳзода билан шайхга томон яқинлаша бошлади. У ҳамон қутурган кўзлари ёниб: «Али Қушчи! Ушланглар бу кофир мавлонони!» деб бақирар эди. Унинг кўпирган лаблари, қутурган кўзлари, бутун важоҳатида шундай мудҳиш бир нарса бор эдики, шаҳзода беихтиёр орқага чекиниб: «Тутинглар бу телбани!» деб қичқириб юборди. Яна бир неча сипоҳлар ва гулханга китоб ташлаётган қаландарлар мавлоно Муҳиддинга ёпирилишди. Мавлоно ёпирилганлар билан олишаркан, бу сафар телба кўзларини шаҳзодага тикиб, бирдан: «Ҳа-а... Падаркуш!— деб хитоб қилди.— Ҳой, мусулмонлар! Ўз падари бузруквори, Мирзо Улуғбек ҳазратларини қатл қилган падаркушни топдum! Ушланглар уни! Ушланглар! Дўзах ўтида ёнмоғи даркор бу падаркуш! Ўтга ташланглар уни! Ўтга!»

Дарвоза олдидаги майдонга йиғилган оломон, ҳат-

то ҳовлидаги дин пешволарию, аъёну боёнлар, бутун халойиқ, гўё тилдан қолгандай бир лаҳза гунг бўлиб қолди. Шу пайт, дарвозада... ечилиб кетган салласининг бир учи ерда судралган Салоҳиддин заргар кўринди. Ияги қалтираб, кўзларидан шашқатор ёш оққан Салоҳиддин заргар: «Пирим!» деб хитоб қилганича шайх Низомиддин Хомушга қараб югурди, лекин ҳовли ўртасида сипоҳлар билан олишаётган ўғлини кўриб, унга ташланди. Бироқ қаландарлар ва сипоҳлар заргарга эътибор бермай, мавлонони талаб йиқитишди-да, қўл-оёқларидан ушлаб, судраб кетишди. Боши тошга тегиб ёрилган, уст-бопи қип-қизил қон бўлган мавлоно Муҳиддин эса, ҳамон талпинар, ҳамон хириллаб бақирар эди:

— Ўтга ташланглар бу падаркушни, мусулмонлар! Ўтга ташланглар!

Салоҳиддин заргар юм-юм йиғлаб сипоҳлар ва қаландарларга ёпишар, уларни тўхтатишга ҳаракат қилар, лекин биров унга қайрилиб ҳам қарамас эди...

Шаҳзоданинг кўз олди қоронғилашиб еру кўк чархпалак бўлиб кетди-ю, йиқилиб тушишдан қўрқиб, шайхнинг қўлидан ушлаб қолди.

— Ўзингизни босинг, шаҳзода! Барча халойиқнинг кўзи сиздадур! Қаддингизни тутинг! Ҳа...— Шайх бошини баланд кўтариб, айланасига қаради, сўнг бояғидай вазмин ва ўктам овозда:

— Ҳой, уммати мустафо!— деб хитоб қилди.— Алҳол ўзларинг шоҳид бўлдинглар. Кимки мутакаббирлик қилиб даҳрийлик йўлига кирса, иншооллоҳ, дуои бад теккан бу беимон алломадай оллонинг интиқомига дучор бўлур!..

Шайх яна узоқ ваъз айтди, кофирлар ва муртадларга қарғиш ёғдирди, лекин унинг сўзи шаҳзоданинг қулоғига кирмас эди. Унинг кўз олдидан ҳамон мавлоно Муҳиддиннинг мудҳиш важоҳати кетмас, қулоқлари остида ҳамон унинг хирилдоқ овози янграрди: «Падаркушни топдур, мўъминлар! Ўтда ёнмоғи даркор бу падаркуш! Ўтда...»

19

Норасиданинг қабридай кичкинагина янги қабр тепасида, кўзлари юмуқ, чўккалаб ўтирган Қаландар

Қарноқий: «Туринг, шоир, фурсат зик, туринг» деб шивирлаган товушни эшитиб бошини кўтарди. Уч-тўрт қадам наридаги сада тагида чўккалаб ўтирган бир одамнинг қораси кўринарди. Бу—Мирам Чалабий эди.

Қаландар Қарноқий яна бир марта тиловат қилиб юзига фотиҳа тортди-да, ўрнидан турди... Тонг яқин, осмонда сузган сийрак булутлар орасида заиф милтираган юлдузлар кўзга чалинади, қаердандир олисдан, садақайрағочлар ортидан тиловат қилган қорининг ногирон овози қабристон устида ҳазин куйдай оҳиста таралади... Бу овоз Қаландарга нечундир мавлоно Али Қушчининг овозини эслатди. Назарида, гўё қори эмас, ҳибсда ётган устод ўз энасига қуръон бағишлаётгандай бўлиб, кўзига яна ёш келди...

Муштипар кампир! Беш ой кўчага тикила-тикила, эшикдан ким кирса шунга: «Бўталоғим!» дея талпина-талпина, кеча, ниҳоят, узилибди...

Қаландар бундан беҳабар эди, чунки сўнгги пайтларда устодга боғлиқ махфий бир иш билан туну кун банд эди. Мавлонони қутқаришнинг минг бир йўлини ўйлаб кўрган Қаландар ва унинг дўстлари кеча, ниҳоят, шу қарорга келишди: ясовул кийимини кийган Қаландар ёнига Қалқонбек билан Босқонбекни олиб, от ва қурол-аслаҳаларини шай қилиб, тун ярмида Шоҳизинда қабристонига боришади. Қабристонда уни Қашқир кутиб олади... Қашқир уларга Али Қушчини ҳибсдан олиб чиқиб, махфий қатл қилиш тўғрисидаги девонбегининг сохта ёрлигини топширади.

Ясовул кийимидаги Қаландар билан унинг йигитлари бу сохта ёрлиқ билан Кўксаройга киришади ва зиндонбегига ёрлиқни кўрсатиб, Али Қушчини олиб чиқишади...

Режа ниҳоятда хатарли эди: сохта ёрлиқ дарвозабон билан зиндонбегини шубҳага солиши эҳтимолдан холи эмас. Бу ҳолда... уларнинг тақдирини йигитларнинг довураклиги-ю, қиличларнинг ўткирлиги ҳал қилажак.

Кеча Қаландар Қалқонбек билан Босқонбекни олиб, Зарафшон бўйидаги тўқайзорда тайёрлик кўрди. Ясовуллар киядиган либосларни топдириб келишди, қилич ва ханжарларини чархлашиб, агар-жабдуқларни шай қилиб қўйишди. Сўнгра Шоҳизиндада уч-

рашадиган жойларини белгилаб олишгач, Қаландар устанинг олдига кетди.— Бу хатарли юмушдан олдин у ҳозирлаб қўйган совға-саломларини олиб, Хуршида бонун кўриб келиш ниятида эди. Ғорга борса... бу маънос хабар!.. Хайрият, устанинг ёнида Мирам Чалабий бор экан, уни отига мингаштириб, гўристонга кетди...

Қаландар, гўё ўз энаси билан сўнг бор видолашаётгандай, орқасига қарай-қарай гўристондан чиқди.

...Эллик тиллага Қашқир топиб берган кўркем қашқа аргумоқ қабристон четигаги қайрағочзорда қантариглик турарди. Қаландар ғамгин ўйга толган Мирам Чалабий билан жимгина хайрлашди-да, отига минди. Унинг хаёли ҳамон орқада, қабристонда, норасиданинг гўридай кичкинагина тупроқ уюми остида ётган, нимаси биландир ўз энасига ўхшаб кетадиган Тиллабибида эди.

Қаландар кун кеча совуқ қабр янглиғ Кўксарой зиндонида ётган устоддан ўз номасига жавоб олган, унинг «қоғоз ва қалам»дан кейин «энам Тиллабиби» деган сўзларини ўқиб титраб кетган эди... «Бенуқсон парвардигор. Унинг, мавлононинг гуноҳи бўлса бوردур. Ва лекин фарзанд доғида ёнган бу муштипар онаизорнинг ёзуғи недур, ё раб?»

Қаландар анчагача маънос ўйлар гирдобидан чиқолмади, фақат йўлнинг бир қисмини ўтиб, тонг ота бошлагандагина кўнгли сал ёришиб, хаёли Хуршида бонуга оғди...

Мана, бир ойдан ошдики, Хуршида бону тоғда, устанинг ошнаси Бобомурод мироб деган бир боғбоннинг уйида турибди. Қаландар ҳафтада бир, гоҳида икки марта бориб, уни кўриб келади. Бу учрашувлар Қаландарнинг дилини гоҳ ёруғ нурга, чексиз меҳрга тўлдиради, гоҳ кўнглига аллақандай нотинч, мубҳам таъвиш солади.

Хуршида бону согиниб кутади, ҳар сафар уни кўрганда кўзи жиққа ёшга тўлади, лекин Қаландар билди: унинг кўзларида қандайдир шубҳа, пинҳоний бир андуҳ бор. Бу шубҳа, бу пинҳоний ғам худди олис-олислардаги ёнган шуъласидай унинг ўйчан боқишларида, ногирон табассумларида, ҳуркак ҳаракатларида бот-бот зуҳр этиб қолади... Ҳар борганида бону ундан оиласининг ҳол-аҳволини қайта-қайта суриштирарди,

унинг жавобларини антикиб-антикиб тинглайди. Қаландар ёлгон-яшиқ гапларни қўшиб бўлса-да, уни тинчитади. Аввалги сафар борганида бону отасининг ақлдан озганини эшитмаган эди. Лекин энди-чи? Расадхонада содир бўлган бу мудҳиш воқеани доруссалтанада эшитмаган бир кимса йўқ. Эҳтимол унга ҳам бориб етгандур! Агар бориб етган бўлса, Қаландар унга не дейди? Кўнглини қандай овлайди?

Қаландар, эғнида суворий либос, бошида дубулға, белида қилич, отини дам йўрттириб, дам чоптириб бораркан, ҳаёлидан шу фикр чиқмас, тоққа яқинлашган сайин кўнглидаги нотинч мубҳам туйғулар ортиб борарди.

Йўл тобора ўрлаб, қирлар баландлашиб борар, мусаффо тонг ҳавосида йироқдаги қорли чўққилар жуда яқин кўринади. Офтоб ҳали чиқмаган, лекин қорли чўққилар усти гўё олов пуркагандай ял-ял ёна бошлаган эди. Ёмғирда чўмилган кўм-кўк барра майсалар ғир-ғир эсган тонг шабадасида майин чайқалар, гўё ипакдай товланиб, кишининг руҳини эркалар эди... Майса билан қопланган бу кўм-кўк адирлар, олисдаги қорли чўққилар, шарқираб оққан сойларни кўрганда Қаландарнинг эсига ўз юрти тушиб, дилини аллақандай осуда бир маъюслик чулғаб олди. Ҳа, унинг, Қаландар Қарноқийнинг суюкли юрти ҳам, Қарноқ те-варагидаги қир ва адирлар ҳам мана шундай майин, ям-яшил майса билан қоплангандир. Қалин боғлардаги ўрик ва шафтолилар ҳам худди мана шундай куртак ёзиб, гуллаш арафасида тургандир... Қани энди, мавлоно Али Қушчи зиндондан қутулиб чиқса-ю, Қаландар унинг оқ фотиҳасини олиб, бонунини отга мингазиб, шу илиқ боҳор кунлари йўлга чиқса!.. Қирлар, доvonлар оша сойлар, жилғаларни кечиб, оқ кўнгил чўпон-чўлиқларнинг овулларида тунаб, ўз юртига қараб кетса? Бону билан бу осуда қирлар, ҳудудсиз кенг даштда отларини дам йўрттириб, дам қушдай учиришиб, танҳо суҳбатлашиб, узоқ йўл босишса. Қаландар унинг кўнглидаги барча аламларни тўзғитиб юборса!..

Кун қиёмга келганда, олдинда, икки қир оралиғидаги сой бўйида «Куйган тепа» қишлоғининг боғлари кўринди. Қаландар жилғага тушиб, суворий либосларини ечиб, ўз кийимларини кийиб олди. Сипоҳлар бу ерларга кам келар, қишлоқ аҳли, ҳатто Хуршида бо-

нунинг ўзи ҳам от ўйнатиб келаётган суворийни кўриб, ваҳимага тушиши эҳтимолдан холи эмас эди.

Бобомурод миробнинг ҳовли-жойи қишлоқнинг энг чеккасида, тоққа туташиб кетадиган баланд қир ёнбағрида эди. Қаландар ҳар сафар одамларнинг кўзига тушавермаслик учун қишлоққа кирмасдан жилға бўйлаб бориб, қирга ўрлаб кета қолар эди. Бу сафар ҳам сойдан чиқиб, отини тикка соларкан, отанинг болохонасида алвон ранг бир нарса «лип» этгандай бўлди.

«Бону!»

Қаландарнинг юраги нечундир увишиб кетди.

Дарҳақиқат, Қаландар Бобомурод ота қўрғонининг четан деворига яқинлашганда ичкаридан югуриб чиққан бону кўринди. Эғнида уйларида кийиб чиққан гулдор ипак кўйлак, бошида илиқ тивит рўмол, бону чопқиллаб келиб отнинг жиловидан ушлади-ю, юзини арғумоқнинг ўмровига босиб пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

Қаландар эгардан сакраб тушиб бонунинг қўлларидан ушлади.

— Сизга не бўлди, бону? Нечун йиғлайсиз?

Бону жавоб бермади, ҳовлидан чиққан Бобомурод отани кўриб, шоша-пиша кўз ёшларини артди. Лекин Қаландар мироб билан, кейин ҳовлида ип йиғириб ўтирган отанинг кампири ва келинлари билан кўришиб бўлиб, болохонага чиққан ҳамон, бону яна ўпкаси тўлиб, кўзлари ёшланди. Қаландар унинг иягидан ушлаб, бошини кўтарди.

— Нечун индамайсиз? Ё бу ерда кўнглингиз оғридим, бону?

Хуршида бону «йўқ», деб бошини чайқади.

— Сиз... бир ҳафта бўлди, қайда қолдингиз?

Қаландар кўнгли бир хил бўлиб, унинг нозик бармоқларини кафтлари орасига олди.— Ўзингиз биласиз, бошимда минг бир ташвиш, бону...

— Биламен...— Хуршида бону ёшли кўзлари жовдираб, Қаландарга тикилди.— Отамлардин хабар топдингизми?

— Ҳа...— Қаландар кўзини бонунинг жовдираб турган кўзларидан олиб қочди.— Оллога шукур, осойишталик...

— Саройдан сипоҳлар бормаптиму? Тўполон бўлмаптиму?

— Йўқ, осойишталик...

— Оллога шукур... — Хуршида бону маъюс кулим-сиради-ю, ёқасига туфлаб қўйди. — Туш кўриб қўрққан эдим.

Қаландарнинг юраги орқасига тортиб:

— Не туш? — деб сўради.

Хуршида бону «сўраманг, ёмон туш», деган маънода бош чайқади, сўнг, хиёл қизаринқираб:

— Бир ҳафта бўлди, ҳар куни кўзим тўрт бўяли йўлингизга тикиламен, — деди. — Ёмон ўйларга бориб, жисмим зирқирайди...

— Бону! — Қаландар яна унинг нозик қўлларида ушлади. У бир зумгина бу маъюс санамнинг хипта белидан қучоқлаб бағрига босгиси, юзидан, лаблағидан ўпиб юпатгиси келди, лекин бонунинг кўзлари нечундир яна жиққа ёшга тўлганини кўриб, юраги шиг'эди-ю, айланиб келишга ундади.

Улар боққа чиқишди. Боғдан арчазор тоғ этакларига ўтиб, жилға бўйлаб ўрлаб кетишди. Хуршида бону гулдор ипак кўйлаги билан қизил бахмал камзулини, оёғига қизил кобулий этикчасини кийган, чеҳраси ҳам сал ёришган, фақат серкиприк бўта кўзларидаги аллақандай пинҳоний маҳзунлик сўнмаган эди.

Қаландар унинг ёзилиб кетиб, тақимига тушган майин сочларига, ҳаяжондан тиниқ қизиллик югурган маъсум юзига, бошини бир томонга эгиб, ўйчан одимлашларига тикилиб бораркан, нечундир бу кун кечаси бўладиган хатарли юмуш қайта-қайта эсига тушиб, дилини она алласидай ҳазин бир туйғу чулғаб олди...

Пастда, қир ёнбағирларида деҳқонлар ҳайдалган ерларга экин экишар, кетмонларини офтобда ярқиратишиб ер чопишар, дарахтларнинг тағларини юмшатишар, ундан ҳам пастда, ям-яшил яйловда, ситир подалари, қўй-эчкилар ёйилиб юрар, қишлоқ боғларининг устидан эса ҳарир кўкимтир тутун кўтарилар, болаларнинг қий-чуви, бузоқларнинг, қўй-эчкиларнинг маъраши қулоққа элас-элас чалинарни... Унинг элида, узоқ Қарноқда ҳам худди шундай кунлар бошлангандир? Одамлар қалъадан «Қоровул тепа» ёнбағридаги боғларга кўчиб чиққандир?..

Қаландар чуқур хўрсиниб, офтобга қаради. Фурсат кетмоқда, офтоб тик тепага келган, ҳатто хиёл мағрибга оға бошлаган эди. Қаландар юрагига яна ёпири-

либ келган совуқ ҳисларни ҳайдаб, олдинда гул териб, ўрлаб бораётган Хуршида бонуга қаради.

— Бону!

Бону қўлидаги нафармон ранг бинафша ва сариқ гуллар дастасини ҳавода силкитиб, «бу ёққа келинг!» деб имлади-да, тўзғиган сочларини майин қора ипак рўмолдай ҳилпиратганича тошдан-тошга сакраб ўрлаб кетди. У юқорироқдаги атрофи арча билан ўралган кўм-кўк майсазорга етиб тўхтади.

— Мирзам!..

Бу ўша таниш овоз, гадолик кунлари эшитган аламли нидо эди. Қаландар бир силтанишда эғнидаги чакмонини ечиб, қўлига олди-да, юқорига интилди.

Бону уни арчазор ичида кутиб турарди. Юзи сал оқарган, кўзларида пинҳоний тараддуд.

— Қайтасизми?

— Ўтиринг, бону. Сизга айтадурғон бир оғиз сўзим бор.

Қаландар чакмонини майсазорга ташлаб, ёнбошлади. Бу ердан, кўм-кўк арчалар билан ўралган майсазордан теварак-атроф кўринмас, фақат уларни қуршаган ёш арчалару, мусаффо осмонда сузиб юрган сийрак оқ булутлар қолганди, холос... Бону сочилиб кетиб, тақимиға тушган сочларини назокат билан йиғиб, Қаландарнинг ёнига журъатсизгина чўнқайди.

— Не сўз?

Овозида аллақандай қўрқув, жовдираган кўзларида яна ўша тараддуд.

— Нечун бундай қиласиз, бону?

— Не қилдим?

Жавоб ўрнига Қаландар уни белидан қучиб, ўзига тортди-ю, пирпираб учган лабларидан, лабларининг четидаги нўхатдай холидан ўпди. Бону кўзларини юмиб, бирдан ловиллаб кетган юзини унинг юзига босди. Бону титрар эди. Унинг лаблари чўғдай оташ, кўкраклари етилган, лекин ҳали қўл тегмаган шафтолидай юм-юмалоқ ва майин, оппоқ, нозик танаси оҳу танасидай ҳуркак ва бетоқат эди...

Қаландар, гўё ҳушидан айрилгандай кўзларини юмиб узоқ ётди, кўзларини очганида эса мусаффо осмон сатҳида сузиб юрган оппоқ булутларни кўрди, улар булут эмас, кўкда оҳиста сузиб юрган оқ лайлақларга ўхшарди... Борлиқ унинг ҳисларидай тиниқ,

осуда бир фароғатга чўмган, ҳамма ёқ жимжит, фақат қаердадир баландда, лайлаксимон оппоқ булутлар остида сўфитўрғайлар бетиним вижирлар, бу вижир-вижирда ҳам фақат бир нарса эшитилар эди: ором, ором, ором...

Қаландар офтобдай илиқ бу туйғуга бўйсуниб, кўзларини қайта юмди, юмди-ю, бонунинг аллақандай ўксик йиғисини эшитиб, қаддини ростлади.

Хуршида бону, хаёлий гўзал сочлари майсалар устига тартибсиз сочилган, етилган шафтолидай юм-юмалоқ кўкраклари очиқ, лабларини тишлаб пиқ-пиқ йиғлаб ётарди.

Қаландар унинг бошини кўтарди, тўзғиган сочларини йиғиб-йиғолмай:

— Сизга не бўлди, бону? — деб сўради.

Хуршида бону жавоб бермади, юзини қўллари билан яшириб ҳўнграб юборди.

— Бону! Сўзланг: не бўлди? Агарчи мен...

— Йўқ, йўқ! — деди бону ўксиб. — Сиз эмас, мен бахти қаро... ошиқлик қандай бўлишини энди билдим... Нечун олло бизни бултур қовуштирмади? Нечун сизга бокира пайтимда... нечук илк ишқимни сизга инъом этмоқ насиб қилмади мен бахти қарога!..

— Бону! — Қаландар бутун йигитлик кучи билан унинг нозик қоматини ўзига тортди, қуруқшаган лабларини бонунинг офтоб тегмаган оппоқ сийнасига босди...

Бу сафар унга осмон боягидан ҳам тиниқ, офтоб боягидан ҳам илиқроқ туюлди. Кўкда пирпираб учган сўфитўрғайларнинг вижир-вижирларига энди чексиз меҳрга тўла майин бир овоз қўшилган эди:

— Мирзам, мирзам, мирзам...

Қаландар кўзларини очишга мажоли йўқ, ўзича жилмайди:

— Айтмишларким, равзаи ризвонда ҳуснида тенгсиз ҳурилиқлар бўлар эмиш. Бўлса бордур. Ва лекин фақирга ўшал тенгсиз жаннатингни ато қилсанг ҳуснда беназир ҳурилиқларингга қарамас эдим.

— Нечун? — кулди бону.

— Сўраб не қиласиз? Фақир барча ҳурилиқою фа-ришталарни тарк этиб, оллодан ёлғиз сизни тилаб олар эдим.

— Мирзам! — Хуршида бону унинг боши узра эгилди, уялинқираб соқол-мўйловларини тузатиб, юзини юзига босди, босди-ю, негадир яна кўзига ёш олди.

— Энди кетманг, мирзам. Менга ҳеч нарса даркор эмас. Қорним тўқ, устим бут бўлса кифоя. Жориянгиз бўлиб, тоабад хизматингизни қиламен. Юртингизга кетайлик, мирзам.

Қаландар, эсига ёмон бир нарса тушгандай, иргиб ўрнидан турди. Ё раб! Офтоб мағрибга энгашган, арчаҳарнинг сояси узунлашган эди.

Хуршида бону ранги ўчиб, Қаландарнинг кўзларига тикилди.

— Кетасизми?

Қаландар унинг изтиробли нигоҳига тоб беролмай, кўзини олиб қочди.

— Кечиргайсиз бону. Бормасга иложим йўқ...

— Ҳозир кетасизми? — деди бону, овози титраб.

— Кетмасам бўлмайди, бону. Бир юмуш бор...

Хуршида бону унинг сўзини охиригача эшитмади. Пирпираб учган лабларини қаттиқроқ тишлади-да, тез бурилиб пастга қараб чопиб кетди. Қаландар уни жилгадан ўтиб, боққа яқинлашиб қолганида қувиб етди.

— Бону! Сўзимга қулоқ солинг, бону! — Қаландар уни елкасидан ушлаб ўзига қаратди. Лекин Хуршида бону юзини кафтлари орасига яшириб, ўксиб-ўксиб йиғлар эди. Бу — боягидай маънос йиғи эмас, аччиқ аламга тўла чексиз фарёд эди.

— Бундай бўлса... нечук бу ерларга олиб келдингиз? Ўзингиз олиб келиб, нечук ўзингиз хор қиласиз? Нечук келмай туриб ташлаб қочасиз?

— Сабаби... — Қаландар унинг юрагини тилка-пора қилишини сезиб, дудуғланди. Лекин ҳақиқатни айтмай илож йўқ эди.

— Сабаби, букун мавлоно Али Қушчини зиндондан қутқариб олиб чиқмоқ ниятимиз бор, бону...

Хуршида бону нам киприкларини пирпиратиб Қаландарга қаради. Унинг ёш тўла кўзларида ҳайрат аралаш ваҳима акс этди.

— Зиндондан қутқармоқ ниятингиз бор? Қандай қутқарасиз?

— Йигитлар бор. Бир неча ойдан бери шу ишнинг ҳаракатида эдик. Сиз билан ҳар дам бўлолмаслигимнинг боиси ҳам шунда, бону...

Қаландар гапни бошқа томонга буришга уринди. Лекин Хуршида бону ранги ўчиб, унинг қўлидан маҳкам ушлаб олди.

— Бу ишингиз хатарли эмасму? Мен Кўксаройни биламен...

— Қўрқманг. Хатарнинг олдини олганмиз...

— Йўқ, йўқ, мен биламен! Биламен!

Барча гина-кудуратлари эсидан чиққан Хуршида бону оқариб кетган юзини Қаландарнинг кўкрагига босиб, бетоқат шивирлади:

— Йўқ, йўқ, бу ишингиз кўп хатарлидур! Сиз у ёқда... ҳибсга тушсангиз, мен бу ёқда не қиламен, мирзам? Не қиламен?

— Иншоохлаҳ, ишимиз ўнгидан келар. Қўрқманг, бону, яхши йигитлар бор!— Қаландар унинг тўзгиган сочларини тузатиб, яна юзидан, кўзларидан ўпди.— Мавлоно зиндондан чиқса бас, ўз юртимга олиб кетамен. Насиб қилса эрта-бириси кун йўлга чиқамиз...

Хуршида бону, унинг иссиқ бўсаларига жавоб бермас, ҳамон юзлари ёниб, кўзларини юмганича Қаландарнинг пинжида унсизгина титрар эди. Тўсатдан у бошини кўтариб, Қаландарга қаради, кўзлари аллақандай чарақлаб:

— Боя... раъзан ризвондан сўзладингиз...— деди энтикиб.— Оллодан бир тилагим бор дедингиз. Шу сўзингиз рост бўлса... Кетмоқдан аввал... имом топиб, никоҳ хутбасини ўқитсангиз...

Бу сўзларнинг шафқатсиз маъносига тушунган Қаландар ҳам титраб кетди.

— Мен сизнинг шаръий манкуҳангиз бўлсам дейман. Олло бу ёлғон дунёда саодатли кунларга етказмаса, тонгла маҳшарда...— Хуршида бону гапиролмай энтика-энтика жим қолди. Қаландар ҳам индамай уни бағрига босди...

Қишлоқдан имом қидириб ўтиришга фурсат йўқ эди. Қаландар воқеани Бобомурод отага тушунтирди. Бу гапдан негадир хурсанд бўлиб кетган мироб, хутба дуосини ўзи ўқиб никоҳлаб қўйди.

Нон ушатилиб, дастурхонга фотиҳа қилингандан кейин аллақандай тинчиб, жимиб қолган Хуршида бону, Қаландарни боғ чеккасига кузатиб қўйди. Қаландар сўнг бор унинг жонсиз лабларидан ўпиб, отига минди. У боғлар ортидаги сўнгги қирга чиқиб ўғири-

либ қараганида, Хуршида бону ҳамон хайрлашган жойида қотиб турар, кўзлари ҳамон унинг йўлида эди. Қаландар мудҳиш бир нарса рўй берадигандай юраги ачишиб отининг жоловини тортди, бир зум орқага қайтгиси, баланд қоя устида турган бонунинг олдига от чоптириб боргиси, уни даст кўтариб олиб, бағрига босгиси келди. Лекин қирларга ёнбошлаётган офтобга кўз ташлади-ю, тишини тишига босиб отининг бошини доруссалтана томон бурди.

20

Кўксаройдан чопар келганда амир Султон Жондорнинг чорхари меҳмонхонасига беш-олти амирлар йиғилган, улар шаҳар доруғаси Мироншоҳ билан Шайхулислом Бурҳониддин жанобларини кутишиб, суҳбатлашиб ўтиришар эди. Дарвозани қулфлаб, ҳамма эшикларнинг зулфинини солиб, дарчаларга кўк баҳмал дарпарда тутиб, шам ёқиб ўтирган меҳмонлар «чопар» сўзини эшитиб ўринларидан ирғиб туришди. Оқ шоҳи кўйлак устидан банорас тўн кийиб, меҳмонларга ўзи хизмат қилиб юрган амир Султон Жондор турган жойида серрайиб қолди. Ёлғиз Мирзо Улуғбекнинг суюкли навқари Бобо Ҳусайн Баҳодир ҳушини йўқотмай, дарҳол шамдондаги ёлғиз шамни пуфлаб ўчирди, кейин, қоронғида амир Жондорнинг ёнига келиб:

— Меҳмонхонага ташидан қулф солдиринг! — деди амирона оҳангда. — Ўзингиз бошқа уйга чиқиб, тўшак ёзиб ётиб олинг! Тўшак ёзиб ётганингизни чопарлар кўрсин!

Амир Жондор дарҳол сергакланди. У меҳмонхонанинг эшигига отнинг калласидай қулф солдириб, ўзи бошқа хонага чиқиб, пешанасини танғиб ётиб олди. Лекин унинг тўшакда ётганини айтгали чиққан маҳрам тезда қайтиб кирди.

— Балхлик саройбон ўн нафар навқар билан келибди, амирим. Хаста тугул, ўлим тўшагида ётган бўлса-да, олиб кетамиз дейди. Шаҳзоданинг фармони олийлари шу эмиш... Билъакс, кириб тинтув қилар эмиш!

«Тинтув» сўзини эшитган амир Жондор жон талвасасида апил-тапил ўрнидан турди.

— Чиқиб айт, ҳозир чиқамен. Отни жабдуқла!

Амир Жондор кийиниб, икки қўлтиғида икки маҳрам, инқиллаб-синқиллаб, кўчага чиққанида, балхлик занжисифат саройбон ўн чоғлик навкар билан дарвозада бетоқат от ўйнатиб турарди. Унинг авзойини кўрган амир Жондорнинг эти жунжикиб кетди. У жўрттага қаттиқ инқиллаб, маҳрамлар ёрдамида отга минаркан, ёш маҳрамнинг қулоғига секин шипшиди:

— Саройда нохуш хабар борга ўхшайди. Меҳмонларга айт: мен қайтгунча тарқалмасун...

Вақт тун ярмидан ошган, одатда бу пайтларда сукутга чўмадиган доруссалтана кўчалари аллақандай нотинч эди. Олис-яқинда от туёқларининг дупури эшитилар, ўхтин-ўхтин қўлларида машъал ушлаган суворийлар у ёқдан-бу ёққа тасир-тусир от чопиб ўтишар, қоронғида изғиб юрган қандайдир кўлагалар кўзга чалинади. Кўксаройда фавқулудда бир воқеа содир бўлганига шубҳа йўқ эди, лекин не воқеа? Амир Жондор ўйлаб ўйининг тагига етолмас, буни биладиган балхлик саройбон эса, оғзига талқон солгандай индамай олдинда от чоптириб борарди.

«Ё тавба! Бу бемехр мустабиднинг қаҳридан ўзинг асрагайсен!» деди амир Жондор, вужудини чулғаб олган совуқ туйғудан юраги увишиб. Мана, бир ойдан ошдики, амир Жондор саройга бормади. Мавлоно Муҳиддиннинг ожизаси Хуршида бону бир тунда дом-дараксиз гумдон бўлганидан бери Мирзо Абдуллатифнинг кўзига тушишдан қўрқиб, кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди. Келган чопарларнинг ҳаммасига «хастамен, туролмаймен», деб жавоб берди. Ҳатто расадхонада бўлган китобларни ёқиш маросимига ҳам бормади. Лекин маросимда содир бўлган воқеани, ақлидан озган мавлоно Муҳиддиннинг шайх Низомиддин Хомуш билан шаҳзодага айтган сўзларини ўша кунинёқ эшитди. Ўша кундан бери, мавлоно Муҳиддиннинг сўзлари буткул доруссалтананага тарқаб, ҳамма жойда, ҳамма ўлтириш, ҳамма анжуманларда гап бўлмоқда. Шу воқеадан кейин нечундир амир Жондордан ҳол-аҳвол сўрагани келувчилар ҳам кўпайиб кетди. Келувчиларнинг ҳаммаси расадхонадаги воқеадан сўз очар ва бу билан амир Жондорнинг кўнглига қўл солиб кўрмоқчи бўлишар эди. Лекин суҳбат асносида ёт бир кимса кириб қолса, мавзу дарҳол ўзгарар, суҳ-

бат бошқа масалаларга кўчар эди. Шундай бўлса ҳам, амир Жондор бир нарсани аниқ билиб олди: шаҳзодадан, унинг шафқатсизлигидан норози одамлар, хусусан амирлар, бек ва бекзодалар у ўйлагандан ҳам кўп экан. Не чора? Шарафсиз Хуросон юришидан кейин Мирзо Улуғбекдан юз ўгириб, шаҳзода билан зимдан тил бириктирган саркардалар ва нуфузли беклар ўзлари кутган имтиёз, юксак рутба ва шон-шуҳратга эриша олмадилар. Шайх Низомиддин Хомушнинг оёғига бош урган шаҳзода ёлғиз шу такаббур шайх билан бир гуруҳ уламои киномларнинг домига тушиб қолди. Шулар ёт деса ётади, тур деса туради. Ҳатто Шайхулислом Бурҳониддин ҳам бир четда қолиб кетди. Саройда эса тавфиқ ва фароғат қолмади... Бу ҳолатни зимдан кузатиб юрган амир Жондор, кўп шубҳа ва мулоҳазалардан кейин, бугун, ниҳоят, бир гуруҳ норози амирлар билан нуфузли бекларни чақиришга журъат этган эди. Бундан мақсад, уларнинг кўнглига қўл солиб кўрмоқ ва агар ҳамманинг фикри бир жойдан чиқса унда...

Унда нима бўлишини ўйлашдан амирнинг ўзи ҳам кўрқар эди.

«Ё дариғ! Наҳот бу диёнатсиз падаркуш унинг муддаосидан хабар топган бўлса? Хабардор бўлса бас—амирнинг боши кетиши муқаррар! Ё раб! Ёмғирдан қочиб, дўлга тутилдим деган шудир! Мирзо Улуғбекдан қутулиб, шон-шуҳрат орттирамен деб, бу бемехр хунрезга йўлиқдимму?—деди амир Жондор, деди-ю, хаёлига бир фикр келиб, тирноқларигача музлаб кетди.—Ал қасосил миналҳақ! Бу савдо ва надоматлар аълоҳазратларининг бегуноҳ кесилган боши, тўкилган қони учун қайтган бир жазо эмасму?...»—Амир Жондор кўз олди қоронғилашиб, эгарнинг қошини ушлаб қолди-ю, ён-верига қаради.

Улар Кўксарой майдонига етган эдилар, Дарвоза олдида гулхан ёқиб ўтирган сипоҳлар амирни қўлтиғидан олиб, отдан туширишди. Амир Жондор, қандайдир ҳарорат ичида ёнса ҳам, дарвозадан ўзи юриб кирди, лекин ҳайҳотдай ҳовлидан ўтиб, саройга етганда оёқлари қалтираб кетиб деворга суяниб қолди. Саройбон уни чиндан хаста деб ўйладн чамаси, қўлтиғидан суяб олди.

Амир Жондор саройбон очган эшикдан ичкарига

кириб қўл қовуштирганда, Мирзо Абдуллатиф нечундир саломхонанинг қоқ ўртасида оёқларини кериб олтиб курсининг суяничиғига суяниб турарди. Амир Жондор икки букилиб таъзим қиларкан, бир дақиқагина унинг чехрасига кўзи тушди. Лекин шу бир дақиқанинг ўзидаёқ мудҳиш бир нарса рўй берганини сезиб, яна тирноқларигача музалаб кетди. Шаҳзода-нинг усиз ҳам озгин, заҳил юзи, қоғонининг остлари кўкариб кетган, тикондай қадалган кўзларида ҳам қўрқув, ҳам аллақандай совуқ йилтирлаган муз шуъласи бор, лекин энг даҳшатлиси... худди жигари шаҳзода Абдулъазидадай бошини сарак-сарак қилиш ода-тини чиқарган эди. Амир Жондор шаҳзодага қарашга журъат этмаса ҳам, унинг гиламни товушсизгина босиб ёнига келганини ва қандайдир вишиллаб нафас олганини эшитди.

— Хўш, амир Жондор! Абу Саид Мирзо қайда?

— Абу Саид Мирзо?— Амир Жондор қўрқибгина бошини кўтарди-ю, дарҳол ерга қаради.

Мирзо Абдуллатифнинг ичига ботган телба кўзларида, мурдадай қонсиз юзида, бошини сарак-сарак қилишида, зотан бутун вазоҳатида аёвсиз бир нарса бор эди.

— Нечун индамайсен? Абу Саид Мирзо қайда-дур?

— Абу... Абу Саид Мирзо зиндондадур, давлат-паноҳ!

— Зиндонда бўлса... топ!— Мирзо Абдуллатиф амирни ёқасидан ушлаб қаттиқ силкиди.— Зиндонда бўлса дарҳол топиб келгайсен. Дарҳол!

Амир Жондорнинг миёсида «қочибди!» деган фикр чақмоқдай чақнади.— «Шаҳзода Абу Саид Мирзо қочибди!»

— Зиндонда бўлса нечун титрайсен?— Бор, ки-шанлаб олиб кел ул малъунни!

— Валинеъмат пушти паноҳим! Ўлимдан хаба-рим бор ва лекин Абу Саид Мирзодан хабарим йўқ-дур... Бир ой бўлди, уйда тўшак ёзиб ётганмен... Оғир хастамен, давлатпаноҳ!..

— Хаста!— деди Мирзо Абдуллатиф ҳансираб.— Тўнғиздай семириб кетибсен. Тагин хастамен деб зор-ланасен! Биламен! Сен баттол тўшакда ётиб, менга қарши ўргимчакдай тўр тўқийсен.

«Ё раб! Бу телба не дейди? Валиликми бу ё тус-моллаб сўзлайдими?»

— Сўзла, азозил! Абу Саид Мирзо билан тил бириктирдингми, йўқми?

— Биллоҳи азим...

— Биллоҳи азим бўлса, ул ғаламис Мирзони дарҳол банди қилиб олиб келасен! Олиб келиб оёғим остига ташлайсен!..

— Ташлаймен, валинеъмат...

— Шу букун!

— Иншооллоҳ, офтоби олам!

Мирзо Абдуллатиф амирнинг ёқасини қўйиб юборди, вишиллаб нафас олганича гандираклаб бориб ўзини тахтга ташлади. Амир Жондор ҳам қолсизланиб деворни ушлаб қолди. Унинг кўз олдига негадир ўз меҳмонхонасида уни кутиб ўтирган меҳмонлар келди... «Шу букун банди қилиб олиб келасен, олиб келиб оёғим остига ташлайсен!..» Майли, ишқилиб, бу телбанинг қўлидан соғ-саломат қутулиб чиқса бас! У ёғи нима қилишни ўзи билади. На яхшилик ва на ёмонликни билган бундай телбага хизмат қилмоқ ўтакетган нодонликдур!

Амир Жондор чўчиб кўзини очди. Тахтда ялпайиб ўтирган Мирзо Абдуллатиф тилла шақилдоғини бетоқат шақиллатар эди. Эшик оҳиста очилиб, бошига сурма ранг салла ўраган балхлик саройбон кирди.

— Амир Султон Жондор тархонга сарой ясовулларидан ўн нафарини берасен. Амир жаноблари шу букун ул иблиси лаин Абу Саид Мирзони тутиб, банди қилиб олиб келадур!

Шаҳзода амир Жондорга «чиқавер», деб бош ирғади-да, саройбонни имлади.

— Бу каззоб амирнинг орқасидан айроқчи қўй! Эҳтиёт бўл: илоннинг ёғини ялаган бу тулки Абу Саид Мирзога қўшилиб қочиб кетмасин! Бошинг кетади! Уқдингму?

— Уқдим, давлатпаноҳ...

— Тўхта!— Мирзо Абдуллатиф эшикка йўналган саройбонни тўхтатди-ю, нечундир каёли фаромуш бўлиб, бир нуқтага тикилиб қолди.— Ҳа! Зиндон бегига амр қил: ҳибсда ётган мавлоно Али Қушчини келтирсин!

Мавлоно Али Қушчи ҳайрат ва аросатда қолди. Мана, бир ҳафтадан ошдики, ташқаридан келиб турадиган тўқач нонлар келмай қолди. Кечадан бери эса тўқач тугул арпа нон билан бир чойдишгина совуқ сув ҳам тўхтади. Ё уни эсдан чиқаришган, ёхуд бу қоронғи гўрда очдан ўлдиришга қасд қилишган. Энг ёмони шундаки, мавлоно «Рисолаи дар фалакиёт»нинг муқаддимасини қоғозга тушириб бўлган, энди бу ёзувларни чойдишга солиб, пинҳоний «садоқати зоҳир шогирдлари»га узатиш ниятида эди. Бу нияти ҳам пучга чиқди ҳисоб... Сўнгги кунларда мавлононинг иккала оёғи шишиб, бурунги оғриғига минг чандон оғриқ қўшилдики, юрса юрганда оғрийди, ўтирса ўтирганда. У соатлаб бир жойда турганича, оёқларини уқалайди, тишини-тишига қўйиб шишларини силайди. Ниҳоят, ҳолдан тойиб, йиртиқ бўйрага ёнбошлайди. Лекин қўл ётолмайди, тагидан зах ўтиб, суяк-суякларигача зирқираб кетади-ю, туришга мажбур бўлади. Безиллаб оғриган оёқларини силаб-сийпаб сал тинчитгач, оқсоқлана-оқсоқлана тор хонани айланиб, яна рисола устида мулоҳаза юритади, ўзини чалғитиш, вужудини қақшатган оғриқни унутиш умидида ўйлайди. Лекин сўнгги пайтларда ўйлашга ҳам мажол қолмади. Бир томондан очлик, бир томондан оғриқ енга бошлади чамаси, ҳарорати ортиб, кўз олдини туман қоплайдиган бўлди, бу туман орасида гоҳ нурсиз кўзларидан шашқатор ёш қуйилган энаси Тиллабиби кўринар, гоҳ устод Мирзо Улуғбек, гоҳ Ҳоизода Румий ҳазратлари пайдо бўлиб, панд-насихатлар қилишар, гоҳо рисола устида баҳс юритишар, тузатишлар киритишар эди. Вожабо, ҳарорат пасайиб сал ҳушига келганда ўйлаб қараса бу «тузатиш»ларда ҳаммиша жон бўларди... Вукун оғриқ уни айниқса қаттиқ қийнади. Тирноқларигача зирқиратган бу оғриқ билан олиша-олиша туришга ҳам мажол қолмай, ҳарорат ичида ёниб ётаркан, гўё эшик очилиб устод киргандай, гўё тепасига келиб:

— Сенга не бўлди, ўғлим Али? — деб сўрагандай туюлди.

— Не қилай, устод? — деди Али Қушчи, хаёлан ёнига чўнқайган устодга мурожаат қилиб. — Хасталик енгди...

— Аттанг! Бу оғир юмушни юклаб, сенга завол қилибмен, ўғлим. Ўрнингдан тур, шаҳзоданинг оёғига йиқил. Бошқа чора йўқдур, Али.

— Йўқ, устод. Сизнинг васиятингизни тарк этиб сир-асрорни очгандан кўра, бу совуқ гўрда ўлганим аълодур, устод. Тонгла маҳшарда қай юз билан сизнинг юзингизга қараймен?..

Устод унинг сўзига қулоқ солмай, қўлтиғидан кўтариб, ўрнидан турғазмоқчи бўлармиш, сўнг, бирдан ўзгарган дарғазаб овозда:

— Тур дейман!— деб ўшқирармиш.— Сени офтоби олам Мирзо Абдуллатиф чорлайдур!

«Офтоби олам чорлайдур! Тушимму бу, ўнгимму?» Мавлоно бутун иродасини жамлаб кўзини аранг очди. Ажабо: унинг ёнида устод эмас, икки сипоҳ қўлтиғидан ушлаб турар, эшикда машъал ушлаган учинчи сипоҳ кўринарди. Али Қушчи тишини-тишига қўйиб қаддини ростлашга ҳаракат қилди, лекин ростлай олмай деворга суянди-ю: «Сув!» деб пичирлади.

— Сув!— бақирди сипоҳлардан бири.— Сув келтир тез!

Али Қушчи бир коса сувни бир кўтаришда сипқариб, косани қайтариб берди. Муздай сув негадир ичини ёндириб ўтгандай туюлди. Хаёли равшанлашиб: «Шаҳзода фақирни не қилади?— деди ичида.— Мақсади не? Тагин сўроқми? «Куфр» китобларни топ, деб зуғум қилишми?— Али Қушчи дармонсизланиб кўзларини юмди.— Шаҳзода уни бу ҳолда кўрса не дейди? Ўжарлик қилсанг бундан ҳам хор бўласен деб хурсанд бўлмасми?»

Али Қушчи ҳибсхонадан ўзи юриб чиқмоқчи бўлди, лекин оёқлари иродасига бўйсунмай, қалтираб кетди-ю, сипоҳлар уни яна суяб қолишди. У узундан-узоқ ер ости йўлагидан ўтиб, тепага чиққунча сипоҳларга суяниб борди, сўнг тишини-тишига қўйиб бир-бир босиб ўзи юриб кетди.

Тонг яқин бўлса керак, олис-яқиндан хўрозларнинг қичқириви, эшакларнинг ҳанграши эшитилар, лекин осмон тўла юлдузлар тиниқ чарақлаб турар, ғир-ғир илиқ шабада кўкатларнинг, баҳор гиёҳларининг муаттар ҳидини уфуриб, димоққа гуп-гуп урарди... Улар сарой ўртасидаги мармар сарҳовуз ёнига борганларида, Али Қушчи бир зум тўхтаб, осмонга,

чарақлаб турган юлдузларга тикилди... Ана, қоқ пешанада Дубби аскар, ундан сал пастроқда бир ҳовуч қўрдай ғуж-ғуж милтираган Ҳулкар! Гумбаз устидаги Ноҳид юлдузи эса худди артилган олмосдай ялтиллади... Тонг яқин... — мавлоно кўзларини юмиб, юзини майин шабадага тутди, гуркираб ўсаётган майсаларнинг сал тахир ва чучук бўйини тўйиб-тўйиб ҳидлади.

Ё тавба! Бу рўйи замин, бу ҳудудсиз коинот қанчалар фусункор, қанчалар гўзал экан, нечун одамлар бундай тубан, бундай раҳм-шафқатсиз яралгандур!

— Мавлоно! — сипоҳлар уни ҳолдан тойди деб ўйлашди чамаси, яна қўлтиқлаб олишди, лекин Али Қушчи «ўзим!» деди-да, оқсоқлана-оқсоқлана, ўзи юриб кетди.

Али Қушчинини саломхонага олиб киришганда Мирзо Абдуллатиф олтин курсида чуқур хаёлга чўмиб ўтирар эди. Эшик очилганда у чўчиб бошини кўтарди, сўнг гўё Али Қушчидан ҳадиксирагандай оҳиста юриб ёнига келди-ю, қўл қовуштириб:

— Ассалому алайкум, мавлоно! — деди кутилмаган бир мулойимлик билан.

«Бу риёкор падаркушга не бўлди? Нечук сертаво-зе бўлиб қолди?» Али Қушчи деворга суянганича шаҳзодага қайрат билан тикилди. Мирзо Абдуллатифнинг кўзлари уйқусизликдан қизариб, бурни сўррайиб қолган, соқол-мўйловлари қайчиланмаган, хатти-ҳаракатлари бесаранжом, ўзиям қаттиқ саросимада эди.

«Ё тавба! Бунга не бўлди?»

Шаҳзода бежо кўзлари билан бир зум унга синовчан қадалиб турди, кейин қўлидаги шақилдоғини боши узра кўтариб, қаттиқ шақиллатди.

— Зиндонбеги бефаросатлик қилибди! — деди у эшикда пайдо бўлган саройбонга юзланиб. — Мавлоно кўп азият чекибди. Бу зоти шарифни дарҳол ҳаммомга юборинг! Эгнига янги сарупо кийдириб, қорнини тўйдириб, олиб келинг!

Ҳайратдан лол бўлиб қолган Али Қушчи ўзига келгунча саройбон уни қўлтиқлаб саломхонадан олиб чиқиб кетди. Мирзо Абдуллатиф ўз фармонидан мамнун бўлди чамаси, мийиғида кулимсираганича, қўлларини орқасига қилиб, тахт атрофида айланишга тутинди.

Али Қушчини чақиртиришдан мақсад—ундан зойича¹га қараб, ўз тақдирини билиб беришини сўрамоқ эди. Чунки расадхонада содир бўлган машъум воқеадан кейин шаҳзода яна эски дардга мубтало бўлди. Кечаларигина эмас, кундуз кунлари ҳам юраги ўйнайдиган, кўзига алланималар кўринадиган бўлиб қолди.

Кеча кечқурун ногаҳон унинг қўлига шаҳзода Султон Муҳаммаднинг бир номаси тушди. Нома Шайхулислом Бурҳониддин жанобларига йўлланган бўлиб, унда икки шаҳзода—Мирзо Абдулло ва Абу Саид Мирзонинг номлари зикр этилган эди. Шаҳзода Шайхулислом Бурҳониддиндан кўпдан бери ҳадиксираб юрар, чағир кўзали кибру ҳавоси баланд бу уламо, гўё унга эътимод қилмагандай, саройга ташриф буюрмаслигининг ўзиёқ унинг қора ниятларидан далолат берарди. Рост, узоқ Хуросондан йўлланган бу нома шундай сирли иборалар билан битилган эдики, унинг мазмунини илғаб олиш амри маҳол эди. Лекин сирли иборалар билан битилган номанинг Шайхулислом Бурҳониддинга йўлланишининг ўзи, хусусан унда икки шаҳзоданинг номи зикр қилиниши Мирзо Абдуллатифнинг кўнглидаги эски шубҳани яна бир бор таъкидлади: доруссалтанада унга қарши фитна бор!..

У Мирзо Абдуллони яқинда кўрган эди. Лекин Мирзо Абу Саид... Шаҳзода Шайхулислом Бурҳониддиндан қандай ҳадиксираса, қайсар така-туркманлар қони аралашган бу нобакор Мирзодан ҳам шундай чўчиб юрар эди... Мирзо Абдуллатиф уни ўз кўзи билан кўришга азм қилди. У девонбеги билан ясовулбошини олиб, Кўксарой остидаги зиндонларга, тўғрироғи, зиндонларга олиб борадиган зимистон камбар йўлакка тушди. Зиндонбеги бошлиқ бир неча сипоҳлар, қўлларида машъал, тор ва қоронғи йўлакни ёритиб олдинда боришарди. Мирзо Абдуллатиф аъзойи баданини чулғаб олган мудҳиш қўрқувдан юраги увншиб, машъал ушлаган сипоҳлар орқасидан қоқилиб-суқилиб бораркан, бобоси қурдирган бу ер ости унтурга, илон изи бўлиб кетган бу чексиз камбар лаҳимга ҳайрат билан тикилар, машъал шуъласида алла-

¹ Зойича — гороскоп. Мунажжимларнинг юлдуз ва жадвалларга қараб башорат қилиши.

қандай кўлагалар изғиган бу зимистон йўлак яна ҳам совуқроқ, ваҳималироқ туюлар эди.

Абу Саид Мирзо бу зимистон унгурнинг энг охирида, соҳибқирон Амир Темур ўзининг энг ёвуз ғанимларини сақлайдиган, эшигига темир қопланган тор ҳибсхонада сақланарди. Мирзо Абдуллатифни кўриб, нечундир олазарак бўлиб қолган зиндонбеги, қўллари дир-дир титраб, эшик қулфини узоқ тимирскилади. Ахийри ясовулбоши уни итариб юбориб эшикни ўзи очди ва ёнидаги сипоҳнинг қўлидаги машъални юлиб олиб, биринчи бўлиб, ичкарига кирди. Ясовулбошининг орқасидан Мирзо Абдуллатиф кирди, кирди-ю, юраги музлаб кетди: ҳибсхона бўм-бўш, бир учи деворга қоқилган узун кишан ерда арқондай эшилиб ётарди!..

«Фитна! Тахтга Абу Саид Мирзони кўтармоқ аҳдида уюштирилган фитна!»

Боши сараклай бошлаган Мирзо Абдуллатиф, кўзлари олайиб, зиндонбегига қаради. Зиндонбеги гўё биров оёғига болта ургандай, ерга «гурс» этиб йиқилди-да, шаҳзоданинг этикларини қучди.

— Валинеъмат пушти паноҳим! Ўлимдан хабарим бор, лекин бу юмушдан хабарим йўқ!

— Ўлимдан хабаринг бўлса ўласен! Ё топасен, ё ўласен!— Мирзо Абдуллатиф этикларини ўпиб, ерда юмалаб ётган зиндонбегини бир тепди, бир тепди-ю, худди телбалангандай, унинг устига миниб, аёвсиз савалай кетди. Бир зумда оғиз-бурни қоп-қора қон бўлган зиндонбеги қўллари билан юзини, бошини тўсишга уриниб ерда илондай тўлғанар, қон туфлаб алланималарни ғулдирар, ялиниб-ёлворар эди. Лекин унинг меҳр-шафқат сўраб қилган илтижоси, оғзидан оққан лахта-лахта қон Мирзо Абдуллатифнинг юрагиде раҳм-шафқат эмас, билъакс, қаҳру ғазаб уйғотгандай, тобора қаттиқроқ савалар, кўзлари телбаларча ёниб, аёвсиз дўппослар, тепкилар эди. У зиндонбеги ҳушидан кетиб, жимиб қолгандагина тепкилашдан тўхтаб ён-верига қаради. Ҳамма ундан кўзини олиб қочар, ҳамманинг юзида қўрқув аралаш аллақандай ижирғаниш ифодаси бор эди... Нафасини аранг ростлаган шаҳзода, бир ерда сулайиб ётган зиндонбегига, бир ёнидаги маҳрамларига қаради-ю, ўзини ҳам ваҳима босиб, шартта бурилиб, ҳибсхонадан чиқди...

Саломхонага қайтгач, бутун Кўксаройни оёққа тургазди. Хаста ётган амир Султон Жондорни олдириб келиб, сўроққа тутди. Лекин бундан не фойда? У энди Абу Саид Мирзонинг топилишига инонмай қолди. Доруссалтанада зимдан фитна уюштирилаётганига энди шубҳа қолмади. Лекин бу фитнанинг тепасида кимлар бор? Шайхулислом Бурҳониддинми? Шайхулислом бўлса, унга қайси амир, қайси аркони давлат, қайси аркони ҳарб қўшилган?.. О, кошкийди, ҳозир шаҳзода бу машъум фитнани очса, унинг тепасида турган барча ғанимларини тутса? Лекин кимни тутати? Шайхулислом Бурҳониддинми? Эвоҳ! Унинг қўли амирларга, бек ва бекзодаларга етса етдики, шайхулисломга етмайди! Амирлар эса... Шайтонни жиловлаб миниб, иблиси лаинга йўл кўрсатдиган бу сардору саркардаларнинг қайси бирини ушлайди? Мирзо Абдуллатифнинг назарида, энди бутун Мовароуннаҳрда ҳеч бир кимса қолмадики, унга инониб, унга суяниб бўлса! Унинг назарида, бу фитнага аралашмаган бир кимса йўқ, ҳамма, ҳатто Балхдан ўзи олиб келган мулозимлари ҳам унга қарши иғво бошлаган эди...

Мирзо Абдуллатиф тўсатдан хаёлига бир фикр келиб, саломхонанинг ўртасида тўхтаб қолди. Унинг эсига отаси Мирзо Улугбекнинг бир сўзи тушди. Отаси худди шу ерда, олтин курсининг ёнида туриб:

— Болам!— деган эди ёлвориб.— Бу машъум тожу тахт, бу бебақо салтанат ҳеч бир кимсага вафо қилган эмас. Наинким сенга, ҳатто жаннатмакон бобонг Амир Темур Кўрагонийга ҳам вафо қилган эмас. Бу тожу тахтни деб, қатлу қирғинга юз тутмагил, зеро тожу тахт ила бевафо хотин орасида фарқ йўқдур, болам...

«Наҳот ул бетавфиқ шоҳнинг илтижоси арш-аълога етиб бормиш? Наҳот унинг кўз ёшлари инобатга ўтмиш? Йўқ, йўқ! Қайдаги ўйлар келади хаёлига. Динул исломга қилич кўтарган ул шоҳи шарирнинг тилаги ижобат бўлмас! Осий бандангга ўзинг шафе бўлғайсен, халлоқи олам!»

Эшик оҳиста очилиб остонада саройбон кўринди. Эшик очилганда чўчиб, қиличининг бандини ушлаган Мирзо Абдуллатиф, қўрққанини билдирмаслик учун кўкрагини керди.

- Хўш?
- Мавлоно Али Қушчини келтирмишлар.
- Айт, кирсин!

Мирзо Абдуллатиф қатор лаъл қадалган кумуш камарини тузатиб, тахтга бориб ўтирди. Унинг юраги негадир тез-тез ура бошлаган, ҳаяжондан нафаси сиқилган эди.

Саройбон қўлтиқлаб олган Али Қушчи хаста одамдай хонага бир-бир босиб кириб келди-да, яна боягидай деворга суяниб бошини эгди. У таъзим қилдими ё ҳолсизликдан бош эгдими, буни билиб бўлмас эди. Али Қушчининг оёғига этик, эғнига иссиқ қора мовут чакмон, бошига қора қундуз телпак кийдиришган, фақат соқол-мўйлови олинмаган, лекин ўсиб кетган соқол-мўйлови унинг сўлгин, рангпар чеҳрасига бўлакча бир салобат, қандайдир маҳобат бахш этар эди. Мирзо Абдуллатиф саройбонга «чиқавер» деб имо қилди-да, кўнгли алланечук бўлиб, Али Қушчининг олдида борди. Овози ўзгариб:

— Қалайсиз,— деди,— ҳолингиз дурустми, мавлоно?

Али Қушчи кўзини бир очиб, қайта юмди. Олдида камоли эҳтиром билан қўл қовуштириб турган Мирзо Абдуллатифни кўриб, яна боягидай ҳайратга тушди. «Бу қаззобга не бўлди? Нечук бу хунхор саллоҳ бирдан инсофга келмиш?»

— Оллога шукур,— деди у оҳиста.

— Тамадди қилдингизми, мавлоно?

Али Қушчи билинар-билинемас бош ирғади: «Қилдим»...

— Бир қултум май ичасизми?

Али Қушчи индамади. У ҳамон кўзини юмиб турар, иссиқ ҳаммом ва яхши таомдан кейин унинг аъзойи-бадани тамом бўшашган, зирқираб оғриган оёқлари қалтирар, кўз олдини туман босиб хаёли чувалиб борар, агар шаҳзода ижозат берса, у ҳозир «шилқ» этиб йиқиларди-ю, уйқуга кетарди...

Мирзо Абдуллатиф токчада турган нафис мунақкаш кўзачадан бир коса шароб қуйиб келиб, Али Қушчига тутди.

— Бир қултум ичинг, мавлоно! Банияти шифо, қувват бўлур.

«Ҳа, шифо қилса ажаб эмас!»— Али Қушчи дир-

дир титраган қўлига қадаҳни олиб, бир кўтаришда сипқориб юборди. Мирзо Абдуллатиф унинг қўлидан пиёлани олиб, токчага қўйди, сўнг, индамай саломхонани бир неча марта айланиб чиқди. У шароб таъсир қилишини кутиб, бот-бот мавлонога ер остидан қараб қўяр эди. Дарҳақиқат, сал ўтмай, Али Қушчининг рангпар юзига қизиллик югурди, кўзлари чақнаб, серҳашам хонани кўздан кечирди. Мирзо Абдуллатиф четроқдаги суянчиғи зарҳалланган юмшоқ курсилардан бирини унинг олдига суриб қўйди.

— Ўлтиринг, мавлоно!..

Али Қушчи ичида кулимсираб қўйди. Хаёлидан яна: «Ғалат! Бу тубан фирибгарга не бўлди! Раъйи не бунинг?» деган фикр ўтди. Шароб унинг фикрини равшанлаштирди, оёғини, бутун вужудини қақшатган оғриқни хиёл босди.

Мирзо Абдуллатиф унинг олдига қўл қовуштириб тўхтади ва яна боягидай мулойим товушда:

— Мавлоно азиз! — деди. — Камина сиздай донои давронни лутфан таклиф қилмоқдан бир тилагим бордур. Лекин бу тилагимни изҳор этмоқдан аввал бир нарсани билиб қўймоғингизни сўраймен... Сизни ҳибсга солмоққа фармон қилганимда бу баттоллар сизни бундай қийноқ остига олур, деб ўйламаган эдим. Афв этгайсиз, мавлоно!

«Ҳа, ўйламаган эдинг! Эҳтимол устоднинг орқасидан қотил йўллаганингда ҳам ул воҳиди замоннинг¹ қутлуғ бошини кесадилар деб ўйлагандурсен!..»

— Букун ҳолингизни кўриб, кўп пушаймон чекдим. Зиндонбегини қаттиқ жазолаб, ҳибс қилдирдим... Бенуқсон парвардигор, бандан ғофилнинг гуноҳидин ўтгайсиз, мавлоно...

«Ё тавба! Бу бемехр-бешафқат мустабиднинг бошига не кунлар тушдиким, ҳибсда ётган мендай бир бечора бандидин кечирим сўрайдур!» Али Қушчи Мирзо Абдуллатифнинг аллақандай жовдираб турган кўзларидан кўзини олиб қочди.

— Сиздай ҳокими мутлақ хоқонлар фақирдай бандан мўъминлардин афв сўрамайдур. Муродингиз не, сўзланг, шахзода!

Али Қушчининг гапи Мирзо Абдуллатифга маъ-

¹ Воҳиди замон — ўз даврининг ягонаси.

қул тушмади чамаси, юзига қон тепди, қовоғини уйиб:

— Сизни чақирмоқдан муродим шулким,— деди ранги ўчиб.— Зойичага қараб, салтанатнинг тақдири-ни сўзлаб берсангиз!..

Али Қушчининг лабларига билинар-билинемас табассум югурди:

«Фалакиёт илмига инонмай, устод барпо этган расадхонани бединлар уяси деб атаган одам, энди нечун каминага мурожаат қилади?»

Шаҳзода унинг табассумига тушунди чоғи:

— Кўнглингизга озор берган бўлсам... кечиргайсиз, мавлоно!— деди уф тортиб. Унинг касалманд чеҳрасида теран бир маҳзунлик акс этди, овози кутилмаганда ғамгин ва самимий оҳанглар касб этиб, қалтираб кетди:

— Аммо... сиздан яширмаймен, мавлоно. Ҳодисалар силсиласи шундайким... ўз тақдирим устида ўйламай иложим йўқдур, зеро, эл-улус тақдири, соҳиби тож тақдирига боғлиқдур... Сиз эса коинот сирларини, юлдузлар сирини биласиз, мавлоно...

Али Қушчи ҳамон кўзларини очмай сукутга чўмиб ўтирар, хаёлида эса қандайдир исёнкор ўйлар тугён қиларди.

«На яратғувчи ва на бандасининг жазосидан қўрқмай, ўз падари покингни қатл этдинг. Бу бебақо тожу тахтни деб, кулли аҳли донишлар сарбони бўлмиш улуг алломани маҳв қилдинг. Энди остингдаги тожу тахт силкинганда тақдири азалдан қўрқиб, ҳибсда ётган фақир бир бандига юкунасен! Лекин бандан ожиз не дейди? Унинг ҳоли эртактаги йўловчининг ҳолига ўхшайди: ўнгга юрсанг шерга йўлиқасен, сўлга юрсанг аждаҳонинг комига тушасен!.. Зеро, ўз падарига қилич кўтарган зурриётнинг тақдири зойичасизоқ аёндур! Бўйнингга тавқи лаънат тамғаси осилиб, абадул-абад бадном ва бадбахт бўлганинг пешанангда ярқираб тургандур, шаҳзода!»

— Шаҳзода маъзур кўрсинлар. Фақир кўндан бери илми нужумни тарк этганмен...

— Боракалло сизга!— кулди Мирзо Абдуллатиф, унинг кулгиси сохта ва аллақандай асабий эди.— Илми нужум бобида доврўғингиз оламга кетгандур!

— Қачонлар бўлган! Алҳол... хасталик енгмиш...

— Хаста бўлсангиз табибларга кўрсатамен. Тиланг—Кўксаройда туринг, тиланг расадхонада туринг. Энг яхши баковуллар, энг содиқ маҳрамлар хизматингизга мунтазирдур.— Мирзо Абдуллатиф унинг жавобини кутмай, шақилдоғини шақиллатди ва эшикда пайдо бўлган саройбонга юзланиб, фармон берди:

— Мавлонога Кўксаройдан энг кўркам, энг баҳаво жой тайин қилинг! Шу букун бу зоти шарифни сарой табибларига кўрсатинг! Баковуллар тайин қилинг. Яхши таомлар тайёрлаб берсин. Эндиликда мавлононинг ҳолидан ўзим хабар олиб турамен...

Али Қушчи эсига энаси Тиллабибининг сўзлари тушди:

«Раҳматлик қиблагоҳинг айтгувчи эди: «Шер билан подшодан йироқ бўлмоқ даркор!»

У хўрсиниб, ўрнидан турди... «Не чора, бу мустабиднинг қаҳрини кўрдинг, алҳол меҳрини ҳам кўриб қўй, Али! Ҳар қалай, ҳибсда ётганингдан ёмон бўлмас...»— Али Қушчи мийиғида кулимсираб, саройбон этагида саломхонадан чиқди.

22

Хуршида бону билан видолашиб «Куйган тепа»дан чиққач, отини бетиним чоптирган Қаландар Самарқандга қош қорайиб, дарвозабонлар дарвозаларини ёпишга ҳозирланаётганларида етиб келди. Агар эғнида суворий либослари бўлмаганда, эҳтимол уни шаҳарга киритишмас ҳам эди. Қалқонбек билан Босқонбек аҳдлашган жойларида—Шоҳизинда қабристонини ортидаги жарликда кутиб туришар, лекин Қашқирдан дарак йўқ эди.

«Наҳот алдаган бўлса? Наҳот олтинларни чўнтагига уриб қочган ё сир-асрорни очган бўлса? Ё билъакс, Қашқир ҳам қўлга тушиб қолдими?»— Қаландар минг хил хаёлга борар, бетоқат бўлиб, жарликда у ёқдан-бу ёққа одимлар, лекин ғилайдан ҳамон дарак йўқ эди. Ана, милт-милт ёнган уфқ юлдузлари ёнида Зухро юлдузи ҳам кўринди, олис-яқинда хўроз қичқирди. Энди Қашқирнинг келишидан фойда йўқ. Қаландар қайтишни ўйлаб, отининг айилини торта бошлади. Лекин шу пайт тепада, жар устида аллақандай шарпа эшитилди, сўнг, пастга югуриб тушаётган кў-

лага кўринди. Қаландар ўзини панага олди-да, кўлага яқинлашгач, олдини тўсди:

— Бу ким? Сенми, Қашқир?

— Мен, дарвеш...

Қашқир ҳансираб тўхтади. Қаландар уни ёқасидан ушлаб ўзига тортди.

— Тағин не баҳона топиб келдинг, муғамбир?..

— Баҳона эмас, шум хабар,— деди Қашқир.— У ҳамон ҳансирар, қаттиқ югурганиданми, қўрққаниданми, ўпкасини босолмас эди.

— Хўш?— деди Қаландар сабрсизланиб.— Сўзла!

— Мирзо Абу Саид зиндондан қочибди. Кўксаройда тўполон...

— Қачон?

— Буни худо билмаса бандаси билмайди. Боя кечқурун шаҳзода зиндон айланиб юриб билиб қолибди. Қараса Мирзо Абу Саид йўқ. Сарой остин-устин. Зиндонбегининг ўзи зиндон қилинди.

Қоронғида Босқонбекнинг кимгадир писанда қилиб: «Ҳап сеними?» деган овози эшитилди. Қалқонбек гурс-гурс юриб Қаландарнинг ёнига келди:

— Ёрлиқсиз борсак не қилади? Ёрлиқ ўрнига қилич бор, оға?

Қаландар жавоб бермади. Хаёлидан: «Бўрининг оғзига тушган бутун чиқмас экан-да!» деган фикр ўтди. Ҳа, бир неча ойдан бери қилинган ҳаракат бекор кетган эди. Қаландар бўшашиб, ерга ўтириб қолди.

23

Сой бўйига тикилган кўримсизгина чодир ёнида бетоқат айланиб юрган амир Султон Жондор от туёқларининг дупурини эшитиб, ўгирилиб қаради.

Қир ёнбағридаги сийрак арчалар орасидан саман йўрғасига яйдоқ миниб, амирнинг зотли қорабайирини етаклаб олган Қашқир чиқиб келди. Қашқир, нечундир оғзи қулоғида, ишшайиб келарди. Уни кутавериш тоқати тоқ бўлган амир Жондор кумуш сопли оғир қамчисини ўйнатиб, Қашқирга томон юрди.

— Қайда юрибсен, шайтони басир?

Қашқир амирнинг ҳақоратомуз сўзларини эшитмагандай қийғоч кўзини қисиб яна тиржайди.

— Фақир бир ғаройиб нимарса кўрдим, амирим!

— Ғаройиб нимарсангни қўйиб, отларни эгарла, иблис!.. Чаноқийга кеч қоламиз!

Амир Жондор кумуш сопли қамчиси билан гулдор қизил сахтиён этигининг қўнжини чарс-чарс сава-лаб, чодирга кириб кетди.

Амирнинг дарғазаб бўлиши бежиз эмас, Қашқир отларга кетганда пешин ҳам бўлмаган эди. Лекин пешинда сойдан бир уюр йилқи ўтган эди, тушовда юртан қора арғумоғи тушмагур тушовни узиб, йилқиларга қўшилиб кетди. Қашқир саман йўрғасига миниб, уюрни қувди. Йилқиларни жилғанинг қуйи томонидаги «Куйган тепа» деган қишлоқ ёнида зўрға қувиб етди. Лекин амирнинг боқувли қорабайири тутқич бермай қирга қараб чопди. Қашқир уни қир ёнбағридаги бир боғбоннинг четан девор билан ўралган боғига қамаб, зўрға ушлади, ушлади-ю, бояги «ғалати нимарсага» кўзи тушиб лол бўлиб қолди. Бу «нимарса...» мавлоно Муҳиддиннинг ожизаси, шоир Қаландар Қарноқийни шайдо қилган ва ниҳоят Мирзо Абдуллатифнинг ҳарамидан қочиб, яшириниб юрган хуснда тенгсиз санам... Хуршида бону эди! Қашқир қорабайирни тизгинидан ушлаб, боғдан олиб чиқиб кетаётганида, болохонада турган жойида кўриб қолди, тўғрироғи, олис-олисларга тикилиб турган бу париваш бир кўринди-ю, йўқ бўлди, гўё шарпа сезган оҳудай ҳуркиб қочди. Лекин пушти ранг ипак кўйлак кийиб, юзига зар сочилган ҳарир дурра ташлаб олган бу нозанин бу ерларга шунчалик ёт ва шунчалик гўзал эдики, Қашқир, гарчи уни ҳеч қачон кўрмаган бўлса-да, дарҳол фаҳмлади: бу ўша, Қаландар Қарноқийни ақли ҳушидан оздирган, шахзода Абдул-азиз амир Иброҳимбекнинг ўғлидан тортиб олган, энди эса, Мирзо Абдуллатиф билан амир Жондор қидириб юрган нодираи даврон эди...

Хуснда тенгсиз бу соҳибжамолнинг қочишига Қашқир ўзи ёрдам берган бўлса ҳам, Қаландар Қарноқий уни қаёққа гумдон қилганини билолмай доғда юрган эди. Омади келган экан, букун бу сир-асрорни ҳам билиб олди. Унинг олисдан ишшайиб келиши ҳам шундан эди. Қашқир бу хушхабарни амирга айтиб, уни хушнуд қилиш ниятида эди. Лекин... бошига муғиз битса ўз хўжасини сузадиган бу эшак унинг сўзига қулоқ ҳам солмади. Қутурган итдай қопиб берди.

Жуда соз! Бир жиҳатдан бу ҳўкизнинг шундай қилгани ҳам яхши бўлди. Қашқир бу сирни арэсига сотмаслиги даркор...

Амир Жондор белига қиличини тақиб, чодирдан чиқди. Гўё беш-ўн нафар қароқчилар йнғинига эмас, Кўксаройга, Мирзо Абдуллатиф ҳузурида бўладиган машваратга ташриф қилаётгандай, зарбоф тўнини кийиб, кумуш камарини боғлаб олибди... У ҳамон қовоғини солганича гурс-гурс юриб келиб, типирлаб турган қорабайирни жиловидан олди, ғилай ёрдамида оғир гавдасини эгарга ташлаб, отига қамчи босди...

Кун ботган, лекин қорли чўққиларни чулғаб олган улкан аланга сўнмаган, буткул борлиқ — осмон-ўпар тоғлар, кўм-кўк арчавор қирлар, ям-яшил яйловлар, шарқираб оққан сой — ҳамма, ҳаммаси гўё бу улкан аланганинг шуъласига чулгангану, бўлакча бир тиниқлик касб этган, тоғу тошларгина эмас, ҳатто майсаларга ҳам олтиндан жило берилгандай майин товланар, шабадада ястанган ўтлоқлар дам кўк-сарғиш ипакдай эшилар, дам қизғиш рангга кириб, ял-ял ёнарди... Қаердадир кўкда, кўз илғамас баландликда сўфитўрғайлар вижир-вижир қилади, тоғу тошлар панасида какликлар сайрайди. Аҳён-аҳёнда от туёқларининг остидан қирғовуллар пир-пир отилиб чиқади, лекин семизлигидан кўп учолмай, ўзини ерга тап-тап ташлайди. Ҳар сафар от туёқлари остидан қирғовуллар пир-пир учиб чиққанда, теран хаёлга чўмган амир Жондор сапчиб тушади-ю, ичида қаттиқ сўкиниб қўяди, лекин сал ўтмай, яна хаёлга кетади. Амирдан қолмай деб, саман йўрғасини тинимсиз қамчилаб бораётган Қашқир эса... ҳамон ногаҳон кўзи тушган болохонадаги санам тўғрисида ўйлайди. Унинг кўз олдидан ҳануз бир кўриниб ғойиб бўлган нозанин кетмас, назарида, нозанин бир лаҳзагина намоён бўлганда бу кенг жаҳон чарақлаб кетгандай туюларди. У эндигина бу мислсиз гўзални деб, Қаландар Қарқоқийнинг тарки дунё бўлганини ҳам, амир Иброҳимбекнинг ўғли қатл қилинганини ҳам, Мирзо Абдуллатиф, ҳатто амир Султон Жондорнинг ўзи ҳам нечундир доғда юрганига — ҳаммасига тушунди. Лекин у ҳозир офтоб янглиғ кўзини қамаштириб юборган бу маъюс санам тўғрисида эмас, кўпроқ амир Султон Жондор тўғрисида ўйларди. Олдинда от чоптириб кетаётган амир-

нинг ўтовдай чўнг гавдасига тикилиб бораркан, Қашқир унга бу хушхабарни айтмаганини эслаб суюнади.

Мана, икки ҳафтадан ошди, Абу Саид Мирзо зиндондан қочгандан бери амир Султон Жондор тархон шаҳзоданинг қаҳридан қўрқиб бу ерларда жон сақлаб юрибди. Амир билан бирга Қашқир ҳам қочди. Қочмай чораси қолмади, зеро, авваллари шайх Низомиддин Хомушдан қўрққан бўлса, сўнгги пайтларда шаҳзода ҳам уни шубҳа остига олганини сезиб қолди. Улар доруссалтанада туролмай бу тоғларга қочиб келганларида гиёҳлар эндигина униб чиққан эди, мана энди ўтлар тиззадан келиб қолди, тоғлардаги ёввойи ўрикларнинг довуччалари нўхатдай бўлди... Ўзлари ҳам инсон нигоҳидан йироқ бу тоғларда ёввойи ҳайвонлардай кун кечиришяпти. Шаҳзоданинг айғоқчи ва сипоҳларидан қўрққан амир бир кун бир жойда муқим туролмайди, у сойдан-бу сойга кўчади, тоғларга кириб ё жарликларга тушиб, кўримсизгина эски чодирини тикдириб пусиб ётади. Қашқир эса, кундуз ов қилади, қирғовул-пирғовул отиб, хўжайинини боқади. Кечалари эса чор-атрофдаги қишлоқларга ўғирликка боради, «ови юришган» кунлари бятта-яримта қўйми, эчкими топиб отига ўнгариб қайтади. Лекин сўнгги пайтларда ўғирликка чиқиш ҳам хатарли бўлиб қолди. Қишлоқларда усиз ҳам ўлпону жарима йигувчилар кўпайиб кетди. Деҳқонлар норози бўлиб ғалаён кўтарди, чамаси, ўлпончилар ёлғиз юрмай, қуролли сипоҳлар, ясовуллар етагида келишадиган бўлишди...

Амир ҳам тинч ётмас эди. Ора-сира, гоҳо уч-тўрт кунда бир, аксарият қоронғи тун қўйнида, пана-пана жойларда беш-олти номаълум кимсалар йиғилишиб маслаҳат қилишади. Амир Жондор «чаноқий» деб атаган бу маслаҳатларга Қашқирни чақиришмайди, у одатда отларни қўриқлаб олисроқда юради. Қашқир уни четлатганларидан ранжимас, лекин уни қўшмаганлари учунми, бу чаноқийлар жуда сирли туюлар ва кўнглида қизиқиш уйғотарди. Кунлар шу йўсин ўтиб бормоқда, бироқ бу хуфя чаноқийларнинг фойдаси кўринмайди. Зотан, беш-олти қувғинди амирларнинг қўлидан не келади? Бошида тож, тагида тахт, қўлида саноқсиз лашкари бўлган шаҳзодани сарнигун қилмоқ осонми?

Сўнгги кунларда Қашқирни кўп ўйлатган бу хаёллар букун унинг миясидан чиқмай қолди. Мана ҳозир ҳам, олдинда бораётган амирнинг ўтовдай чўнг гавдасига қайта-қайта тикилиб қараркан, ногаҳон хаёлига бир ўй келиб, аъзойи-бадани жимирлаб кетди.

Агар Қашқир тўнғиз мижоз бу амирни тарк этиб, Кўксаройга қайтиб борса не бўлади? Қайтиб бориб, шаҳзоданинг оёғига йиқилса, бояги ҳусида тенгсиз паривашдан дарак етказса не қилади? Шаҳзода унинг гуноҳларини кечмайдими? Нечук кечмасин? Кечади? Токи, қайда юрибсан деб, сўраса, «Ул нодираи давронни қидириб юрган эдим, уни топмай қайтмайман, деб қасам ичган эдим», дейди. Агар шаҳзода тиласа амир Султон Жондорни ва ҳаттоки Қаландар Қарноқийнинг ўзини ҳам ушлаб бермоқ қўлидан келади, негаки Қаландар Қарноқий ҳам тузоқдан қўрқмай ўзини тариққа урган беданадай, шаҳзоданинг айғоқчиларидан қўрқмай, бу сулувниг қўйнига кириб юргандур!..

Бу ўйлардан ҳаяжонланиб кетган Қашқир саман йўргасини уст-устига қамчилаб, амир Жондорга етиб олди. Амир Жондор энсаси қотгандай бир ўқрайиб қаради-да, отининг жиловини қирга буриб, ўрлаб кетди. Бу қирнинг этагидан «Куйган тепа» қишлоғига олиб борадиган ўзан ўтар, ўзанда намозшом пайтлари одам гавжум бўлар эди.

— Амирим, қирнинг ортида «Куйган тепа» бор. У ерларда одам кўп бўладур!

Амир Жондор қир ёнбағрида ўсган ёлғиз арча ёнида тўхтади. Барваста гавдасини оғир тебратиб, эгардан тушаркан:

— Қишлоқ — сойнинг у юзида! — деди жеркинқираб. — Бу юзида ёлғиз қўрғон бор. Қирга чиқиб қўрғонга қара. Қўрғон ичида икки жойда ўт ёнмоғи даркор. Икки жойда ўт ёнса келиб хабар берасен. Уқдинми, шайтони басир?

— Уқдим, амирим!..

Қашқир қирга от солдириб чиққунча тоғ чўққилари устида лов-лов ёнган қирмизи шафақ сўниб, водий майин қоронғиликка чўмди. Пастдаги сой ва сой бўйидаги қўрғон кўринмас, фақат сойнинг у юзидаги боғлар орасидан ўчоқларда ёнган олов шуъласи милт-милт этарди. Қашқир отини ниқтаб қирдан энди туша

бошлаган ҳам эди, қаердадир олдинда, оламни чулғаб олган майин қоронғилик орасида, бирдан лов этиб гулхан ёнди. Қашқир ҳадиксираб тўхтади. Гулхан хийла олисда ёнса ҳам, унинг айланасида ивирсиб юрган аллақандай кўлагалар кўзга чалинди. Сал ўтмай амир айтган иккинчи гулхан ҳам лов этиб ёнди-ю, қўрғоннинг баланд деворлари атрофида, дарвоза олдида от ўйнатиб юрган суворийлар кўринди. Қашқир саман йўрғанинг бошини орқага бурди. Лекин бу пайт тепадан от чоптириб тушиб келаётган амир Жондорнинг ўзи кўринди. У: «Амирлар келмиш! Орқамдан чоп!» деб буюрди-да, Қашқирнинг ёнидан от ўйнатиб ўтиб кетди.

Икки ҳафтадан бери одам қорасидан қўрқиб, пана-панада пусиб ётган амир Жондорнинг бу қилиғи Қашқирга ғайри табиий туюлди. Лекин бунини ўйлаб туришга фурсат йўқ эди, у ҳам отига қамчи босди. Қўрғон дарвозаси олдида уларни бир гуруҳ суворийлар, қўлларида машъал ушлаган аллақандай нота ниш навкарлар қарши олди. Амир Жондор улар ёрдамида отдан тушгач, Қашқирни четга тортди.

— Дарвозадан жилмай, келган-кетганлардан воқиф бўлиб тур! Кимлар келди, кимлар кетди—барини билиб ол! Уқдингми?

Амир қамчиси билан этигини чарс-чарс уриб, қўрғонга кириб кетди. Қашқир отларни четроқдаги толга боғлаб, орқага қайтаркан, сойдан яна бир гуруҳ суворийлар чиқиб келаётганини кўриб, истиқболларига шошилди. Лекин машъал ушлаган навкарлар ундан олдин етиб бориб, суворийларни отдан тушира бошлашди. Қашқир навкарларга араллашиб-қураллашиб, отларни жиловидан оларкан, биринчи бўлиб отдан тушган қора чўққи соқолли салладор уламони таниб юраги ўйнаб кетди: отдан биринчи бўлиб тушган бу салладор уламо... кўпдан бери кўзга тушмай юрган Шайхулисом Бурҳониддин жаноблари эди!.. Шайхулисом жанобларидан кейин шаҳар доруғаси Мироншоҳ отдан тушди. Мироншоҳ билан шайхулисом жанобларини қўрғондан чиқиб келган серсавлат бир амир қарши олиб, ичкарига бошлади. Қашқир бу амирни ҳам таниб, яна боягидай ғалати бўлиб кетди: эгнидаги суворий либослари ўзига кўп ярашган, сарвад хушқомат, хушсурат бу одам Мирзо Улуғбек ҳазратлари-

нинг суюкли навқари... Бобо Ҳусейн Баҳодир эди!.. Мирзо Улуғбек ҳазратлари тожу тахтдан жудо бўлиб, қатл қилингандан кейин Бобо Ҳусайн Баҳодир ҳам қайгадир ғойиб бўлган, Мирзо Абдуллатиф уни ҳам кўпдан бери қидиртириб топдиролмай доғда эди. Во-ажабо! Бу номдор аркони давлат ва аркони ҳарб, дин пешволари-ю, беҳ ва бекзодалар бу эски қўрғонда не қилади? Амир Жондор айтган катта чаноқийда не битим тузилади? — Қашқир қоронғида дарвозада турган навкарларнинг кўзини шамғалат қилиб, «лип» этиб қўрғонга кирмоқчи бўлди, лекин навкарлардан бири кўриб қолиб, йўлини тўсди. Қашқир бир-бир босиб, отлар ёнига қайтди, чакмонини шувоқзорга тўшаб, ён-бошлади...

Чаноқийга чақирилганлар келиб бўлди чамаси, дарвозада турган навкарлар қўлларидаги машъалларини ўчириб, қўрғонга кириб кетишди, қўрғондаги гулханлар ҳам сўнди, фақат бир жойда ёнаётган оловнинг шуъласи кўзга чалинар, у ерда кабоб пишириляётган бўлса керак, қовурилган гўшт ва пиёз ҳиди димоққа гуп-гуп уриб, Қашқирнинг иштаҳасини қитиқлар эди...

Қашқир чалқанча ётиб, осмон тўла ғуж-ғуж юлдузларга тикилди. Назарида, осмонни тўлдириб юборган бу оппоқ юлдузлар гўё унга кўз қисиб, мазах қилаётгандай, улар гўё юлдуз эмас, олам сирларидан хабардор аллақандай жонли нарсалардай бўлиб туюлди. Мирзо Улуғбек ҳазратларини шахриёри фалак-иқтидор дегувчи эдилар, бу ҳудудсиз коинотнинг барча сир-асроридан воқиф дониши жаҳон дегувчи эдилар. Шу сабаб уламоий киромлар у зоти шарифни ҳам ёмон кўришар, ҳам ундан қўрқишар эди... Филҳақиқат: бу сўзда бир ҳикмат борга ўхшайдиким, кимки у дониши жаҳонга ғанимлик қилса, ҳоли вой бўлди. Мирзо Улуғбек ҳазратларига қилич кўтарган баттоллардан бири Сайид Аббос эди. У ҳам ҳақ таолонинг қаҳрига йўлиқди. Аълоҳазратларининг тузини еб, тузлиғига туфлаган қанча амиру умаро қатлу қирғинга учради. Энди навбат шахзоданинг ўзига келди...

Қашқир боя йўлда ўйлаган ўйлари эсига тушиб, эти жунжикиб кетди. Йўқ, «падаркуш» деган ном чиқариб, дуои бад бўлган у саллоҳга юкуниб бўлмайди! Бу чаноқийга Мироншоҳ билан Шайхулислом Бурҳо-

ниддиндай зоти олийлар, амир Султон Жондор билан Бобо Ҳусайн Баҳодирдай саркардалар йиғилмишми, бас, шаҳзоданинг куни саноқликдур!..

Қашқирнинг дилини водийни чулғаган қора шом янглиғ қора ғам чулғаб олди. Хаёлидан: «Бу жаҳаннамга, ҳеч бир кимсани омон қолдирмайдурган бу икки ўт орасига нечун тушиб қолдим!», деган фикр келиб, кўнгли алғов-далғов бўлиб кетди. Лекин қанча ўйламасин, бу бетизгин ғам, бетасалли саволга жавоб тополмади.

Қашқир ота-онасини эслай олмас, эсини танибдики, бир нарсани билар, у ҳам бўлса Самарқанд бозори эди. У донғи мағрибдан машриққа кетган шу улкан бозорда мешкобчи, карвон саройларда фаррош, ҳаммомларда гўлаҳлик қилиб катта бўлди. Қилмаган иши, кирмаган кўчаси қолмади. Ўғирлик ҳам қилди, каллакесарлик ҳам. Ахийри гуноҳларини ювмоқ ниятида зоҳидликни ихтиёр этиб, хилватга кирган эди, хилватда ҳам осойиш топмади... Сабийлик ёшида бир ўғри-каззобнинг қўлига тушиб ўғри бўлган эди, гўшанишинлик пайтларида шайх Низомиддин Хомушнинг назарига тушиб, айғоқчи бўлди, алҳол бу баттол амирнинг тузоғига илиниб, икки ўт орасида қолди... Мана, ёши қирқдан ошди, лекин бу бебақо дунёга келиб, не ёруғлик кўрди?..

Қашқир лабларида шўртак бир нарса севиб, негадир ўпкаси тўлди-ю, ўзини тутолмай пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

Бас! Бу гуноҳ йўлдан қайтмоқ, бегуноҳ мўъминлар қонига ботган бу шаҳри азимдан бош олиб чиқиб кетмоқ даркор. Бошқа чора йўқдур!..

Қашқир аламли хаёллар уммонига чўмиб, пинакка кетган экан, кимдир елкасидан туртиб уйғотди.

— Отларни эгарла, ясовул. Меҳмонлар тарқаладур!

Қашқир кўзларини ишқалади, шоша-пиша ўрнидан турди. Қаршидаги юксак чўққилар ортидан олтин баркашдай ялтиллаган тўлин ой кўтарилмоқда, ойнинг гўё сут билан йўғрилгандай майин шуъласига чўмилган водий, баланд тоғлар, сойнинг у юзида элас-элас кўринган боғлар, шарқираб оқаётган жилға, қўрғон теварагида кишанларини шарақлатиб ўтлаб юрган отлар, бутун олам аллақандай ғалати, хаёлий бир

манзара касб этган эди. Қашқир бояги қўрғон ва бояги сой эмас, гўё бошқа бир оламга келиб қолгандай бир дақиқа ҳайрон бўлиб қолди, кейин дарвозада ғала-ғовур бошланганини эшитиб, шоша-пиша, отларни юганлаб, айилларини тортди. У отларни етаклаб дарвозага борганда, ичкаридан қоронғида оққушдай ажиб товланган оқ тулпорини ўйнатиб Бобо Ҳусайн Баҳодир чиқди, доруға Мироншоҳ билан Шайхулислом Бурҳониддин жаноблари эса дарвозада амир Жондор билан хайрлашмоқда, бошқа навкарлар улардан йироқроқда қўл қовуштириб туришарди.

Амир Жондор «нечун кутдирасен?» дегандай, Қашқирга бир ўқрайиб қаради-да, Мироншоҳ ва шайхулислом жаноблари билан тезроқ хайрлашиб, қорабайирини жиловидан олди. Четроқда турган сипоҳларнинг бири югуриб келиб уни қўлтиғидан кўтармоқчи бўлди. Лекин, одатда, отга ўзи миномайдиган амир Жондор, бу сафар сипоҳни итариб ташлаб, бир талпинишда оғир ғаждасини эгарга олди.

— Хўш, омон бўлинг, пирим!

— Оллоҳга топширдим, амир!

Амир Жондор бетоқат арғумоғини уст-устига қамчилаб, қўрғон ортидаги қирга чиққунча от чоптириб борди, қирга чиққач, отини жиловидан тортиб, пастга, ой шуъласида қорайиб кўринган қўрғонга ўгирилиб қаради. Қўрғон олдида ҳамон аллақандай кўлагалар ғимирлаб юарди.

— Хўш, чаноқийга қайси зоти олийлар ташриф этмиш, танидингми, ясовул?

Қашқир одатдагидай эҳтиёткорлик билан жавоб берди:

— Қайдам, қоронғида унча танимадим, амирам!..

— Муғамбирлик қиласен, шайтони басир!

— Биллоҳи азим, амирам.

— Билмасанг билиб қўй: бул чаноқийга доруссалтана доруғаси Мироншоҳ билан Шайхулислом Бурҳониддин жаноблари лутфан ташриф буюрмишлар! Боя нечун шошганимни энди уқдингми, ғилай?

— Уқдим, амирам!— Қашқир саман отини ниқтаб, амирга яқинроқ борди.— Чаноқийда не маслаҳат бўлди? Бу дарбадарлик ғурбатидан қачон халос бўлурмиз, амирам?

— Сабру тоқат қилғайсен, ғилай!— деди амир

Жондор ва нечундир кулди.— Сабот қилсанг тезда бу ғурбатдан халос бўлиб, шаҳзоданинг ҳарамига кирасен, унинг сулув нозанинларини қучиб ётасен, ғилай!

«Шаҳзоданинг куни битгандур!»

Қашқир кундуз болохонада кўрган санам тўғри-сида гапни айтадиган пайт келганини сезиб, юраги ўйнаб кетди. Кейин бояги маъкс ўйлари эсига тушиб, бир зум иккиланди, лекин... тарки одат амри маҳол, риёкорликка ўрганган одам, қиқирлаб кулди:

— Амирим ўз сўзида турадим, йўқми—билмасмен. Аммо бу дарбадарликдан қутулган кунда фақир сизга ҳуснда тенгсиз бир париваш тортиқ қиламен, бошингиз кўкка етадур, амирим!

— Қайси париваш?— Амир Жондор арғумоғини қамчилаб Қашқирнинг устига бургутдай бостириб келди.— Илоннинг ёғини ялаган шайтони басир! Сен мавлоно Муҳиддиннинг ожизаси қайга яширинган — биласен! Билиб туриб мендан сир тутасен!

Қашқир отини жиловидан тортиб орқага тисарилди.

— Амирим...

— Сўзла, иблиси лаин, қайга яширгансен, ул малакни?

Қашқир бир ўйида амирни тўғри Хуршида бону яшириниб ётган жойга бошлаб боргиси келди-ю, Қаландарнинг таҳдидли сўзлари эсига тушиб, ўзини тийди. Агар бону ётган жойни айтса, бу ҳирсли қўтас уни ҳозироқ бу хатарли юмушга ундашдан тоймайди.

— Амирим, бу дарбадарликдан қутулган куни беш-ўн нафар навкар берасиз, топиб келамен. Ҳозир ул малакни қидирмоқдан фойда йўқ!

Амир ўзича пўнғиллаб сўкинди, кейин:

— Эрта эмас, бириси куни тилаган навкарингни берамен,— деди.— Топиб келмоғинг аниқму, шайтон?

— Аниқ, амирим!

24

«Боғи майдон»ни бир сайр қилиб келиш ниятида чиққан Мирзо Абдуллатиф, боғни кўргач, Кўксаройга қайтгиси келмай қолди. Пешинда қуйган жаладан кейин боғ гўё чўмилган келинчақдай очилиб кетди. Ёмғирда ювилган дарахтлар, хиёбонларнинг икки ёнида саф тортган сарвлар аллақандай мулойимлашиб,

яшнаб, бўлакча бир гўзаллик касб этди. Арчалар орасида товланган оқ, сариқ нафармон ва қизил гул косачаларини лим-лим тўлдирган тиниқ томчилар, гўё нафис пиёлачаларга қуйилган майдай гул-гул ёнди, борлиқни булбул хониши тутди. Гўё ҳар бир шох, ҳар бир япроқ тагига яшириниб олган булбуллар тобора авжга чиқар, бошқа ҳамма қушлар овозини босиб, яйраб-йираб тўлиб-тошиб сайрашарди.

Абу Саид Мирзо қочганидан кейин яна васваса босиб, уйқу кўрмай изтиробда юрган шаҳзода гўё кўнглидаги барча ташвиш ва ғам-андуҳлардан соқит бўлгандай енгил тортди. Майин қизил қум сепилган, беҳад катта боғнинг энг хилват жойларигача олиб борадиган хиёбонларни, ҳилол ва юлдузлар шаклида ясаиб, бўлакча бир меҳр билан парвариш қилинган мўъжаз гулзорларни айланаркан, шаҳзода болалик ва ўсмирлик чоғларида бу гулгун масканда ўтган маъракалар, дабдабали тўйлар, хушовоз хонандалар, товусдек раққосалар иштирокида берилган базми жамшидлар эсига тушиб, нечундир кўзига ёш келди. Ёдида бор: қайси бир улкан маъракага у олис Хуросондан жаннатмакон бобоси Шоҳруҳ Мирзо билан бирга келганди. Худди мана шундай илиқ кўклам пайтлари эди. Камида бир туман суворий кузатиб келган бу катта карвоннинг бошида, устига ипак соябонлар тutilган кобулий араваларда, энагаси Гавҳаршод бегим канизагу жориялари билан савлат тўкиб ўтирарди. Юзларига ҳарир ипак дурра ташлаб олган бу гўзал канизлар шаҳзоданинг юрагини жазиллатар, у дам от ўйнатиб соябонли аравалар атрофида гир айланар, дам арғумоғини аёвсиз қамчилаб, йироқ-йироқларга чоптириб кетарди. Бобоси Шоҳруҳ Мирзо тез юришни ёқтирмас, у энг яқин муқарраблари, хусусан, уламолар ва дин пешволари билан суҳбатлашганича, карвон бошида отини секин йўрттириб борар, лекин невараларининг шўхликларини тақиқ этмас, билъакс, улар от ўйнатиб, қиличбозлик қилиб юрганларини кўрса хушнуд бўлиб кулиб қўяр эди. Кечқурунлари эса, катта карвон кенг даштда, бўлиқ ўтлоқларда қўнар, қир ёнбағирларига ранго-ранг ипак чодирлар тикилар, ҳамма ёқда лов-лов гулханлар ёнар, Ҳиротнинг машҳур баковуллари барра қўзилардан кабоб қилишар, доривор ўтлар солинган хушбўй шўрвалар пи-

ширишар... Шунда қоронғиликка чўмган кенг дашт улкан лашкар қароргоҳини эслатиб, шаҳзоданинг хаёлини олиб қочар, юрагида жўшқин, пўртанавор истаклар уйғотар эди. У гоҳ даштдаги отларнинг кишнашига, гоҳ яқин чодирлардаги гўзал канизақларнинг майин кулгиларига, зеб-зийнатларининг нафис жаранглашларига қулоқ солиб, осмонга сочилган беҳисоб юлдузларга тикилиб ётаркан, олам беғубор, ёруғ бир маскан бўлиб туюлар эди унга. Юраги улуғ жангу жадаллар, дабдаба-ю асъасалар, шон-шавкату тожу тахт ишқида ёнар, лекин бу тожу тахт унга шон-шавкату улкан бахт эмас, бундай ғурбат ва изтироб келтирар, деган хаёл етти ухлаб тушига ҳам кирмас эди... Кошкйиди, ўша беғубор ўспиринлик йиллари бир дақиқагина қайтиб келса?..

Шаҳзоданинг дилини маъюс, аммо ҳар кунги мудҳиш туйғуларга ўхшамаган, аллақандай покиза ҳислар чулғаб олди. Шаҳзода мажруҳ қалбини илиқ нурга йўғирган бу эсдаликлар олами билан видолашгиси келмай бир-бир босиб «Чил устун»га қайтди. Кун ботганми, йўқми, билиб бўлмас, лекин деворлари кўк, сариқ, пушти ранг хитой кошинлари билан безатилган «Чил устун» кошонаси гўё улкан бир гулхан ичида қолгандай ял-ял ёниб кўзни олар, фақат кошонанинг тўрт бурчидаги ложувард минораларгина бўлакча жилोलаниб, оловга бўй бермаган тош устунлардай бу ажиб гулхандан ажралиб турарди...

Шаҳзода кошона олдида қўл қовуштириб турган маҳрамлар ёнидан ўтиб, оқ мармар зинанинг пилла-пояларини бир-бир босиб, иккинчи ошёнага чиқди. Иккинчи ошёнанинг зарҳал безаклардан чароқлаб кетган серҳашам хонасида уни балхлик занжисифат саройбон кутиб олди. Шаҳзода унинг таъзимига эътибор ҳам бермай айвонга чиқди. Четларига ўймакор панжара ясалган катта айвонга ипак кўрпачалар тўшалган, ўртадаги хонтахтага баркаш-баркаш ноз-неъматлар қўйилган эди. Бу ердан, тепаликка қурилган бу кошонанинг айвонидан, ёмғирда чўмилган кўз илғамас улкан боғ, қизил қум сепилган хиёбонлар, ҳиллол ва юлдуз шаклидаги гулзорлар янада гўзалроқ, янада сўлимроқ кўринарди. Олисда, Кўҳак қирининг ортида, ҳарир кўкиш туман орасидан кўтарилган юксак тоғлар кўзга чалинар, Самарқанд дарахтлар ора-

сидан аниқ кўринмас, лекин бериоқда, яшил япроқлар орасида, яна бир юксак бино кўзни қамаштириб чарақлар, бу — шафақ жилоланган расадхона пештоқлари эди...

Шаҳзоданинг хаёлини саройбоннинг журъатсиз овози бўлди:

— Давлатпаноҳ, афв этгайлар. Қайтмоқ даркор. Тезда доруссалтана дарвозалари беркиладур...

«Дарвоза беркиладур?.. Йўқ, у Кўксаройга қайтмайди. У букун шу боғда, шу кошонада тунайди. Шояд бу боғда тунаб, юрагини эзган мудҳиш васвасадан қутулса, шояд!..»

— Мусаллас борму?— деди шаҳзода кўзларини юксак тоғлардан узмай.

— Бор, давлатпаноҳ...—Саройбон оёқ учида юриб, меҳмонхонага кириб кетди-да, дарҳол қайтиб чиқди. Шаҳзода унга қарамаса ҳам, кўзачадан қуйилаётган шаробнинг майин қултиллашини эшитди.

— Марҳамат қилгайсиз, давлатпаноҳ...

Шаҳзода гулдор хитой косасида қип-қизил ёниб турган қуюқ майни бир кўтаришда сипқориб, «тагин» деб имо қилди. Иккинчи қадаҳни ҳам бўшатиб, саройбонга қайтариб бераркан:

— Букун шу жойда тунаймен,— деди.— Баковуллар борму?

— Хизматингизга мунтазирдур, давлатпаноҳим...

— Айт, бедана кабоб пиширсинлар!

— Бош устига...

— Тўхта!— шаҳзода кулимсираганича саройбоннинг қўлидан гулдор чинни идишни олиб хонтахтага қўйди. Унинг дилида қандайдир янги бир тилак, шўхлик, сафо истаги туғилган эди.

— Кўксаройга чопар юбор! Ҳарам бекасига айтсин: беш-олтита ёш канизлар билан хонандаларни олиб, дарҳол етиб келсин... Уқдингму?— шаҳзода яна кулимсираб, саройбонга кўз қисди:

— Букун бирга айш қиламиз. Канизлар орасидан кўнглингга ёққанини танлаб оласен!..

— Тасанно, давлатпаноҳим!— Саройбон кулимсираб, орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Шаҳзода мунаққаш чинни идишдан яна бир пиёла май қуйиб ичди-да, хонтахтадаги ноз-неъматлардан бир-икки чуқилаб, ипак кўрпачага ёнбошлади...

Боғлар ортидаги шафақ сўнган, осмонда, сийрак булутлар орасида илк юлдузлар ёнган эди. Пастдан саройбоннинг ўктам овози, дукур-дукур оёқ товушлари эшитиларди. Сал ўтмай, бу овозлар ҳам тинди-ю, кошона теран сукутга чўмди. Шаҳзода бутун аъзойибаданига роҳатбахш бир нарса қуйилиб, бўғин-бўғинларигача бўшашиб, майинлашиб бораётганини сезди-да, бошини парқу ёстиққа ташлади, кўзалари илиниб бораркан, кўнглидан: «Шояд шу бугун барча ғурбатлардан халос бўлсам!» деган фикр ўтди. Лаблари пичирлаб: «Ё раббим! Ўз ҳифзи ҳимоятингда сақлаб, раҳм-шафқатингни дариг тутмагайсен!» деб қўйди.

Шаҳзода туш кўрди. Гўё у Кўксаройда, ҳарамхонага ёндош ўрдадай кенг, муҳташам хонада катта базми жамшид қураётган эмиш. Базмга барча амирлар ва нуфузли беклар, девон ва сарой маҳрамлари ва шаҳзоданинг энг яқин муқарраблари йиғилган эмиш. Баковуллар олтин баркашларда таом устига таом тортишар, май дарё бўлиб оқар эмиш. Пойгакда ўтирган машҳур созандалар жон олувчи дилрабо куйлар чалармиш, хонанинг тўридаги ҳарир парда орқасида эса ярим яланғоч нозанинлар зеб-зийнатларини ёқимли жаранглатиб, нозу карашмалар билан минг мақомда хиромон қилармиш... Тўсатдан эшикдан амир Султон Жондор тархон кириб, саждага бош эгармиш. Шаҳзода амир Жондорни кўриб, ўрнидан туриб кетармишу:

— Ушланглар бу фитначини!—деб бақирармиш.— Бу каззоб доруссалтанада яшириниб, бизга чоҳ қазиб юргандур!

Тўрда ўтирган бир неча амирлар ўринларидан сакраб туриб, қиличларини яланғочлар эмиш. Лекин амир Жондор бунга парво қилмай, шаҳзодага юзланиб яна таъзим қилармиш.

— Пушти паноҳим! Фақир фитна-фасоддан йироқ садоқати зоҳир қулингиздурмен!— дермиш.

— Содиқ қулим бўлсанг қайларда юрибсен, баттол?— деб бақирар эмиш шаҳзода.

— Садоқати зоҳир қулингиз сиздай валинеъмат пушти паноҳимга кийик овлаб, тоғларда юрган эдим. Букун бир кийикнинг бошини келтирдим! Уни есангиз барча ғурбат, барча хасталикдан фориғ бўлиб, қушдай енгил тортасиз, давлатпаноҳ!— Амир Жондор

шундай деб, эшикдан кимнидир имлаб чақирармиш. Хонага дастурхон ёпилган катта олтин баркаш кўтариб, нотаниш бир навкар кириб келармиш. Амир Жондор унинг қўлидан баркашни олиб, шаҳзодага узатармиш:

— Барча дардингизга даво бўладур, татиб кўринг, давлатпаноҳ!

Шаҳзода баркашни олиб, дастурхонни очармиш. Олтин баркашда... қонга бўялган унинг ўз боши тиржайиб ётармиш!.. Баркаш қўлидан тушиб, қонга бўялган боши ерга юмалаб кетармиш...

Шаҳзода дод солиб қичқирганича... уйғониб кетди. У тушидагина эмас, ўнгида ҳам дод солиб бақириб юборди чамаси, чанг ва сетор овози келаётган ёндош хонадан балхлик саройбон билан яна бир маҳрам югуриб чиқди. Улар чиққанда, шаҳзода, ўнг қўлида яланғоч қилич, чап қўли билан айвоннинг устунини қучоқлаганича сармаст одамдай чайқалиб турар, унинг бу туриши, олазарак кўзлари, бутун важоҳати шундай мудҳиш эдики, югуриб чиққан саройбон билан маҳрам яқин келолмай бўсағада тўхтаб қолишди.

— Сиз... сизга не бўлди, давлатпаноҳ?

Балхлик саройбоннинг таниш овози шаҳзодани хил ҳушига келтирди. У ҳозир кўрганлари туш эканини эндигина тушуниб, бўшашиб кўзини юмди. Лекин кўзини юмиши билан нигоҳи олдига яна олтин баркашда тиржайиб ётган ўз боши келиб, бир иргиб тушди-ю, қилич яланғочлаганича қаршисида турган саройбон томон юрди. Саройбон билан унинг орқасига яшириниб олган маҳрам, саросима ичида, ўзларини четга олишди. Бошидаги тождор телпаги бир томонга оғиб кетган, кўзлари қинидан чиқаёзган шаҳзода гандираклай-гандираклай чароғон хонага кирди. Пойгаҳда қути ўчиб турган бир неча машшоқ ва хонандалар уни кўриб, ўзларини зинадан пастга отдилар, тўрда, ипак парда орқасида бир-бирларининг пинжларига кириб олган канизаклардан бири додлаб юборди.

— Йўқол! — бақирди шаҳзода пойгаҳда тўхтаб. — Йўқол бу даргоҳдин!

Ярим яланғоч канизлар, гўё ҳурккан кийиклардай, бир-бирларини туртиб-суришиб, мрамор эшналардан пастга отилишди.

Шаҳзода уларнинг диркиллаган оппоқ танларидан кўзини олиб қочаркан: «У ерда ҳам яланғоч канизлар, бу ерда ҳам яланғоч канизлар,— деган фикр хаёлидан ўтди.— Эй дариг! Тушимми бу ё ўнгимми? Бошимда яна не савдолар бор, халлоқи олам!..»

Чароғон хона уни хиёл ўзига келтирди. У қиличини қинига солиб, хонанинг ўртасида тўхтади. Лекин юраги ҳамон гурс-гурс урар, нафаси етмай ҳанси-рар эди...

«Оллога шукурким, туш экан. Туш! Лекин қонга бўялган ўз боши!.. Эй, дариг! Осий банданг бошига тагин не савдолар соласен? Тақдир нени раво кўрадур?»

«Тақдир» сўзи шаҳзодага негадир мавлоно Али Қушчини эслатди.

«Филҳақиқат, ул жомиул улум¹ зойича кўриб, шаҳзоданинг тақдирини сўзлаб бермоғи лозим эди!»— Шаҳзода кўзлари бежо ёниб, эшикда қотиб турган занжисифат саройбонга қаради.

— Дарҳол Кўксаройга чопар йўлла! Мавлоно Али Қушчини олиб қайтсин!

— Давлатпаноҳ!— Айвон эшигида турган саройбон журъатсизгина одимлаб, ичкарига кирди.— Тун ярмидан ошмиш. Доруссалтана дарвозалари ёпилгандур!

Шаҳзода қалтироқ босиб, унга томон юрди.

— Чопарнинг илкига ёрлиқ битиб, муҳр босиб бер! Ёхуд ўзинг бирга бор! Бас! Мавлонони ер ости-дан бўлса-да, дарҳол топиб келасен. Уқдингму?

Саройбон жимгина бош эгганича пастга тушиб кетди.

Шаҳзода ҳолсизаланиб деворга суянди. Мудҳиш қўрқув уни карахт қилиб қўйган, у ҳолдан тойиб «шилқ» этиб йиқилиб тушишга тайёр, лекин йиқилиб тушишдан қўрқар, зеро, кўзини юмса олтин баркашда қонга беланиб тиржайиб ётган ўз бошини кўришини билар эди. Нигоҳи олдидан кетмаётган бу даҳшатли манзарани унутиш умидида у яна бир пиёла май ичди. Лекин аксига олиб, бу сафар мусаллас унинг юрагини баттар увиштирди. У гўё эшикдан ҳозир амир Жондор кириб келадигандай, кириб келиб дастурхон

¹ Жомиул улум — барча илмлар эгаси.

ёпилган машъум баркашни узатадигандай, яна бир лаҳза гаранг бўлиб турди. Бутун вужуди қулоққа айланиб, пастдаги овозларга қулоқ солиб қотиб тураркан, олазарак кўзлари тўсатдан тоқчадаги китобларга тушди. Айвонга чиқадиغان эшикнинг устидаги қуббасимон тоқчага терилган бу китобларга, афтидан, ҳеч ким тегмаган, уларнинг кўк, сариқ, қизил чарм жилдлари олтин қандилга терилган шамлар шуъласида хил-хил жило таратиб камалакдай товланарди.

Шаҳзода нигоҳи олдидаги совуқ манзарани қуввиш умидида кўк чарм жилдига зарҳал безак солинган қалин китобни олди: Низомий Ганжавий!..

Шаҳзода ёшлигида, мадрасада таълим олиб юрган чоғларида Низомийнинг мусиқадай тиниқ шеърларини, пурҳикмат ривоятлари ва дostonларини кўп мутолаа қилган эди. Шу сабабданми, шаҳзоданинг дилида умидга ўхшаш қандайдир бир нарсa «милт» этди. Гўё хаёлини чулғаб олган мудҳиш жумбоққа Низомий Ганжавийдан жавоб топадигандай шоша-пиша китобни очиб, биринчи мисраларига кўз югуртирди, югуртирди-ю, худди бошига оғир гурзи тушгандай чайқалиб кетди. Кўз олди қоронғилашиб, кўк чарм жилдлик оғир китоб, худди тушида кўрган олтин баркашдай, қўлидан сирпаниб тушиб йиртиқ варақлари гиламга сечилиб кетди..

Ё раб! Ҳозир китобни очганда дафъатан кўзи тушган илк мисралар... тушида кўрган қонли калладан ҳам даҳшатли эди... Шаҳзода юрагини чангаллаганича кўзини юмди, лекин зарҳал ҳарфлар билан битилган сирли мисралар худди бояги қонли калладай кўз олдидан кетмай, оловдай ловиллаб турарди. Шаҳзода дилига даҳшат солган бу икки байтни охиригача ўқидими, йўқми, ўзи ҳам бидмас эди. Лекин ундаги «Падаркуш, тожу тахт, олти ой...» деган сўзлар худди қиздирилган темир билан ўйиб ёзилгандай миясини жаз-жаз куйдириб, нигоҳи олдида ял-ял ёниб турарди. «Падаркуш... тожу тахт... олти ойдан ошмайду...»

«Унинг тахтга ўтирганига неча ой бўлди?... Шаъбон ойи эди. Букун раббиул аввал!... олти ой... бўлмиш!»...

¹ Раббиул аввал — 1450 йил май ойига тўғри келади.

Шаҳзода турган жойида гиламга тиз чўкиб, саждага бош қўяркан, кўксидан аччиқ фарёд аралаш бир нидо отилиб чиқди:

«Осий бандангга ўзинг шафқат қилгайсен, эй парвардигори олам! Ва лекин ёзуғим недур? Қудратингга шак келтириб, ҳақ йўлидан тойган ул бетавфиқ галаи сакларни қатлу ом қилганимми? Бединлар битган макруҳ китобларни ўтга ёққанимми?.. Осий бандангга аён қил, ёзуғи недур унинг, недур?»

Шаҳзода ер ўпганича кўкка тавалло қилиб, раҳм-шафқат тилар, юм-юм йиғлаб, телбаланиб алланималарни сўзлар эди...

25

Мавлоно Али Қушчини тун ярмида уйғотишганида унинг хаёлидан: «Тағин шаҳзодами? Тағин зойича кўриб, тақдирини айтиб беришми?» деган фикр ўтди. Али Қушчи умри бино бўлиб, илми нужум билан шуғулланмаган, зотан башорат қилиш одати бўлмагани учун бу учрашувдан ийманар, икки ҳафтадан бери уни яхши парвариш қилиб, умид билан кутиб ётган шаҳзодага тайинли бир гап айтолмаслигини ўйлаб, виждони қийналар эди. Мана энди ўша оғир кун келди. Лекин, ажабо: Али Қушчини уйғотишган ясовуллар уни саломхонага бошламасдан Кўксаройдан ташқарига олиб чиқишди, дарвозада тайёр турган арабий арғумоқлардан бирига миндиришиб, Регистон майдони томон от чоптиришиб кетишди.

Кундузги илиқ ҳаво бузилиб, кучли шамол кўтарилган, осмонни қора булут қоплаган, кимсасиз кўчалар жимжит эди.

«Бу қоронғи тунда уни қаёққа олиб борадилар? Мақсадлари не бу суворийларнинг?» — Али Қушчининг кўнглида совуқ бир шубҳа уйғониб, бадани жимирлаб кетди. Лекин хиёл мулоҳаза қилгач, ичида кулимсираб қўйди: «Бошингга не савдолар тушмасин, бу кўрганингдан ёмон бўлмас. Нечун титрайсен, мавлоно?..»

Олдинда от чоптириб кетаётган навкарлар Кеш дарвозасидан чиққач, чапга бурилишди, кейин қандайдир жарликлардан, сувсиз хандақлардан, ариқлардан ўтиб боғ ва экинзорларни оралаб кетишди. Шу йўсин анча юргач, катта йўлга чиқишди. Чиқишлари билан Али Қушчининг юраги яна бир ҳаприқиб туш-

ди: бу йўл тўғри расадхонага олиб борар эди!.. Наҳот уни расадхонага олиб борсалар? Муддаолари не?

Йўқ, олдинда от чоптириб кетаётган сипоҳлар расадхонага етмай яна чапга, «Боғи майдон» томон бурилишди. Боғнинг усти берк дарвозахонаси олдида Али Қушчини балхлик занжисифат саройбон қарши олиб ичкарига бошлади. Саройбон оғиз очиб бир нарса демади, лекин унинг индамаслиги яхшиликдан дарак бермас, зимистон тун қўйнида ўрмондай шовиллаётган бу улкан боғда нимадир рўй берган эди.

«Чил устун» кошонасининг биринчи ошёнасида милт этган чироқ кўринмас, фақат тепадаги битта даричадан ёруғ шуъла қўйилиб турар, лекин ичкарида «тиқ» этган товуш эшитилмас, муаззам кошона улкан дахмадай теран сукут сақларди.

Мармар зиналардан юриб, иккинчи ошёнага чиққан саройбон эшик олдида тўхтаб, Али Қушчини кутиб турди. Али Қушчи чиқиб боргач, эшикни оҳиста очиб, нечундир унга йўл берди. Ичкарига биринчи бўлиб кирган Али Қушчи пойгаҳда ҳайрон бўлиб тўхтади. Ўртага хонтахталар қўйилиб, ипак кўрпачалар тўшалган, тўрига эса ҳарир ним пушти парда осилган серҳашам хона дафъатан бўм-бўшдай туюлди унга. Иккинчи дақиқадагина у хонтахтанинг орқасида қиблага қараганча саждага бош қўйиб, ер ўпиб ётган бир одамни кўрди. Лаблари алланималарни пичирлаб ер ўпиб ётган бу одам... шаҳзода Мирзо Абдуллатиф эди! Хонтахтанинг бу томонида, айвонга чиқадиган эшик олдида кўк жилдлик қалин бир китобнинг йиртилган варақлари сочилиб ётарди.

Али Қушчи ҳайрон бўлиб саройбонга қаради. Саройбон шаҳзодани калака қилгандай афтини буриштирди-да, олдинга ўтиб:

— Давлатпаноҳ...—деди журъатсиз бир товушда.— Мавлоно Али Қушчи келдилар...

— А?— шаҳзода ялт этиб қаради. Унинг сўник, заҳил юзида, қайчиланмаган соқол-мўйловларида ёш томчилари милтираб турарди.

— Э-э, ҳа, мавлоно Али Қушчи! Хуш келибсиз, мавлоно, хуш келибсиз...— Шаҳзода шоша-пиша ўрнидан турди, белидаги қиличи билан хонтахтани шарақлатиб уриб, олдинга ўтди-да, тавозе билан салом берди.

— Сизни кўрмоқдан бисёр хурсандмен, мавлоно, бисёр хурсандмен...

Шаҳзоданинг дудуғланиб гапирган гаплари ва хати-ҳаракатларида телбаларга хос кишини чўчитадиган бир нарса бор эди. Лекин бу—тунов кунги жинилик эмас, бошқача, мудҳиш бир телбалик эди!

«Ё тавба! Нечук бу қузгун инсофга келмиш? Фақир кеча «муртад» аллома эдим, буқун нечук «мавлоно» бўлдим?»

Шаҳзода саройбонга қараб ерда ётган китобга ишора қилди, гўё китоб эмас, чаёни кўраётгандай ижирғаниб:

— Бун олиб ўтга ташла!— деб амр қилди.

Саройбон гиламда сочилиб ётган варақларни йиғиштириб китобнинг орасига солди-да, индамай хонадан чиқди. Саройбон чиқиши билан Мирзо Абдуллатиф, нам киприкларини пирпиратиб Али Қушчига юзланди. Овози аллақандай ногирон титраб:

— Соҳиби карам мавлоно!— деди.— Мен сиздан зойича кўрмоғингизни сўраган эдим. Кўрдингизму?

Шаҳзоданинг хушомад аралаш аянчли табассуми сабабми, ё сўнгги сўзларни қўрқинқираб айтгани учунми, Али Қушчи юраги «шиғ» этиб, кўзини унинг ёшли нигоҳидан олиб қочди. У ҳозир «йўқ» дейиши билан шаҳзода дарғазаб бўлишини билар эди. Лекин ундан қўрққани учун эмас, нечундир шохи синиб, аянчли аҳволга тушиб қолган бу мажруҳга ачингани учун ҳам аллақандай ийманинқираб:

— Кечиргайсиз, шаҳзода,— деди оҳиста.— Камин тунов кун иқрор бўлган эдим: илми нужумдан беҳабармен...

— Йўқ! Йўқ!— шаҳзода қўрқиб кетиб, орқага тисарилди.— Сиздай алломайи даврон илми нужумдин беҳабар бўлмоғи ғайри табиийдур, мавлоно!

Мирзо Абдуллатифнинг овозида, ёш милтираган кўзларида шундай зўр бир илтижо бор адик, Али Қушчининг хаёлидан яна бояги фикр ўтди: «Бу телбага не бўлди? Нечун бундай титрайди?»

— Надоматлар бўлсинким, камина бу борада маърифатсиз бир аномдурмен,— деди у, шаҳзодага қарамай.— Илми риёзиёт бобидан сўрасангиз, жавоб берамен. Фалакда ситоралар ҳолатидан сўрасангиз, эҳтимол сўзлаб берсам. Ва лекин...

— Юлдузлар ҳолатини билган аллома илми ну-
жумдан ҳам бохабар бўлмоғи даркор...

— Надоматлар бўлғайким...

— Йўқ! Сиз биласиз! Маним пешанамга нелар
ёзилган, салтанатнинг тақдири не бўлур—барини би-
ласиз. Ва лекин айтмоқни истамайсиз!— шаҳзода ўнг
қўлини қиличнинг бандига қўйганича хонанинг ўр-
тасида қовоғини уйиб турарди. Унинг кўзларидаги
бояғи изтироб яна ўша таниш шафқатсиз ифода би-
лан алмашди, юпқа лаблари қаттиқ қисилиб, сийрак
мўйлови дикрайди. У ҳозир қутуриб: «Саройбон!»
деб бақирishi ва «Йўқот бу муртадни!» деб буюриши
эҳтимолдан холи эмас эди...

«Не қилмоқ керак? Зойича кўрдим. Қўрқманг.
Тақдирингиз ёмон бўлмас, десинми? Умри бимо бўлиб
ёлғон сўзламаган Али Қушчи энди зиндондан қўрқиб,
ёлғон сўзлайдими? Билмаган илмин билан деб,
тасалли берадими? Зотан, ўз падари бузрукворига қи-
лич кўтарган кунёқ тақдири аён бўлган бу падар-
кушга ёлғон сўзлаб кўнглига таскин бермоқ виждонга
хилоф эмасми?»

Али Қушчи ўртада серрайиб турган шаҳзодага ер
остидан бир қараб қўйди. У ҳамон шаҳзоданинг «қу-
туриб» телбаларча бақирishини кутарди. Лекин шаҳ-
зода тўсатдан юзини кафтлари орасига яшириб:

— Нечун раҳм қилмайсиз, мавлоно?— деди йиғ-
ламсираб.— Наҳот ғанимларимнинг фисқи фужур сўз-
ларига инонсангиз? Устодингиз бўлмиш ул зотнинг
пешанасига ёзилгани шу бўлса не чора? Ул зотга
суиқасд қилган барча қузғунларни қатл қилдириб, қа-
сос олдим. Бошқа не қилай? Езуғим не маним? Агар-
чи куфр китобларни ўтга ёндирган бўлсам... ҳақ йў-
лида, дини ислом йўлида ёндирганмен...

Шаҳзода «куфр китоблар» дейиши билан Али
Қушчининг қалбида милтираб турган аллақандай нур
сўнди-қолди. У: «Бу китоблар куфр эмас, салтанат
кўкида порлаб турган бир машъал эди. Сен бу машъ-
ални сўндириб, эл-улусни ҳам, ўзингни ҳам аба-
дул-абад зулматга маҳкум этдинг, эй нобакор!» деги-
си келди-ю, шаҳзоданинг унсиз титраб йиғлаётганини
кўргач, қалбида уйғонган туғённи ичида ютди.

— Туш кўрибмен,— деди Мирзо Абдуллатиф тў-
сатдан.— Бисёр ёмон туш, мавлоно. Бисёр ёмон...

У, гўё бу мудҳиш тушни қайта кўраётгандай кўзларини катта очиб бир нуқтага тикилиб қолди. Сўнг, юзини яна кафтлари орасига яшириб инграб юборди...

Али Қушчи нима қилишини билмай анча турди. У шаҳзодани юпатай деса сўз тополмас, унинг ҳоли қанчалар аянчли эканини сезмасин, дилида унга нисбатан илиқ бир туйғу йўқ эди, айни замонда унинг мажруҳ ҳолатини, нола чекиб тўлғанишларини кузатиб туриш ҳам жуда оғир эди.

— Фақирни кечиргайсиз, шаҳзода,— деди у.— Не чора, фақир расул эмаски, оллодан ваҳий келтириб дилингизга фароғат солсам! Каминага ижозат бергайсиз, шаҳзода...

Мирзо Абдуллатиф жавоб бериш ўрнига тўсатдан турган жойида тиз чўкди-да, қиблага қараб саждага бош қўйди...

Али Қушчи кўнгли бир хил бўлиб, оёқ учида юриб хонадан чиқди, тик пиллапоялардан бир-бир босиб пастга тушаркан, шаҳзоданинг:

— Ёзуғим не маним, эй парвардигори олам!— деб инграганини эшитиб юраги зирқираб кетди-ю, қадмини тезлатди.

Пастда, зинадан тушган жойида, қўлларини орқасига қилиб, асабий айланиб юрган балхлик занжисифат саройбон Али Қушчига савол назари билан қаради. Али Қушчи «ҳайронман» деб елкасини учирган эди, саройбон: «Ақлидан озган», деган маънода тилла узукли шаҳодат бармоғини чаккасига ниқтади-да, шартта бурилиб, ён эшикдан ичкарига кириб кетди. Саройбон эшикни очганда ичкаридан канизларнинг шўх кулгиси, зеб-зийнатларнинг нафис жаранглаши эшитилди-ю, эшик ёпилиши билан яна тинди. Ажабо: саройбон уни на ичкарига таклиф қилди, на посбонлар қўлига топширди.

Али Қушчи ҳайрон бўлиб боққа чиқди. Атроф ёришиб қолган, кўкдаги булутлар сийраклашган, осмоннинг артилган шишадай тиниқ жойларида сўнгги юлдузлар милтираб турар, кечаси ёмғирда чўмилган катта боғ булбулларнинг хонишига тўлиб кетган эди... Кошона олдида ҳеч ким кўринмас, фақат гулзор ўртасидаги тепаси гумбазсимон, ҳаво ранг шийпонда кечаси уни Кўксаройдан олиб келган икки сипоҳ устунларга суяниб мудрашарди. Али Қушчи бир-

пас ҳайрон бўлиб тургач, қизил қум сепилган хиёбондан юриб боғ оралаб кетди. Унинг фикри ёди ҳамон шаҳзодада эди, кўз олдида ҳамон унинг ёш билан ювилган аянчли чехраси турар, қулоқлари остидан зорли нидоси кетмас эди.

«Ҳайҳот! Ким айтмиш, бу норасо дунёда ҳақ ва адолат йўқ деб! Бор! Кимки, бу дунёда ёмонлик қилса—хоҳ шоҳ бўлсин, хоҳ гадо—у жазосиз қолмайди! Инсонга ақл ва шуур шу мақсадда берилганким, у бу теран ҳақиқатни тушунсин! Кимки бу ҳақиқатга тушунмай, адолатсизлик йўлини тутар экан, охири вой бўлиши муқаррар!.. Мана, шаҳзода! Тожу тахт ва шон-шавкат ишқида ўз падарини қатл қилишдан ҳам тоймаган эди. Алломалар сарвари ёққан илм машъалини сўндириб, Мавароуннаҳрни зулмат қўйнига ташлаган эди. Оқибати не бўлди? Ҳа! Бу фоний дунёда ҳам ҳақ ва адолат бордур. Бандан мўъминларга қатлу қирғин келтирган, меҳр-шафқат ўрнига жабру жафо, илми маърифат ўрнига зулмат уруғини сочган ҳеч бир кимса интиқомсиз қолмайдур!..»

Али Қушчи дукур-дукур оёқ товушларини эшитиб ўгирилиб қаради. Боя ҳаво ранг шийпонда мудраб ётган ясовулларнинг бири унга томон югуриб келарди.

«Яна шаҳзодами? Яна зойичами?»

Йўқ, ясовуллар уни «Чил устун»га эмас, дарвозага бошлашди. Дарвозада толларга боғланган отлар шай турарди. Али Қушчи ясовуллар ёрдамида отга минаркан, ҳаёлидан: «Яна Кўксаройгами?—деган фикр ўтиб, вужуди ачишиб кетди.—Ҳа, Кўксаройга. Лекин икки ҳафта ётган ёруғ хонага эмас, ўшал жаҳаннамга, совуқ гўрга тиқишар сени!»

Али Қушчи, икки ёнида икки ясовул, отини йўрттириб бораркан, гўё олам билан видолашаётгандай чор атрофига — йўл бўйидаги юксак сарвларга, кечаси ёмғирда чўмилган боғларга, адирларни қоплаган ҳўл майсаларга, мусаффо осмонда милт-милт ёнган сўнгги юлдузларга суқланиб қарар, қараб тўймас эди.

Ё раб! Мунчалар фусункор экан бу олам! Ариқ бўйларида гўё маъсум келинчаклардай бош эгиб турган мажнунтоллар, япроқларида шудринг томчилари ялтираган оқ тераклар, чакалакзорлардаги қушлар нағмаси, теварак-атрофдан элас-элас қулоққа чалинаётган қўй-қўзилар маъраши, майса ва данит гиёҳла-

рининг муаттар нафасига қўшилиб эсган аччиқ тутун ҳиди... Наҳот бунинг ҳаммасидан маҳрум бўлиб, тағин ўшал мудҳиш гўрга тушса?..

Тўсатдан ҳамма ёқ тасир-тусир бўлиб кетди. Юраги ўйнаб кетган Али Қушчи икки томондаги қамишзор жарликлардан от солдириб чиққан тўрт нафар суворийни кўрди. Юзларига қора чарм ниқоб тутиб, бошларига ағдарма телпак кийган бу суворийлар, қилич ўйнатганларича, қуюндай ёпирилиб келдилару, довираб қолган ясовулларнинг бошларига қоп ташлаб ғип бўғиб олдилар. Али Қушчи ҳушига келгунча суворийларнинг бири отини жиловидан олиб, пастга, жарликка етаклади.

«Қароқчисимон бу йўлтўсарлар ким? Қуюндай ёпирилиб қайдан келди?»

Туя бўйи келадиган қамишзорга киришлари билан олдинда бораётган суворий юзидан қора чарм ниқобини юлиб олди.

— Қаландар Қарноқий!

— Устод!

Қаландар отда энгашиб, қулочини ёзди:

— О, устод, устод! Ниятимиз пок эканми, дийдор кўришмоқ насиб бўлди!

Али Қушчи ҳамон ҳушини йиғолмай, Қаландарнинг серсоқол юзига, ёш милтираган кўзларига ҳайрат билан тикиларкан, юраги яна жиз этди: қамишзор орасидан Мирам Чалабий билан Мансур Коший чиқиб келишди.

— Мирам, ўғлим! Мансур Коший!

— Устод!

Қаландар Али Қушчини қўйиб юбориб, ясовулларни чакалакзорга судраб тушган ниқобли йигитларга юзланди.

— Чилвир билан бутага боғланглар. Тезроқ, Қалдонбек! Фурсат зиқ, Босқонбек!

Ниқобларини ечмаган йигитлар бошларига қоп кийдирилган ясовулларни буталарга боғлаб бўлишлари билан, Қаландар отига қамчи босди.

— Кетдик, устод, фурсат зиқ!

Қаландарнинг шошилиши бежиз эмас, осмонда юлдузлар сўниб, теварак-атроф ёришиб қолган эди. Лекин улар чапга бурилиб, юз қадамча юрмаган ҳам эдилар, «Воғи майдон» томондан от туёқларининг ду-

пири эшитилди-ю, қамишзор орасида тўхташга мажбур бўлишди. Сал ўтмай, юқорида, оқара бошлаган уфқда, катта йўлдан от чоптириб ўтаётган ўн нафарча суворийлар кўринди. Шу пайт, рўпарада, катта йўлнинг у юзидаги тепаликда ҳам бир гуруҳ отлиқлар пайдо бўлди. Тепаликда бирдан пайдо бўлган бу отлиқлар, қўлларидаги яланғоч қиличларини бошлари узра ўйнатишиб, ваҳимали қийқириқ билан ёпирилиб келишарди. Тепадан қора тўфондай ёпирилиб тушаётган суворийларни кўрганда «Воғи майдон» томондан келаётган отлиқлар саросимага тушиб тўхтаб қолишди, олдинги суворийлар эса отларининг бошларини орқага буришди.

«Шаҳзода!» — хаёлидан ўтди Али Қушчининг.

Хавода қиличлар ярқираб, отларнинг зорли кишнаши борлиқни зир титратди.

— Кетдик, устод. Бу ерда турмоқ хатарлидур! — Қаландар Қарноқий Али Қушчининг отини етакка олиб илгарилаб кетди. Али Қушчи кўзини чирт юмиб олди, лекин қанча уринмасин, нигоҳи олдидан «Чил устун»да қиблага қараганича ер ўпиб ётган шаҳзода кетмас, қулоқлари остида ҳамон унинг аянчли йиғиси янграр эди: «Туш кўрдим, мавлоно... Бисёр ёмон туш...»

Катта йўлда ҳамон қиёмат-қойим давом этар, қиличларнинг шарақ-шуруғи, отларнинг кишнаши ва одамларнинг ваҳший қийқириқлари эшитилиб турарди...

* * *

Мирзо Абдуллатиф саройбон бошлиқ ўн чоғлик балхлик навкарлари билан «Воғи майдон»дан чиққанида уфқ оқара бошлаган, теварак-атроф ёришиб қолган эди. Лекин кечаси билан мижжа қоқмаган, кўз олдини қандайдир туман қоплаган шаҳзодага ҳамма ёқ, ҳатто ёмғирдан кейин бўлакча тиниқлик касб этган мусаффо осмон ҳам қоп-қора туюлиб, эти увишиб кетди. У олдинда от чоптириб бораркан, йўл бўйидаги сарвлар панасида, икки томондаги жарликларда аллақандай кўлагалар изғиб юргандай туюлиб дам-бадам сесканар, гоҳ отининг жиловини тортар, гоҳ олазарак бўлиб, ёнидаги навкарларига қарарди.

Аксарияти балхлик, ўнг қулоқларига тилла исирга тақиб, бошларига сурма ранг салла ўраган қушбу-

рун, занжисифат маҳрамлари эса, у қараганда кўзларини олиб қочар, отларининг бошларини тортиб, орқага тисарилар эди. Ҳар сафар тик қарашга журъат этмай орқага тисарилган бу навкарларини кўрганида шаҳзода қиличини қинидан суғуриб олиб, уларнинг устига от солдириб боргиси келар, лекин бундай қилишга фурсат йўқ, у Кўксаройга ошиқар эди. Назарида, доруссалтанага етиб, Кўксаройга кириб олса бас, кечаси кўрган туши ва ҳамон кўз олдида турган мудҳиш манзарадан халос бўладигандай туюларди.

Ана олдинда, Афросиёб қирлари устида, уфқни тўсган кунгурадор девор ҳам кўринди. Девор тагидан чуқур хандақ ўтади. Хандақ сувсиз, ундан ўтилса бас... Лекин худди шу пайт, олдинда бораётган шаҳзода хандаққа яқинлашиб қолганида, ўнг қўлдаги тепаликда бир гуруҳ суворийлар пайдо бўлди.

Ҳаммаси бир хил қора чакмон ва қора телпак кийган, баъзилари юзларига қора ниқоб тутган бу қора гуруҳ, тепада бир дақиқа от ўйнатиб турди-да, қора тўфондай ёпирилиб кела бошлади...

Юрагини чулғаб олган мудҳиш туйғу шаҳзодани қарахт қилиб қўйди. У тепадан ёпирилиб тушаётган қора гуруҳ тобора яқинлашаётганини, ўз навкарлари эса, отларининг бошларини буриб, тасир-тусир қочаётганини сезиб турар, лекин, худди илоннинг сеҳрига илинган бақадай, сурон солиб келаётган суворийлардан кўзини ололмас, жойидан жилолмас эди.

Ана, қийқириқлари оламни тутган қора тўфон пастдаги хандаққа етди. Тўфоннинг олдида бир-бирларининг отларини қамчилаган икки суворий келарди. Ниқобларини юлиб олган бу икки суворийнинг бири... амир Султон Жондор эди. Иккинчиси... ё раб! Худди тушида баркаш кўтариб кирган навкарга ўхшаган бу иккинчи суворий... кўпдан бери фитна қўзғаб қочиб юрган Бобо Ҳусайн Баҳодир эди!..

Шаҳзода жон ҳолатда отининг бошини бурди, лекин қочиб бораётган навкарларига яқинлашиб қолганида, тўсатдан елкасига зарб билан қадалган ўқ-ёй уни букчайтирганича эгардан ағдарди...

«Наҳот куни битган бўлса? Наҳот тожу тахт, салтанат, шон-шавкат—баридан айрилган бўлса?»

Бутун оғирлиги билан гурсиллаб қулаган шаҳзода юрагига санчилган оғриқдан тўлғаниб кўзини очди...

Ҳудудсиз осмон, гўё қонли уммондай қирмизи тусга кирган, кўз қамаштирган бу мудҳиш уммон қаърида лахча чўғ булутлар сузиб юарди... Шаҳзода ҳолсизланиб кўзини юмаркан, тўсатдан қонли булутлар орасидан чиқиб келган... падари бузрукворини кўрди.

Эғнида ял-ял ёнган зарбоф тўн, бошида гўё қонга бўялгандай қип-қизил салла, ҳатто соқол-мўйловлари ҳам қип-қизил Мирзо Улуғбек, кўзларида ёш, худди қанот ёзгандай қўлларини ёзиб, унга томон оҳиста тушиб келарди...

Оламни от туёқларининг дупири-ю, қандайдир қаҳрли сурон тутган, бу сурон орасидан отасининг мунгли овози аниқ эшитилиб турарди.

«Жигаргўшам, болам! Пушти камаримдан бўлган зурриётим! Падаринг бошига етган бу қузғунлар сенинг бошингга ҳам етибдур. Не чора? Ота-бобонгга вафо қилмаган бул машъум тожу тахт сенга ҳам вафо қилмайдур, дедим. Сўзимга инонмадинг. Не қилай, болам?..»

Оламни тутган қаҳрли сурон яқинлашиб келмоқда, кўз ёши аралаш бу мунгли овоз эса, аксинча, тобора узоқлашмоқда эди... Шаҳзода, гўё отасини тўхтатмоқчи бўлгандай бор кучини йиғиб толпинди, толпинди-ю, боши узра кўтарилган яланғоч қилични кўриб, кўзини юмди, юмаркан:

«Гуноҳкор фарзандингизни кечиргайсиз, бузруквор!» деб пичирлади.

26

Қаландар Қарноқий йўлга чиққанида тун ярмидан ошган эди. У барвақтроқ йўлга тушмоқчи эди, лекин қабристондан қайтган Али Қушчи ғорнинг энг ичкарисига ўтиб, юз тубан тушиб ётиб олди-ю, Қаландар уни безовта қилишга журъат этмади.

Устодни қабристонга Қаландар ўзи бошлаб борди. Тиллабибининг вафотига бир ой тўлмаса ҳам, унинг қабри кўм-кўк майса билан қопланган эди... Устод энасининг қабри тепасида намози асрдан то қора шомгача қимир этмай ўтирди. Қаландар унинг аллақандай чўкиб қолган чўпдай бўй-бастига, кўзлари юмуқ, соқол-мўйлови кўз ёшларидан нам, унсиз йиғисига четдан қараб ўтираркан, нечундир узоқ Қарноқда, «Қоровул тела» остидаги кўҳна қабристонда

қаровсиз ётган ўз энасининг қабри эсига тушиб томоғи гип бўғилди.

Устод ғўристонда ҳам, йўлда ҳам бир оғиз гапирмади, лекин Қаландар унинг унсиз изтиробларини бутун вужуди билан ҳис этар, ҳис этгани учун ҳам на тасалли беришга тили борди, на рухсат сўрашга...

Фурсат ўтиб бормоқда, ғорга йиғилган қўни-қўшни темирчи ва чилангарлар, Қаландар билан хайрлашмоқчи бўлиб келган Қалқонбек билан Босқонбек — ҳамма сукутга чўмган эди. Қаландар босқон ёнида ҳаёлга толиб ўтирган устага қаради. Уста унинг аҳволига тушунди чамаси, қоронғи бурчакда ётган мавлононинг ёнига бориб, алланималарни айтди. Устод ўрнидан турди, лекин шу пайт эшик тақиллаб, мавлоно Коший биланч Мирам Чалабий кириб келишди-ю, Қаландар яна тутилиб қолди.

Мавлоно Кошийнинг айтишича, Мирзо Абдулла-тифни қатл қилган фитначилар шаҳзоданинг бошини кесиб, Мирзо Улуғбек мадрасасининг дарвозасига осиб қўйишган эмиш. Фитначилар ҳибсда ётган шаҳзода Мирзо Абдуллони тахтга кўтарган эмиш. Шаҳарда осойишталик эмиш. Кўплар каламушлардай ин-инларига кириб кетган бўлса-да, Регистон майдонига бориб, мудҳиш манзарани томоша қилувчилар ҳам бор эмиш. Хуллас, бировлар бу қатлу қирғиндан қўрқиб, уйларида пусиб ётган бўлса, бировлар беҳад хурсанд эмиш...

Қаландарнинг эсига яна ўша таниш мисралар тушиб, бошини чайқади:

Тотлиғ-тотлиғ еганлар,
Турлук-турлук еганлар,
Олтин тахт ўлтурганлар
Туфроқ аро ётмишлар...

Уста Темур Самарқандий мийиғида кулимсираб: «Туфроқ аро ётмишлар!» деб қўйди. — О, бевафо тожу тахт! Сени деб не-не қатлу қирғинлар бўлмади! Сени деб, не-не подшоҳлар ўзларини ўтга урмадилар!

— Аммо, ҳайҳот! Ҳеч бир шоҳ ўзига бундан бир сабоқ олмагандур! — Али Қушчи маъюс бош чайқаб, Қаландарга юзланди:

— Ҳар қалай, Мирзо Абдуллони мўъмин одам, деб эшитган эдим. Эҳтимол, бу падаркуш мустабиднинг тақдири унга бир сабоқ бўлур. Эҳтимол, илм аҳ-

лига Мирзо Абдуллатифдай бераҳмлик қилмас. Бир ой-ярим ой сабр қилгайсен, шоир. Шояд инсофга келиб мадрасани қайта очса. Бирга бўламиз. Бурунгидай толиби илмларга раҳнамолик қиламиз...

Қаландар, гўё ўз дилига қулоқ солаётгандай, бошини ҳам қилиб узоқ ўйланиб қолди. Йўқ, унинг жисми Самарқандда бўлса ҳам, руҳи қачондан бери ўз маскани — олис Қарноқда эди... у хаёлач аллақачон Хуршида бону билан бирга қир ва адирлар оша ўз элига йўл олган, бутун қалби, бутун вужуди билан ўз юртига қараб толпинар эди.

— Ташаккур, устод. Ва лекин элимга кетмасам бўлмас...

— Нечун? — деди Мирам Чалабий ҳаяжонланиб. — Иншооллоҳ, ҳамиша бундай жабр-жафо бўлмас...

Мирам Чалабийнинг сўзига мавлоно Коший ҳам қўшилиб, уни кўндиришга урина бошлашган эди, гапга уста Темур Самарқандий аралашди.

— Ўғлимни ўз ихтиёрига қўйгайсиз, болам. Мусофир юртида султон бўлмоқдан, ўз юртингда ултон бўлмоқ аълодур. Туғилган элнинг тўрғайи ҳам яхши кўринади дейдилар. Ўғлим Қаландар ўз юртини соғинибди. Унга ижозат беринг, мавлоно! — Уста шундай деб, дуога қўл очди. Устанинг дуойи жонидан кейин Али Қушчи ғорнинг энг хилват жойига яширинган хуржунни олдириб, Қаландар Қарноқийга бир ҳовуч лаъл ва жавоҳир билан битта қуйма тилла инъом этди.

— Фақирга қилган барча яхшиликларингга минг-минг раҳмат, иним! — деди у овози қалтираб. — Каминадан қайтмаса оллодан қайтгай. Осойишталик бўлса қайтиб келарсен. Иншооллоҳ дийдор кўришгаймиз!..

Ғор олдида иккита от тайёр турарди. Улар сўнг бор қучоқлашиб хайрлашаркан, уста ҳам, мавлоно Али Қушчи ҳам беихтиёр кўзларига ёш олдилар. Буни кўрганда Қаландар ҳам томоғи ғип бўғилганини сезди-ю, отига сакраб миниб, уст-устига қамчи босди...

Мана, доруссалтана аллақачон орқада қолди. Қўдак тоғининг этагида Қаландар Қалқонбек билан Босқонбекка ҳам рухсат берди. Худди ўз укаларидай бўлиб қолган бу оға-инилар билан қучоқлашиб хайрлашди-да, жилға бўйлаб отини йўрттириб кетди. Лекин хаёли ҳамон Самарқандда. Кўз олдидан ҳамон

устоднинг ғамгин чехраси кетмас, қулоқлари остида ҳамон устанинг ҳаяжонли гаплари, берган оқ фотиҳаси янграб турарди. У гўё шаҳарнинг ҳар бир даҳаси, ҳар бир гузари, ҳар бир кўчасига кириб чиқар, ҳаёлан гоҳ расадхона билан, гоҳ сал кам йигирма беш йил тупроғини ялаб ўтган Улуғбек мадрасаси билан видолашар эди... Сал кам йигирма беш йил! Усмирлик пайтида келган осий банда мана энди қирқдан ошди. Соч-соқолига оқ тушди... Бу орада бошига не ғурбат, не кулфатлар тушмади. Лекин ҳақ таолога шукурким, гоҳ бошига уқубат солса, гоҳ иноятини дариг тутмади: шу шаҳарда у илм зиёсидан баҳраманд бўлди, шу шаҳри азимда Мирзо Улуғбек билан мавлоно Али Қушчидай алломаи замонларга шогирд тутиниб, уларнинг меҳр-муҳаббатларига мушарраф бўлди... Яна ҳақ таолога шукурким, у хиёнат йўлига кирмади, ўз устодлари олдидаги шогирдлик қарзини узди. Сўнгги бир-икки ҳафта, хусусан, илоннинг ёғини ялаган Қашқир қайгадир йўқолганидан бери, Қаландар ўзини қўярга жой тополмай қолган, мавлонони қутқаришдан умидини узган эди. Хайрият, устанинг: «Бу муқарраб-ус султонлар орасида олтинга сотилмайдургони йўқдур», деган сўзи тўғри чиқиб, бошқа бир ясовул топилди. Шу ясовул ёрдамида кеча, ниҳоят, устодни қутқарди. Мана энди пок виждон билан Хуршида бонунни олиб ўз юртига кетса бўлади. Ҳа, оллога яна бир бор шукурким, бу масканда унга шундай улкан муҳаббат ато қилди... Бу муҳаббат уни қанча-қанча ўт-чўққа ташласа ҳам, охири иншооллоҳ, бахайр бўлди. Насиб қилса шу букун бонунни олиб узоқ йўлга чиқади... Бир бечора камбағалга шундан бошқа не керак?

Қаландарнинг эсига яна сўнгги учрашув тушиб, кўнгли бир хил бўлиб кетди. У кейинги пайтларда бонунни ўйларкан, ўша кунги иссиқ бўсаларни, қалбида уйғонган бўлакча бир меҳрни, илгари ҳеч қачон ҳис этмаган бахт туйғусини эсламоқчи бўларди. Лекин бунинг ўрнига негадир кўз олдига ҳадеб бонунинг ғамгин чехраси келар, кўз ёшларини қулт-қулт ютиб айтган гаплари, «никоҳ хутбасини ўқитинг, шаръий хасмингиз бўлай», деган илтижолари қайта-қайта эсига тушиб, кўнгли алғов-далғов бўлиб кетарди...

Мана ҳозир ҳам, доруссалтанадан чиқибдики, юрагини аллақандай мубҳам туйғулар, теран бир мунг чангаллаб олди. Бу ноаниқ ҳислар, бу чексиз қайғу айрилиқданми, бошқами — Қаландар буни изоҳлаб беролмас, лекин қанча уринмасин, ундан қутула олмас, доруссалтанадан узоқлашган сайин юрагини зирқиратган бу оғриқ тобора ортиб борарди...

Қаландар бошидаги телпагини тўғрилаб, осмонга қаради. Боя хуфтонда қуюқлашган булутлар тарқанган, бахмалдай майин, тиниқ осмон юлдузга тўлиб кетган эди... Ана, энг тепада, зардай сочилиб ётган Сомон йўлининг устида, Дубби акбар ситоралари битта-битта бўлиб чарақлаб турибди. Ундан пастроқда Ҳулкар юлдузлари ўчоқдаги қўрдай ғуж бўлиб милтирайди. Зухро юлдузи ҳали кўринмайди, лекин тонг яқин, олис-олисларда итларнинг ҳуриши, хўрозларнинг қичқириғи эшитилади... Ана, ўнг томондаги тоғ чўққилари чўғдай яллиғланиб, Самарқанд нонидай юм-юмалоқ тўлин ой кўринди. Ой чиқиши билан борлиқ бўлакча бир улуғворлик касб этди, қирлар, адирлар, жилға бўйидаги тўқайзорлар — ҳаммаси нотаниш ва аллақандай сирли бир оламга ўхшаб кетди...

Қаландар отининг бошини қирга бурди... Ажабо: сўнгги икки ҳафтада қирлардаги майсалар тиззага келган эди... Қаландар Қарноқийнинг юртида кўклам сал кеч келади. Эҳтимол у ёқларда ўт-ўланлар тиззага келмагандир, лекин ям-яшил қирларда, Сайхун бўйларидаги чексиз даштларда қанузгача лолақизғалдоқлар очилиб ётгандир!..

Қаландар Қарноқий Хуршида бону билан бу қирлардан от чоптириб ўтишини, қизил гиламдай тўшалган қизғалдоқлар, адирлар оша суюкли қишлоғига кириб боришини ўйлади. Ўйларкан, кўнглидаги ғубор хиёл тарқаб, дили ёришгандай бўлди.

Ой чиққани учунми, сал ўтмасданоқ уфқ оқариб, тоғ чўққилари устида Зухро юлдузи чарақлади. Қаландар таниш сойга тушганида теварак-атроф ёришиб, тепада қишлоқ боғлари кўзга чалинди.

Қаландар отдан тушиб юз-қўлларини ювди, таҳорат олиб, бомдод намозини ўқиди, сўнг, юраги яна аллақандай увишиб, отга минди. У ҳар сафар шундай бўлади, сойдан ўтиб қишлоққа яқинлашаётганида висол орзуси билан йўғрилган нотинч бир ҳис ёпи-

рилиб келиб, соғинган қалби бетоқат питирлаб қолади. Букун у хиёл барвақтроқ келди. Эҳтимол, бону ҳали уйқудан турмагандур? Иссиқ тўшакда маъсум гўдакдай тиниқ нафас олиб ухлаб ётгандур!..

Ё раб! Бу не?..

Қаландар Қарноқий тепада, Бобомурод ота ҳовлисининг деворлари олдида от ўйнатиб турган беш-олти нафар суворийларни кўриб, беихтиёр отининг бошини тортди. Олисдан суворийлар улоқ талашаётган чавандозларга ўхшар, бир жойда гир айланишиб, ниманидир тортишар, йиғилган оломон билан олишар эди. Ниҳоят, улардан бири оқ матога ўралган бир нарсани ердан узиб, эгарига ўнгариб олди-да, даврани ёриб чиқиб, қир бағирлаб от чоптириб кетди. Суворий отининг бошини қирга бураётганида, оқ мато орасидан нимадир сидирилиб тушди-ю, сочилиб кетиб, гўё қора бахмал рўмолдай ҳавода назокат билан ҳилпиради.

«Бону!» — Бу фикр миясида чақмоқдай чақнаган Қаландар арғумоғига қамчи урди. Четан девор ёнида турган эркак-аёл баробар суворийлар орқасидан югуришди. Лекин турна қатор бўлиб кетаётган отлиқлар тобора узоқлашиб борарди.

Қаландар Қарноқий усиз ҳам учиб кетаётган бўлиқ арғумоғини аёвсиз қамчилаб бораркан, фикрлари қуюндай чарх урарди:

«Наҳот сўнгги умиди сўнса! Наҳот кўз очиб кўрган севгилисидан, бу зулмат қаърида порлаган ёруғ офтобидан айрилса? Инсофу адолат қайда, эй парвардигор?»

Ана, биринчи суворий арғумоғини тўхтатиб, оқ матога ўраб-чирмалган, тўзғиган сочлари от туёқлари остида ҳилпираган аёлни — унинг Хуршида бону эканига энди шубҳа қолмади! — бошқа отга миндира бошлади. Оқ матони йиртиб, қўлларини бўшатиб олган бону, суворий билан олишар, ўзини отдан ерга ташлашга уринар эди. Бунини кўрган Қаландар арғумоғини қаттиқроқ қамчилади. У суворийларга яқинлашиб қолганда, энг охириги отлиқ ўгирилиб қаради, қаради-ю, жон ҳолатда фарёд кўтариб отига устмауст қамчи босди.

«Қашқир! Даюс!»

Қаландар қиличини қинидан суғуриб олди. Қаш-

қир қичқирганда Хуршида бонуні отга миндираётган суворий ҳам ўгирилиб қаради.

— Амир Жондор!

Қаландарни кўрган амир ҳам навкарларига бир нима деб бақирди. Лекин Қаландар унинг нима деганини эшитмади. У ҳамон дод солганича от чолтириб бораётган Қашқирни қувиб етди-да, оёқларини узангига тираганича бутун кучи, бутун оғирлиги билан унинг дубулга кийган бошига қилич солди. Шартта кесилиб учиб кетган дубулғалик бош от туёқларининг остига тушиб, юмалаб кетди. Қаландарнинг назарида, Қашқирнинг ерда юмалаб бораётган боши мудом чинқираётгандай туюлиб юраги зирқираб кетди. Лекин ойсимон эгри қиличларини ўйнатиб, устига бостириб келаётган икки суворийни кўриб, ҳушини йиғди. Суворийлардан бири, чамаси, шахзоданинг хорижий навкарларидан бўлса керак, бошига туғлик мис дубулга кийган қора барзанги сипоҳ, эгарга энгашиб олдинда келар, иккинчиси эса, сал орқада қолган эди. Қаландар отини тўғри барзангига солди. Зарб билан тўқнашган икки аргумоқ зорли кишнаб, осмонга сапчиди. Барзанги оёқларини узангига тираб эгри қиличини осмонга кўтарди. Лекин Қаландар отининг бошичи чапга бурди-ю, ўнг ёнбошида қолган барзангини бир ҳамла билан отидан учириб юборди. Буні кўрган иккинчи суворий жон талвасасида отининг бошини орқага бурди. Қаландар отини аёвсиз ниқтаб, уш қувиб бораркан, бир зум кўзи амир Жондор билан Хуршида бонуга тушди. Бонуні қўйиб юборган амир, от устида камонини тортиб, ўқ узмоқчи бўлар, бону эса, эгардан йиқилай-йиқилай деб, унга тармашар эди.

«Номард!»

Қаландар қочиб бораётган суворийни ташлаб, отининг бошини амир Жондор томон бурди, бурди-ю, кўксига мислсиз зарб билан қадалган ўқ-ёйни чангаллаганича, отининг бўйнига муккасидан йиқилди. Жон талвасасида отичинг ёлига тармашаркан, бонунинг: «Мирзам!» деган фарёди қулоғига чалингандай бўлди.

«Хуршида! Бону... Шаръий манкуҳам!...» хаёлидан ўтди унинг. Ҳолсизланиб отдан сирпаниб тушаркан, нечундир кўз олдида олис Қарноқ қирларидаги

гўристон, гўристон четидаги отасининг қабри тепасида йиғлаб ўтирган синглиси келди. Сўнг, осмону замин — ҳаммаси чир айланди-ю, чархпалак бўлиб кетди.

* * *

Хуршида бону бир неча бор ҳушидан кетиб, бир неча бор ҳушига келди. Сўнг бор ҳушига келганида ўз уйлари, ўз хонасида ётганини, тепасида юм-юм йиғлаб ўтирган кекса энагаси билан аллақандай қақшаб-қалтираб қолган бобосини кўрди, кўрди-ю, яна кўзини юмди... Унинг кўз очиб юмганини кўрган энагаси: «Нуридийдам! Гиргиттонинг бўлай, қизалоғим!» деган нидо билан юз-кўзларидан чўлп-чўлп ўпди. Энагасидан кейин бобосининг зорли хитоби эшитилди:

— Бўстонимнинг гули! Боғимнинг булбули! Кўзингни оч, олтиним!..

Кимдир лабига дир-дир титраган чойнак тутди. Хуршида бону қуруқшаган лаблари билан бир-икки қултум сув ичди, ичаркан, негадир кўз олдига кўнсаидаги ўқ-ёйини чангаллаганича отнинг бўйнига муккасидан йиқилган Қаландар келди, қулоқлари остида унинг: «Бону!» деб қичқирган товуши янграб кетгандай бўлди-ю, тирноқларигача ачишиб бетоқат тўлғонди... Қаердандир олисдан, гўё туман орасидан, бобосининг овози эшитилди:

— Ёнидан жилма, кампир.. Ҳовлида амир Жондор кутиб ўлтирибди. Мен табибдан хабар оламен...

Амир Жондор!.. Бонунинг назарида, бу икки сўз мисоли симоб янглиғ қулоқларини тешиб ўтди. Амирнинг мудҳиш иши, бонуни силтаб ташлаб, узган ўқи, сўнг, унинг фарёдларига қулоқ солмай, отига ўнгариб олиб қочганлари эсига тушиб, инграб юборди. Ногаҳон миясида бир сўз ярқ этди: «Оғу!»

Ҳа, ҳа, токчада, унинг зеб-зийнатлари солингач тилла қутичасида, узукнинг кўзига яширинган мошдаккина оғу бор. Бу оғуни у ҳарамда топдириб олган, лекин ичишга улгурмаган, Мирзо Улуғбек ҳазратлари ҳарамдан бўшатгач, тилла узугининг кўзига яшириб қўйган эди!..

Хуршида бону кўзлари бежо ёниб, уйнинг токчаларига қаради. Тилла қутича кўринмас эди...

Бону талвасаланиб ўтирган энагасига қаради:

— Энажон. Қутичам, зеб-зийнатларим қайда?

— Ўрнида, оппогим, ўрнида!— кампир шоша-пиша ўрнидан туриб, икки дарица ўртасидаги токча олдиға борди, тилла ва кумуш баркашларнинг орқасига қўл суқиб, таниш тилла қутичани олди.

Хуршида бону қалтироқ қўллари билан қутичани очиб, ажиб товланган қимматбаҳо тошлар ва зеб-зийнатларни титкилашга тутинди: мана ўша, катта ёқут кўали тилла узуқ!..

— Энажон!..— Хуршида бону кампирни уйдан чиқаришнинг баҳонасини тополмай дудуғланди.— Энажон, бир пнёла сув беринг!..

— Сув?— деди кампир тушунмай.— Мана, узум шарбати бор, болам.

— Йўқ, йўқ, сув беринг, энажон, совуқ сув!..

Саросимада қолган шўрлик кампир куймаланганича ташқарига югурди.

Хуршида бону игнача билан узукнинг ёқут кўзини кўчирди. Тангрига шукур! Қора майиздеккина оғу узукнинг кўзига ёпишиб қолган эди. Хуршида бону уни тирчоғининг учи билан кўчириб олди. лекин оғзига солишдан олдин, кўнгли бир хил бўлиб, зеб-зийнатларга тўла чароғон хонага, шифтдаги олтин қандилга, нозик ўймакорлик билан ишланган қуббасимон тоқчалардаги мунаққаш идишларга бир-бир тикилди.

Бундан бир йил муқаддам, ҳафтада уч марта, худди шу музайян меҳмонхонага унинг дугоналари, доруссалтана зодагонларининг ожизалари йиғилишар эди. Ўртага тутилган ҳарир парданинг бу томонига ёзилган ипак кўрпачаларда ўтиришиб, қиқир-қиқир кулишиб уни — чеҳрасидан аллақандай нур ёғилиб турадиган девқомат мударрисни кутишар эди..

Қаландар Қарноқий кириб келиши билан юзларини ипак дурралар билан тўсиб олган нозанинлар бўйинлари ва қўлларидаги қимматбаҳо зеб-зийнатларини, оёқларидаги қўш-қўш тилла ҳалҳолларини¹ нафис жаранглатишиб, бир-бирларини туртишиб, шоирнинг эътиборини тортмоқчи бўлишар, лекин жўрттага қовоғини уюб олган Қаландар Қарноқий, бошини китобдан кўтармас, кўтарганда эса ёлғиз унга — Хуршида бонуга нигоҳ ташлар эди...

¹ Ҳ а л ҳ о л — оёққа тақиладиган олтин ҳалқа.

Бону ўпкаси тўлиб, кўзларини юмаркан, эсига сўнгги видо онлари тушди. Ушанда, никоҳ хутбасидан кейин, Қаландар уни иягидан ушлаб бошини кўтарди, гўё уни биринчи бsr кўраётгандай юзига узоқ тикилиб турди, кейин бўлакча бир меҳр билан ёшли кўзларидан оҳиста ўпаркан:

— Хуршидам!— деди овози дарз кетиб.— Ўзимнинг шаръий манкуҳам!..

Шаръий манкуҳам!.. О парвардигори олам! Нечун ул масъуд дамларни ўзинг инъом этиб, нечун тағин ўзинг маҳрум қилдинг? У дарвешнинг ёзуғи не?

Маъюс хаёлларга чўмган Хуршида бону қўлидаги оғуни тамом эсидан чиқарган эди, даҳлизда шипшип оёқ товушини эшитиб ҳушига келди. «Гуноҳкор бандангни ўзинг кечиргайсен!»

Бону майиздеккиня заҳарни оғзига солди-да, бир қултум совуқ шарбат ичиб ўзини ёстиққа ташлади.

Ёшикдан кирган кампир куймаланиб келиб, ёнига чўккалади.

— Сув келтирдим, болам, кўзингни оч!..

Хуршида бону бошини кўтарди, бир қултумгина сув ичиб, яна ўзини ёстиққа ташлади. Сув томоғидан ўтиши билан ичакларига, йўқ, юрагининг остига чўғ теккандай бўлиб «жаз» этди-ю, бесаранжомланиб ингради.

Кампир қўллари қалтираб, яна лабларига писла тутди.

— Сенга не бўлди, болажоним?..

Бонунинг юрагига теккан чўғ энди мисоли қиздирилган темирга айланиб, ичакларини жаз-жаз куйдира бошлаган эди. У бетоқат бўлиб бошини кўтарди. Назарида, бутун меҳмонхона, шифтдаги олтин қандил, тоқчалардаги биллур идишлар, деворларга осилган шерсзий гиламлар, ҳаммасини ўт олган, ҳаммаси ловиллаб ёна бошлаган эди. Уйни тутган бу ўт орасида отининг бўйнини қучоқлаб, питирлаб ётган Қаландар Қарноқий кўринди...

— Энажон!

— Энажон деган тилгинангдан ўргилай! Сув берайми? Мана сув...

— Энажон!— Хуршида бону аллақандай чарақлаб кетган кўзларини кампирга тикди.— Энажон, мен ўламен. Ўлсам... бувамга тилагимни айтинг...

— Қайдаги сўзларни айтасен, болам!..

— Улсам... Гўрим Қаландар... Қаландар Қарноқийнинг гўри билан... бир бўлсин!

— Болам! Болажоним! Бу сўзни қайдан топдинг? Қайси Қаландар?..

Хуршида бону кўнгли озиб ўқчиди-ю, ўзини тутиб, кўзларини юмди.

— Нечук эсингиздан чиқди, энажон? Дадамнинг шогирди... Мусофир шоир Қаландар... гўримиз бир бўл-гай!... — Хуршида бону гапиролмай, мис жомга қараб толпичди.

Кампир бир зум кўзларини катта очиб қотиб қолди, сўнг, фарёд солганича, ташқарига отилди...

27

Ўша куни Оқсарой ёнидаги ҳовлисига келган Али Қушчи, намози асрдан кейин иссиқроқ кийиниб, уйдан чиқди. У мавлоно Муҳиддинни кўришга аҳд қилган эди. Мавлоно Муҳиддин қанча хиёнат қилмасин, номига номуносиб қанча тубанликларга бормасин, унинг ақлдан озиб, занжирбанд қилинганини эшитган Али Қушчи чидаб туролмади. Орадан нималар ўтмасин, улар сал кам чорак аср борди-келди қилишган, бир мадрасада таълим олиб, таълим беришган эди. Шу сабабданми, бошқами, мавлоно Муҳиддин тўғрисидаги гаплар уни титратиб юборди. Айни замонда мавлоно Муҳиддиннинг ақлидан озиши тўғрисидаги, хусусан, расадхонадаги куфр китобларни ёндириш маросимига кириб бориб, шайх Низомиддин хомуш билан шаҳзодага айтган гаплари ҳақидаги миш-мишларни эшитганда Али Қушчининг хаёлига яна ўша эски ўйлар келди: ҳа, бу фоний дунёда ҳақ ва адолат йўқ, деган сўзлар бекор! Яхшиликка яхшилик, ёмонликка ёмонлик қайтгусидур! Ва лекин... Лекин бу ўйлар унинг қалбида тунон кунгидай исёнкор туйғулар эмас, аксинча, аллақандай маънос ҳислар уйғотди. Ҳайҳот! Мавлоно Муҳиддиндай ўткир фозил, фалакиёт ва илми риёзиёт бобида юксак чўққиларни забт этган зукко аллома, бу ҳақиқатни билмаса ё билмоқдан қўрқса не чора?

Али Қушчи ҳар эҳтимолга қарши, Салоҳиддин заргарнинг уйига тўғри борадиган катта кўчалардан юрмай, айланма йўллар ва тор кўчалардан кетди. Шаҳар

бундан етти-саккиз ой муқаддам қандай бўлса шундай, мубҳам бир ҳаёт кечирар, кўча ва гузарларда одам сийрак, расталар, дўконлар ёпиқ, ҳамма ёқ жимжит эди, лекин бу жимликдан қандайдир совуқ бир таҳликанинг нафаси келар, шунинг учун ҳам ҳамма ёқ тақа-тақ беркилган. Фақат кунлар узайган, илиган, вақт намози асрдан ўтса ҳам, ҳали шафақ сўнмаган, шаҳар ҳарир ним пушти дарпарда билан ўралгандай тиниқ қизғиш шуълага чўмилган эди.

«Боғи шамол» томондан юрган Али Қушчи, Салоҳиддин заргар гузарига яқинлашиб қолган эди, кўча юзидаги эшиклардан бири очилиб, бошига қундуз телпак, эгнига кимхоб тўн кийган, юм-юмалоқ бир одам чиқди. Али Қушчи ўзини кўриб-кўрмаганликка олиб, ўтиб кетмоқчи эди, лекин кимхоб тўнли юм-юмалоқ одам, пилдираб келиб қўл қовуштирди.

— Э-э, ассалому алайкум, биродари азиз!..

Али Қушчи бир зум гарангсиб қолди.

Пилдираб келиб таъзим қилган кимхоб тўнли бу юм-юмалоқ кимса.. бундан етти ой муқаддам дарвешлар хирқасига ўраниб, яшириниб юрган шоир Мирюсуф Хилватий эди...

— Сиз зоти шарифни ҳибсда кўл азият чекмиш, деб эшитган эдим, кўриб бисёр масрур бўлдим, мавлоно, бисёр масрур бўлдим...

— Оллога шукур,— деди Али Қушчи, нима дейишини билмай.

— Барча илм аҳлини тазйиқ қилган ул хунхўр падаркушдан ҳазар, алҳазар! Аммо тахтимизнинг валиаҳди Мирзо Абдулло кўп соҳиби карам, кўп олижаноб зот деб эшитган эдим, сизчи кўриб бунга имоним комил бўлди, мавлоно...

Али Қушчи яна нима дейишини билмай:

— Иншоллоҳ шундай бўлсин,— деб қўйди.

— Бунга шубҳа қилмагайсиз, мавлоно. Мана, камина ул тождори мусулмононинга бир мадҳ битдим, тиласангиз ўқиб берамен, мавлоно!— Мирюсуф Хилватий шундай деб, қўйнидан зар матога ўралган кафтдеккина бир китобчани олди-да, Али Қушчининг розилигини олмасданоқ томоқ қириб ўқий кетди:

Бобонгиз фатҳ этиб шуҳрат қозонди жумла дунёни,
Бу олам кўрмагай эмди, аянингдек зоти аълони.

— Шоир Хилватий!

— Лаббай?— Мирюсуф Хилватий илҳом билан порлаган кўзларичи китобдан узиб, Али Қушчига қаради.

— Камина бу шеърингизни кўп эшитганмен. Бора-калло, сизга!

Али Қушчи оғзи очилганича анграйиб қолган Мирюсуф Хилватийчи кўчанинг ўртасида қолдириб, йўлида давом этди. У бир-бир босиб, шоирдан узоқлашиб бораркан, дард билан бош тебратиб:

— О, хом сут эмган бандалар!— деб қўйди.

Шафақ сўнган, шаҳар узра майин қоронғилик қанст ёзмокда эди.

Али Қушчи Салоҳиддин заргар яшайдиган гузарга етиб берганида ҳамма ёқ қоронғиликка чўмган эди, лекин... ажабо: ҳамиша ёпиқ турадиган қўш табақали темир дарвоза ланг очик эди! Дарвозадан кирган жойда, одатда қоровуллар ўтирадиган қоронғи бостирмада ҳеч ким кўринмас, лекин ўрдадай ҳовлида фонуслар ёнар, аллақандай жом ва қумғон кўтарган аёллар икки меҳмонхона орасида у ёқдан-бу ёққа югуришиб юришарди.

«Буларга не бўлди? Мавлоно омонми?»

Ҳовлига кирган жойда ҳайрон бўлиб тўхтаган Али Қушчи рўпарадаги катта меҳмонхонадан чиққан муштдеккина чолни кўриб, унга томон юрди, юрди-ю, беихтиёр яна тўхтади: икки букилиб, муштдеккина бўлиб қолган бу чол... Хожа Салоҳиддин заргар эди!..

Ҳовлидаги фонуслар ва дарчалардан тушган кўк, сариқ, қизғиш шуълада унинг кўзлари телбаларча ёнар, соқоли селкиллаб, боши сарак-сарак қиларди... Али Қушчини кўрган заргар унга қараб толпинди, кейин кўз ёши аралаш:

— Уғлим... Алоуддин!— деди-да, меҳмонхонанинг мармар зинасига ўтириб қолди.

Али Қушчи чолнинг ёнига бориб чўккалади.

— Мавлоно эсонми, бузруквор?

Заргар бошини сараклатиб, меҳмонхонага ишора қилди, йиғламсираб:

— Мадад бергайсиз, мавлоно!— деди.— Табиб! Табиб бор!

Чолнинг сўзини мавлонининг ҳоли оғир, унга табиб келди, деган маънода тушунган Али Қушчи, ичка-

рига шошилди. Даҳлизда мис идишлар, чил-чил синган косалар, тўкилган оёқатлар сочилиб ётар, ҳавони аллақандай қўланса ҳид тутган эди. Али Қушчи табиб билан олишаётган телба мавлонони кўришдан чўчигандай, даҳлизда журъатсизгина тўхтаб, нафасини ростлади-да, эшикни секин очди...

Чарсғон меҳмонхонанинг тўрида, кўзлари бежо бир кампир сочлари тўзғиган беҳуш бир малакни қучоқлаб ўтирар, унинг ёнита бошига учлик оқ қалпоқ, эғнига оқ ятак кийган қотма бир одам тиз чўккан эди. Эшик очилганда бошига учлик оқ қалпоқ кийган одам ялт этиб қаради, сўнг, беҳуш малакни қучоқлаганича қотиб қолган кампирга бир нима деди-да, ўрнидан турди. Шу заҳотиёқ кампирнинг фарёди уйни зир титратди... Эшикдан қоқиниб-суриниб Салоҳиддин заргар кирди ва уйдан чиқаётган табибга тўқнашиб йиқилиб тушди. Табиб уни ўрнидан турғизмоқчи бўлган эди, чол унинг қўлини силтаб ташлаб, ўксиб йиғлаганича ўзини мурда устига ташлади:

— Бўсточимнинг гули! Очилмай сўнган ғунчам! Сен ўлгунча мен ўлсам бўлмасму? Қари қўйдаи маъра-тиб, қари бувангни кимга ташлаб кетмишсен, қўзичоғим?... Инонган фарзандим сен эдинг! Энди бу давлат, бу хонумочим кимга қолур, олтиним? Кимга?..

Муштдеккина бўлиб қолган заргарнинг гўдакларча фарёди Али Қушчини титратиб юборди. Кўзида ғилт-ғилт ёш, у деворга суянганича гарангсиб турарди. Айни замонда, энаганинг қўлида жонсиз ётган Хуршида бонунни таниган ҳамоноқ, хаёлидан: «Қаландар Қарноқий қайда?— деган фикр ўтди.— Унга не бўлди? Наҳот у бечора ҳам?... Йўқ! Йўқ! У бечора дарвешини ўзинг асрагайсен, парвардигор...»

Меҳмонхонага фарёд солиб бир гуруҳ хотин-халаж кириб келди. Ҳамма ёқни қий-чув, йиғи тутиб кетди. Али Қушчи пешанасини муштлаб йиғлаётган заргарга тасалли беришини ҳам, чиқиб кетишини ҳам билмай ҳамон гангиб турган эди, кимдир секин қўлидан ушлади.

— Сизни биров йўқлаб келди, мавлоно...

— Қайдан келди?

— Қайдам. Мадраса талабасига ўхшайдур...

Али Қушчи юрагига ўрмалаган совуқ шубҳадан бадани жимирлаб, меҳмонхонадан чиқа бошлаган эди, Хуршида бонунинг тепасида йиғлаб ўтирган кампир:

— Ўғлим Али Қушчи!— деб унга қараб толпинди. Кампирнинг овози шундай алам билан янградики, уйни тутган қий-чув бир зум тинди. Али Қушчи эшикни очганича бўсағада тўхтади.

— Ўғлим Али Қушчи!.. Кўзимнинг нури... нуридийдам, набирам, жон бераётиб тавалло қилган эди...— кампир гапиролмай юзини шапатилаганича уввос тортди. Ҳамма, ҳатто Салоҳиддин заргарнинг ўзи ҳам йиғидан тўхтаб, унга тикилиб қолди.

— Набирам не деган эди? Тилаги не эди унинг?— Сўзла, кампир!— деди Салоҳиддин заргар, овози қалтираб. Кампир енгининг учи билан кўзини артиб:

— Нуридийдам, набирам,— деди ўксиб,— мусофир шоир Қаландар билан гўримиз бир бўлсин деган эди...

«Мусофир шоир Қаландар билан гўримиз бир бўлсин?! Ё раббий, бу кампир не дейди?..»

Бўсағада гарангсиб турган Али Қушчининг хаёлини Салоҳиддин заргарнинг:

— Шоир, Қаландар?!— деган хитоби бўлди. Ҳозиргина пешанасини муштлаб, гўдаклардай нола чекиб ётган чол ўрнидан туриб кетган, кўзлари чақнаб айланасига қарар, лекин, чамаси ҳеч кимни кўрмас эди.

— Бу сўзни қайдан топдинг, кампир?! Мен ким, хожа Салоҳиддин заргар, бўстонимнинг гули, ёлғиз набирам, кўзимнинг нури, суюкли набирамни ўшал гадо билан бир ерга кўмаменми? Не деб алжирайсен, кампир?

— Қўзичоғим,— деди кампир йиғлаб.— Қўзичоғимнинг илтижоси...

— Бас! Ёлғиз набирамнинг бошига етган ўшал гадо! Ҳам ўзининг бошига етди ул бетавфиқ, ҳам гулимнинг!

Заргар гапини тугатмаган ҳам эди, кишанларнинг шарақлаши эшитилиб, эшикда... мавлоно Муҳиддин кўринди.

Эғнидаги бўз кўйлагининг ёқаси киндигигача йиртилган, қоқ суяк бадани дир-дир титраган, соқол-мўйловларига тупук сачраган мавлоно Муҳиддин эшикда тўхтаб:

— Тўй?— деди бошини ғалати ликиллади.— Бу хонадонда тўй бўладиру, фақирни таклиф қилмайдур!

Мавлоно Муҳиддин мудҳиш ишшайиб бир Али Қушчига, бир жой-жойларида қотиб қолган аёлларга

қаради. Сўнг, тўрда сочлари тўзғиб ётган бочуга кўзи тушди, тушди-ю, чуқур ботган бежо кўзларида нимадир ярқ этди. Ярқ этганда тупук сачраган юзидаги мудҳиш ифода саросима билан, саросима изтироб билан алмашди. У яна бир Али Қушчига, бир тирик мурдадай карахт бўлиб қолган отасига қаради, кейин овозининг бориचा:

— Қизим!— деб чинқирди. Бу чинқириқ, гўё қоқ суяк баданни тешиб чиққан бу нидо, шифтдаги олтин қандил, беҳисоб токчаларга терилган ҳисобсиз зеб-зийнат ва олтин баркашларни янгради юборди.

— Қизим! Елғизим!— Мавлоно Муҳиддин занжирбанд қўлларини ёзганича олдинга толпинди, лекин оёқлари чалиниб кетиб, бўсағага гурсиллаб йиқилди-ю, ўқ теккан қушдай питирлаб қолди.

Мавлонога интилган Али Қушчи эшикдан югуришиб кирган бир неча кишини кўрди-да, юраги зирқираб, ўзини ташқарига олди. У ҳовлига чиқиши билан кимдир ёнига югуриб келди.

— Устод!..

Али Қушчи зўрға ҳушини йиғиб ёнидаги одамга қаради.

— Мирам Чалабий?

— Устод! Қаландар Қарноқий оламдан ўтибди...

— Қачон?— Али Қушчи беихтиёр орқага тисарилди.— Ким хабар қилди?

— Хабарни уста бобо етказди. Боя хуфтонда жасадини Ургутдан олиб келишган эмиш...

Али Қушчи турган жойида чайқалиб кетиб, устунни ушлаб қолди-да, тез юриб ҳовлидан чиқди. Дарвозага борганида меҳмонхонада кўтарилган фарёдни эшитиб беихтиёр тўхтади. Тошни эритадиган бу фарёд орасидан Салоҳиддин заргарнинг «ўғлим!» деган нидоси аниқ эшитилиб турарди.

Али Қушчи, бир лаҳза иккиланиб тургач, юраги зирқираганича дарвозадан чиқди.

* * *

Қаландар Қарноқийни эрта бомдодда, Тиллабиби ётган қабристонга, муштипар кампирнинг ёнига дафн этишди. Дафн маросимида мавлоно Али Қушчи билан уста, Мирам Чалабий билан Мавлоно Коший, Ургутдан марҳумнинг жасадини олиб келган уч-тўрт деҳ-

қон ва Қалқонбек билан Босқонбек бошлаб келган беш-олти темирчилар қатнашди.

Бир кундаёқ ўзини олдириб, мункайиб қолган уста, марҳумнинг жасадини гўрковга ҳам бермай лаҳадга ўз қўли билан қўйди, гувалаларни ўзи териб, ўзи тупроқ тортди. Сўнг, қабр тепасига тиз чўкиб, узоқ тиловат қилди. Чолнинг қора қурум босган серажин юзида, юмуқ кўзаларида, аллақандай ҳоргин овозида чуқур қайғу, гўё уста мусофир бир дарвешни эмас, ўз ўғлини тупроққа берган эди. Али Қушчи чолнинг маҳзун овозидан кўнгли эриб, энаси қабри ёнида ер чуқилаб ўтираркан, кўз олдидан кечагина видолашган Қаландар Қарноқийнинг шиддатли қиёфаси кетмас ва негадир ҳақ ва адолат тўғрисида ўйлаган ўйларин қайта-қайта эсига тушарди...

«Хайҳот! Нечук бундай қиласен, парвардигори олам? Нечук адолат қиличингни дам шаҳзодадай мустабид қонхўрлар бошига соласен, дам бу мусофир, янглиғ бир бечоранинг орзу-умидларини чил-чил синдирасен! Умри гадоликда ўтган бу нотавон камбағалнинг гуноҳи не? Ҳукмингда инсоф ва адолат борми? Агарчи бор бўлса, бу мислсиз жабр нечун? Нечун?»

Али Қушчи елкасида кимнингдир қўлини сезиб, бошини кўтарди. Тепасида Мирам Чалабий турар, одамлар ўринларидан қўзғалишган эди.

Уфқ улкан гулхандай ловиллаб ёнар, олисдаги қорли тоғлар чиқаётган офтоб нурида кумуш сочилгандай ялтиллаб, кекса қайрағочлар билан ўралган эски қабристонни қушлар нағмаси тутган эди...

Улар қабристондан чиқиб, катта йўлга етганларида Мирам Чалабий билан Мансур Коший тўхтади.

— Ижозат этсангиз, биз шаҳарга қайтамыз,— деди Мансур Коший.— Сиз-чи, устод?

— Мен...— Али Қушчи асосига суяниб, мункайиб кетаётган устанинг кетидан тикилди.— Мен устанинг ёнида бўламен. Бошимизга оғир мусибат тушганида шул камбағал косиблар ёрдам қўлини чўзган эдилар. Энди биз ҳам бу чолни ёлғиз қолдирмайлик.

Коший «маъқул», деган маънода бош ирғади.

— Бу тилагингиз мақбулдур, устод. Иншооллоҳ, юрт тинчиб қолур. Тинчиб қолса келиб хабар оламиз...

Мансур Коший сўзини тугатмаган ҳам эдики, Мирам Чалабий:

— Устод!— деди ҳаяжонланиб.— Энди аҳволимиз не бўлади?.. Не юмуш қиламиз?

Али Қушчи Мирамнинг сўзларига жавоб бермай, Ургут тоғларига тикилди. Мирам Чалабийнинг назарида, устод «Аждар ғор»ни қидираётгандай туюлиб, ўзи ҳам сфтобда ғалати ялтиллаган юксак чўққиларга кўз тикди... Али Қушчи чуқур тин олиб:

— Шу букунгача не иш қилган бўлсак шу юмушни қиламиз, болам!— деди.— Устод, жаннатмакон Мирзо Улуғбек ҳазратлари ёққан илм шамини ўчирмоқ гуноҳи азим бўлур. Зеро...— Али Қушчининг овози тўсатдан титраб кетди-ю, бўлакча бир самимият касб этди.— Зеро, илм аҳлининг ғанимлари бўлмиш мустабид шоҳлар келиб кета берар, аммо бу маскан, бу заҳматкаш халқ абадул-абад ҳаётдур. Шу юрт ҳурмати, келгуси авлодлар ҳурмати, устод бошлаган улуғ ишни охирига етказмоқ даркор, чироғим.

Али Қушчи Мирам Чалабийни ҳаяжон билан қучиб, елкасини қоқиб қўйди.

Улар қучоқлашиб видолашдилару, ажрашдилар: Мирам Чалабий билан Мансур Коший шаҳар томон йўл олдилар, Али Қушчи эса уста Темур Самарқандийнинг орқасидан кетди...

* * *

Саккиз юз етмиш иккинчи ҳижрий йилнинг куз кунларидан бири эди. Нонуштани Самарқандда қилиб йўлга чиққан юз туялик катта карвон пешинда Доргомдан ўтиб, бепоеъ ялангликка чиқиб олди. Бир-бирига туташиб кетган боғлар, гавжум қишлоқлар ортда қолди, олдинда, то олис-олислардаги доvon тоғларигача теп-текис дашт ястаниб ётар, фақат у ер-бу ердагина ясси тепаликлар, ярим хароба кўҳна қўрғонлар, беш-олти уйдангина иборат кичик-кичик қишлоқлар кўзга чалинар эди.

Карвоннинг бошида, бўйинларига офтобда ялт-ялт ётган мис қўнғироқлар осилган нортуяларнинг олдида тўрт нафар суворий от ўйнатиб борар, карвоннинг охирида ҳам тўрт нафар навкар кузатиб келар эди. Қарийб ярим фарсаҳ жойга чўзилган бу катта карвон аҳли орасида зарбоф ва кимхоб тўн кийган савдогарлар, бола-чақаларини соябон араваларга ўтқазиб, ўзлари от ўйнатиб бораётган кибор задагонлар, эшак ва хачир минган фуқаро ва ҳатто бошларидаги кулоҳларини

тебратиб, ҳамду сано ўқиб пиёда кетаётган дарвешлар ҳам бор эди. Карвонни кузатиб бораётган бу оломон орасида бошларига мударрислар киядиган учлик қора бахмал тақя кийиб, устидан енгилгина дастор ураган, эгниларига эса қора чакмон устидан енгсиз оқ жома кийган икки киши кескин ажралиб турар, улардан бири — етмишларга бориб қолган бўлса ҳам, кўринишидан бардам, калта қирқилган қордай оппоқ соқоли ўзига хўп ярашган, нигоҳи ўткир, хушсурат бир чол, иккинчиси элликлардан ошгач, лекин соқолмўйловиға деярли оқ тушмаган бир мўйсафид эди.

Саман отини бир меъёрда йўрғалатиб бораётган қотма, хушқомат чол қорамағиздан келган шиддатли чеҳрасига ярашган қалин қошларини чимириб, дам орқага, боғлар ортида қолган Самарқандга тикилар, дам ўнг қўлдаги Ургут тоғларига қадалиб-қадалиб қарар, у бир нимадан безовталанаётганга ўхшар, чуқур ботган ўйчан кўзларида ҳам теран бир қайғу, ҳам аллақандай тараддуд сезилиб турарди...

Карвон олдиндаги ясси қирга чиқиб, олисда «Қароқчи тепа» деган қишлоқ кўриниши билан чол отининг бошини чапга буриб, катта йўлдан узоқлаша бошлади. Унинг орқасидан ёнидаги шериги ҳам отининг бошини бурди. Лекин улар йўлдан узоқлашмаган ҳам эдиларки, отлиқ навкарлардан бири орқаларидан қувиб етди.

— Мавлоно Али Қушчи? Қайга йўл олдингиз?

Олдинда бораётган оқ соқолли хушқомат чол ўғирилиб қаради. Унинг кўзлари қисилиб, лабларига истеҳзоли табассум югурди:

— Қўрқманг! Қочмоқ ниятим йўқдур! Зеро, бу юртдан кетмоқни ўз идроким билан ихтиёр этганмен.

Ясовул хижолат чеккандай томоқ қириб:

— Карвондан қолиб кетасиз, деб қўрқамен, мавлоно,— деди.

— Карвон «Қароқчи тепа»да тунайдами?

— Балли!

— Бир раъкат намоз ўқиб, қувиб етамен.

Ясовул истар-истамас отининг бошини буриб, катта йўлда узоқлашиб бораётган карвонни қувиб кетди.

Али Қушчи кафтини қошларининг устига тутиб, Ургут тоғларига узоқ тикилиб турди, сўнг, дардли хўрсиниб отдан тушаркан:

— Мавлоно Коший! — деди ёнидаги шеригига юзланиб. — Мирам Чалабий шу ерга келур. Унинг йўлини пойлаб турсангиз. Камина ҳозир қайтамен...

Али Қушчи отининг жиловини Мансур Кошийга ушлатди-да, ўзи қир ёнбағридаги шувоқзорга қараб кетди...

«Эй дариг! Худди ўша жой. Ўша пастқамлик!»

Ҳа, ўшанда ҳам худди мана шундай кун ботай-ботай деб турган кечки пайт эди. Кеч куз бўлса ҳам, осмон беғубор, кун илиқ эди... У маҳалда раҳматли Қаландар Қарноқий ҳам ҳаёт эди. Улар олдин сипоҳлардан ҳадиксираб пастга, пистирмага қочган, кейин эса, устодни таниб, отларичинг бошини орқага бурган эдилар, устод ҳам — покиза руҳи гулшани бақода¹ масрур бўлғай! — устод ҳам уларни таниб, от чоптириб келган эди. Улар худди мана шу шувоқзорда узоқ қучоқлашиб турган, устод, кўзида ҳалқа-ҳалқа ёш, унга сўнгги васиятларини айтган, сўнгги тилакларини сўзлаб, видолашган эди. Эртасига эса, машъум хабар доруссалтанани, наинки доруссалтанани, буткул Мовароуннаҳрни зир титратган эди.

Эвоҳ! У замонларга сал кам йигирма йил бўлибди! Бу орада қанча сувлар оқиб кетди. Не-не ҳодисалар юз берди, не-не одамлар оламдан ўтди. Аммо бу ер, бу осмон, ҳарир туман билан ўралган бу юксак тоғлар... ўшанда қандай бўлса шундай турибди. Гўё йигирма йил эмас, йигирма кун ҳам ўтмагандай, устоднинг маҳзун чехраси, ғам тўла ўйчан нигоҳи ҳамон кўз олдидан кетмайди. Бир зум кўзини юмса унинг босиқ, мунгли овозини эшитгандай бўлади... Ўшанда, бундан йигирма йил муқаддам, устод мана шу пастқамликда туриб, Али Қушчи билан сўнг бор видолашганида, бу элга қайтмоқ, бу юрт, бу масканни кўрмоқ насиб бўладими, йўқми, деб ғам чеккан, бу ўй, бу ташвишдан кўнгли вайрон эди. Мана энди унинг ўзи ҳам шу ўй, шу ғам билан банддур. Самарқанддан кетмоққа аҳд қилгандан бери, бу ғам туну кун ҳаёлидан кўтарилмай, юрагини қон қилади. Лекин не чора? У қутлуғ зот оламдан ўтгач, Мовароуннаҳр осмонини чулғаган зулмат булутлари тарқармикин, деган умидда йигирма йил ўтди. Йигирма йил зулмат ичида яшаб бўлса ҳам, устоднинг васиятларини рўёбга чиқармоқ-

¹ Гулшани бақо — жаннат.

қа уринди. Бидъат ва хурофот маддоҳларидан яшириб, устоднинг китобларига шарҳлар битди, илми риёзиёт ва илми фалакиёт бобида рисоалар ёзди, қисқаси, устод ёққан илм шамини ўчирмасликка уринди... Гоҳ Абусайд Мирзо, гоҳ эшон Хўжа Аҳрор хуфиялар юбориб, яширилган китобларни топиб беришга даъват этишди, бирда катта рутбалар ваъда беришса, бирда таҳдид қилишди. Али Қушчи бариға чидади, йўқчиликда яшаса ҳам катта инъомларга учмади, устодга берган сўзидан қайтмади, сир-асрорини очмади. Лекин бундан не фойда? Устоднинг илми фалакиёт бобида яратган буюк асарлари жаҳон илм аҳлига ҳамон бориб етмади. Шу пок ният, Мирзо Улуғбек битган рисоаларни, илм бобида қилган улуғ кашфиётларини жаҳонга таратмоқ, илм аҳлига етказмоқ нияти энди уни она юртини ташлаб кетмоққа ундади. Она юртини? Йўқ, у киндик қони тўкилган бу тупроқни, барча аждодлари, суюкли энаси Тиллабибининг хоки ётган бу юртни эмас, элни зулмат қўйнига ташлаган хоқонларни, илм аҳлига қилич кўтарган жоҳил гумроҳларни тарк этмоқдадур! У устоднинг асарларини жаҳон илм аҳлига етказолмай ўлиб кетмасам, деб қўрққан эди, хайрият, Абдурахмон Жомий билан Мир Алишер Навоий ҳазратлари Ҳиротда туриб ёрдам қўлларини чўздилар, Мовароуннаҳр сарҳадидан чиқмоққа ижозатнома олиб бердилар. Мавлоно Али Қушчи у зоти шарифларга кўнглида таҳсинлар айтиб, дуо қилиб, йўлга шайланди... Аммо... яна ўша ўй, ўша ташвиш унинг кўнглини вайрон қилди: киндик қоним тўкилган бу заминга, суюкли она юртимга, яхши-ёмон сал кам етмиш йил умр кечирган бу заҳматкаш элимга қайтиб келмоқ насиб бўлурми, ё қолган беш кунлик умрим дарбадарликда ўтиб, ҳоким мусофир юртида қолиб кетурми, деган фикр уни ларзага солади, бунини ўйласа ўпкаси тўлиб, кўзига ғилт-ғилт ёш келади... Мана ҳозир ҳам, жаннатмакон устод билан сўнг бор видолашган бу пастқамликни, унинг табаррук изи қолган бу шувоқзорни кўрганида кўнгли бир хил бўлиб, тиз чўкди-ю, қиблага қараб саждага бош эгди.

«Э, парвардигори олам! Мусофирликда бошимга не кулфатлар солсанг ҳам розимен, аммо ҳокимни бу тупроқдан бебаҳра қилмагайсен!..»

Мавлоно Али Қушчи кўзларини юмганича кўкка

тавалло қилиб узоқ ўтирди. Сўнг, раҳматлик уста Те-мур Самарқандий ясаб берган пўлат пичоғи билан ер-ни ковлаб бир сиқим тупроқ олди. Бу тупроқни кеча энаси Тиллабиби қабридан олган бир сиқим тупроққа қўшиб, белига тугди-да, ўрнидан турди, тураркан, кат-та йўлдан тушиб келаётган икки отлиқни кўрди. От-лиқларнинг бири Мансур Коший, иккинчиси ўттиз беш-қирқ яшар чамасидаги малла соқол, кўзлари кўм-кўк ёш мударрис эди.

Ёш мударрисни кўрганида Али Қушчининг чеҳра-сидаги маҳзунлик илиқ табассум билан алмашиб, от-лиқларга пешвоз чиқди. Уни кўрган ёш мударрис ҳам отдан сакраб тушиб, қўл қовуштирди.

— Ассалому алайкум, устод!

— Ваалайкум ассалом, ўғлим Мирам!— Али Қуш-чи бир ёш мударрисга, бир эгар устидаги икки ёни қаппайиб турган хуржунга қаради.— Қалай, «Аждар ғор»да осойишталикми?

— Осойишталик, устод, осойишталик!— деди Ми-рам Чалабий мулойим кулимсираб.— Устоднинг сан-дигини очдим. Барча қўлёзмаларидан бир нусхадан, «Зижи Кўрагоний»дан уч нусха олдим, мавлоно...

— Жаннатмакон Қозизода Румий китоблари эсинг-дан чиқмадими, ўғлим?

— Йўқ, устод. Ул зоти олийнинг «Риёзиёт»идан бир нусха, Ғиёсиддин Жамшид ҳазратларининг «Ҳан-даса»сидан бир нусха олдим, устод...

— Боракалло, ўғлим!— деди Али Қушчи.— Барча сандиқлар жойидами?

— Жойида, устод!

— Ғорнинг оғзини яхши беркитдингми?

— Беркитдим, устод...

— Балли, ўғлим. Хуржунни отимга юкла!— Али Қушчи ҳарир туман орасидан элас-элас кўриниб тур-ган олис тоғларга тикилди, гўё баланд чўққилар ора-сига яширинган «Аждар ғор»ни кўрмоқчи бўлгандай, узоқ қадалиб қаради. Лекин кун ботган, бояги сийрак булутлар қалинлашиб, тоғ чўққиларини қоплаган эди.

Али Қушчи оғир хўрсиниб, қаршисида бош эгиб турган шогирдларига қаради, гўё ўз-ўзига гапираётган-дай оҳиста сўзлади:

— Ҳануз хотирамда. Ўша машъум кечадан сал ол-дин устод билан худди мана шу ерда учрашиб, видо-

лашган эдик. Раҳматлик устод бу нодир хазинани сақламоқни фақирга юклаган эди. Энди, камина буни икковингга, икковингни оллога топширамен... Абадул-абад эсларингда бўлғай: Мовароуннаҳр донишларининг ақл дурдоналари йиғилган бу ноёб хазина бўлғуси авлодларга, узоқ зурриётларимизга хизмат қилур. Зероким, Мовароуннаҳр элини чулғаган бу зулмат қанчалик чўзилмасин, бир кун эмас, бир кун бу қора булутлар тарқаб, офтоб чиқажакдур... Ноумид шайтон, фақир ҳам, Мовароуннаҳрни чулғаган бу зулмат тарқаган кунда қайтамен, деган умиддамен. Ва лекин қайтмай мусофирликда оламдан ўтсам... бу хазинани кўз қорачиқларингиздай сақлангиз, сўнг, инонган шогирдларингизга топширингиз, улар ҳам ўз шогирдларига топширғай. Ва шу йўсин зурриётлардин зурриётларга ўтиб, элимиз осмонига офтоб чиққанда яшайдурган бахтли авлодларимизга етиб борғай... Сенлардин тилайдурган бошқа тилагим йўқ. Фақир сиздай шогирдларимдин минг бор розимен. Агарчи осий банда дилларингга озор берган бўлсам, кечиринглар...

— Розимиз, устод.

— Мингдан-минг розимиз!..

Али Қушчи аввал Мансур Коший билан, сўнг Мирам Чалабий билан қучоқлашиб видолашди. Али Қушчи кўз ёшларини яширмай юм-юм йиғлаётган суюкли шогирди Мирам Чалабийни пешанасидан ўпаркан, устод Мирзо Улуғбек ҳам кўзи гирён, уни қучоқлаб узоқ видолашгани эсига тушиб, томоғи гип бўғилди...

Мирам Чалабий билан Мансур Коший уни катта йўлгача кузатиб қўйишди. Али Қушчи тепага чиққунча орқасига қарай-қарай борди. Тепага чиққач, оёқларини узангига тираб, сўнг марта орқасига қаради.

Шогирдлари пастда қўл силкитишиб турар, Самарқанд, Самарқандгина эмас, яқиндаги боғлар ҳам кўринмас, гўё бутун олам унинг тирқираб оқаётган кўз ёшларига ғарқ бўлган эди. Али Қушчи қўлини сўнг бор силкитиб, шогирдлари билан видолашди-да, кўз ёшларини артиб, отининг бошини довонга бурди...

ФАРЗАНДЛАР БУРЧИ,

Э т ю д л а р

Муқаддима

Кимдир каттароқ асарни ёзиб тугатган адибни ели чиқиб кетган пуфакка ўхшатган экан. Ҳақиқатан, йиғилган ҳаётий материал, қўрган-кечиргачлар, ўйлаган ўйлар, ҳаммаси шу катта асарга «сарф бўлади-ю, қалби бўм-бўш бўлиб қолади киши. Ҳар қалай, «Хазина»дан кейин мен шундай бўлдим. Рост, баъзан катта асарни ёзиш давомида янги асар учун қўр йиғилиб қолиши ҳам мумкин. Лекин, бирламчи, бу камдан-кам бўлади, иккиламчи, ёзувчи бу қўрга бир оз шубҳа билан қарагани маъқул. Чунки ижодда бир ишни тугатар-тугатмас иккинчисини бошлаб юборишнинг хосияти кам бўлади.

Тўғриси айтсам, мен ҳам «Хазина»дан кейин янги бир нарсa бошлаб юбораман, деб юргандим. Бу «нарсa» бугунги кун ҳақида ҳикоя қилувчи, тўғрироти, Улуғ Ватан урушидан бошланиб, шу бугунга келиб тақаладиган йирик асар бўлиши керак эди. Назаримда, ҳаётий материал етарлидай эди, чунки кимлар ҳақида ёзишим ўзимга маълум, яъни «прототиplar» бор, мени ташвишга солиб, ҳаяжонлантириб юрган муаммолар, драматик воқеалар, тақдирлар — ҳаммаси мавжуд. Асар қаҳрамонларидан бири ҳаёт тақозоси билан қамоққа тушиши керак эди, бир сафар қамоқхонага бориб (ёзувчи ҳамма нарсани ўз кўзи билан кўриши керак!) ўз қилмишларининг жафосини тортаётган одамлар билан суҳбатлашиб, кундалик турмушлари билан танишиб қайтдим. Асарни ана бошлайман, мана бошлайман, дейману, лекин негадир бошлай олмайман. Нимадир халақит беради, нимадир етишмаётгандай бўлади. Шундай қилиб, «ана киришаман, мана киришаман», деб юриб бир-икки йил ўтиб кетди. Ахийри, бундоқ дўппини олиб ўйлаб қарасам, асарни бошлашга мажбур этадиган зўр бир туртки етишмас

экан!.. Ҳаётий материал бор, кузатишлар етарли, лекин руслар айтгандай «порох» камроқ!

Ёзишни орзу қилиб юрган бу асаримда ишчи ва колхозчилар, студентлар, боғбонлар, пахтакорлар, офицерлар, солдатлар, раислар, кўп мусибатларни бошидан кечирган, яъни бой ҳаётий тажрибага эга бўлган таниқли олимлар бўлиши керак эди.

Ўйлаб-ўйлаб, гапни олимлардан бошламоқчи бўлдим. Кўпни кўрган, кўп ғавғоларни енгиб ўтиб катта ишлар қилган улкан олимлар билан суҳбатлашиб, бириккита очерк ёзишга аҳд қилдим. Шояд бу суҳбатлар менга бир туртки бўлса!

Шундай қилиб, фан соҳасида катта ишлар қилган, ўзиям кўп драматик воқеаларнинг шоҳиди бўлган машҳур бир олимнинг қабулига бордим. Олим яхши кутиб олди-ю, лекин гапимиз унча қовушавермади. Биринчидан, у киши менинг очерк ёзиш тўғрисидаги ниятимга унча рўйхушлик бермади.

— Авваламбор, шу нарса зарурмикин? — деди. — Мени машҳур қилган ихтироларимга кўп йиллар бўлди. Уша пайтларда бу ихтиро тўғрисида матбуотда анча-мунча нарсалар ёзилди. Лекин биттасиям кўнгилдагидек чиқмади. Ҳайронман. Билиб-билмасдан ёзаверишади. Бизнинг соҳамиз ниҳоятда мураккаб соҳа. Умуман, бу соҳани тузукроқ ёритиш адибларнинг қўлидан келармикан?

Олимнинг гаплари мени бир жиҳатдан қувонтирса, бир жиҳатдан ўйлантириб қўйди.

Оламга донғи кетган машҳур олимнинг бундай камтарин бўлиши яхши, албатта. Ҳаммаям ўзи ҳақида очерк ёзилишига қарши бўлавермайди. Лекин, айти замонда, маълум бўлдики, у киши ҳозирги адабиётимизни яхши билмайди, асарларни кузатмайди, ёзувчиларни танимайди. Зотан, ҳозир бурунги адиблардай, масалан, айтайлик, Абдулла Қодирийдай ёзувчилар йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, деб ўйлайди!..

Мен у киши билан суҳбатлашиб ўтириб, ирригация соҳасида ишлайдиган бошқа бир олим билан гаплашган гапим эсимга тушиб кетди.

Яқинда «техника фанлари доктори» унвонини олган бу олим, менинг ёзувчи эканимни эшитиб:

— Бизнинг соҳамиз қийину, лекин мен сизларга ачинаман-да,— деб қолди.

— Нега?

— Негаки... ёзганларингиз уйдирма-да!

«Уйдирма» деган сўзнинг тагида бошқа маъно борлигини сезиб:

— Сабаб бундай деб ўйлайсиз?— деб сўрадим.

— Чунки барибир уйдирмадан бошқани ёзолмайсизлар-да!— деди камолш ишонч билан техника фанлари доктори!

Албатта, баъзи одамларда адабиётга нисбатан бундай фикр туғилишига ўзимиз ҳам айбдормиз. Ҳаётни юзаки, ҳатто сохталаштириб тасвирлаётган, пала-партиш ёзилган асарлар ҳам йўқ эмас... «Деди бригадир акамлар, мўйловини бураб», қабилидаги қуруқ, маза-матрасиз гаплардан иборат юзаки очерклар, ҳаётнинг мураккаб томонларини четлаб ўтувчи саёз ҳикоялар энг содиқ мухлисларни ҳам адабиётдан совутишга қодир!

Олимимизнинг илм аҳли тўғрисида, умуман, фан ютуқлари тўғрисида бу соҳани чуқур ўрганмасдан туриб ёзасизлар, деган гапида ҳам жон бор. Лекин, биринчидан, илм кишилари ҳақидаги ҳамма асарлар ҳам юзаки эмас, иккинчидан, сўнгги йилларда адабиётимизда ҳаётни ҳаққоний ва хийла чуқур тасвирлаб берган анча-мунча асарлар пайдо бўлди-ку! Бу асарлар халқнинг, кенг китобхонлар оммасининг тилига тушди-ку! Нега баъзи олимларимиз, айниқса аниқ фанлар соҳасида ишлаётган олимларимиз бу асарлардан беҳабар? Нега умуман адабиёт ва санъатга бунчалик бефарқ? Бу муносабатлар маълум даражада чекланганликдан, маданий савиянинг... нима десам экан... торлигидан эмасмикан?

Бу билан мен адабиёт ва санъатга қизиқувчи олимларимиз йўқ демоқчи эмасман, асло! Мен масалан, Ленин мукофотининг лауреати, ҳурматли академигимиз Иброҳим ака Ҳамробоевга қойил қоламан.

Иброҳим ака билан бир маҳаллада турамиз. Иброҳим ака, машинаси бўла туриб, ишга аксарият пиёда кетади... Биз баъзан кўчада, баъзан тиқилинч троллейбусларда учрашиб қоламиз. Шунда доим хаёлга чўмиб юрадиган бу вазмин, мулойим одам ўзининг бир хислати билан мени ҳайратга солади. У киши деярли ҳар сафар бирорта янги асарнинг номини айтиб, уни ўқиган-ўқимаганимни сўраб қолади. Тўғрисини айтсам, ёзувчи бўла туриб, баъзан у киши ўқиган асарни мен

Ўқимаган бўлиб чиқаману, хижолат чекаман. Агар ўқиган бўлсам, фикрлашиб қоламиз. Шунда улкан геолог олимимиз асар таниши, уни турмушга солиштириб ўқиши ва шунга қараб баҳо бериши, хуллас, юксак дид билан қойил қолдиради мени...

Ёки бўлмаса, Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, машҳур физик олимимиз Раҳим Бекжоновни олайлик. Доим қаёққадир шошиб, пилдираб юрадиган, жуссаси кичик бўлса ҳам, зуваласи пишиқ бу сўзамол дилбар йигит ҳам мушоҳадасининг кенглиги, фақат физика эмас, ҳамма соҳага қизиқиши, илм ва санъатга ташналиги билан ўзига ром қилиб қўяди сизни. Табиатан феъли тез одам, Раҳим Бекжонович баҳслашишни яхши кўради. Бирорта сохта асарга кўзи тушган бўлса, худди бу асарни сиз ёзгандай қони қайнаб, хуруж қилиб кетади. Лекин менга унинг бу қилиғи ҳам ёқади, чунки бу хуружнинг тагида сохталикни кўролмаслик, ҳақиқатпарварлик борлигини биламан.

Албатта, Иброҳим ака ёки Раҳим Бекжоновдай ҳар жиҳатдан баркамол олим бўлиш ҳаммагаям насиб бўлавермайди. Лекин баъзи илм кишиларининг фақат ўз қобилигига ўраниб, чекланиб қолиши... унинг ўзига қанчалик фойда бераркан?

Мен «Литературная газета»да ишлаб юрган вақтларимда Москвага тез-тез бориб турардим, гоҳида ойлаб редакцияда ишлаб, меҳмонхонада яшар эдим. Сафар пайтида баъзан йўлда, поездда, баъзан меҳмонхоналарда рус олимлари билан мулоқотда бўлиб қолардим. Шунда рус олимларининг бир хислатига ниҳоятда ҳавас қилардим. Уларнинг адабиёт ва санъатга бўлган муҳаббати, бу соҳани ниҳоятда чуқур билишлари ҳайратга соларди кишини. Одатда жамоатчиликнинг эътиборини тортган бирор-бир янги асар бўлмас эдики, улар ўқимаган бўлса, билмаган бўлса!.. Ва бу табиий. Чунки маданий савия ҳеч кимга ҳеч қачон зарар қилган эмас. Ахир ҳозирги замон физикасининг отаси бўлмиш Эйнштейн машҳур нисбийлик назариясини яратишда Бетховен музыкаси билан Достоевский романлари унга илҳом берганига ифтор бўладикун! Эйнштейн дейман, ўзимизнинг улуғ аждодларимизчи?.. Абу Али ибн Сино фақат тиббиёт қонунларигина эмас, назм ва наср сирларини ҳам ўрганиб, шеърый дурдоналар яратгани-чи? Абу Райҳон Беруний билан

буюк мунажжим Мирзо Улуғбек ҳазратларининг фақат фалакиёт ва риёзиёт бобидагина эмас, назм, фалсафа, тарих ва мусиқа соҳасида ҳам эришган улуг кашфиётлари-чи?..

Албатта, бир қарашда мен исбот талаб қилмайдиган нарсалар тўғрисида гапираётгандек бўлишим мумкин. Лекин истанг-истаманг, ўзбек зиёлиларига хос бу муаммо ҳаётда бор. Буни мен айтган ҳалиги олимимиз ҳам таъкидлади. Биз қайта учрашадиган бўлиб хайрлашдик. Лекин кейин у бўлди, бу бўлди-ю, учрашолмадик. Режа бузилди. Планни ўзгартиришга, ишни олимлардан эмас, машҳур хўжалик раҳбарларидан бошлашга қарор қилдим.

Энг муҳими — техника фанлари докторининг кинояси эсимда, кўрган-кечирганларимга бир оғиз ҳам уйдирма қўшмай, фақат ҳақиқатни ёзишга аҳд қилдим.

Узилмаган қарзлар

Ҳаётни ўрганаман деган ёзувчи учун ҳамма нарсани олдиндан режалаб олиш тўғрими, йўқми — билмадим, лекин мен кимларга йўлиқиб, кимлар билан ҳамсуҳбат бўлишимни сафарга чиқишдан олдин белгилаб олдим. Булардан биттаси — машҳур раислардан Маннопжон Жалолов, иккинчиси — ундан ҳам машҳурроқ раис Аҳмаджон Одилов эди.

Маннопжонни таялашимга сабаб, ҳозир Иттифоққа донғи кетган бу одам тўғрисида биринчи очеркни каминангиз ёзган эди.

Агар янглишмасам, эллик олтинчи йилнинг ёз ойлари эди. Бир кун «Ўзбекистон»га чақиришиб, Асакада Маннопжон Жалолов деган ёш механизатор чиқибди, яхши ишлар қиляпган эмиш, бориб кўриб, бир очерк ёзиб берсангиз, деб қолишди.

Бордим. Маннопжон деганлари ёшгина, қорачагина, юм-юмалоқ юзида кулгичлари бор, бир гапириб, ўн куладиган соддагина йигит экан. Биз деярли тенгдош эканмиз. Маннопжон яқиндагина уylanган, иккита фарзанд кўрган экан. Уша маҳалда мен ҳам уylanганимга бир-икки йил бўлган, иккита ўғилчамиз бор эди. Гапимиз гапимизга тушиб, роса отамлашдик. Бир кеча бригада шийпонида тунаб, янги

орттирган дўстим билан тонг отгунча суҳбатлашдим...

Маннопжон культивациянинг тишига ғалати бир пичоқ ўрнатган экан. Бу пичоқ, ғўза илдизларига тегмасдан, ёввойи ўтларни қийратиб кетар экан...

Мен унинг ишидан ҳам, ўзидан ҳам мамнун бўлдим. Тошкентга қайтгач, газетага «Ижодкор йигит» деган очерк ёзиб бердим.

Очерким боя айтганимдек, «деди мўйловини бураб» қабилидаги жўнгина очерклардан эди. Лекин шу очерк сабабми ё дўстим ўйлаб топган пичоқ яхши иш берганиданми, Маннопжон тўғрисида бошқа газеталар ҳам ёза бошлади-ю (ҳаётда шунақа бўлади ўзи!), оғайним эл оғзига тушиб, кўтарилиб кетди... Ўзиям юрагида қўри бор йигит эмасми, бу ўртада Асакадаги ўз уйи — ўлан тўшагини, колхоздаги иссиққина жойини ташлаб ёшлардан алоҳида бригада тузиб, қўриқ очгани Бўзга йўл олди... Юрган ўзади, ётган тўзади деганларидек, Бўзда ҳам ишни дўндириб, сал ўтмай СССР Олий Советига депутат бўлди...

Бунинг ҳаммасини мен газеталардан ўқиб, радиодан эшитиб юрдим. Маннопжонни кўргим келса ҳам, ўлганда битадиган иш, у деб, бу деб, уйдан чиқолмадим. Лекин узоқдан дўстим ҳақидаги гапларга қулоқ солиб, ичимда, «нима бўлдийкин, одамни мақтов бузади», деган гап бор, ишқилиб, бу мақтовлардан эсанкираб қолмагай-да!» — деб юрдим.

Олтмиш тўртинчи йилнинг қиш ойларимикан, бир кун журналист дўстлардан бири, кечаси соат тўққизлар чамаси телефон қилиб қолди.

— Қурултойга Маннопжон ака келган эканлар. Сен билан бир учрашсак деяртилар!

«Ё раб! Шундай донгдор одам, биздай фуқарони унутмабдилар-да!»

— Рост гапми, дўстим? Қаердан гапиряпсан?

— Меҳмонхонадан. Ё, келармишсан... ё... агар малол келмаса, ўзимиз борар эканмиз...

— Малол келармиш! Дарҳол такси топиб опкел! Такси пули биздан!

Дўстим қиқирлаб кулди:

— Ёпирай, сендан ҳам пул чиқадими?

— Яхши одам учун чиқади! — деб, мен ҳам оғайнимни узиб олдим, хотинни ошга, укани дўконга

югуртириб, меҳмонларни кута бошладим. Хаёлимда ҳамон ўша фикр: «Кўришмаганимизга етти-саккиз йил бўлди. Катта одам. Ўзгариб кетмадимикан?..»

Ўз ўйларим билан бўлиб, машина келганини пайқамай қолган эканман, бир маҳал Маннопжон эшикдан кулиб кириб келди.

Ҳеч ўзгармапти! Тўғрироғи, ранг-рўйи, сохт-сумбати сал ўзгаринти, хиёл тўлишибди, қорамағиз, юмалоқ юзи янаям юмалоқлашибди, лекин гап-сўзлари, қилиқлари, ўзини тутиши ва ниҳоят фақат Маннопжонга хос юмшоқ илжайиб туришлари... — ҳеч бири ўзгармапти!..

Кейинроқ, суҳбат давомида мен унинг характерида қандайдир билинар-билинемас қирралар пайдо бўлганини, вазминлик десаммикин, эҳтиёткорлик десаммикин, ҳар қалай, шунга ўхшаш бир хусусиятлар пайдо бўлганини сездим. Ўша пайтларда мен хўжалик соҳасидаги баъзи ишлар, кейинчалик «волюнтаризм» деб аталган ва партиямиз томонидан қаттиқ қораланган масалалар устида кўп ўйлаб, бу мураккаб муаммолар тўғрисида бир нималар ёзмоқчи бўлиб юардим. Шулар тўғрисида гап очдим. Лекин меҳмондан эшитиш ўрнига ўзим кўпроқ гапириб юбордим чамаси. Маннопжон кулимсираб:

— Ҳа, энди, турмуш бўлгандан кейин қийинчиликсиз бўлмас экан-да,— деб қўя қолди...

Биз бир соатча у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдик. Мен Бўзга борадиган, Маннопжон кутадиган бўлди. Лекин боя айтганимдай, ҳаёт экан, бу дунёнинг сира битмайдиган ишларини мен битираман, деб ўйлар экансиз, у бўлди, бу бўлди, яна боролмадим. Бу орада Маннопжоннинг донғи янаям ошди, у Бўзни қўйиб, янглишмасам, Мирзачўлу Самарқандларга бориб ишлади, ўз машинасида тўрт юз эллик тонна пахта териб, ўша йилги пойгада улоқни олди. Хужжатли фильмларнинг пири бўлмиш Малик Қаюмов у ҳақда «Баҳордан баҳоргача», деган ажойиб асар яратди ва ниҳоят, «Маннопжон Бўздаги «XX партсъезд» колхозига раис бўлибди», деган хабар тарқади...

Тўғрисини айтсам, бу хабар мен учун кутилмаган янгилик бўлди. Мен Маннопжоннинг иш деса тоғни толқон қилишига кўзим етар эди-ю, лекин уни раис ҳолида қандайдир тасаввур қилолмас эдим.

Нима бўлар экан деб, узоқдан кузатиб юрдим. Йўқ, Маннопжон раисликни ҳам аплаб кетди, чамаси, бир йил ўтар-ўтмасданоқ радио ва газеталарда хушхабарлар пайдо бўла бошлади. Бир маҳаллар илғор механизатор сифатида журналистларнинг оғзидан тушмаган Маннопжон, энди раис сифатида, планларни дўндириб бажараётган, Бўзда катта янгиликлар қилаётган колхоз раҳбари сифатида ҳам тилдан тушмай қолди... Мен бориб кўролмасам ҳам, дўстим учун хурсанд бўлиб юрдим...

Бас! Мен нима учун Бўзга, Манноп Жалоловнинг олдида бормоқчи бўлганим энди аён бўлгандир? Ҳақиқатан, бугунги қишлоқ ҳаётини ўрганмоқчи бўлган, ҳамма қийинчиликларни енгиб, катта ишлар қилаётган уддабурон раҳбарлар ҳақида асар ёзмоқчи бўлган адиб, Маннопжонга бормай кимга борсин?

Шундай қилиб, етмиш тўртинчи йилнинг тарихий йигирма учинчи апрель куни кечаси поездга чиқдим.

Бурунда «Йўл азоби, гўр азоби», деган гап бўларди. Ҳозир йўл азоби қолмагани учунми, билмадим, мен бунақа сафарларни орзиқиб кутаман, уларнинг ўзига хос гашти бўлади: майда-чуйда ишлар, ўйлар, бола-чақа ташвиши, ҳаммаси эсдан чиқади-ю, ўзингизни қушдай енгил ҳис этасиз... Ҳар ҳолда поездга чиқишим билан ўзимни шундай сездим, сўнгги пайтларда уйқусизлик балосига гирифтор бўлган одам, дарҳол ётиб ухладим. Бир маҳал совуқдан жунжикиб, кўзимни очсам... офтоб чарақлаб турибди!.. Бошимни кўтариб қарасам... поезд уфқларга туташиб кўм-кўк бир денгиз ичида сузиб кетяпти...

Айни баҳор. Далалар, боғлар, темир йўл ёқасидаги ҳовли ва ҳовличалар, экинзорлар, бедазорлар — ҳаммаси ям-яшил, ҳамма ёқ мусаффо, беғубор, вагон деразасидан йўл бўйидаги уйлар, заводлар, каналлар худди ўйинчоқдай бежирим кўринади...

Миттигина ялангоёқ болачалар ариқ бўйларида сигирларини етаклаб юришипти. Қўлларига енглик кийиб олган аёллар кўтарма тандирлардан иссиқ нон узиб, саватларга дасталамоқда. Баланд кўтарилган ишком тагидаги супада сержўжа она товуққа ўхшаган бир аёл бола-чақаси билан нонушта қилиб ўтирибди, пешанасини танғиб олган кекса деҳқон бедазорга сув қўйиб, қулоқ бошида ёнбошлаб ётибди...

Болаликдан таниш манзара!.. Эрта саҳар туриб, сигирларни подага қўшган, ялпиз ҳиди анқиган ариқ бўйларида пичан ўрган, кейинроқ эса, мана шундай кенг пахтазорларда гўза суғорган пайтларим эсимга тушиб, ғалати бўлиб кетаман...

Йўқ, мен деҳқон ҳаётини безаб кўрсатмоқчи эмасман, унинг ҳаёти ва меҳнати, айниқса заҳматкаш пахтакорнинг меҳнати қанчалар оғир эканини яхши биламан, лекин болалигимиз далада ўтган «қишлоқ» адиблар кўнглимиз бари бир шу қишлоққа, шу ҳаётга қараб талпинади. Назаримда, кўп асарларимизда қишлоқ тасвири шаҳар тасвиридан яхшироқ, ёрқинроқ чиқиши ҳам шундан, қишлоқ манзаралари дилимизга яқинроқ бўлганидан, деб ўйлайман... Ҳақиқатан, аксарият асарларимизда яхши, инсофли, меҳнаткаш одам учраса у, албатта, қишлоқлик бўлади ва аксинча, ноинсоф, танноз, худбинлар кўпинча шаҳардан чиққан бўлади. Зотан, қишлоқ тасвирига келганда бўёқлар қандайдир беихтиёр майинлашади, тиниқлашади. Биттагина мисол: тандирдан иссиқ нон узиб, саватга тахлаётган аёл ёки ариқ бўйида сигир етаклаб юрган бола тасвирини олайлик.

Бу манзараларни ўқиганда ким ўз ёшлигини, тандирдан узилган иссиқ нонларни муздай ариқ сувига оқизиб еган пайтларини ёхуд ялпиз ва шувоқ ҳиди анқиган ариқ бўйларида ағанаб ётган чоғларини эсламайди? Эслайди, албатта. Лекин кишининг дилини қитиқлайдиган бу манзараларни эслаганда, тандирларини тезак ва гўзапоя ёқиб қиздирадиган оналаримизга нечоғлик қийин эканини, сигир етаклаб юрган бола эса сабоқдан қолаётганини ўйлаймизми? Йўқ, ўйламаймиз. Ким билсин, дилга яқин оқиш оқизоқ ўйинини орзиқиб тасвирлагандан кўра, қишлоқларимизни газлаштириб, оналаримиз ва она-сингилларимизнинг оғир меҳнатини енгиллаштириш тўғрисида ўйлаганимиз тўғрироқ бўлмасмикан?

Ажабо: гўзал Андижон манзаралари дилимда шунча ҳислар, бир-бирига зид шунча ўйлар уйғотди!..

Андижон вокзалида мени шоир Олимжон Холдор кутиб олди. Ҳеч қаёққа бурилмай, тўғри Бўзга, Манноповжан Жалоловга бормоқчи эканимни эшитиб:

— У кишини бетоброқ дейишади-ю, бу ёғи қандоқ бўлар экан,— деди.

Бу янгилик мени ўйлантириб қўйди. Маннопжон бетоб бўлса, унга бориб, ҳар хил гаплар билан бошини қотириб ўтириш яхши бўлармикан? Чамаси, режам яна бузиладиганга ўхшайди... Айни замонда, бундай пайтда бориб кўрмай қайтиб кетиш ҳам одобдан эмас. Олимжон билан маслаҳатлашиб боришга қарор қилдик.

Бетоблик масаласига қайтиб келмаслик учун олдиндан айтиб қўя қолай: ҳозир, бу лавҳалар босилаётган пайтда, Маннопжон аллақачон оёққа туриб, ўз вазифасини ўтаб юрибди, мен кўрган-кечирганларимни оқизмай-томизмай гапириб беришга аҳд қилганим учунгина, бу ҳақда ёзаяпман, холос.

Шундай қилиб, область ёзувчилар бўлимининг «Волга»сига ўтириб, Бўзга жўнадик. Шоир йўл-йўлаккай Андижон янгиликларидан, янги йўллар, каналлар, янги қурилишлар ҳақида гапириб кетди...

Мен унинг аллақандай кўтаринки, завққа тўла ҳикоясини эшитарканман: «шоир-да, хиёл опқочяптиёв!» деб ўйлаган эдим. Йўқ, кейинроқ бошқа одамлар, колхоз ва совхоз раҳбарлари, шофёрлар, зиёлилар билан гаплашганимда сездим: андижонликлар чиндан ҳам хурсанд, уларда қандайдир руҳий кўтаринкилик, ишонч, шавқ бор. Областда иш қизғин. Халқнинг маданий эҳтиёжига, турмуш шароитини яхшилашга, янги йўллар, чойхоналар, клублар қурилишига, умуман фаровонликка эътибор катта...

Асфальт йўлнинг икки ёни кета-кетгунча пахтазор!.. Эндигина униб чиққан чигитлар менга негадир эндигина тухумдан чиққан жўжаларни эслатади. Улар турна қатор бўлиб қаёққадир пилдираб кетаётганга ўхшайди.

Ҳамма ёқ — тутзор. Ариқ четлари, йўл бўйлари, пайкаллар ораси — ҳамма ёқ тут. Бултур каллакланган кекса тутлар узоқдан дам улкан гулдаста, дам пичан ғарамларини эслатади. Мен йўл четинда гуркираб ўсган тут ниҳолларига, яқинда яна каллакландиган кекса тутларга тикилиб борарканман, бу ажойиб дарахтнинг қудрати, унинг танасига жо этилган аллақандай сеҳрли куч ҳақида ўйлайман. Ҳар йили камида бир, бўлмаса икки марта шафқатсиз каллакланиб, шипшийдам бўлади тут бечора! Бошқа ҳеч бир дарахт бу пичоққа дош беролмас эди, тут эса бир

ҳафта-ўн куп ўтмай, қарабсизки, яна шох чиқариб барг ёзиб турибди!.. Қалбимни илиқ бир тўйғу чулғаб олади, негадир яна болалик чоғларим эсимга тушади. Агар «суюкли» сўзини дарахтга нисбатан ишлатиш жоиз бўлса, тутни ўзбек болаларининг энг сеvimли дарахти дердим. Болалик чоғларимизда ҳар бир ҳовли, ҳар бир кўча, ҳар бир маҳалланинг ўз тути бўларди... Меваси бош бармоқдек келадиган, оғзингизга солсангиз эриб кетадиган марварид тутлар, хиёл нордон, хушбўй, хушхўр шотутлар, асал таъмини берадиган балх тути... Қаҳатчилик замонлар. Қаҳратон қишдан илик узилди бўлиб чиққан болалар, тут пишди дегунча унга тармашиб, чуғурчиқ бўлиб кетардик. Тўйгунча еб, сўнг дўппи-дўпли териб, опаларимизни, келинойиларимизни меҳмон қилардик.

Тутдан қилинган шиннилар-чи? Майизлар-чи? Шу майиз сабаб, қоп-қора арпа толқонлар ҳам томоқдан «қилт» этиб осонгина ўтиб кетар эди!

Гўё улкан чодирдай бутун ҳовлини қоплаб ўсадиган бу азим тутлар, мингта бўлиб тармашсак ҳам ҳаммамизни ўз бағрига олиб, худди кўкрак бериб боққан онаизордай ҳаммамизни тўйдирадиган, ҳаммамизни юпатадиган бу она тутлар қайда ҳозир? Тўқчилик замон, тутга эҳтиёж қолмадими ё бу ажойиб неъматга, умуман, табиатимизга лоқайд қараганимиз учун йўқ бўлиб кетдими улар? Фақат тут эмас, ёнғоқлар, машҳур нашвати ноклар, ҳар бири чойнакдай келадиган ва кузда, қиров тушганда узиладиган ажойиб тош ноклар қани?

Одатда қор ёққунча турадиган бу ноклар баъзан ўз оғирлигини кўтаролмай сопоғи билан узилиб тушарди-ю, портлаган гранатадай парча-парча бўлиб сочилиб кетарди. Биз тулпроққа қоришган бу нок парчаларини ариқ сувида ювиб ер, тўғрироғи, еб тўймас эдик: оламда тош нокдай ширин мева бўлмас эди!

Ҳа, биз болалик чоғларимизда ҳар бир ҳовли, ҳар бир хонадоннинг ўз ноки, ўз тути бўлар, сертулпроқ кўчаларнинг икки юзида эса қатор-қатор ёнғоқлар ўсар, ҳар йили қоп-қоп мева берадиган бу бобоёнғоқлар биз яланг оёқларга чексиз қувонч, олам-олам шодлик инъом этарди!..

Қани бу нок, бу ёнғоқлар? Нега бу мевалар камайиб кетди? Нега уларга эътибор йўқ?..

Ўз ўйларим билан бўлиб, машҳур шоирлар, ҳофизлар шахри Шаҳрихондан ўтиб, Бўзга етганимизни ҳам билмай қолибман.

Мен бу улкан чўлда катта ишлар қилинаётганини билсам ҳам, «Бўз» деганда кўз олдимга негадир сувсиз дашт, жазирама иссиқда ҳансираб ётган ҳадсиз саҳро келарди. Йўқ, Бўзнинг маркази ҳам Шаҳрихондай сердарахт, серсоя бўлиб қолибди!..

Маннопжоннинг колхози район марказига деярли чегарадош экан.

Катта йўлнинг ўнг томонида чуқур зовур, зовурнинг у ёғи бедазор, бедазорнинг ортида қатор тизилган оқ уйлар. Совхоз ишчилари учун қурилган уйлarga ўхшайди, демак, ҳамма жойда бир план, бир лойиҳа асосида қурилмоқда.

Колхоз идораси шундоқ йўл бўйида экан. Машҳур колхознинг идорасига ўхшамаган бир қаватли оддийгина бино. Салобат йўқ. Мабодо менинг бу гапим танқид маъносида тушунилмасин. Мен ишни дабдабали идора-ю, шахсий кабинетини безашдан бошлаган раисларни ҳам кўп кўрганман. Лекин бу ишдан яхшилик чиққанини билмайман.

Маннопжон катта йўлга яқин, тинч, озодагина кўчада яшаркан.

Биз кирганда у шифти пастроқ, лекин кенг хонанинг (тарихий асар бўлганда «танобий хона» дердим) ўртасида, ёғоч каравотда ёнбошлаб ётар, ёнида... устбошидан тракторчига ўхшаган бир йигит ўтирарди.

Маннопжонни биринчи марта хаста ҳолда кўрганим учунми, юрагим беихтиёр «шиғ» этди. Маннопжон эса бизни ҳар сафаргидай очиқ чеҳра билан қарши олди. Олимжоннинг: «меҳмонни танидингизми?» деган саволига, юзимга бир зум тикилиб:

— Э, палончимисиз?— деди-ю, ҳазиллашди:— Сочга нима бўлди, биттаям қораси қолмапти-ку, ака!..

Бир маҳаллар тепакал бир шоир марҳум ёзувчимиз Абдулла Қаҳҳорга шунга ўхшаш бир савол берган экан. Шунда Абдулла аканинг тепакал шоирга берган жавоби эсимга тушиб:

— Қораси қолмасаям майли,— дедим.— Оқ бўлса ҳам, соч бўлганига шукур, Маннопжон!..

Кулишдик.

Яна ўша таассурот: Маннопжон бир қарашда ҳеч

ўзгармагандай. Хушчақчақ, ҳазилкаш. Ҳамон бир гапириб ўн кулади. Юмалоқ қорамағиз юзида кулгичлари ўйнаб турибди. Айни замонда анча ўзгарган, тўлишган, пешанаси, кўзлари, лабларининг четида чуқур чизиқлар пайдо бўлган...

Ҳа, ҳаммамиз ҳам қарияпмиз. Унинг-ку, ҳали сочлари оқармапти, менда бўлса биттаям қораси қолмабди!..

Ҳол-аҳвол сўрайман. Маннопжон гаши келгандай қўлини силтайди.

— Ҳа, шу... бод деган бир дарди бедаво бўлар экан, ёпишиб олди, ака!

— Даволандингизми ўзи?

— Даволанаяпмиз... ҳай, бир гап бўлар!

Маннопжон гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлади, лекин «Фан ва турмуш»ни ўқийвериб «профессор» бўлиб кетган эмасмизми, билағонлигим тутиб, янги даволару, дори-дармонлар тўғрисида гапира бошлайман.

— Э, дори бўлса бир тоннасини ичдик!— деди Маннопжон энсаси қотиб.— Энди ҳаммасини йиғиш-тирдим. Бунақа касалларни кўп кўрганмиз. Парво қилманг! Хўш, чойдан олинг. Планларингиз қанақа? Шундан гапиринг, ака.

Планларим... Менинг планларим бир-икки кун бирга юриб, қилинган ишларни кўриш, далалар, пахтазорларни айланиш, улкан ва мураккаб хўжаликни бошқариш сирларини ўрганиш, маданий ишлар, болалар боғчаси, дала шийпонлари, колхозчи аёлларнинг иш шароити, умуман, бу масалага эътибор қандай, агар яхши бўлса буни тарғиб қилиш, камчиликлар бўлса бунинг туб сабабларини билиш эди.

— Ҳа, планларингиз зўр экан,— деди Маннопжон кулиб.— Бу саволларга жавоб оламан десангиз, Ёзга кўчиб келасиз. Бир ой далада ишлайсиз, десам... кетмонга чидамайсиз. Бир ҳафтадаёқ ингичкалашиб қоласиз.

— Аския бўлса оласиз, а?

— Энди... гап келганда отангни ҳам аяма, деганлар. Хафа бўлмайсиз, ака. Хуллас калом, бошқа бир келасиз. Ҳамма ёқни кўрсатаман. Бирга айланамиз, бирга кўрамиз. Ҳозирча, истасангиз, мана, Ҳакимжонни олиб...— Маннопжон тракторчига ўхшаган

ҳамсуҳбатига имо қилди,— қишлоқни айланнинглар. Бу киши бош агроном бўладилар. Ҳаммасини кўрсатсинлар. Кечқурун яна бир учрашайлик...

Мен ялт этиб Ҳакимжонга қарадим: у бош агрономга ўхшамас, оёғида пошналари ейилиб, қийшайиб қолган кирза этик, бошида ёғи чиқиб кетган эски дўппи, соч-соқоли ўсиб кетган, ўзиям қандайдир жуда ҳорғин кўринар эди.

«Маннопжон бетоб, ҳамма оғирлик гарданига тушиб, ҳориб қолгандир-да», деб қўйдим ичимда. Сал ўтмай Ҳакимжон мени яна бир таажжубга солди.

Маннопжон билан хайрлашиб, идорага қайтганимиздан кейин Ҳакимжон колхоз «Газиги»га жавоб бериб юборди-да, уйига кириб кетиб, люкс маркали янги «Жигули» миниб чиқди.

— Ўтиринг, меҳмон.

— Машина кимники?

— Ўзимники,— деди Ҳакимжон мамнун жилмайиб.

Мен бир ялтираб турган гилос ранг «Жигули»га, бир Ҳакимжоннинг пилтаси чиқиб кетган эски дўпписига қарадим.

— Кечирасиз, ука, битта аския қилсам хафа бўлмайсизми?

— Қанақа аския?

— «Жигули»га етган пулингиз битта дўппига етмадими?

Ўзи сарғиш одам, Ҳакимжон бурнининг учигача қизариб кетди.

— Энди, ўзингиздан қолар гап йўқ, ака, колхозчилик...

— Сиз баъзи колхозчиларга разм солинг: шаҳар олифталаридан қолишмайди! Ундан ташқари, сиз оддий колхозчи эмас, колхоз раҳбарларидан биттасисиз. Ҳамма сизга қарайди, кўпчилик сиздан намуна олади, ука!

Ҳакимжон индамай уйига кириб кетди-да, бир лаҳзадан кейин қайтиб чиқди. Оёғида янги брезент этик, эғнида оппоқ нейлон кўйлак, бошида янги чуст дўппи. Соқол олинган. Мен уни танимай қолибман. Ёш, бўй-басти келишган, хушсурат йигит!

— Яшанг! Мана энди сизни бош агроном деса бўлади!

Ҳакимжон янги дўпписини бошига ишқаб кулди.
— Тўғри. Биз бу нарсаларга кўп эътибор бермай-
миз.

«Бу нарсаларга кўп эътибор бермаймиз...» Ҳаким-
жон «бу нарсалар» деб кийим-кечак, юриш-туриш,
умуман маданият масалаларини айтяпти!.. Азия кн-
тобхонлар мени кечирсинлар. Мен ҳадеб, ёшлигимни
эслайвериб жонга тегдим шекилли. Ҳозир бизнинг ёш-
лик давримизга нисбатан замон яхши, ҳаёт яхши,
турмуш ўн чандон фаровон, лекин бир муаммо бор,
мени кўп ҳайратга солади. Биз мактабда ўқиб юрган
чоғларимизда ўз ўқитувчиларимизга ҳавасимиз ке-
лар, ўқитувчи бўлишни орзу қилардик. Қишлоқда энг
озода, энг яхши кийиниб юрадиган одамлар — ўқи-
тувчилар бўларди! Ва бу табиий, чунки зиё аҳли
халққа нафақат илм, шунингдек, юриш-туриш, одоб,
кийим-кечак — ҳамма соҳада ибрат бўлмоғи керак.
Ҳозир мен баъзи қишлоқ ўқитувчиларини кўриб хафа
бўлиб кетаман: уст-боши кир-чир, соч-соқолига қарал-
маган, исқирт. Энг ёмони — бу етишмовчиликдан
эмас, эътиборсизликдан, лоқайдликдан!

Умуман баъзи жойларда, хусусан қишлоқларда
ҳануз маданият масалаларига эътибор кам. Бугун,
мамлакатимиз янги ҳаётий босқичларга кўтарилиб,
турмушимиз фаровонлашган бир пайтда маданият
масалаларига бўлган бу лоқайдлик тобора кўзга таш-
ланяпти. Ҳақиқатан, нега шундай, нега фақат қолоқ
хўжаликларгина эмас, ҳатто баъзи илғор хўжалик-
ларда ҳам бу масалага ҳанузгача эътибор йўқ, нега
ҳанузгача баъзи дала шийпонларида на яхши ҳордиқ
чиқарадиган алоҳида хоналар, на душ, на тузук ош-
хона бор? Нега ҳанузгача баъзи бригадаларда да-
рахтга осилган беланчаклар мавжуд?

Бу муаммолар Маннопжоннинг колхозида ҳам
бор экан.

Албатта, бу колхознинг йўриғи бошқа, Манноп-
жон келганда тўқайзор бўлган жойларда ҳозир ул-
кан қишлоқ қад кўтарган, иккита ўрта мактаб, икки-
та болалар боғчаси, ҳаммом, чўлқуварлар музейи,
механизаторлар билим юрти, улкан гараж, молхона
қурилган, кўчаларга асфальт ётқизилган... Ҳаким-
жон бунинг ҳаммасини битта-битта кўрсатди. У Бўз-
га Маннопжон билан бирга келган йигирма йигит-

нинг бири экан. Ҳар сўзининг бирида: «бу ер тўқайзор эди, бу кўчанинг ўрни бора-боргунча қамишзор эди, мана бу боғлар ўрни ботқоқзор эди, зовур қуриб, қуритдик», деб изоҳ берарди... Ҳақиқатан, нари борса, ўн-ўн икки йил ичида гиёҳсиз қақроқ даштда шунча иш қилиш, боғ-роғлар яратиш осон эмас! Ҳаётда ҳамма нарса бирдан бўла қолмайди, албатта. Лекин... бу колхознинг донғини кўп эшитиб, кўп нарса кутганим учунми, билмадим, негадир кўнглим тўлмади. Айниқса ёш болаларнинг дала шийпонларида тупроққа қоришиб ётганини кўриб, хиёл ранжидим. Маннопжон ёнимда бўлганида-ку, буни унга очиқ айтардим, туб сабабларини сўраб билардим. Оддий механизатордан кўтарилган оқ кўнгил, меҳнаткаш йигит, балки маданият масалаларига кўп эътибор бермагандир, балки бошқа ташвишлар билан бўлиб, бу ҳақда камроқ ўйлагандир? Агар камроқ ўйлаган бўлса эндиликда кўпроқ ўйлашини, бу масалаларга кўпроқ эътибор беришини истардим. Чунки ўзидан яхши ном, ҳаётда яхши из қолдиришни истаган одам, хусусан раҳбар ходим бу масалаларга лоқайд қарамаслиги керак.

Кечқурун Маннопжон манти қилдириб қўйган экан, таом устида у ёқ-бу ёқдан анча гаплашиб ўтирдик... Мен мактаблар, дала шийпонлари, болалар боғчаларини кўрганимни айтган эдим, Маннопжон ўзи ҳам бу ҳақда ўйлаб юрган эканми ё қаноат ҳосил қилмаганимни сезиб қолдим, ишқилиб, гапимни илиб кетди.

— Тўғри. Бу жиҳатдан қиладиган ишларимиз кўп. Ҳозирча халқни уй-жой билан таъминладик. Ҳатто кўргандирсиз, идорага ҳам қарай олмадик. Эски колхозларни билмадим, лекин бизда давлатдан олган маблағнинг катта қисмини ҳозирча ер ўзи «еб» қўйяпти. Ерларни текислаш, шўрини ювиш, зовурлар, ариқлар қазиш, йўллар ўтказиш... Бунга оз маблағ кетди дейсизми, оғайни?

Мен индамадим. Шу пайт бошқа бир машҳур раиснинг бир гапи эсимга тушди:

— Давлатимиз пахтага яхши ҳақ тўлайди. Нархи баланд пахтанинг. Лекин шуниси борки, давлат берган пулнинг асосий қисмини пахта ўзи «еб» қўяди. Эҳ-ҳе, оз нарса керакми пахтага? Қанчадан-қанча

машина, ёқилғи, запчастлар, минерал ўғитлар, зараркунандаларга қарши химикатлар ва яна кўп нарсалар керакки, бунинг ҳаммаси пахтага тўланадиган пул ҳисобига келади ахир!..¹

Ҳақиқатан, мен далаларни айланиб, кафтдек текис пайкалларни, ўқдек тўғри ариқларни, бўлиқ пахтазорларни кўрибману, бунинг ҳаммаси қанчага тушганини ҳисобга олмабман.

— Мана энди ер ишларидан қутулдик ҳисоб. Далага чиққан бўлсангиз кўргандирсиз, ерни хўп тобиға келтирганмиз. Сиз айтган маданий ишларга мана энди киришамиз... Ҳа, оғайни, сиз ҳозир катта бир қишлоқни кўриб турибсиз. Биз, олтимиш биринчи йилнинг кеч кузагида йигирма йигит аҳду паймон қилиб, бу дашти биёбонга кўчиб келганимизда, мана шу уйнинг ўрнида биттаю битта қамиш қапа бўларди. Номи чойхона!.. Атроф десангиз қамишзор, тўқайзор. Кечалари қашқирлар, чиябўрилар улиб чиқарди. Совуқ, туф деган тупук ерга тушмасди.

Маннопжон, дард ҳам эсидан чиқди чамаси, кўзлари ёниб, овози ҳаяжон билан титраб, эсдаликларга шўнғиб кетди.

Кўз олдимга беихтиёр Маннопжон айтган ўша қақроқ дашт, чиябўрилар, тулкилар макони бўлган тўқайзорлар келди, эҳтимол шунинг учундир, Маннопжоннинг ўйчан товуши тўсатдан қандайдир бошқача, чуқур маъно касб этгандай бўлди.

— Эрта тонг хўроз қичқирмай турамиз. Қош қорайганда даладан қайтамыз... Биз келишдан олдин бу ердаги колхозлар 7—8 центнер ҳосил олиб келган экан. Ишловнинг мазаси йўқ. Ғўзанинг бўйи бир қарич, қамишдан кўринмайди... Шудгор қилинганда 15 сантиметр чуқурликда ҳайдашар экан. Биз ерни қирқ сантиметр чуқурликда ҳайдаб, планлаштириб, яхоб бериб, тахт қилиб қўйишга бел боғлаганмиз... Кечаю кундуз тинмаймиз. Бир кун шундай чарчабман денг, кечаси тракторда қайтаётиб, кўзим илиниб қолибди. Бир маҳал кимдир қичқиргандай бўлди. Шундоқ кўзимни очсам... жар ёқасида турибман... Ҳа, оғайни, не қийинчиликларни кўрмадик бу саҳро-

¹ Дарҳақиқат, сўнгги бир йил давомида давлатимиз пахта нархини икки марта оширди (авт).

да... Бу машаққатлар етмагандай, тагин буларнинг тўғаноқ бўлишларини айтинг!..

— Ким тўғаноқ бўлади?

— Уша пайтдаги колхоз катталарини айтаман-да! Битта шоп мўйлов, калондимоғ раис бўларди, отини айтмай қўя қолай. Бир кун тўполон қилиб кепти, ерни бузаяпсанлар деб! Хўш, нега бузар эканмиа, дедим...

— Негаки, бу ерларни 15 сантиметрдан чуқур ҳайдаш мумкин эмас! Шўри чиқиб кетади!— дейди.

— Шўри чиқса ўзимиз жавоб берамиз, кузда йигирма беш центнерингизни тортиб олаверинг!— деб оёқни тираб туриб олдик. Йўқ, кўнадиган эмас! Районда Шура опа деган бош агроном бўларди. Хайрият, ўша опа бизни ёқлаб чиқди-ю, сал қулоғимиз тинчиди. Хўп. Ерни ҳайдаб, полларни тортиб, тахт қилиб қўйдик. Энди яхоб бериш керак. Сув сўраймиз. Қани булар сув беришсин-чи? У дейишади, бу дейишади, зовурдан сув олиб ўтадиган қувур йўқ деб, баҳона қилишади... Ўзимиз қидириб юриб, аллақаёқлардан қувур топиб келдик. Аммо... кечаси сув қуямиз, эрталаб қарасак, қувурлар бузилган, сув зовурга кетган. Бир бало қилиб тузатиб, яна сув қуямиз, эрталаб қарасак яна шу аҳвол...

— Тўхтанг. Сабаб, бундай қилишади?

— Э, сабаби отнинг қашқасидек кўриниб турибди! Бу ерларга... ўзим ҳам кўкарай, даштнияам кўкартирай деган мардлар эмас, бир бало қилиб кун ўтказай, қовун-тарвуз, сабзи-пиёз экиб, фойдаланиб қолай, деган юлғичлар йиғилган экан ўша маҳалда! Биз бошлаган иш бу юлғичларга зарба бўларди! Улар бу шўр ерларда пахта битмайди, 7—8 центнердан ортиқ ҳосил унмайди, деган гапни исботламоқчи бўлишарди. Шундай пайтда биз келиб, йигирма беш центнер учун кураш бошласак... улар қарши бўлмай, ким қарши бўлади?

Мана сизга ҳаётий конфликт! Маннопжон тўғри-сида қанча-қанча очерклар, лавҳалар, мақолалар ёзилди. Лекин мен бу очеркларда ҳозир Маннопжон айтган бирорта ҳаётий зиддиятни кўрмаган эдим!.. Бейхтиёр партиямиз Марказий Комитетининг Бош секретари Леонид Ильич Брежневнинг Олмаотада айтган бир сўзи эсимга тушди: «Қийинчиликларни,

бунинг устига аллақачонлар ўтмишда қолиб кетган қийинчиликларни қувончли байрам кунида эслаб ўтиришнинг нима ҳожати бор, деб сўрашлари мумкин. Бундай гапга қўшилиб бўлмайди. Агар биз қийинчиликлар тўғрисида гапирмасак, уларни камайтириб кўрсатсак, шу тариқа чўлқуварлар жасоратининг аҳамиятини беихтиёр пасайтириб қўйган бўламиз...»

Ҳақ, гап. Улуғ гап!

Маннопжон, гўё менинг ўйларимни илғаб олгандай:

— Ҳа, осон бўлмади бу ишлар, оғайни,— деди оёқларини оҳиста силаб.— Оғир эди шароитимиз. На ювинадиган тоза сув бор, на ошхона, на ётадиган иссиқ жой!.. Бир кун кечаси даладан қайтсам... Йигитлар орасида ғала-ғовур!.. Бас! Кетамиз, жонга тегди, деганлар чиқиб қолибди!.. Дарҳол чойхонада, шамчироқ ёруғида мажлис ўтказдик. Йигитчасига очиқ гаплашдик. Боримиз шу, бундан яхши шароит яратиб беролмаймиз, чидаган ишласин, чидамаган, марҳамат, кставерсин, этагидан ушлаб турмаймиз, дедик. Уч-тўрттаси эртасигаёқ лаш-лушларини кўтариб, жуфтакни ростлаб қолишди. Уларни айблашга тилим бормайди. Шароит чинданама оғир эди. Лекин қолганлар... қолган йигитларнинг этагида намоз ўқигиси келади киши...

Маннопжон, оёқларини силаганича бирпас жим қолди. Унинг қандайдир дилига яқин эсдаликлар оламига шўнғиб кетганини сезиб, узоқ сукут сақлаймиз, сўнг секин сўрайман:

— Қолганлари шу ердами ҳозир?

— Шу ерда. Бири бригадир, бири гараж бошлиғи, бири мана, сиз билан бирга дала айланган Ҳакимжон, бош агроном. Фақат Қодирали Абдураҳимов деган бир йигит бор эди. Ўнг қўлим, суянган тоғим десам бўлади. Пахта деса ўзини аямайдиганлардан эди... бултур вафот этди. Жигари касал экан, парво қилмай ишлайверибди, кейин билиб қолиб, даволатдик, фойдаси бўлмади...

Маннопжон сўнгги сўзларни қандайдир ички бир дард билан айтди-ю, яна хаёлга чўмди...

«Пахта деса ўзини аямайдиганлардан эди, парво қилмай ишлайверибди...»

Маннопжон-чи? У ўзини аяйдиганларданми?

Йўлда келаётганимизда Олимжон Холдор бир воқеани гапириб берган эди, шу гап эсимга тушди.

Олтмиш бешинчи йилнинг кеч кузи. Маннопжон ака «Савай» совхозига бориб, рекорд қўйиб юрган пайтлар. Ҳамма ёқдан мухбир ёғилиб кетган. Биз ҳам бир куни у кишини кўргани бордик. Кун ботиб, қош қорайиб қолган. Маннопжон ака «Ўзбекистон» машинасига қўш фара ўрнатиб қоронғида пахта теряпган экан, кўтарилган тўзонда машинанинг фараси хира юлдуздай зўрға милтирайди. Ҳарчанд чақирамиз, эшитмайди. Ахийри, совхоз раҳбарларидан бири, машинасига тармашиб тўхтатди. Маннопжон ака машинанинг фараларини бизга тўғрилаб, ерга тушди. Лекин фаралар ёруғида ҳам таний олмадик: ер тагидан чиққан шахтёрга ўхшайди: фақат қип-қизил кўзлари-ю, кулганда тишлари ялтирайди!..

Мен Маннопжон ва Маннопжонга ўхшаган пахтакор йигитларнинг меҳнатини бу ҳикоясиз ҳам билардим, шунчаки, оғайнимнинг ўйчан нигоҳига тикилиб ўтириб эсимга тушиб кетди...

... Ўша кеча алламаҳалгача ухлай олмадим. Хаёлим қочиб, колхоз меҳмонхонасида ярим кечагача шифтга тикилиб ётдим. Гоҳ Маннопжоннинг ҳикоялари, гоҳ адабиётимиз тўғрисида ўйладим... Маннопжонга ўхшаган фидойилар, ҳаётдаги ҳамма қулайликларни тарк этиб, жазирама даштларда қўриқ очаётган бу заҳматкашлар тўғрисида нималар бор? «Ғолиблар» эсимга тушади.

Мен бу романнинг қадрини энди, Бўзга келиб, чўлқуварлар ҳаёти билан танишганимдан кейин билдим... Яна эслашга уринаман. «Уфқ», «Чўлга баҳор келди», «Сенга интиламан...», «Узоқни кўзлаган қиз...» Яқинда Пиримқул «Мерос» деган ҳужжатли қисса ёзди. Хўш, очерк ва ҳикоялар-чи? Бу борада нималар бор?..

Мен очерк соҳасида ҳеч нарса йўқ десам адабиётимизга нисбатан, ўз қаламкаш дўстларимга нисбатан адолатсизлик бўларди. Фақат... пахтакор меҳнатининг бутун машаққатини, бу соҳанинг улкан муаммоларини кўтариб чиқувчи ўткир очерклар яратилишини орзу қиламан, холос...

Хаёлим адабиётдан яна ҳаётга сакрайди. Негадир марҳум Мелиқўзи Умрзоқов, Мамажон Дадажонов,

Ғанишер Юнусовлар ёдимга тушади. Айниқса Ғанишер акани эслаганда кўнглим бир хил бўлиб кетади...

Агар янглишмасам, 59-йилнинг ёз ойлари эди. Ўша йили Ғанишер ака олтмиш центнерчилар ҳаракатини бошлагану, бу ҳақда Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг қарори чиқиб, номи радио ва телевизорларда янграб турган пайтлар... Москвадан Пиримқул келиб қолди-ю, Ғанишер акани кўриб, бир нарсая ёзиш ниятида Гулистонга чиқдик.

Ғанишер ака қишлоқнинг бир чеккасида, дашт бағрида, пахтазорнинг четига қамиш қапа қуриб, туш пайти дам олиб ётган эканлар, бизни кўриб, қападан чиқиб келдилар. Яланг бош, яланг оёқ, рангини таниб бўлмайдиган эски кўйлагининг ёқаси киндигигача очиқ, енглар шимарилган, у эмас-бу эмас, ҳозир биттамиз билан беллашишга чоғланган полвоннинг ўзгинаси... Худонинг қудрати билан, у киши ҳам каминага ўхшаб, ҳуснда танҳо эканлар. Чўяндай қоп-қора, рапидадай юм-юмалоқ юзида чечак излари, қип-қизил ялтир бошида битта ҳам тук йўқ! Лекин шу ҳолида, мен умримда Ғанишер акадай юлдузи иссиқ, ёқимтой одамни кўрмаганман десам лоф бўлмас. Ёпирай, бу одамнинг ширинсуханлиги, дилкашлиги, сизни кулдириш учун ростни ёлғонга қўшиб опқочишлари!.. Дастлаб кўрганингизда туғиладиган ғалати таассурот зум ўтмай ўзгариб кетарди-ю, у кишига мафтун бўлиб қолардингиз!..

Бригада аъзолари қишлоққа дам олишга кетган. Ғанишер ака бир ўзи сувни жўякларга таратиб, қапада ётган эканлар, бир соатча гаплашиб ўтирдик. У кишининг Андижон шевасидаги ширин тили, қизиқ-қизиқ ҳангомалари, лофлари, аскияларига мафтун бўлиб, кулишиб ўтириб, кеч бўлганини ҳам сезмабмиз. Ниҳоят керакли гапларни дафтарга жо қилиб, кетишга рухсат сўраган эдик, Ғанишер ака:

— Гапга тушунадиган йигитларга ўхшайсизлар, эшикка борайлик, битта қўл бола ош қип бераман, еб кетинглар!— деб қолдилар. «Эшик» деганлари андижончасига «ҳовли» деганлари экан. Бордик. Чоғроққина ҳовли. Олди айвон, икки хонали уй. Меҳмонхонанинг деворлари фотосуратларга тўлиб кетган: Ғанишер ака Мирзачўлга келган чет эллик меҳмонлар даврасида. Ғанишер ака машҳур артистлар қур-

шовида. Ғанишер ака Москвада, пахтакорлар қурултойи вақтида, ўша маҳалда ном чиқарган раҳбарлардан бирини полвончасига даст кўтариб, кўкрагига олиб турибди!..

Ош келди. Ғанишер ака ликопчадай кафтини тўлдириб, ошдан оларкан, кўзини муғамбирона қисиб:

— Хўш, йигитлар, қиттай-қиттай бўлсинми? — деб сўрадилар.

— Агар сиз ҳам олсангиз...

— Бизди қўйинглар, йигитлар, биз планди дўндириб қўйганмиз. Бу шайтонди сувидан бир ўтиришда икки килосини ичгандаям пашша чаққандай бўлмагандан кейин йиғиштириб қўйганмиз, укалар...

— Икки кило?..

— Баччағарди тўрт шишаси икки кило бўладими ахир?.. Шуни айтаман-да!.. Андижондаги гулдай жойди ташлаб, қўриқ очамиз деб, Мирзачўлга дастлаб кўчиб келган пайтларимиз. Қўноқ жойимиз ертўла. Кўрган-билганимиз чўли биёбон. Тўқай. Тракторимиз ҳам кетмон, машинамиз ҳам кетмон. Чопганимиз чопган. Кечқурунлари самоварга чиқиб ош қиламиз. Овқатни меҳнат кўтаради. Ҳа, Ғанишер аканглар икки кило гуручди ошини пок-покиза тушириб, кўк чойди ичиб, мўйловди силаб туриб кетаверарди у пайтларда. Бир кун йигитлар ҳазиллашиб: «Уч кило гуручни ошини ейсизми, полвон?» деб қолишди.

— Битта гуручиниям қолдирмаймиз-да, аканглар ўргилсин, — дедим.

Кечқурун ишдан кейин, уч кило гуручди ошини сузиб, олдимга опкеп қўйишди. Мана шу шайтонди сувидан ҳам бор экан, тўрттасини отволиб, битта гуручди қолдирмай, лаганди силаб-сийпаб, устидан бир самовар чойди ичиб, ётиб ухлабман! Эрталаб туриб қарасам — отдайман! Шу-шу, ўзимга-ўзим айтдим: «Эй Ғанишер, бу баччағарди икки килосини ичгандаям пашша чаққандай бўлмаптими, энди бу ишингди қўй, дедим!..»

Икки килосини ичгандаям пашша чаққандай бўлмагани учун бу ишни қўймоқ керак эмиш! Мантиқни қаранг! Пиримқул иккимиз Тошкентга етгунча кулибмиз!..

Умри бино бўлиб, меҳнатдан бошқани билмаган

миришкор деҳқон Ғанишер акалар ҳеч қачон ичкилигу, маишатга ҳирс қўйган эмас! Бу унинг бизни кулдириш учун айтиб берган латифаларидан биттаси эди, холос!.. Ҳа, у кишининг уйи — пахтазор, гўзалар бамисоли суюкли фарзандлари эди... Умри меҳнат билан ўтган, пахта деб, боғ-роғ деб, ёниб кетган бу улуғ ваҳматкашларнинг сўнмас хотирасини бўлгуси авлодларга, Мирзачўлда қад кўтараётган гўзал шаҳарларда яшайдиган келгуси наслларга етказувчи бирор йирик асар борми? Яхшиям Абдулла ака Ғанишер Юнусов тўғрисида бир-иккита очерк ёзиб қолдирган эканлар!..

Адабиёт халқ олдида қарздор деганлари шу бўлса керак-да!

Янги раҳбар, янги услуб

Шундай қилиб, уйдаги гап бозорга тўғри келмайди, деганларидек, йўлга чиқишдан олдин тузган режаларим бу сафар ҳам рўёбга чиқмади. Тўғри, илгари Бўзни кўрмаган эдим, кўрдим, кўп яхши одамлар билан учрашдим, ҳаёт ҳақида ўйлашга туртки бўладиган кўп таассуротлар олдим, лекин мен ўйлаб юрган кўп саволлар бари бир жавобсиз қолди. Бир жиҳатдан шундай бўлиши ҳам табиий. Ҳаёт биз ўйлагандан кўра мураккаброқ, бир кўришда ҳамма саволларга жавоб олиш қийин.

Энди нима қилиш керак? Меҳмонхонада хаёл суриб ўтирган эдим, Андижондан Олимжон Холдор келиб қолди.

— Нима бўлди, келмасдан туриб кетип тараддудига тушиб қолибсиз?

— Ҳа, шу... Наманганга, Аҳмаджон Одиловга бормоқчиман.

— Менга қаранг,— деди Олимжон туйқусдан.— Бир жой бор, кўриб кетмайсизми? Аммо-лекин қойил қолисиз. Уша сиз ўйлаган маданият масалалари, уй-жой қурилиши жиҳатларини айтаман. Жуда зўр-да! Янги совхоз «В. И. Ленин юз йиллиги» деб аталади. Мирзажон Эминов деган директор бор. Раҳбар деган мана бунақа бўпти! Ҳамма ёқни жаннат қилиб юборган. Кўрмай кетсангиз пушаймон бўласиз аммо!

Биламан, шоирлар муболағасиз гапир-шолмайди. Бошда Олимжоннинг гапига кулиб қўя қолдим. «Оп-қочяптиёв шоир» деб ўйладим. Суриштириб кўрсам, совхоз шундоқ йўл устида, Андижон — Наманган тракти бўйида экан. Кўриб ўтишга қарор қилдим. Кўргандан кейин эса шоир ҳақ эканига, кўрмай кетганимда чиндан ҳам пушаймон бўлишимга ишондим.

Ёзувчининг ишидай инжиқ иш йўқ. Бирда қоғозга туширмоқчи бўлган ўйларингиз ўз-ўзидан қуйилиб келаверади, қалам ўзи йўрғалаб кетаверади, бирда... кўрганларингиз шундоқ кўз олдингизда туради-ю, лекин қани қаламингиз тебрансин-чи!..

Мен Мирзажон Эминов тўғрисидаги бу ҳикоямни ўн марта бошлаб, ўн марта йиртиб ташладим. Бу билан мен адиб меҳнатининг машаққатини ёхуд ўзининг қанчалик қийналиб ёзишимни пеш қилмоқчи эмасман, йўқ. Киши ҳаётда бир нарсадан қаттиқ ҳаяжонланса, бу ҳақда ёзиш мушкул бўлар экан, шунини айтмоқчиман, холос.

Мирзажон Эминовнинг гап-сўзлари, турмуш ва маданият тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари, энг муҳими, даштда, Марказий Фарғона чўлида қилаётган ишлари шундай тўлқинлантириб юбордики, мен ўша ернинг ўзидаёқ бу ҳақда ёзишни кўнглимга тугиб қўйдим. Лекин мана, анча фурсат ўтди ҳамки, қануз ёзолмайман. Мени бир нарса қийнайди: мен ё ёзмаслигим керак, ёки агар ёзадиган бўлсам, бу одам раҳбарлигида қилинаётган ишларни бутун моҳияти, бутун гўзаллиги билан кўрсатиб беришим керак. Лекин қандай қилиб? Бунга қандай эришаман, гапни нимадан бошлайман? Бунини ўзим ҳам билмайман. Ажабо: шунча йил қалам тебратиб, очерк нима, у қандай ёзилади, билмас эканман.

Биз борганда Мирзажон Эминов Андижон — Наманган тракти бўйида, совхоз шаҳарчасига кираверишдаги қалин теракзор соясида чой ичиб ўтирган экан. Ёш. Ҳар қалай менга анча ёш кўринди. Қора-чадан келган, юзлари офтобда қорайиб кетган, озгин, хушбичим йиғит. Чеҳраси, мулойим кулгиси, уст-боши, гап-сўзларидан камтар ва ниҳоятда зиёли одам экани шундоқ кўриниб турипти. Эғнида сурранг китель, оёғида хром этик, китель ичидан оҳори тўкилмаган оппоқ кўйлак кийиб, бўйнига энг замонавий гулдор

галстук боғлаб олган. Китель демасангиз, башанг кийинган институт директори ё катта илмий ходимнинг ўзгинаси.

Қалин сочларига оқ оралаган бўлса ҳам, ёшларнинг сочидай тўлқинланиб, қошларига тушиб турибди. Мен бир унинг оқори тўкилмаган оппоқ кўйлагига, бир дарахтлар орасидан кўриниб турган оппоқ шаҳарчага қарадим.

Мен, ҳар қалай ёш эмасман, оқу қорани таниган одамман, турмушда унча-мунча нарсадан ҳайратланавермайман. Лекин уфққа тутшиб кетган поёнсиз дашт қўйнида, серқатнов улкан тракт бўйида қад кўтарган бу кичик шаҳарча шу маҳалгача мен кўрган ҳеч бир шаҳарчага ўхшамас, бу — поёнсиз саҳрода пайдо бўлган бир мўъжиза эди! Унинг марказий кўчаси Тошкентимизнинг Навоий кўчасидай кенг, баҳаво, кўркам, лекин ундан ҳам саришта, тротуарларида гард йўқ. Кўчанинг чап юзидаги идора, парник, ошхона, ўнг юзидаги икки, уч ва тўрт қаватли бинолар худди кечагина оқлаб қўйилгандай ярқираб турибди, ариқ бўйидаги дарахтлар, хушқомат сарвлар, оқ терак ва чинорлар гўё ювиб қўйилгандай тиниқ, ям-яшил. Худди Тошкент ярмаркасидагидай бежирим ойнаванд дўконларда энг замонавий мебеллар, кўнглингиз тусаган моллар. Атрофда эса то уфқгача қақраган чўл, гиёсиз саҳро... Бу ерга келгунимизга қадар йўл-йўлакай учраган посёлкалар, уйлар тамом бошқача бўлгани учунми, билмадим, ёш боладай оғзим очилиб, анграйиб қолибман.

... Бу очерк «Совет Ўзбекистони»да босилиб чиққан куни эртасига бир танқидчи оғайним билан учрашиб қолдим. Оғайним кўришаётиб, ғалати кулимсираб қўйди.

— Очеркингизни ўқидик...

— Хўш?

— Жа... Муболағага уста бўп кетибсиз-ку?

— Нимаси муболаға?

— Жа ошириб юборибсиз-да! Ишонмайди киши!

— Ишонмасангиз бориб кўринг!— дедим энсам қетиб.

Танқидчи дўстимнинг гапига кейинроқ яна қайтаман, ҳозирча эса ҳикоямни давом эттирай, чунки ўша куни оғайнимнинг танқидидан кейин уйга бориб,

очеркни қайта ўқиб чиқдим, совхозда кўрганларимни битта-битта эсладим ва бир нарсага амин бўлдим: очеркни қойиллатолмаган бўлсам эҳтимол, лекин бу гапларда бир оғиз ҳам муболаға йўқ эди!..

Шундай қилиб, биз шаҳарчанинг марказий кўчасидан ўтиб, ўнга, ишчилар яшайдиган қисмига бурилдик. Яна ўшандай кенг, ўқдай тўғри асфальт кўчалар. Кўчанинг икки юзида пойдевори баланд кўтарилиб қурилган бир қаватли оппоқ кўркам уйлар, ҳаво ранг дарвозалар. Биринчи кўчанинг номи «Мингчинор». Уч йил муқаддам ўтқазилган минг туп чинор гуркираб ўсиб, одам бўйи бўлиб қолган. Кўча химсасиз ҳисоб. Ҳамма далада. Фақат ариқ бўйидаги чинорлар соясида ўйнаб юрган болалар кўринади...

Мен худди кеча қурилгандай туюлган бу оппоқ муҳташам уйларни, ёғ тушса ялагудай ораста кўчаларни кўрганимда яна бошқа жой, бошқа совхозларда қурилган уйлар, кўчалар, молхоналар эсимга тушди: томларга гўзапоя ва пичан босилган, ҳовлиларга мол боғланган, тандир-ўчоқ қурилган, ҳатто баъзи жойларда уйларнинг деворларига таппи ёпилган... Бошда буни кўриб бир ҳайратланган бўлсам, бир: деҳқончилик, бошқа илож йўқдир-да, деган хаёлга борган эдим. Лекин ундай десам бу ерда яшаётганлар ҳам — деҳқонлар, уч-тўрт йил муқаддам кўчиб келиб, совхозда ишлаётган пахтакорлар, механизаторлар, оддий ишчилар, болажон халқ ҳар оилада уч-тўртта фарзанд. Бу орасталик, бу ажойиб озодалик қайдан ўзи?

Мирзажон ака (биз бировни ўта ҳурмат қилсак, ёш бўлса ҳам «ака» деймиз, мен ҳам у кишини «ака» дегим келади) «бу ерда бир сир бор», дегандай мулойим кулимсираб қўйди.

— Биз хотин-қиз активисткалардан беш кишидан иборат комиссия туздик. Учта мукофот таъсис этиб, учта байроқча ясаттирдик... Комиссия ойида бир марта уйма-уй юриб, шаҳарчани айланиб чиқади. Энг ораста уй бекасига биринчи мукофот, яъни бир кийим бахмал топширилиб, эшигининг тепасига биринчи мукофотга сазовор бўлганини билдирувчи байроқча осилади. Иккинчи мукофотга эришган уй бекасига бир кийим атлас берилиб, эшигининг тепасига шу мукофотга эришганини кўрсатувчи иккинчи бай-

роқча қоқилади. Учинчи мукофотни олган бека ҳам шу тахлит тақдирланади. Озодаликка риоя қилмаган бекалар эса жамоатчилик муҳокамасига тушади, юзлари шувут бўлади... Шундан бери бекалар орасида чинакам кураш, бола-чақаларни озода, уйларни саранжом-саришта, ҳовли ва кўчаларни ораста тутувчи яхши бека, деган ном олиш учун ҳаракат авж олиб кетди... Натижасини мана, ўзингиз кўриб турибсиз.

Бу гапни совхоз директори айтяптими ё моҳир педагогми, дедим ичимда, хаёлимдан эса: «мумкин экан-ку!» деган фикр ўтди. Мени, айниқса совхоз директоридай қўли банд одамнинг шу ишга вақт топиб, озодалик масаласи билан шуғуллангани хурсанд қилди.

Биз мукофотланган оилаларни қидириб ўтирмай, дуч келган ҳовлилардан бирига кирдик. Бу оила ўта серфарзанд бўлиб, беш хонали уйда истиқомат қилар экан. Хоналар кенг, ёруғ. Ошхона, ювинадиган хона — ҳаммаси муҳайё.

Ҳовли ҳам деҳқон оиласи эҳтиёжига мос — саҳни кенг, қулай. Бир-икки йил муқаддам ўтқазилган ниҳоллар одам бўйи бўлиб қолган. Ҳовлилар ўртасида мустаҳкам девор йўқ, бир-биридан бежирим ўймакор панжара билан ажратилган. Чап томонда ёзги ошхона, сигирхона, қўйхона, ҳатто товўқхонаси ҳам бор...

Кўнглимдан яна ўша фикр ўтди: «Мумкин экан-ку!»

Бундан ўн йиллар муқаддам чўлқуварлар учун қурилган уйлар кўз олдимга келди. Ёдимда бор: бир совхозда тўрт хонадан иборат икки қаватли уйлар қурилган бўлиб, торгина ҳовлида на мол, на парранда учун жой бор эди!..

Турмушни яхши билмас эканмиз, бу уйлар ўшанда бинойидек кўринган эди менга. Лекин бир-икки йил кейин ўша совхозга қайта йўлим тушганида, уйларни кўриб ҳайратга тушгандим: баъзи оилалар уйларнинг биринчи қаватидаги хоналарга мол боғлаб ўзлари иккинчи қаватда яшар, дўппидеккина ҳовлилар тандир-ўчоғу, гўзапоя билан тўлган эди!

На дашт иқлими, на иссиқ табиат ҳисобга олинган, серфарзанд деҳқон оилаларининг эҳтиёжларига зид у лойиҳаларни ҳаёт ўзи тарк этди. Кейинчалик чўлқуварлар учун ҳовли-жойлари мўлроқ бир қават-

ли уйлар қуриладиган бўлди. Лекин ҳатто у уйлар ҳам Мирзажон ака кўрсатган бу уйлар билан беллашолмас, ўртада осмон билан ерча фарқ бор эди!

Ҳовлидан чиқаётиб, уйнинг пойдеворига назар солдим. Пойдеворнинг баландлиги сал кам бир метр келарди!.. Бунақа пишиқ, баланд, кўркам пойдеворларни биринчи кўришим!

Бир маҳаллар, «Қанот жуфт бўлади» деган қиссамни ёзмоқчи бўлиб юрган пайтларимда меъморлар ҳаёти, айниқса қишлоқ лойиҳалаш институтларининг ишлари билан озми-кўпми танишган эдим. Ушанда бир нарса ёдимда қолган эди. У ҳам бўлса — лойиҳачиларни кўп қийнайидиган «стандарт» муаммоси. Бу ниҳоятда мушкул муаммо, чунки қурилиш нормалари олдиндан белгиланиб қўйиладики, бу нормаларни ҳеч ким ўзгартиролмайди. Масалан, бир уй қуриладиган бўлса унда нечта хона бўлишидан қатъий назар, унинг умумий саҳни ҳам, баландлиги ҳам, пойдевори ҳам маълум норма, лойиҳачилар тили билан айтганда, маълум стандартдан ошмаслиги шарт!

Ажабо: бу ерда шу шарт «бузилган», кишини мувонтирадиган йўсинда «бузилган» эди. Ё бу совхозга алоҳида шарт-шароит яратилиб берилганмикин?

— Ҳа, шарт-шароитимиз ёмон эмас, — деди Мирзажон ака. — Давлатимиз ёрдамни аямаяпти... Раҳбарларимиз тез-тез келиб, ҳол-аҳвол сўраб турипти. Лекин лойиҳа масаласида... кўп бош қотиришга тўғри келди.

— Хўш, хўш?

— Энди бу узоқ ҳангома, ёзувчи ака.

Мен ҳикоя энг қизиқ жойига келганини сезиб, «майли, узоқ бўлсаям гапираверинг», деб қистаган эдим, Мирзажон ака:

— Ҳай, бўлмаса чойхонага борайлик-чи, — деб таклиф қилди.

Чойхонанинг бир яҳиши жойи — кишида суҳбатга, дилкашликка мойиллик уйғотади. Ҳақиқатан ҳам Мирзажон ака чойхонада, сўлим оқ тераклар соясида, бир пиёла кўк чой устида, туйқусдан жуда очилиб кетди-ю, кўп ибратомиз гапларни гапириб берди.

Мирзажон ака янги совхозга келишдан олдин Асаканинг «Коммунизм» колхозида ўн йилча раислик қилган. Раислик чоғида ҳам қурилиш ишларига

катта эътибор берган, минг хўжаликдан саккиз юз эллик оилани янги уй-жой билан таъмин этган. Янги совхозда ҳам Мирзажон ака ишни қурилишдан, тўғ-рироғи, лойиҳадан бошлайди. Қўлига лойиҳани олиб, даштга, ҳозир совхоз шаҳарчаси қад кўтарган жойларга келади, бўлажак совхоз ерларини пиёда кезиб, қурилажак шаҳарчани, уйларни, йўлларни кўз олди-га келтиради, қилинажак ишларни сарҳисоб қилиб, ҳаммасини режалаб, чўтга солиб кўради. Қараса, лойиҳада бўлажак шаҳарча катта йўлдан, яъни Андижон — Наманган трактидан тўрт километр узоқда жойланган. Мақсад? Ҳеч қанақа чуқур ўйланган мақсад йўқ. Лойиҳачилар чўлга келиб бир айланиб чиқишгану, тузукроқ қурилган жойни танлаб қўя қолишган, вассалом. Ҳолбуки, совхозга ажратилган жойлар шундайки, катта йўлдан узоқлашган сайин пастлашиб боради, бу деган сўз — бўлажак шаҳарча баландроқ, баҳавороқ жойга эмас, аксинча, пастқамликка тушади. Қолаверса, ёш болага ҳам аёнки, шаҳарчанинг катта йўлга яқин бўлгани маъқул. Йўлга яқин тушган шаҳарча ҳар жиҳатдан, шу жумладан, иқтисодий жиҳатдан ҳам ютса ютадики, ютқазмайди!.. Ва ниҳоят, лойиҳанинг яна бир нуқсони — шаҳарчанинг кўчалари тор, кўрксиз, уйларнинг пойдевори паст...

— Яна пойдеворми дерсиз? Ҳа, пойдевор! Чунки чўлда айниқса шўрхок ерларда пойдевор қанча баланд бўлса шунча яхши. Уйнинг пойдевори паст бўлса, бир-икки йилдаёқ уни «шўр еб», емириб ташлайди!..

Нима қилмоқ керак? Мирзажон ака лойиҳани қўлтиқлаб, Тошкентга, «Узгоспроектга» тушади.

Гап шу ерга келганда мен адабиётимизда кўп учрайдиган «конфликт» бошланишини кутган эдим, яъни, лойиҳачилар билан Мирзажон ака ўртасида жиққамушт бошланади-ю, ижобий қаҳрамон кўп сарсон-саргардонликларга учрайди. Лекин букилмас иродали қаҳрамон, яъни Мирзажон ака, ҳамма ғовларни енгиб ўтиб, ахир-оқибат ғолиб чиқади. Хайрият, лойиҳачилар Мирзажон ака билан узоқ тортишиб ўтиришмайди, у кишининг фикр-мулоҳазаларига эътибор билан қулоқ солишади. Фақат ўртада битта «арзимас» муаммо чиқади, у ҳам бўлса «маблаг» ма-

саласи. Ўзи-ку, кўчаларни кенгайтириш, уйларнинг пойдеворларини кўтариш, умуман лойиҳанинг сифатини яхшилаш ҳақидаги гаплар тўғри гаплар, лекин боя айтган стандарт масаласи ва энг муҳими стандартга боғлиқ маблағ масаласи нима бўлади? Ахир совхоз қурилишига ажратилган маблағнинг чеки бор-ку? Ҳеч ким бу пулга бир сўм ҳам қўшиб бермайдими-ку?

— Маблағни ўзим топиб бераман!— дейди Мирзажон ака.

— Қаёқдан топасиз?

— Лойиҳа бўйича совхоз шаҳарчаси катта йўлдан тўрт чақирим узоққа қурилиши керак. Шунақами?

— Башарти...

— Мен уни йўл бўйига қуришни таклиф қиляпман. Демак, сал кам тўрт минг метр асфальт тежаллади. Шу тежалган асфальтни, шаҳарча кўчаларига «сочиб юборишларингни» илтимос қиламан!..

Ҳақ гапга эътироз билдириш қийин. Лойиҳачилар ўйланиб қолишади.

— Хўш, пойдеворлар-чи?

— Унгаям маблағни лойиҳанинг ўзидан толамиз. Лойиҳа бўйича ҳовлилар орасига баланд, мустаҳкам девор қуриш кўзда тутилган. Бу деворлар ҳеч кимга керак эмас, уларнинг ўрнига енгилгина панжара ўрнатиб, тежалган бетонни пойдеворга ишлатишни таклиф қиламан!..

Ҳамма гениал фикрлар, улуг ғоялар ниҳоятда содда бўлади. Мирзажон аканинг биринчи қарашда соддагина туюлган, аслида эса бой ҳаётий тажрибага асосланган бу таклифларини рад этиш мантиққа сиймас эди. Ҳар ҳолда, лойиҳа муҳокамасида ҳеч ким бу таклифга қарши чиқмайди.

— Хайрият, бу ёғи осон кўчипти...

Мирзажон ака бошини қашиб, мамнун жилмайиб қўйди.

— Ҳар қалай ёмон бўлмади. Лойиҳачилар билан тил топишиб аҳил бўлиб кетдик. Улуғбек Мирзо ҳам тез-тез келиб ҳолимиздан хабар олиб турибди...

— Ким дедингиз?

— Улуғжон Илҳомов. Шаҳарчанинг бош лойиҳачиси.

Яна бояги гап эсимга тушиб:

— Демак мумкин экан-да,— деб юбордим.

— Мумкин. Чунки...— Мирзажон ака негадир қизаринқираб, жойида бир қўзғалиб қўйди.— Бу ерда бир сир бор! Биз кимсан, чўлқуварлар бўламиз! Партия ва ҳукумат бизларга катта имтиёзлар бериб қўйган. Қаерга борсак сўзимиз ўтади!

Мирзажон ака пешана терларини артиб, шаҳарча томонга бир қараб олди. Унинг кўзларида ҳам ифтихор, ҳам аллақандай пинҳоний ташвиш акс этди.

— Буни қуриш осон бўлгани йўқ, албатта, ёзувчи ака. Ишим юришмаганда қурилиш ташкилотларидан чиқмай, бошлиқларнинг столларида тунаб қолган пайтларим кўп бўлган. Аммо бояги гап — гап! Бизнинг ишимиз давлат эътиборида. Қани биров айтганимизни қилмай кўрсин-чи!..

Чеҳраси, гап-сўзларидан ниҳоятда зиёли кўринган бу одам биринчи марта қайнаб гапириши эди. Беихтиёр қизиқсиниб қарадим.

Гапга шоир Олимжон Холдор аралашди:

— Лекин бу имтиёзлардан фойдаланолмай юрганлар ҳам бор-да, Мирзажон ака!

— Бор,— деди Мирзажон ака истар-истамас. Олимжон Холдор менга юзланди.

— Бу ердан кўп бўлса саккиз километр нарида яна бир совхоз ташкил бўляпти. Ҳар иккала совхозга ажратилган маблаг ҳам, имкониятлар ҳам бир хил, лекин уни қарангу, буни қаранг!..

Ростини айтиб қўя қолай: Олимжон айтган совхоз йўл устида экан, кетаётиб, унга кириб ўтдим. Бу совхоз билан батафсил танишолмаганим учун номини айтмайман, лекин бу икки совхоз икки олам экани бир қарашдаёқ аён эди. Ажабо: имкониятлар бир хил бўлса, бир хил маблаг ажратилса-ю, бир-биридан осмон билан ерча фарқ қилса!.. Ҳаётни чуқурроқ таҳлил қиламан десангиз, мана сизга бир олам материал!

Тўғриси айтсам, мен энди, бу икки совхозни кўрганимдан кейингина умримда биринчи марта раҳбар ва раҳбарлик муаммолари ҳақида ўйланиб қолдим. Мен бугун, фан ва техника революцияси даврида ҳар жиҳатдан етук, ишбилармон раҳбарларнинг ҳаётда нақадар катта ўрин тутишини билар эдим, албатта. Бу ҳақда кўп ўқиганман ҳам, лекин маса-

ланинг бутун моҳиятини мана энди, бир-бирига тегиб турган ва айна замонда сира таққослаб бўлмайдиган икки совхозни ўз кўзим билан кўрганимдагина тushундимов дейман!

Мирзажон аканинг ҳангомасини мароқ билан тингларканман, қақроқ чўл бағрида қад кўтарган ва гўё оқ мрамардан ясалгандай чарақлаб турган бу мўъжаз шаҳарчага қайта-қайта суқланиб қарайман. У нечундир денгиз сатҳида оҳиста қалқиб юрган улкан оқ кемани эслатади менга... Ёдимга негадир яна урушдан кейинги йилларда Мирзачўлга кўчиб келган биринчи чўлқуварлар тушади. Кўз олдимга яна марҳум Ғанишер ака келади. Ғанишер акани Мирзажон ака ҳам танир экан, марҳумнинг гап-сўзлари-ю, қизиқ ҳангомаларини эслаб, бир лаҳза жим қоламиз.

Ҳа, пахта деб, янги ер деб, ёниб ўтган у одамларга ҳайкал қўйса арзийди. Лекин энди у даврлар ўтиб кетди. Ҳозир замон бошқа, ҳаёт бошқа, имкониятлар бошқа!..

— Ҳамон эски ҳаммом, эски тос қабилида йўл тутиб, ишни кападан бошлаётганлар ҳам йўқ эмас,— дейди Мирзажон ака.— Лекин бугун, шунча имкониятлар турганда ҳадеб, эскича ҳайбаракаллачиликка зўр бериш тўғри бўлармикан? Бировга ёқса, бировга ёқмайди бу гаплар... Биров тишини тишига қўйиб чидаса, биров чидолмайди... Кўзингизни шамғалат қилиб, секин жуфтакни ростлаб қолади. Қарайсизки, ишчи кучи йўқ, аҳвол оғир...

— Сизда ишчи кучи масаласи қандай?

— Бизда... совхозда ҳозир бир юз ўн хонадон яшаб турибди. Аҳоли сони уч юз эллик кишига бориб қолди... Ҳозирча совхозга келганлардан биттасиям кўчиб кетгани йўқ... Биттасиям!— Ўзгача ифтихор билан такрорлади Мирзажон ака.— Ҳозир совхозимизга ҳар куни йигирма-ўттизта одам ишга олишни сўраб келади. Совхозда ишга қабул қилиш комиссияси бор. Биз ҳамманиям олавермаймиз. Шартларимиз бор.

— Масалан?

— Бизга қаёқдаги дордан қочган дангасалар керак эмас. Меҳнат дафтарчасини кўриб, текшириб оламиз. Бир. Оиласида камида иккита меҳнатга яроқли киши бўлиши шарт. Икки. Учинчидан, иложи бўл-

са эр-хотин иккиси ҳам, жуда бўлмаса икковидан биттаси механизациядан хабардор бўлиши керак. Ахир келажакда ҳамма ишимиз механизация асосига қурилади. Бир кишига ўн гектар ер тўғри келади... Қўл меҳнати деган нарсa бўлмайди бизда!.. Бултур сал кам етти юз гектар ер ўзлаштириб, тўққиз юз эллик тонна пахта бердик. Бу йил яна минг гектардан зиёд ер ўзлаштирдик... Сал кам эллик гектар жойини боғ қилдик. Уч йилдан кейин келсангиз, янги боғнинг шафтолисини ейсиз...

— Ҳозир десангиз ҳам кўчиб келардим,— ҳазиллашдим мен. Бу гапим муболаға эмас, агар тақдир бошимга адаблик уқубатини солмай, шофёрми, механизаторми бўлганимда, сира иккиланмай кўчиб келардим...

Менинг бу гапимга Мирзажон ака ярим ҳазил, ярим чин қилиб:

— Ниятингиз яхши-ю, лекин сизни қабул қилиш-қилмасликни мен эмас, комиссия ҳал қилади,— деди.— Бизга тўғри келадиган бирорта касб-корингиз борми?

— Афсуски, йўқ.

— Бўлмаса ишга олишларига кўзим етмайдиёв!.. Биз кулиша-кулиша хайрлашдик.

* * *

Мирзажон ака билан бўлган гап шу. Энди танқидчи оғайнимнинг гапига қайтаман. Ўша суҳбат вақтида оғайним менга яна битта таъна қилди: очеркингизда завқ-шавқ кўпайиб кетибди. Сал ўпкангизни босиб, қийинчиликларни кўрсатиб ёзсангиз бўларди!..

Оғайнимнинг бу гапида ҳам жон бор. Тўғрисини айтсам, бошқа баъзи колхозларда кўрган кўримсиз дала шийпонлари ва бу шийпонларда тупроққа қоришиб ётган болалардан кейин бу совхоздаги уйлар, боғчалар, маданият саройи, умуман заҳматкаш пахтакорга қилинаётган ғамхўрлик мени шунчалик тўлқинлантириб юбордики, кўнглим кун чиққандай ёришиб кетди. Ҳақиқатан, нуқсонларни кўрганда танқид қилишни билган одам, яхши ишларни кўрганда нега шавққа тўлмас, нега завқ билан ёзмас эканмиз?..

Қийинчиликларга келганда эса... албатта, бу катта ишлар қийинчиликсиз, курашсиз бўлмагандир. Ле-

кин Мирзажон аканинг ишлари тўғрисида ўйлаганимда мен у киши енгиб ўтган қийинчиликларни кўрсатмаганимдан эмас, йўқ, шу кеча-кундузда улкан раҳбар ходимларнинг хизматини яхши кўрсатолмаганимдан афсусланаман.

Мен Мирзажон Эминовнинг шахсига сиғинмоқчи эмасман. Биламан — ортиқча мақтов ҳеч кимга фойда келтирган эмас! Лекин «Ленин юз йиллиги» сохозининг иш тажрибаси шуни кўрсатадики, ҳозир кўп нарса раҳбар ходимларга боғлиқ, агар раҳбар уддабурон ва ишбилармон бўлса, энг муҳими, жонкуяр бўлса, меҳнат аҳлининг, оддий ишчи ва колхозчининг қадрини билиб иш тутса у кўп нарсага қодир!.. Қарс икки қўлдан чиқади, деганларидек, шунда меҳнат аҳли ҳам бу ғамхўрликка жавобан жонини фидо қилиб юборади!.. Буни Эминовнинг: «Совхозга кўчиб келган юз ўн хонадондан биттаси ҳам кўчиб кетмади!» деган гапларидан ҳам билса бўлади.

Мен то Наманганга етгунча йўл-йўлакай шу ҳақда ўйладим.

Наманган.

Бир колхозда юз Ҳалима

Мен Наманганни яхши кўраман. Ҳар сафар бу сўлим, осойишта шаҳарга борсам кўнглим сув ичгандай бўлиб, баҳри дилим очилиб қайтаман. Ҳар бир шаҳарнинг ўзига хос бир хусусияти бўлади. Наманган ҳақида ўйлаганимда хаёлимга негадир «мулоим» сўзи келади. У чиндан ҳам мулоим шаҳар. Салқин, серсоя кўчаларининг саришталиги, одамларининг хушфеъл, хушмуомалалиги, тилларининг ёқимтойлиги, ҳар бир дарахт ҳар бир ниҳоли меҳр билан парвариш қилинган тиниқ хиёбон ва чаман очилган гулзорларининг нафосати, қизларининг ўзгача назокати... ҳамма-ҳаммасида қандайдир ажиб бир майинлик, мулоимлик бор...

Мен биринчи марта Наманганга бундан ўн беш-ўн олти йил аввал бир гуруҳ ёзувчилар билан кимнингдир юбилейини ўтказгани боргандим. Борган кунимиз эрталаб шўх бир танқидчи оғайним:

— Юр, Наманган қизларининг гапини эшитамиз. Тиллари ғалати бўлади буларнинг! — деди.

— Яхши бўлармикан?

— Э, қизиқмисан? Мен сенга қизларга шилқимлик қиламиз деяпганим йўқ-ку! Тилларини ўрганамиз деяпман. Ёзувчимисан ўзинг? Қани, юр!

Бозорга кирдик. Қаймоқхўрлик баҳона, иссиқ нон, қатиқ, қаймоқ сотадиган «раста»ларни айландик. У маҳалда, эллигинчи йилларнинг охирида, Наманган қиз-жувонлари бошларига узун оқ шойи рўмол ташлаб, оғизларини ўраб юришар, фақат бурунларию, кўзлари, кулиб турувчи серкиприк кўзлари очиқ бўлар, ҳазил-ҳузул гапларга кўпам рўйхушлик билдираверишмас эди... Ҳар қалай, «тил ўрганадиган» танқидчи дўстим, кўп гапга сололмади уларни. Шундай бўлса ҳам, «қату ичиб кетинг, қату эмас, қаймо егандай бўласиз, акажон», деган майин хитобларидан яйраб, катта бозорни эринмай айланиб чиқдик. Ҳозир борми, йўқми, билмадим, ўша маҳалларда бозор ёнида, мева-чева сотадиган машҳур сельпо дўконининг рўпарасида икки қаватли универмаг бўларди. Бозордан кейин, қўлтиқда бир даста иссиқ нон, универмага кирдик. Сотувчиларнинг аксарияти қизлар, ёш жувонлар. Ниҳоятда хушфёъл, ҳозиржавоб. Истаган молни дарҳол олиб кўрсатишади, таърифини келтириб мақташади. Очиқ чеҳра билан қарши олиб, очиқ чеҳра билан кузатиб қўйишади...

Нимасини яширайлик, ўз шаҳримиздаги баъзи савдо ходимларининг қўрс муомалалари, тунд чеҳраларидан кейин, Наманган қизларининг хушмуомаласию ширинсуханлиги аллақандай яйратиб юборди кишини. Мабодо наманганликлар нотўғри хаёлларга бормасин, кўнглимизда ҳеч нарса йўқ (танқидчи дўстим шўхроқ, уни билмадим, ҳар ҳолда мен камбағалнинг кўнглимда ҳеч нарса йўқ!) бу мулоим чеҳралар, илиқ муомалалардан дилимизга офтоб тушгандай бўлиб, улкан магазинни бошдан-оёқ айланиб чиқдик.

Тил ўрганадиган оғайним, гоҳо тўхтаб, хиёл илмоқли саволлар беради, атир-упа сотаётган қизчадан жўрттага ёғоч қошиқ сўрайди. Қиз қошини чиммириб:

— Вой, ману кишини,— деб кулади.— Ёғоч қошиқ хозмада бўлади, акажон.

— Хозма деганингиз нима, синглим?

Сотувчи қиз яна ўша ғализроқ эшитиладиган «г»-сиз чучук талаффузда:

— Вой, хозмани билмайсизми?— дейди кўзларини катта қилиб.— Хозма-да, хозма!— Такрорлайди у. Сўнг, «бошқа юртдан келган мусофир» эканимизни сезиб қолиб, илжаяди:

— Ёгоч қошиқ хозмада бўлади-да, акажон. Кеннойимла айтмаганла эканла-да!..

— Кеннойингиз ўзи шунақароқ. Бунақа гаплар эсларида бўлмайди...

— Қўйинг, акажон, пуссатим йўла!— дейди қиз, мулойимлик билан.

Ажойиб нарса-да тил! Унинг ўз шоирона руҳи, такрорланмас гўзаллиги, ўз мусиқаси бўлади. Ҳар қалай, ўшанда қалбимда Наманган ҳақида туғилган шоирона тасаввурларга шу ширин тил ҳам сабаб бўлган, ёқимли чучук талаффузда, қулоққа дағалроқ эшитиладиган «г» ва «р» ундошларисиз айтилган «хозма» билан «пуссатим йўла», деган оддийгина сўзлар ҳам сабаб бўлган эди!

Бу сафар Наманган кўзимга яна ҳам иссиқроқ кўринди.

Ўзи авжи баҳор, ҳамма ёқ кўм-кўк эмасми, бунинг устига биз боришдан сал олдин ёмғир савалаб ўтган экан, шаҳар ёш келинчакдай очилиб, яшнаб кетибди. Боғлар, митти япроқчалар чиқарган қип-қизил анорзорлар, баланд ишкомларга кўтарилган тоқлар, дарахт ва гул япроқчаларига қўнган шаффоф томчилар ажиб жило сочади, гўё бутун шаҳар, бутун олам денгизга бир шўнғиб чиққану, энди ўзини офтобга солиб, исиниб ётибди...

Айниқса бедазорлар гўзал! Мен ёмғирда чўмилиб, аллақандай яшнаб кетган бу мусаффо бедазорларга қараб тўймайман. Назаримда, ўзбек деҳқони аз-рўзи азалдан бу хушбўй, гўзал ўсимликка ўзгача меҳр қўйганини энди, шудрингда ювиниб, эркаланиб ётган Наманган бедазорларини кўргандагина тушунгандай бўламан!..

Менинг она юртим Қарноқда «Қизил Сангир», деган баланд қир бор. Шу қирнинг этагида, боғимизга туташиб кетган чексиз-чегарасиз улкан бедазор бўларди. Ёзда ва эрта кузда бедазор беданага тўлиб кетарди. Эрта тонг сигирларни ҳайдаб қирга чиқсангиз оламни нозик хушбўй ҳавою, бедананинг битбилдиги тутган!..

Марҳум севикли амаким, қишин-ёзин қўлидан кетмон тушмайдиган меҳнаткаш, ваҳматкаш одам, шу бедазорга ёндош пахтазорда сувчилик қилар, устбоши шалаббо, кечаю кундуз сувдан чиқмас эди. Биз у кишига гўжа, айрон-қатиқ ташиб, овқат олиб борган пайтларимизда «бедана тутиб беринг», деб тихирлик қилардик. Шунда, мусичага озор бермайдиган мўмин одам, пўнғиллай-пўнғиллай баъзан лойдан битта-яримта тузоқ ясаб берар, биз эса, тузоққа тушадиган бедана пайида бедазордан чиқмас, гоҳо беда гарамларига кириб, тунаб қолардик...

Ўрилган беданинг тилларда дoston бўлган нозик хиди ўшандан бери димоғимда. Сўна бошлаган гулларнинг чучук бўйига ёввойи гиёҳлар, шувоқ ва какраларнинг тахирлиги қўшилиб ҳосил бўлган қандайдир таърифсиз, аччиқ, хушбўй таъми ҳамон тилимда, ҳамон димоғимда тургандай! Тузоққа тушган беданларнинг завқи-чи?..

Назаримда, беданадай беозор, беданадай ёқимтой қуш бўлмаса керак оламда! Тузоққа тушганда ҳам литирламай, гўё тақдирга тан бергандай бирдан жимиб, чиройли кўзлари мўлтираб, қўйнингизда ё енгингиз ичида ёввошгина ўтиришлари-чи?..

Надоматлар бўлғайким, кейинроқ «Қизил Сангир» этагидаги бу сўлим бедазор бузилиб, ўрнига маккажўҳори экилди-ю, беданалар ҳам қишлоқни тарк этди.

Мен маккага қарши эмасман, керакли ўсимлик, яхши озуқа, лекин дўппи деса бош олиш қабилида нш тутиб, макка «мода» бўлгани учун асрлар давомида ўзбек деҳқонининг синовидан ўтган бу серҳосил, сердаромад, сервитами́н, хушбўй ўсимликни ўғай қилиш керакмиди? Яхшиям партиямиз қарорларида волонтеризм деб аталган ва қаттиқ қораланган бу воқеаларга барҳам берилиб, илгариги табиий ҳолатга қайтилди. Буни Наманган теварагидаги сўлим бедазорлар ҳам таъкидлаб турибди...

Дарҳақиқат, ҳозир бутун жаҳонда табиатга эҳтиёт бўлиш, минг йиллар давомида вужудга келган мувозанатни бузмасликка ҳаракат қилиш, ҳар бир ўсимлик, парранда ва дарранда, яъни ҳайвонлар, наинки ҳайвон, ҳатто қурт-қумурсқаю чивинларни ҳам авайлаш масаласи кўтариляпти. Чунки шу қурт-қумурс-

қаю чақавериб безорижон қилган чивинлар ҳам табиат учун муҳим экан!

Машҳур олимлар, жаҳон афкори оммасининг диққат марказида турган бу муаммолар озми-кўпми бизда ҳам бор. Тоғлардаги табиий ўрмонзорларни эҳтиёг қилиш, табиат ўзи инъом этган мусаффо булоқларни лойқалатмаслик, қушлар ва ҳайвонларни авайлаб асраш муҳим долзарб масалага айланмоқда.

Бундан беш-олти йил муқаддам «Литературная газета» овчилик масаласини кўтарганда, зотан милтиқ билан ов қилиш керакми, йўқми, деган муаммони жамоатчилик муҳокамасига қўйганида, хоразмлик ёзувчимиз Раҳим Бекниёз «Йўқ, овчилик керак!» деб наъра тортиб чиққанди. Мен бу наърани эшитиб, ниҳоятда ранжиган эдим. Билмадим. Бугун дала ва қирлардаги парранда ва даррандадан милтиқ кўтарган «овчи» кўпайиб кетган бир маҳалда овчилик шунчалик зарурми, йўқми, буни айтолмайман. Агар овчилик тарафдорлари айтгандек зарур бўлса... бир маҳаллар боғларни тўлдирган қушлар қани? Ёввойи каптарлар, каккулар, зарғалдоқлар, дарахт шохлари орасида бир парча чўғдек ял-ял ёниб юрадиган қизилиштонлар, тўғон ва сой бўйларида жавлон ургувчи митти ва гўзал балиқчи қушлар қани? Ҳар бир терак, ҳар бир қайрағоч тепасига уя қўядиган ва қишлоқ болаларига олам-олам қувонч келтирадиган лайлаклар қайда? Қир ва адирларда, шувоқ ва ёвшан орасида йўрғалаб юрадиган ва семизлигидан зўрға учадиган қирғовуллар, булдуриқлар, тустовуқлар, тўқайлардаги ёввойи ғозлар қайда? Қишда, тоғларни қор босганда пастга, қишлоқларга учиб тушадиган гала-гала какликлар қаёққа кетди? Мен тоғ оралигида, арчазорлар ичида сурув-сурув бўлиб юрадиган архарлар, оҳуларни айтмай қўя қолай!..

Албатта, бу тилсиз бечораларнинг камайиб кетишига фақат овчилар айбдор эмасдир, бунинг бошқа объектив сабаблари ҳам бордир. Лекин осмондаги қушдан ерда милтиқ кўтарган овчининг кўпайиб кетгани ҳам рост. Овга рухсат берилган (аксарият рухсат берилмаган пайтларда ҳам!) тоғларга, дараларга чиқсангиз елкаларида милтиқ, тагларида мотоцикл, ҳар бир сўқмоқ, ҳар бир ўзанда изғиб юрган «овчини» кўрасиз!..

Эшитишимча, овчи учун осмонда учиб бораётган қушни отиб туширишдан катта завқ йўқ эмиш. Эҳтимол. Лекин миллионлардан иборат жамият овчи аталмиш бир гуруҳ кишиларнинг завқи учун ўзини табиатнинг энг улкан инъомидан, қушлар ва ҳайвонларни кўриш, уларнинг овозларини эшитиш бахтидан маҳрум бўлолмайди! Мен жамоатчилик бу масалага яқин орада яна қайтишига аминман. Агар республикамизда ташкил этилган табиатни муҳофаза қилиш жамияти бу масалани тезроқ кўтариб чиқса, айни муддао бўларди!

Наманган атрофидаги ёмғирда чўмилган бедазорларни кўрганимда уйғонган бу ўйлар то шаҳарга киргунимча таъқиб этди мени...

* * *

... Шаҳарни бир таниб, бир танимай қоламан. Кўчалар кенгайган, янги, сўлим хиёбонлар, гулзорлар пайдо бўлган. Эскириб, нураб қолган уйлар ўрнида оппоқ, кўркам бинолар... Кейинчалик, наманганлик дўстлар, катта сайилгоҳга айлантирилган канал бўйларини, янги кўча, янги майдонларни кўрсатишганда мен бу шаҳардан яна ҳам мамнун бўлдим...

Шофёр йигитдан машинани секинроқ ҳайдашни илтимос қилиб, ҳам таниш, ҳам нотаниш туюлган, қандайдир ўзгарган, агар таъбир жоиз бўлса, замонавийлашган кўчаларга, уйларга, одамларга, аввал келганимда эсимда қолган азим чинорларга суқланиб тикиларканман, қалбимга яна ўша таниш, илиқ туйғу ёпирилиб келади... Ҳа, Наманган анча ўзгарган, қандайдир улғайган, лекин минг шукурки, ўзининг энг дилбар хусусиятини, майинлигини, нафосатини сақлаб қолган!..

Бу ерда катта шаҳарларга хос асабийлик, шовқин-сурон, чоп-чоп йўқ. Одамлар сертакаллуф, хушфезл. Бировдан бир жойни сўрасангиз тўрт киши қўшилиб жавоб беради, бири тушунтириб қўйса, бири бошлаб боришга ҳозир... Бу гап муболаға эмас, биз бир жойда тўхтаб, Наманган область газетасини сўраган эдик, тўрт киши йўл кўрсатди, бешинчиси эса, машинага ўтириб, редакцияга олиб бориб қўйиб кетди...

Тўғрисини айтсам, Тошкентдан чиқишда мен Наманганда тўхтамай, тўғри Попга, Аҳмаджон ака Оди-

ловга ўтиб кетмоқчи эдим. Мен сафарга чиқишдан олдин Маннопжонни танлашимнинг сабаби бўлганидек, Аҳмаджон акага бормоқчи бўлганимнинг ҳам бир сабаби бор эди. Ҳозир Иттифоққа донги кетган бу одам тўғрисида, унинг маданият ва қурилиш соҳасида қилган улкан ишлари тўғрисида кўп эшитган бўлсам ҳам, ўзи билан фақат бир мартагина учрашган эдим.

Аҳмаджон ака Қўқон довонида, тоғ оралигида, колхоз болалари учун пионер лагери ва колхозчилар дам оладиган санаторий қурган. Бундан беш-олти йил муқаддам, Аҳмаджон аканинг яқин дўстларидан бири, довонга чиқиб, ўша санаторийда дам олиб қайтишни таклиф қилди. Бир-икки киши бўлиб чиқиб бордик. Биз борган куни, нима ҳам бўлиб, Аҳмаджон ака ҳам санаторийга келиб қолдилару, бир кеча-кундуз ҳам-сухбат бўлдик. Шунда у одамнинг бир хислати менга ниҳоятда ёқди.

Аҳмаджон ака кўп ҳаётий масалалар ҳақида, айтиқса колхоз ҳаётига боғлиқ ва бирда ечилиб, бирда ечилмай келаётган мураккаб масалалар ҳақида ўз қараши, ўз фикрига эга экан. У ҳаёт илгари сураётган мураккаб муаммоларни четлаб ўтиш ёки уларни кўриб-кўрмаганликка олиш эмас, бу муаммоларни ҳал қилиш лозим, уларни ҳал қилишга қодирмиз, дейдиган раҳбарлардан экан!

Эсимда бор, ўша пайтларда гўза зараркунандаларига қарши ишлатилаётган дори ва химикатлар тўғрисида ҳар хил гаплар юрарди. Аҳмаджон ака бу масалада ҳам қатъий фикрга эга, деҳқончиликда инсон соғлигига зарар келтирадиган ҳеч бир дори ишлатилмаслиги керак! — деган фикрда эдилар.

Шундан бери Аҳмаджон акани орқаворатдан кузатиб, ишида катта ютуқларга эришаётганини эшитиб, хурсанд бўлиб юрардим. Мана энди фалакнинг гардиши билан яна борадиган бўлиб қолдим. Лекин, халқимизда танимаганни сийламас, деган гап бор. Беш-олти йил муқаддам учрашганимиз эсида қолганмикин? Ҳар куни минг битта одам билан муомала қиладиган қўли банд раҳбар, «ука, кечирасиз, сиз билан гап сотиб ўтиришга «пурсатим йў» десалар нима қиламан? Шунча жойдан овора бўлиб келиб, қулоғимни ушлаб кетавераманми?

Редакцияга киришимнинг боиси ҳам шу, Попга телефон қилдириб, бир оғиз огоҳлантириб қўйиш эди... Бошқасини билмадиму, лекин бу ишим айни муддао бўлган экан, чунки Аҳмаджон ака Ўзбекистон Олий Совети Президиумининг аъзоси сифатида Тошкентга, Президиум мажлисига кетган эканлар!..

У кишининг қачон қайтишлари номаълум. Энди нима қиламан? Ҳайрон бўлиб, хаёлга толиб ўтирган эдим, Ёзувчилар союзи Наманган область бўлимининг котиби шоир Ҳабиб Саъдулла келиб қолди.

— Э, келганингиз кўп яхши бўпти-да!

— Хўш?

— Биринчидан, бугун кечқурун Задарё районида Ҳалима опанинг юбилей кечалари. Тайёргарлик катта. Яшин акамлар ҳам шўтталар. Қатнашсангиз ёмон бўлмайди. Иккинчидан, эртага область ёш ёзувчиларининг конференцияси очилади. Бунгаям иштирок этинг. Чунки...

— Негадир чайналяпсиз... бир гап борми?

— Гап шундаки, сиз ишлаётган нашриёт тўғрисида ҳам гап бўлади.

Қолдим. Ҳалима опа мени кўриб: «Опангизнинг юбилейига келдингизми, вой, аннаниб кетай сиздан!» — деб елкамга қоқиб қўйдилару, Попга кетиб қолмаганимдан яна бир хурсанд бўлдим.

Ҳалима опанинг кечаси Задарё район «Ильич» колхозида ўтар экан, Тошкентдан келган артистлар бир машинага, Яшин ака бошлиқ бошқа меҳмонлар бир машинага ўтириб, йўлга тушдик.

Мен раисимиз Яшин акани бир неча марта шунақа сафарларда кузатиб ҳайрон қолганман. Идорадан ташқарида, йўлда, дўстлар даврасида Яшин ака фавқулодда ўзгариб, завқ-шавққа тўлиб кетадилар. Бошидан кечирган кулгили воқеалар, қизиқ-қизиқ ҳангомалар, латифалар, йигирманчи йиллар адабий ҳаётига боғлиқ ғаройиб ҳикояларни қалаштириб ташлайдиларки, завқ билан эшитасиз киши.

Бу сафар ҳам шундай бўлди. Ҳамза билан илк бор учрашганлари, «Тор-мор»нинг репетициясидаги кулгили воқеалар, Йўлдош ота билан Абдулла Қодирий ўртасидаги машҳур аскиялар, йигирманчи йилларнинг охири ва ўттизинчи йилларнинг бошидаги адабий ҳаётга оид жанговар курашларни эслаб кет-

дилар. Қизиқ бир тафсилот. Уша жўшқин кураш йиллари инқилобий руҳда ёзилган бир шеърига Яшин ака Сотти Ҳусайндан бир хат олган экан. Бу хат: «Кўзингга реализм кўзойнагини таққанлигинг билан табриклайман!» деб бошланар экан...

— Кўзингга реализм кўзойнагини таққанлигинг билан табриклайман... Гапни қаранг!— Завқ билан кулади Яшин ака...

Уттизинчи йиллар адабий ҳаёти тўғрисида, қайноқ баҳс-мунозаралар, тортишувлар, адабий кечалар, Абдулла Қодирий, Ғафур ака, Ойбек, Ҳамид Олимжонларнинг ёшлиги ва илк чиқишлари тўғрисида Яшин ака шундай қизиқ гаплар, ёрқин деталлар билан гапирадиларки, ҳайрон қоламан.

— Ҳаммаси керак гаплар-ку ахир! Адабиётимиз тарихи учун керак гаплар-ку, нега ёзмайсиз?

— Тўғри. Мен ҳам ўйлаб юрибман. Ёзиш керак!— дейди Яшин ака ва яна гапга тушиб кетади.

Ильич колхози шундоқ дарё бўйида экан. Боғларга кўмилган кўм-кўк қишлоқ. Шаҳар маҳаллаларидаги участкалардек тартиб ва режа билан қурилган уйлар. Кўчалар озода. Худди улкан театрларни эслатадиган муҳташам клубда одам тирбанд. Ҳисобсиз гулдасталар. Қарсаквозлик.

Тантанали нутқлар, олқишлар, самимий бўсалар, жажжигина бир қизчанинг: «Аяжон, мениям исмим Ҳалимахон, мен сизни жуда яхши кўраман!» деган ширин табригидан кейин (битта шу колхознинг ўзида юздан ортиқ Ҳалима бор экан!) Ҳалима опа, ниҳоят, қучоқ-қучоқ гулдасталарни бошқаларга улашиб, ашула айтгани саҳнага чиқдилар...

Ҳалима опа!

Улуғ санъаткор ва улуғ адибларга муҳаббат кишида болалик пайтларида уйғонади, болалик эсдаликларига боғлиқ бўлади.

Ёдимда бор. Ўн бир-ўн икки яшар пайтларим. Дадамлар Тошкентда, САКУда ўқийдилар. Оиламиз ҳам Тошкентда. Лекин қаҳатчилик замонлар, мен Қарноқда, бувимникида тураман. Маҳалламизда Умар ака деган зиёлинамо бир одам бўларди. Бир кун тоғамлар «Умар ака патефон опкепти. Эшитадиган бўпмиз», деб қолди. Кечқурун тоғамнинг этагига ёпишиб, эргашиб чиқдим. Умар аканинг ҳовлисига

бутун маҳалла йиғилган. Ҳамманинг кўзи эшикда. Бир маҳал Умар ака — новча, озғин, хушсурат одам, уйдан кичикроқ қора қутича билан бир даста қора ликопчаларни кўтариб чиқди. Қутичанинг қопқоғини очиб, ниманидир айлантирди. Айлантирди-ю, туйқусдан ақл бовар қилмайдиган бир нарса рўй берди: қутичадан куй, ажойиб бир куй янгради!..

Ҳозир патефон эшитсак, унинг ингичка, чийиллоқ овозига энсамиз қотади, куламиз. Лекин у маҳалда ақлга сиғмайдиган бу мўъжиза мурғак қалбимда қанақа ҳислар уйғотганини ҳозир тасвирлаб беролмайман!..

Биринчи оҳ-воҳлар, хитоблар тинди. Ҳамма бошини ҳам қилиб, жим ўтириб эшитяпти. Ҳозир ёдимда йўқ. Уша маҳалларда «Ёр ноз уйқуда», деган пластинкалар бўларди. Улардан кейин Умар ака қандайдир тантанали овозда:

— Ҳозир Ҳалима Носированинг пластинкасини қўяман. Бир яйраб эшитинглар! — деб эълон қилди.

Қайси ашула экани эсимда йўқ, лекин дарёдай эркин оққан бу қўшиқ, нафис, тиниқ оҳангларга бой бу мусаффо овозни эшитганимда, дилим гўё нур қуйилгандай ёришиб кетгани ёдимда. Мен ашуланинг сўзларини илғай ололмас, унга тушунмас, зотан тушунишга интилмас ҳам эдим, чунки кўз олдимдан юзларини ёш билан ювиб фарёд чекаётган маъсума бир жувон кетмас эди. Ажабо: минг хил оҳанглар касб этиб, озод янграган бу фарёд негадир эзмас, билъакс, дилимда аллақандай маъюс ва ёруғ ҳислар уйғотар, миямда маъносига ўзим ҳам етолмайдиган хаёллар қўзғатарди... Бизда яхши хонанда тўғрисида гапирганда «йиглатади» дейишади. Ҳалима опанинг пластинкаси ҳам ўшанда бир маҳалла одамни йиглатган, титратган эди!

Мана, сал кам ўттиз беш йилдан кейин Қарноқдан узоқда, Наманган колхозининг саҳнасида, юбилей қилаётган Ҳалима опанинг ашуласини эшитиб, ўзини кўриб ўтирибман. Ҳалима опа, елкасида зар сочилган узун шарф, эски классик қўшиқнинг мунгли оҳангларига мунг билан тебраниб, бутун вужуди, бутун қалби билан берилиб, ашула айтяпти. Тирбанд зал сукутда. Пашша учса эшитилади. Уша ҳаммамизга таниш, болаликдан қалб-қалбимизга сингиб кетган

мусаффо овоз сукутга чўмган залда ажиб оҳанглар касб этиб, бурунгидай тиниқ янграйди, дарёдай, ҳа, дарёдай эркин ва қудратли оқади... Ҳамон бурунгидай. Йўқ, бурунгидай эмас, авжга чиққан пайтларида нимадир хиёл етишмайди, Ҳалима опанинг бурунги, осмони фалакни титратувчи машҳур авжларини эслатиб, бир зум юрагингизни «шиғ» эттиради. Лекин Ҳалима опа, улкан санъаткорларга хос моҳирлик билан, бу «қалтис» авжлардан ўтиб олади-ю, ашула яна равон, тиниқ оқади...

Ёшларимиз энгил куй ва лапарларга, жазга, рубобга ишқ қўйган ҳозирги замонда, классик куйларимиз, ашулаларимиз, ҳатто бу ашулалар билан ном чиқарган кекса санъаткорларимиз ҳам баъзан сал эскиргандай, уларнинг даври ўтгандай туюлади. Ҳар қалай, шу фикрга боровчилар ҳам йўқ эмас. Лекин мен ўша оқшом колхоз клубида бўлган, эртасига эса Наманган область театрида ўтказилган кечаларда Ҳалима опа ижро этган классик ашулаларимизни эшитиб ўтириб бу фикрлар мутлақо хато эканига имоним комил бўлди! Ҳа, йигирманчи аср жази Бетховен ва Моцартларнинг ўта жиддий, классик музикасини рад этолмагани каби, ҳозир бизда авж олган энгил куй ва лапарлар ҳам классик куйларимиз ва қўшиқларимизни «Чоргоҳ», «Сегоҳ» ва «Шашмақом»ларимизни рад этолмайди. Аксинча, «Шашмақом» куйларининг, агар таъбир жоиз бўлса, улуғвор гўзаллиги энди намоён бўлаётганининг боиси ҳам шунда! Ҳозир классик куйларимиз билан рус ва Европа музика шинавандаларининг кўп қизиқаётгани, кўп ўрганаётгани ҳам бежиз эмас!.. Фақат шунинг эсида тутиш керакким, бу куй ва ашулаларни Ҳалима опадек чинакам санъаткорлар, чинакам машшоқ ва хонандалар ижро этмоғи шарт экан!..

Мен Ҳалима опанинг сахнада ўзини тутишига, табиийлигига доим қойил бўлиб юрардим. Ҳалима опа баъзи кекса артистларга ўхшаб ёш кўринишга уринмас, бунга муҳтож эмаслигини тушунар, чунки ўз қадрини яхши биларди. Шунинг учун ҳам, томошабинлар билан опаларча илиқ гаплашар эди.

Наманган область театри ўтган кечада, тинимсиз қарсақлар остида, Ҳалима опа сахнага ўн марта чиқишга мажбур бўлдилару, шундай дедилар:

— Биласизлар, мен ёшлик чоғларимда машҳур бир операда чўри қиз ролини ўйнаган эдим. Оқсуяк хўжайинлар бу ёш камбағал қизга вино ичириб, маст қилиб қўйишади. Шунда қиз ширин қилиқлар қилиб, тинимсиз хахолаб, битта қўшиқ айтади. Ёшлигимда бу қўшиқни айтганимда, ҳаммага манзур бўларди. Ҳозир бу қўшиқ менинг ёшимга ярашмайди, лекин чақириб қўймадиларинг, шу қўшиқни айтиб бераман. Хоҳласаларинг кўзаларингни чирт юмиб олинглар, хоҳламасаларинг юммасдан, илгариги, ёш Ҳалима опангларни эслаб ўтиринглар!..

Ҳалима опажон! Мен кўзимни юммадим. Гўзал ёшлигингизни эслашга ҳам уринмадим. Мен бу ҳазил ашулангизни кўзимга ёш олиб эшитдим!..

Ҳам сахий, ҳам шафқатсиз табиат! Нега ўзинг ҳаёт берасан, шундай улуғ истеъдод, улуғ гўзаллик инъом этасану, яна буни қайтариб олишга уринасан? Мантиқ қани ахир?

Улкан санъаткорлар, катта истеъдодлар тўғрисида ёзиш қийин. Эсимда бор: қирқ тўққизинчи йилнинг баҳорида армиядан, Узоқ Шарқдан дам олишга келдим. Тўрт йиллик хизматдан кейин биринчи келишим. Киши туғилиб ўсган жойларининг қадрини олисда билади. Киндик қоним тўкилган суюкли қишлоғимни, ёнгоқ ўйнаб ўсган сертупроқ кўчаларни, далаларни, боғларни, куй ва қўшиқларни ниҳоят соғинганман. Бир ҳафта қишлоқда туриб, сал чанқоғим босилгандан кейин бир-икки кунга Тошкентга тушдим. Тошкентда, институтларда таълим олаётган ҳам-қишлоқ дўстларим Свердлов театрида бўлаётган «Катта концерт»га олиб тушишди. Театрда ўтириб ҳар бир куй, ҳар бир қўшиқни жон қулоғим билан эшитаман. Эрта-индин қайтиб кетишимни биламан. Бу сафар қачон қайтаману, қачон бу куйларни яна эшитаман, дейман?..

Концертнинг ўрталарига борганда Мукаррама опа ижросида «Тановар»ни эълон қилишди.

Мана, қарсаклар тиниб, саҳнага машшоқлар чиқишди. Бирдан жимиб қолган улкан залда гўдакликдан қонимизга сингган, она алласидай дилрабо, ҳазин куй таралди...

«Тановар» менинг энг суюкли куйим. Мен уни ҳар куни ўн марта эшитишга тайёрман. Лекин ўшанда,

балки жуда соғинганим учундир, бу мунгли куй вужуд-вужудимгача жимирлатиб юборди. Куйга маҳлиё бўлиб, саҳнага тикиламан. Ниҳоят, парда орқасидан Мукаррама опа чиқиб келдилар... Бир-бир бошиб, гўё кимдандир уялгандай, қўллари билан юзини сал тўсиб, оҳиста чиқиб келдилар... Ёш. Кўҳлик... Атлас кўйлак устидан беқасам тўн кийган, бошида нафосат билан сал қия боғланган дурра, музыка тактига чарс-чарс чертилган бармоқларида ялт-ялт ёнган узуклар... Рақс ҳам куйдай ғамгин, лекин бу ғамда мислсиз бир гўзаллигу, изҳор этиш қийин бўлган шоирона руҳ бор. Ҳар бир халқ, ҳар бир миллий санъатда, айниқса музыкада, рақсда, изоҳлаш қийин бўлган, ақл билан эмас, фақат қалб ҳислари билан илғаб оладиган ўзгача бир нафосат бўлади. Мукаррама опа ижросидаги «Тановар» менга шундай шоирона бир қўшиқ, ўтмиш ҳақида айтилган унсиз бир дард бўлиб туюлади...

Рақсда бирорта қувноқ ҳаракат, шодиёна боқишлар, ёшликка хос жўшқинлик йўқ. Қиё боқишлар, уятчан нигоҳлар, чўчиб қочишлар, бу — ўз ёри билан машъум хилватда учрашган ситамгар санамнинг аламли ва айни замонда ёруғ муҳаббати, тил билан эмас, ҳаракат билан гапирган кўнгил розлари...

Ҳануз эсимда: ўшанда, эгнимда солдатча кийим, дилимда эса ёзувчи бўлиш орзуси, мен «Тановар»ни бутун вужудим билан мафтун бўлиб томоша қиларканман, Мукаррама опа тўғрисида бутун бир китоб ёзишга аҳд қилган эдим. Мана, бу аҳди-паймонга чорак аср ўтибди. Бу ўртада яхши-ёмон уч-тўртта китоб ҳам ёздим, лекин Мукаррама опа тўғрисида «бутун бир китоб» тугул, битта очерк ҳам ёзолмадим. Аҳдимдан қайтганим учун эмас, яхши ёзолмасликдан қўрқганим учун журъат этмадим...

...Юбилей кечаси тугайди. Узоқ қарсаклардан кейин томошабинлар, ниҳоят, Ҳалима опага рухсат беришади. Биз сукутга чўмган кимсасиз кўчалардан меҳмонхонага қайтамиз... Хаёлим ҳамон концертда... Ҳамон улуғ адиблар, буюк санъаткорлар ҳақида ўйлайман. Эсимга дам Аброр ака, дам Ғафур ака, дам Ойбек ака билан Абдулла акалар тушади. Ҳалима опа санъатимизга ўша «Могиканлар» билан бирга кириб келган улуғлардан.

Албатта, бугун ҳам санъатимиз равнақиға ҳисса қўшаётган ёш истеъдодлар йўқ эмас. Умидли ёшларимиз кўп. Улуғ санъаткорлар эса ҳар куни туғилавермайди. Лекин инонаман: Аброр ака, Ғафур ака ва Ҳалима опадай буюк истеъдодларни инъом этган халқимиз улар бараваридаги санъаткорларни яна беражак. Битта қишлоқда юздан ортиқ Ҳалималар вояга етаётган экан, демак, юртимизда миллионлаб Ҳалималар бор. Улар орасидан буюк Ҳалималар чиқажак!

Орзуга айб йўқ

Юбилей кечасининг эртасига область ёш ёзувчилар конференцияси очилди. Ёшликни кўп эслаш — қариликнинг белгиси дейишади. Бу гап ростми, йўқми — билмадим, лекин наманганлик ёш ижодкорлар конференциясида ўтириб, мен яна ўз ёшлигим, илк асарлар ёзиб, уларни бостириш ишқида жўшиб юрган пайтларимни кўп эсладим.

Мен «Тенгдошлар» деган биринчи қиссамни Узоқ Шарқда, Армия сафида хизмат қилиб юрган чоғларимда ёзган эдим. Қиссагача ўнлаб ҳикоялар, ҳатто бир романи «дўндириб» қўйганим ҳам эсимда. Бу роман нима ҳақида — ҳозир ёдимдаям йўқ. Ўша пайтларда, урушдан кейинги дастлабки йилларда «Олтин Юлдуз кавалери» деган машҳур роман бўларди.

Бу роман қаҳрамони урушдан қайтиб, қолоқ колхозга раис бўларди-ю, ҳаш-паш дегунча колхозни энг илғорлар даражасига кўтариб, ҳаётни жаннатга айлантириб юборарди... Агар янглишмасам, менинг «романим»да ҳам шунга ўхшаш воқеалар содир бўлар, уни ўша асарнинг ўзбекча муваффақиятсиз варианты дейиш мумкин...

Армияда юриб ёзилган бу «улкан роман» ва қиссаларнинг ичида пичоққа илинадигани «Тенгдошлар» бўлди чамаси, кўп сарсон-саргардонликлар, кўп жанг-жадал ва тортишувлардан кейин, ниҳоят, эллик биринчи йили ёруғ дунёни кўрди... Мана энди, сочлар оқариб, оқу қорани таниганимдан кейин ўша пайтларни, редакцияма-редакция қатнаб, муҳаррирлар билан жанг-жадал қилиб юрган чоғларимни эслаб бир қизараман, бир куламан. «Тавба, нима зарур экан шунча», дейман ўзимга. Бу мислсиз «жанглар-

га» кетган кучимни бошқа бир тузукроқ асар ёзишга сарф қилсам нима қилар экан?..

Лекин не чора, ёшликда, адиб бўлиш орзусида юрган пайтларда, кишида ёзганларини босилган ҳолда кўриш истаги шундай жўш урар эканки, унга ҳеч ким бас келолмас экан. Ёшлик гуруридан бўладиган бу истакни мен конференция куни Наманган ёшларида ҳам сезиб ўтирдим.

Конференция обком биносининг улкан мажлислар залида ўтди. Қандайдир кўтаринки руҳда, жўшқин вазиятда ўтди. Анжуманга Наманганнинг ҳамма районларидан вакиллар келган, редакция ва театр ходимлари, студентлар, район комсомол ва район партия комитетларининг идеология бўйича секретарлари таклиф қилинган. Президиумда область партия комитети ва область ижроия комитетининг раҳбарлари, республика адиблари мутасаддиси Яшин ака ўтирибдилар... Нотиқлар ёш. Нутқлар оташин. Танқид деган дўлдай ёғилиб турибди!

Ҳабиб Саъдулла шоир эмасми, кеча «сиз ишлаётган нашриёт... ҳақида гап бўлади» деганда, бир оз муболаға қилган экан. Уша куни, назаримда, фақат Ғафур Ғулом нашриёти эмас, ҳамма нашриёт, ҳамма газета ва журнал раҳбарларининг қулоғи қизидиёв!.. Газета ва журналлар тортмаларида ойлаб ва ҳатто йиллаб жавобсиз ётган ҳикоя ва шеърлар ҳақида, берилаётган жавобларнинг масъулиятсизлиги ҳақида, ёшлар ижодига бефарқ қарашлар тўғрисида кўп қизгин гаплар айтилди. Ғалати мисоллар келтирилди. Бир ёш ёзувчининг ҳикоясига кап-катта бир журналдан: «Ҳикоянгизда давр руҳини белгиловчи йирик характерлар йўқ» деган хат борибди!..

Кулги бўлди. Тўғри-да! «Давр руҳини белгиловчи йирик характерларни» бу соҳанинг пирлари яратолмаяпти-ю, биринчи ҳикоя ёзган ёш адибга йўл бўлсин! Ҳақиқатан, биз ёшларга ёрдам беришни, чин истеъдодларни, келажаги бор ижодкорларни олдиндан кўриб, уларни эҳтиётлаб парвариш қилишни билмаймиз. Албатта, бунинг учун ёш ижодкорда жон бўлиши керак, унинг асарларида келгусида гул бўлиб очиладиган куртаклар бўлмоғи лозим. Лекин кеча туғилган тойчоқда бўлажак учқур отни кўра олган ва уни кўз остига олиб, авайлаб парвариш қилган

чавандоздай, ёш ижодкорнинг истеъдодини илк асарларидан кўриб, унга йўл-йўриқ кўрсатиб боришнинг савобига не етсин?

Мен Чингизга ҳавас қиламан. Илк қиссаси «Жамила»ни Мухтор Аvezовдай улуғ ёзувчи кўриб, унга оқ фотиҳа берди, сўнг, то умрининг охиригача ўз шоғирдининг ижодини кузатиб, йўл-йўриқ кўрсатиб борди...

Мен ўзимни Чингизга ўхшатмоқчи эмасман. Қозонда бўлса чўмичга чиқишини яхши биламан. Демак, каминанинг «қозонида камроқ экан», буниям тан оламан. Шундай бўлса ҳам, гоҳо ижод ҳақида, бошимдан ўтган қийинчиликлар ҳақида, қилган хатоларим ҳақида танҳо ўйлаган чоғларимда, адабиёт аталмиш бу улуғ даргоҳнинг муқаддас эшигини очиб кирган пайтларимда қаттиққўллик, баобрў бир устозим бўлмаганини ўйлаб пушаймон бўламан.

Албатта, ҳаммамиз ҳам, Ойбек ака, Ғафур ака, Ҳамид Олимжон, Уйғун ва Абдулла акаларнинг асарларини ўқиб катта бўлганмиз. Шунинг учун ҳам уларни устоз деб биламиз. Мен ҳозир реал бир шахс, муайян бир мураббий ҳақида гапиряпман.

Ҳозирги ижодкор ёшлар бир жиҳатдан бахтиёр. Ҳозир адабиёт тўғри йўлга тушиб олган, ҳаётга тобора яқинлашиб бораётган давр.

Биз адабиётга кириб келган пайтларда, эллигинчи йилларнинг бошида, машъум конфликтсизлик назарияси айни авжида эди. Бу назариянинг меваси бўлмиш уйдирма асарлар кўкларга кўтарилиб мақталаётган пайтлар эди. Ёшликда хато қилиш осон. «Яхши эканки, мақталапти, демак, шуларга қараб асар ёзиш керак», деган фикр туғилиши табиий. Бу фикрнинг тамом нотўғри эканини, ҳаёт қанчалик мураккаб бўлмасин, ёзувчи шу ҳаётга суяниши кераклигини, ҳаётда ўзи кузатган одамлар ҳақида, уларнинг тақдири ҳақида ёзсагина жонли бир нарсачиқиши мумкинлигини тушунгунча ўн йиллар ўтди. Мен ҳар бир ёзувчи, ҳатто ҳар бир ёш ижодкорга маълум гапни, оддий ҳақиқатни айтяпгандай туюлишим мумкин. Лекин бу оддий ҳақиқатнинг тагига етгунча қанча фурсат ўтди, қанча куч сарф бўлди! Менинг тенгдошларим орасида бу ҳақиқатни биринчи бўлиб тушунган Пиримқул эди. Унинг «Уч илдиз» романи шу

«тушунишнинг» яхши меваси эди. Лекин мен ҳозир тенгдош ҳақида эмас, устозлар ҳақида гапиряпман. Тенгдош бошқа, устоз бошқа. Тенгдошлар бир-бирига жиддий таъсир ўтказиши қийин. Зотан, адабиётда фақат чин истеъдод эгаси бўлган улкан ёзувчигина ўзидан кейинги авлодга жиддий таъсир кўрсатишга қодир. Шунинг учун ҳам абадиётда улкан ёзувчининг роли ниҳоятда катта бўлади...

«Тенгдошлар» ку ўртагина бир қисса эди. Лекин ундан кейинроқ ёзилган ва ўша пайтларда тилга тушган бир-икки ҳикояларим-чи? Масалан, дейлик, эллигинчи йилларнинг бошида эълон қилинган ва анчагина гап-сўз бўлган «Икки муҳаббат»-чи?

Нега бу ҳикояларим чиқиб, китобхонлар орасида анча-мунча шов-шув бўлганда ҳам ҳеч ким чақирмади, чақириб: «ҳей, сен кимсан ўзи, адабиётда нима қилиб юрибсан, бу соҳа қийин соҳа, кўп ҳовлиқмагин, бола!» деган маънода насиҳат қилмади. Ким билсин, биров шундай насиҳат қилганида, балки кейинчалик кўп хатоларга йўл қўймасмидим?

Эсимда бор: келган хатлардан ҳовлиқиб, ҳикоялардан драмаларга, ҳатто «сатирик комедиялар»га («Розахон» деган сатирик драма ҳам ёзганлар акамлар!) сакраб, пьесаларни қалаштириб ташлаган пайтларим. Ҳамза театрида устма-уст иккита асарим қўйилиб, босар-тусаримни билмай юрибман. Бир кун кўчада кетяпсам, бир-икки кўйлакни мендан олдин тўздирган бир адиб учраб қолиб, четга тортди.

— Табриклайман, ука! Ҳамза театрида иккита пьеса қўйдириш ўзи бўлавермайди. Академик театр, а? Манман деганлар битта пьесасини ўтказолмай юрипти-ю, иккитасини дўндириб қўйибсан. Қойил! Лекин ҳайронман. Бошларига кўтарса арзийсану, индашмайди. Билиб билмаганликка олишади. Кимсан академик театр, а? Хўп, хайр. Аммо қойил, ука!

Бу гаплардан мен ҳовлиқмай ким ҳовлиқсин? Ким билсин, балки ўша ёзувчи: «Ука, асарларингни кўрдим. Буниси бўлмайди-ю, лекин ана унисини шошмай ишласанг, тузукроқ бир нарса чиқиши мумкин. Аммо эҳтиёт бўл, шошяпсан. Истеъдодингни жувонмарг қилиб қўйма, мабодо!» деб, оталарча койиб қўйганида балки бунчаликка бормас адим! Эътибор бердим: яхши асар ёзибсан, демади. Академик театрда

иккита пьеса қўйдириш осон эмас, деди. Бошларига кўтарса арзийсану, индашмайди, деди.

Ёшликда кишининг иззат-нафсини қўзғатувчи, қалбининг шуҳратталаб нуқталарини қитиқловчи бундай гапларнинг таъсири ёмон бўлади! Ушанда мен бу гапларнинг туб моҳиятига бориб ўтирмасдан, коса тагида нимкоса борлигини билмасдан, баттар шишиб кетиб, «индамаганларга кўрсатиб қўйиш учун» бир йилда яна иккита пьеса ёзиб ташладим!

Ҳозир эслаб ўзим ҳам куламан. Бир кун Хадрадан ўтиб кетаётиб кўзим тушиб қолди. Ҳамза театрининг қулоч-қулоч афишаларида каминанинг номи тўрт жойда зикр этилибди! Фақирнинг тўртта пьесаси қаторасига қўйиляпти экан!.. Ушанда ҳалиям пуфакдай шишиб ёрилиб кетмабман!..

Ёшлар мабодо: «билмас эканмиз, бу одам ўта камтар экан-ку», деган фикрга бормасликлари учун ростимни айтиб қўя қолай. Мен бу пьесаларни жудаям ерга уриб юбормоқчи эмасман. Улар ўша пайтларда ёзилган ва ҳозир танқидчилар рўйхатида юрган пьесалардан фарқ қилса салгинаёқ фарқ қилар. Лекин бундан менга нима фойда? Мен энди бу асарларнинг савиясини ҳам, қимматини ҳам яхши билман-ку? Адиб ёши бир жойга борганда орқасига ўгирилиб қараши, босиб ўтган йўлига бир назар ташлаши, ўз ижодига совуққонлик билан баҳо бера билиши керак, йиллар синовидан ўта оладиган бир иш қила олдами, бирорта ҳақиқий асар ярата олдами, йўқми,— лоақал ўзига ўзи тан бериши керак!

Бу гапларни айтишдан мақсад, бадий ижоднинг бутун мураккаблигини мен энди, шунча хатолардан кейин тушундим. Умуман олганда йиллар ўтиб, ёш улғайган сайин хатолар камайиб бориши керак. Ҳаётда бу табиий бир ҳол. Лекин ижодда баъзан бунинг акси ҳам бўлади. Шунинг учун ҳам ижодкорнинг умри меҳнат билан, тинимсиз, ором билмас меҳнат ва изланиш билан ўтади. Ижод аталмиш бу кураш майдонида фақат тинмай олишган, галаба қилганда ўта кибрланиб кетмай, мағлубиятга учраганда эса руҳан синмай, сабр қила олган, шошмай, ҳовлиқмай, қалбидаги майда шон-шуҳрат истакларини жиловлаб, сабот билан ишлай олганларгина ол-

қиш олади. Бу ҳар бир ижодкорга маълум оддий ҳақиқат, лекин ёшликда бу ҳақиқатни илғаб олиш қийин бўларкан.

...Ёшлар ҳамон жўшиб гапиришяпти... Нашриётларда, журналларда ётган тўпламлар, ҳикоялар, шеърлар ҳақида гапиришяпти. Улар ҳақ. Ёзувчилик — китобдан, ҳикоядан, шеърдан бошланади. Ҳеч бир адиб осмондан ўзи шалвираб тушмайди. Ҳаммаси тўғри. Шундай бўлса ҳам, мен бу гапларга ичимда кулимсираб қўяман. Чунки сал кам чорак асрлик тажрибамдан биламан: битта эмас, ҳатто ўнта китоб чиқариб ҳам ёзувчи бўлолмай ўтиб кетиш мумкин!

Бизнинг прозамиз нисбатан ёш. Улкан рус адабиётидан мисол келтириш мумкин. Рус ва Европа адабиёти тарихида ўнлаб китоблар ёзган, ҳатто ўз вақтида катта шов-шувларга сабаб бўлган адибларни биламиз. Лекин ҳозир бу китоблар қани? Нега ном-нишонсиз йўқолиб кетди? Бу саволга ҳеч ким жавоб беролмайди, тўғрироғи, ҳеч ким буни сўраб ҳам ўтирмайди. Айни замонда, умрида биттагина китоб ёзган Юрий Олёша деган ёзувчи бор. Чоғроққина роману, митти миниатюралардан, воқеий ҳикоялардан, адабий ўйлардан, кузатишлардан иборат биттагина том! Лекин ўртача ҳажмдаги бу китобни улкан рус адабиёти хазинасидаги бир дурдона дейиш мумкин. Мен бу китобчани ёстигим тагига қўйиб ухлайман...

Конференцияда бу ўйларимнинг баъзилари билан ўртоқлашдим. Ёшлар тўғри тушунишдими, йўқми — билмадим, шунинг учун ҳам бу ўйларим, бу дардларимни тўлароқ ёзаяпман...

Конференцияда Яшин ака катта нутқ сўзлади. Ёшларнинг талаблари тўғри эканини, истеъдодли қаламкашларни меҳр билан, эҳтиёткорлик билан тарбиялаш лозимлигини, бу борада ҳали кўп ишлар қилиш кераклигини айтди, айни замонда, ёзувчилик меҳнатининг машаққатлари ва масъулияти тўғрисида гапирди. Ўз тажрибасидан, улкан санъаткорлар тажрибасидан, ўз ишига катта масъулият билан ёндошиб «Ғолиблар» романини қайта ишлаган ёзувчи Шароф Рашидовнинг ижодий тажрибасидан мисоллар келтириб, жўшиб гапирди.

Мен Яшин аканинг ўнлаб докладларини эшитганман. Ҳаммаси жиддий докладлар. Улкан докладлар.

Лекин бундай жўшиб гапиришларини, бир ярим соат давомида бир марта ҳам қоғозга қарамай, Ҳамзадан, Навоий ва Муқимийлардан ёддан шеърлар ўқиб, ибратомуз мисоллар келтириб, ёниб гапиришларини биринчи кўришим. Бу ёрқин, эҳтиросли нутқни эшитиб ўтириб, «Шундай нотиқ экансиз, қоғозга қараб докладлар қилиб нима қиласиз, Яшин ака?» деб кулиб қўйдим.

Конференция Наманган область партия комитетининг биринчи секретари Мирзаолим Иброҳимович Иброҳимовнинг катта нутқи билан якунланди... Ниҳоятда жўшқин ва юксак савияда, талабчанлик ва партиявийлик руҳида ўтган бу анжуман, чамамда, ҳаммада яхши таассурот қолдирди.

Поп.

Аҳмаджон Одилов

Намангандан кетадиган куним дўстлар даврасида шундай бир гап бўлиб ўтди.

— Аҳмаджон Одиловга бораман дейсиз, у киши сиэни танийдиларми?

— Билмадим. Беш-олти йил бурун бир кўришган эдик...

— Эсида бўлса-ку, майли-я!

— Бўлмаса қайта танишармиз.

— Тўғри-ю, лекин... нима десам бўлади, у киши ҳозир унча-мунча одам билан гаплашмайди дейишади...

— Дейишадими ё шунақалигини кўрганмисиз?

— Йўқ, кўрганим йўқ, шундай дейишади. Лекин шамол бўлмаса теракнинг учи қимирламайди, биласиз.

— Биламан. Баъзан шамол бўлмаса ҳам қимирлайди...

Кейин, Аҳмаджон ака билан кўришганимизда, мен бу гапни у кишига айтиб бердим.

Аҳмаджон аканинг индамай туриб, туйқусдан шарақлаб куладиган ғалати бир одати бор. Бу сафар ҳам у киши гапимни диққат билан эшитиб турдиларда, тўсатдан шарақлаб кулиб юбордилар.

— Тўғри! Яқинда раҳбар ўртоқларнинг биттасиям шунга ўхшаш бир гап айтди. Сўнгги пайтларда

қсрангизни кўрсатмайдиган бўп қолдингиз, раис, деб ҳазиллашди. «Қорамни кўрсатмаслигимнинг» боиси шуки, колхозни бир айланиб чиқаман десангиз, икки юз эллик километр йўл босишингиз керак. «Волга»да тўхтамай учгандаям камида беш соат вақт кетади. Айланмасангиз, ҳаммасини ўз кўзингиз билан кўриб турмасангиз яна бўлмайди!..

Аҳмаджон ака кулиб гапиргандек, мен ҳам наманганлик оғайнимнинг гапига кулиб қўя қолдим. Лекин ўрни келиб қолди, бир ҳаётий воқеани гапириб берай.

Олтмиш тўртинчи йилнинг охиримикан ё олтмиш бешинчи йилнинг бошларимикан, Москвада киночилар съезди чақирилди-ю, кинода ишлаб юрган пайтларим, мен ҳам борадиган бўлиб қолдим. Бир гуруҳ таниқли санъаткорлар, артистлар, киночилар билан Ил-18 самолётига чиқдик. Учиб кетяпмиз. Бир маҳал қандайдир бир иш билан орқа салонга ўтдим. Орқа салоннинг бир томони, одам ўтирадиган креслоларгача қовун-тарвуз, олма, узум, анор, нок солинган қутиларга тўлиб кетган. Иккинчи томонида... салонни бошларига кўтариб хахолаб кулган ўн чоғлиқ одам ўтирибди. Ҳамманинг оғзи ўртада чалқайиб ўтирган қоп-қора, хушқомат одамда. Эғнида... модадан қолган, лекин кифтини келтириб тиккан янги кўк китель, галифе шим, бошида оҳори тўкилмаган чуст дўппи, фақат шу киши гапирадилару, бошқалар салонни бошларига кўтариб кулади... Оғзида олтин тишлари ялтираган, учбурчак калта мўйлови ўзига хўп ярашган, зангидай қоп-қора, лекин ўзига хос хушсурат бу одамнинг ҳар бир ҳаракати, сўзи, ёнидагиларга нигоҳ ташлашларида қандайдир ички бир ғурур, куч, ишонч, димоғ-фироқ сезилиб турарди. Кўнглимда: «Ким экан бу одам!» деб ўйладиму, ўтиб кетдим.

Домодедово аэропортига бориб тушдик. Қаттиқ қор ёғиб турган экан, бир қўлимда папка, бир қўлим билан юпқароқ шляпани ушлаб, югуриб елганча ўзимни аэровокзалга урдим. Иккинчи қаватга чиқиб, юк оладиган жойда ҳамроҳларимни кутиб турибман. Бир маҳал қарасам... ўн чоғлиқ шериклари қуршовида ҳалиги одам келяпти! Шерикларининг қўлларида қамиш саватчаларга солинган қовун-тарвуз, қути-қу-

ти ачуру узум. У одам эса, қўллари орқасида, бир-бир босиб келяпти... Эгнига яшил китель устидан кул ранг плаш кийган, оёғида ғарч-ғурч хром этик, лекин бош кийими ўзгармаган — ўша тахи бузилмаган янги чуст дўппи. Ерни босайми, босмайми деб битта-битта одим ташлаб келяпти. Мени, айниқса бу одамнинг ён-верига нигоҳ ташлаши ҳайратга солди. У бошини хиёл орқага ташлаб, атрофига шундай эринибгина қараб қўяр эдики, назаримда, теваракдаги одамлар кўзига пашшадай ҳам кўринмас эди.

Шерикларимдан бир-иккитаси у кишини кўриб, пешвоз чиқибди.

— Э, палончи ака! Бир самолётда кепмизу, беҳабар қопмиз-да! — деган хитоблар эшитилди...

Бу сафар мени яна бир нарсга ҳайрон қолдирди: мен ҳурмат қилган машҳур санъаткорлар қучоқ очиб боришарди-ю, у киши эса... ўша кибли-мағрур важохатини ўзгартирмай, дам бошини сал қимирлатибгина жавоб берар, дам илжайиб қўя қолар эди.

Шерикларимдан биттасини четга тортиб, «бу одам ким ўзи?» деб сўрадим.

— Э, танимайсизми? Бу одам... Намангандаги машҳур миллионер колхоз бор-ку, эшитганмисиз? Ўша колхознинг раиси... палончи акам бўладилар-да!..

Мен башорат қиладиган пайғамбар эмасман, лекин бир-икки йил ўтмасданоқ палончи ака катта жиноят билан қўлга тушибди, деган гапларни эшитганимда, кўз олдимга лоп этиб ўша манзара келди: қовун-тарвуз кўтарган ўн чоғлиқ лаганбардорлар қуршовада, аэропорт полини босайми, босмайми деб, битта-битта одимлаб бораётган қоп-қора, хушқомат, калондимоғ одам ёдимга тушди...

Хуллас, наманганлик дўстларнинг оқ фотиҳасини олиб йўлга тушдим.

Мен сафарга чиққан кунларим Аҳмаджон ака СССР Олий Советининг депутатлигига номзод қилиб кўрсатилган эди. Биз борганда Аҳмаджон акани табриклагани меҳмонлар келишган экан, раис идоранинг олдида ўша кишилар билан суҳбатлашиб ўтирган экан. Оёғида енгил қизғиш брезент этик, эгнида оппоқ нейлон кўйлак, бошида янги чуст дўппи, енглар шимарилган, худди улоққа чоғланган чавандоз йигитларга ўхшайди, фақат ранги сал оқарган, сўлгинроқ...

Бизни кўриб ўрнидан турди. «Унча-мунча билан гаплашмайдиган одам» кулимсираб пешвоз чиқди:

— Э, келинлар, меҳмонлар, келинлар.

Ичимда: «Демак биз ҳам унча-мунча одам эмас эканмиз-да!» деб кулиб қўйдим.

Мен бутун мамлакатга донг таратган бу машҳур раисга зимдан қизиқиб қарайман: қандайдир жуда оддий, тилида нима бўлса дилида ҳам шу, оқ кўнгил одамга ўхшайди. Қавариб кетган қадоқ қўллари, миқти, чорпақил гавдаси, гап-сўзлари — ҳаммаси умри меҳнат билан ўтган заҳматкаш бир деҳқон эканини кўрсатиб турибди.

Биздан сал олдин колхозга Поп район партия комитетининг биринчи секретари Абдумўмин ака Олимов ҳам келган экан. Шу муносабат билан суҳбатимиз мен кутмаган бир йўналиш олди.

Масала шундаки, Абдумўмин ака адабиётимизнинг катта мухлисларидан экан. У кишининг адабиёт ҳақидаги фикри, «уйдирмасиз ёзолмайсизлар», деган техника фанлари докторининг фикрига қарши ўлароқ хийла юксак экан, энг муҳими, Абдумўмин ака адабиётни яхши билар, янги асарларнинг деярли ҳаммасини ўқиб борар, ҳар бир асар тўғрисида ўз фикри бор экан. Шу-шу, колхозни ўрганишга борган одам, раис билан ҳаёт муаммолари тўғрисида суҳбатлашиш ўрнига адабиёт ҳақида сўзлаб беришимга тўғри келди. Ўзиям ўша кунни дастурхон устида кўп ёзувчиларнинг қулоғи қизидиёв дейман! Ҳеч кутилмаган жойда бошланиб кетган бу қизгин мунозарага қулоқ солиб, ўқтин-ўқтин луқма ташлаб ўтирган Аҳмаджон ака бу гапларга ўзича талқин берди:

— Шахсан мен ёзувчи халқидан гина қиладиган жойим йўқ. Бизни кўп ёзишди. Мақтовлар ҳам жойида. Бундан ортиғи ортиқ. Аммо битта нарсага қойил эмасман-да! Кўплар... худди ҳамма нарса ўзи бўлгандай қилиб ёзишади. Шу сабабданми, билмадим, ўқигиси келмайди, киши. Нега десангиз... ўзи бўлмаган-да, бу ишлар, акалар! Ҳа, ўзи бўлмаган!

Ажойиб гап! Энг зўр танқидчи ҳам топиб айтолмайдиган, масаланинг туб моҳиятини очиб берадиган гап!.. Суҳбатни ёзиб ўтиришдан уяладиган одам, дарҳол ён дафтаримга қўл чўздим.

Ёзиш ҳақида гап кетгани учун орани очиқ қилиш-

га, бирор нарса ёзиш ниятим йўқлигини айтишга мажбур бўлдим. Колхоз ҳақида, айниқса маданий-маиший, уй-жой қурилиши соҳасида кўп яхши гаплар эшитганим учун бир кўрай деб келдим, бу мақтовлар ростми ё шунчаки шоирона муболағами, билай деб келдим. Умуман, колхоз хўжалигидай мураккаб соҳани бошқараётган, оқу қорани таниган, кўп воқеаларни кўрган сиздай одамлар билан очиқчасига гаплашгани, дардлашгани келдим, дедим.

Аҳмаджон акага негадир «дардлашгани келдим», деганим, айниқса хуш ёқиб тушди.

— Э, мен ҳам сизга ўхшаган дардлашадиган одамни қидириб тополмай юрувдим. Дафтар-қаламларингизни чўнтакка солинг. Ётиб дардлашаверамиз!

Гарчи «дард» сўзи касаллик, хасталикни билдирса ҳам, «дардлашиш» деганда биз самимий гаплашиб, кўнгил чигилларини ёзишни тушунамиз. Аҳмаджон ака эса бу сўзни бошқачароқ тушунган экан. Буни мен кейинроқ пайқаб қолдим. Ҳозирча эса қишлоқни, журналистлар «агрогородок», деб ном қўйган колхоз марказини айландик.

Танқидчи оғайним ҳақ, биз адиблар муболаға қилишни яхши кўрамиз. Зотан муболаға адабиётнинг қонида бор нарса. Шунинг учун ҳам мен колхозга келаётганимда, очеркларимизнинг бу қишлоқ тўғрисида ёзганлари ҳар қалай муболаға бўлса керак, бутунлай бўлмаса ҳам ҳар ҳолда, бир оз муболағаси бўлса керак, деб ўйлагандим. Йўқ, ҳаммаси рост экан. Ва мен умримда биринчи марта китобларда ёзилган нарсанинг ҳаётда рост чиқиши кишини қанчалар хушнуд қилишини тушундим!..

Кўп очерк ва мақолаларда мадҳ этилган бу улкан кўркем қишлоқ нимаси биландир «В. И. Ленин юз йиллиги» совхозининг шаҳарчасини эслатарди. Ўша шаҳарчадагидай оппоқ муҳташам бинолар, клублар, мактаблар, стадионлар, замонавий магазинлар, болалар бадан тарбия билан шуғулланиб, ҳордиқ чиқарадиган майдонлар, маданий-маиший комбинатлар, ошхоналар, сартарошхоналар, болалар боғчалари — ҳаммаси катта дид ва меҳр билан қурилган эди!

Кўчалар кенг, қулай, ҳамма ёқ саранжом-саришта, айти замонда катта шаҳарларга хос шовқин-сурондан холи, камқатнов, осойишта... Баъзи жойларда

икки қаватли, лекин аксарияти бир қаватли уйлар ҳам ўша совхоз уйларидай мустаҳкам, пишиқ, серфарзанд деҳқон оилаларининг эҳтиёжларига мослашиб қурилган — хоналар кенг, ёруғ, баҳаво. Фақат битта фарқи бор: совхоз кўчаларидаги ниҳоллар энди бўй чўзиб, энди авж оляпти, бу ердаги дарахтлар эса аллақачон осмон барабар бўлгану, бутун қишлоқ кўм-кўк туташ бир боққа айланган...

Уйларга кирдик. Аҳмаджон ака ҳам совхоз директори Мирзажон Эминовга ўхшаб, бекалар орасида мусобақа уюштирганми, йўқми, билмадим, лекин бу ерда ҳам уйлар, ҳовлилар озода, ораста, саришта, хоналарнинг жиҳози ҳам ўзига ярашган: шкаф, стол-стуллар, радио, телевизор... Ошхоналарда газ...

Аҳмаджон ака уй бекаларининг: «Бир кеп қопсиалар, чой ичиб кетинглар» деган таклифларига ҳазил билан жавоб беради:

— Булар чой ичадиган одамлар эмас, марказдан келган комиссия. Арзингиз бўлса айтинг...

— Вой, қанақа арзимиз бўлади? Нима деяпсиз, раис ака?

— Шикоятингиз бўлмаса калитни беринг—подвалга тушамиз!

Уй бекаси калитни беради, чоғроқ эшикдан эгилиб, подвалга кирамиз.

Беш-олти хонали катта уйнинг таги—боришича подвал. Подвалга кичик деразачалар қўйилган, чи-роқ ўтказилган. Илиқ, лекин бўм-бўш... нега? Бу саволга Аҳмаджон ака шундай жавоб берди:

— Ўзбек деҳқонининг пахтадан бошқа яна бир улкан ташвиши бор — пилла! Пилла қурти инжиқ бўлади. Номи қурт бўлса ҳам озода, қуриб кетгур. Уни илиқ, тоза, чумоли-пумолидан, ёмон кўзлардан...— Аҳмаджон ака мийиғида бир кулиб қўйди.— Ёмон кўзлардан холи жойда эъзозлаб боқиш керак. Хўш, бундай жойни қаёқдан топасиз? Илгари колхозчилар уни ўз уйида боқишарди. Бола-чақаси билан ҳовлига кўчиб чиқиб, меҳмонхонасида боқарди! Лекин шундай қилишимиз яхшими? Пилла қуртидан меҳмонхонада ёқимсиз ҳид қолади. Қайта кўчиб кириш учун уйни қайта оқлаб, қайта ремонт қилишга тўғри келади. Хуллас — деҳқонни кўп қийнайди. Тўғрими?

— Тўғри бўлганда қандоқ!

Кўз олдимга лоп этиб, таниш манзара келади. Қурт боқиш пайти келганда биз ҳам, ўша меҳнаткаш сувчи амакимнинг оиласи ҳам ҳовлига кўчиб чиқардик. Пилла қурти учун меҳмонхоналарни бўшатиб, уйларни оқлаб, саранжом-саришта қилиб қўярдик.

Дунёда қурт боқишдай оғир, сердахмаза иш бўлмаса ҳам, ҳеч ким бу ишдан бўйин товламас, чунки пилла учун ҳар хил қимматбаҳо матолар, шу жумладан, ўша пайтларда машҳур бўлган ғижим рўмоллар бериларди. Бу рўмолга айниқса қизлар, ёш келинчалар жуда ўч бўларди. Эсимда бор, ўша пайтларда бу ҳақда ғалати бир лапар ҳам тўқилган эди:

— Ойижон, ойи-е!

Бошгинам огрийди-я...

— Бошгинангдан аянг ўргилсин,

Нималарга огрийди-я!

— Бозорда бўлар экан,

Дўконда турар экан,

Ана унинг оти ғижим рўмол

Ўшанга огрийди-я!

— Ўшанга огриса-я,

— Алам-о-алам-о...

Бу жўнгина, лекин самимий қўшиқда айтилганидек, ғижим рўмол қўмсаган бошлар оғримасин учун, «аламлар» бўлмасин учун қиз-жувонлар бир қути эмас, ўн қути қурт боқишга тайёр эдилар!..

Пилла топширилиб бўлганидан кейин эса Аҳмаджон ака айтгандай, уйларни қайта оқлаб, қайта тозалашга тўғри келар, лекин қанча тозаламанг, пилла қуртининг қўланса ҳиди тезда кета қолмас эди!..

— Хўш, нима қилиш керак? — деди Аҳмаджон ака хаёлимни бўлиб. — Қурт боқиш учун алоҳида жойлар, клубга ўхшаган катта баҳаво бинолар қуриш керак, деган гаплар бўлди. Бу гаплар тўғри бўлса тўғридир. Лекин пилланинг бутун дахмаси бир ойдан ошмайди. Қолган пайтда бу биноларни нимага ишлатасиз? Бу ҳам катта масала. Биз ўйлаб-ўйлаб, ахийри мана шунақа подваллик уйлар қуришга қарор қилдик. Биз буни бир ярим қаватлик уй деймиз. Ҳозир ўзингиз кўрдингиз. Подвалда одам қаддини тик тутиб, бемалол юраверади. Илиқ, озода. Чироқ ўтказилган. Эрта-индин пилла пайти келганда тахтадан

сўри қуриб берамиз. Деҳқоннинг ўз уйи, ўз ҳовлиси. Узоққа қатнаб юрмайди. Қулай. Бир ой пилла боқадди. Кейин тозалаб, яна ўз рўзғори учун фойдаланаверади.

Улуғ фикрлар ниҳоятда оддий бўлади, деган гапни бир марта айтган эдим. Яна такрорлашга мажбурман: оддий, лекин, ниҳоятда пухта ўйланган фикр!

Адиб — ҳиссиёт кишиси. Уни ҳаётда учраган камчиликлар қанчалик ташвишга солса, яхши ишлар, эзгу ниятлар, халқ бахти учун қилинаётган ғамхўрликлар шунчалик қувонтиради. Бу фақат адибларга хос хислат эмас, албатта. Бунини умуминсоний хислат дейиш мумкин. Лекин ҳиссиёт кишилари, биз, адиблар ўз ҳаяжонимизни дарҳол ошкор қилиб қўямиз. Мен ўз туйғуларимни яширишга уриндим, лекин Аҳмаджон ака билан қишлоқни айланиб юрган пайтимиздаёқ бошдаги «ёзмайман», деган фикримдан қайтдим. Ҳали Аҳмаджон ака билан ёзилиб суҳбатлашмасданоқ, ҳали «ётиб дардлашмасдан турибоқ» бу фикримдан қайтдим.

Дарҳақиқат, Аҳмаджон акадай фидойи коммунист раҳбарлар қилаётган ажойиб ишларни ёзишдан, уларнинг тажрибасини тартиб қилишдан катта савоб иш бормикан? Лекин... менинг ёзганларим ҳам Аҳмаджон ака айтгандек, «Ҳаммаси ўзи бўлгандай» чиқиб қолмасмикан? Бу хавф йўқ эмас, чунки Ғурумсаройда кўрганларим кишини тўлқинлантирмай иложи йўқ, бадий асар эса, Гоголь айтгандай, оташин қалб ва совуқ идрок билан ёзилмоғи даркор.

Навбаҳор

— Хўш, яна нима саволингиз бор, ёзувчи ака? — ярим ҳазил, ярим чин сўради Аҳмаджон ака.

— Саволлар кўп. Лекин аввал «Навбаҳор» шаҳрини кўрсак. Довруғи етти иқлимга кетди-ку!

— Авваламбор, доврўғини оламга таратган биз эмас, сизга ўхшаган қалам аҳли, ака! Қолаверса... арзигулик иш қилган бўлсак керакки, доврўғи оламга кетибди!

— Мен бир нарса деяпганим йўқ, раис ака. Фақат бориб кўрсак деяпман.

— Бўпти. Кўрасиз! Аммо... — Аҳмаджон ака дўп-

писини кафтига бир уриб, қайта пешанасига қўндирди. — Аммо битта масала бор, қалами ўткир одам бўлса хўл боплайдиган жойи келувди-да!

— Нима гап ўзи?

— Ҳай, майли, аввал бориб кўрайлик-чи? — Аҳмаджон ака қўлини бир силтаб, машинанинг эшигини юлқиб очди. — Қани, кетдик, ака!

Кўнглимда: «Бу одам нега асабийлашяпти?» деган гап ўтди, лекин суриштириб ўтириш ноқулай туюлди-ю, индамай машинага чиқдим.

«Навбаҳор» ҳақидаги бояги гап муболаға эмас, чўлда қурилайётган бу шаҳар тўғрисида, зотан, колхоз чўлқуварларининг даштда бошлаган улкан ишлари тўғрисида Тошкентда ҳам, Наманганда ҳам кўп яхши гаплар эшитган эдим. Бу ишларнинг қисқача тарихи шундай:

Бундан бир-икки йил муқаддам, минг тўққиз юз етмиш иккинчи йилнинг охирида колхоз правлениеси Марказий Фарғона даштида катта ер ўзлаштиришга, у ерда янги шаҳарча қуриб, боғ-роғлар яратишга аҳд қилади. Узоқни кўзлаб тузилган бу дадил режани Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ва республика ҳукумати тўла қўллаб-қувватлайди. Колхозга ёрдам бериш ниятида катта маблағ—йигирма олти миллион сўм пул ажратилади. Бу ҳақда муайян қарор қабул қилиниб, 1973—1975 йилларида бу маблағни ўзлаштириш вазифаси муайян министрликлар ва ташкилотларга топширилади.

Ўтган йили, иссиқ ёз кунларининг бирида, ҳадсиз дашт бағрида, Аччиқкўл массивининг қоқ белида, бўлажак шаҳарчанинг пойдеворига биринчи ғишт урилиб, шаҳарчага «Навбаҳор», деган гўзал ном қўйилади. Ўша куни, жазирама иссиқдан кейин даштга чўккан майин қоронғиликда, Аччиқкўл бўйида саҳаргача кулги ва қўшиқ аримайди: қамиш кана ва чодирларда тунаган қиз-йигитлар юлдузларга тикилиб, бўлғуси шаҳар ҳақида ўйлаб, ширин орзулар оғушида тонг оттиришади...

Қисқаси, колхоз чўлда катта иш бошлаб юборади. Хўш, министрликлар ва уларнинг жойлардаги ташкилотлари-чи? Улар партия ва ҳукуматимиз қарорларини қандай бажаряпти? Аҳмаджон аканинг хуноб бўлишига сабаб шу эмасмикан?

...Мана, Гурумсарой ва Пунган боғлари ортда қолди. Кечагина сепалаб ўтган ёмғирдан яшнаб кетган олмазор ва ўрикзорлар, токзорлар, япроқчаларида қумуш ранг томчилар ялтираган кўм-кўк бўлиқ бедазорлардан кейин «Найман» совхозининг олачипор пахтазорлари кўринди, пахтазорлардан кейин гиёҳсиз тақир дашт, култепага ўхшаган жонсиз, руҳсиз қум уюмлари бошланди...

Уфққа тутшиб кетган беқиёс саҳро қандайдир улуғвор, сокин. Қирларга ёнбошлаган офтоб илиқ нур сочади.

Куни кеча саҳрода шафқатсиз қуюн чарх уриб, қум тўзонлари осмони фалакка чиққан эмиш. Бугун ҳеч нарса бу гирдибоддан дарак бермайди. Саҳро, худди пўртана бўлиб ўтган денгиздай сокин, осойишта, тўйган қўзичоқдай ювош туюлади...

Ана, узоқда «Навбаҳор» шаҳарчасининг биринчи ғиштин уйлари кўзга чалиниб, йўл чеккасидаги зовурлар, ариқлар, чигит униб чиққан биринчи пайкаллар кўринди. Шу пайт орқа ўриндиққа ўтирган Аҳмаджон ака бирдан питирлаб қолди-ю, қандайдир аламли овозда:

— Ҳой, аттанг!— деб хитоб қилди.— Мана бу пайкалга бир қаранглар! Кеча эрталаб, кўм-кўк бўлиб яшнаб ётувди-я. Яшнаб ётувди!.. Энди қайта экишга тўғри келади-я! Ҳой, аттанг!

Ҳақиқатан, чигитлар бир текис униб чиққан улкан пайкалининг ҳар жой, ҳар жойини қум босган, фақат пайкал эмас, баъзи ариқ ва зовурлар ҳам қумга тўлган, энди бунинг ҳаммасини қайта тозалаб, қайта планлаштириб, қайта экмай илож йўқ эди! Мен беихтиёр Аҳмаджон акага қарадим. Ҳамон тоқатсизланиб ўтирган Аҳмаджон ака тўсатдан:

— Хайрият-э!— деб хитоб қилди.— Мана бу ёққа бир қаранглар!

Мен Аҳмаджон ака айтган томонга қарадим, қарадиму, унинг қувончига тушундим: қум босган ариқ ва зовурлар ичидан, кул ранг уюмлар орасидан, нимаси биландир худди сувдан бошларини чиқариб турган болачаларга ўхшаган тол, терак, тут ва чинор ниҳолларининг учлари кўриниб турар, ниҳоллар ёзган яшил баргчалар сувдан бошларини чўзиб, кулиб турган болаларнинг шўх кўзларини эслатарди кишига.

Аҳмаджон ака аллақандай яйраб кетди:

— Бас! Бу ниҳолчалар кечаги тўфонга дош бериб-дими, ишимиз ёмон бўлмайди! Нима дейсиз?

Ёши элликка бориб қолган, кўпни кўрган бу одамнинг болаларча қувонишидан завқим келади.

— Ҳаммаси бўлиб неча гектар ўзлаштирингиз?

— Сал кам икки минг гектар. Ҳали тўлиқ ўзлаштириб, ишга тушириб юбордик деёлмаймиз. Кўриб турибсиз: бу даштнинг аёвсиз, асов шамоли бўларкан. Шамол эмас—балои азим! Бугун қилганларингиз гоҳо эртага кўкка совурилиб кетаркан... Лекин ҳаммасига дош бериб ишлаяпмиз. Ўзлаштирилган ернинг ярмидан кўпига пахта экдик. Бу йил камида икки минг тонна пахта берамиз!

— Шу йилнинг ўзида-я?

— Ҳа, шу йилнинг ўзида икки минг тонна пахта берамиз,— дейди Аҳмаджон ака.— Икки юз эллик тонна шולי. Беш юз тонна ғалла, икки юз тонна қовун-тарвуз... Ўттизта звено тузганмиз. Ҳозир бу даштда беш юздан ортиқ йигит-қиз ишлаяпти. Ҳар йигитки, тоғни талқон қилади... Биз-ку, айтган сўзимизда турибмиз, ака. Лекин ана уларингиз!..

Аҳмаджон аканинг: «ана уларингиз, дегани қурилиш ташкилотлари эканини сезиб, энди сўрамоқчи бўлиб турган эдим, раис яна қўлини силтаб:

— Ҳай, майли,— деди,— аввал қилган ишларимизни бир кўринг-чи!

Ҳақиқатан, кейинроқ мен Аҳмаджон ака айтган ишларни: колхоз ўз кучи билан қурган йўллар, қазиган ариқ ва зовурларни, планлаштирилган далалар ва гўё қўл билан силаб-сийпаб қўйилгандай саришта пайкалларни, худди тароқ билан таралгандай бежирим ғўза жўякларини кўрганимда раиснинг қувончига ҳам, ташвишларига ҳам тушундим: инсон ҳукмига бўйсунитгани истамаган бу ўжар даштдаги ҳамма иш—ўтқазилган ҳар бир ниҳол, экилган ҳар бир чигит, қўйилган ҳар бир ғиштда ўзгача бир меҳр бор, унга ҳисобсиз куч, ирода, асаб сарф бўлган, бу меҳнатнинг кўламини сарҳисоб қилиб бўлмас эди!..

Бу ёғи-ку, шундай. Лекин Аҳмаджон аканинг ибораси билан айтганда «у ёғи» нима бўляпти? Биз катта асфальт йўл ёқасида тўхтаб, бўлажак «Навбаҳор» шаҳарчаси олдидаги майдонда машинадан тушдик.

Майдончанинг ўртасига катта мәрмар тошдан монумент ўрнатилиб, унга «Навбаҳор» деб ўйиб ёзилган. Чўлқуварлар номидан келгуси авлодларга битилган мактуб ҳам шишага солиниб, шу монумент пойдеворида қўйилган.

Қаёққа қараманг—ҳамма ёқ саҳро. Ҳисобсиз қум уюмларидан иборат ҳудудсиз дашт. Ва чўнг тошдан ясалган бу улкан монумент. Келгуси авлодларга ёзилган шоирона мактуб!.. Длимни яна ўша таниш ҳал-жон чулғаб олади...

«Шаҳарча»да ўн чоғлиқ икки қаватли бинолар қад кўтарган. Ўнг қўлда бир неча бир қаватли уйлар. Бу уйларга колхоз «штаби», медпункт, чоғроқ ётоқхона, дўконча ва ошхона жойлашган. Қаршида водопровод учун қурилган бетон ҳовуз, сув напор минораси. Ундан нарироқда ёшлар учун қурилажак стадион майдончаси, ҳаммом, маиший комбинат, кинотеатр учун ажратилган жойлар... Бетон ҳовузнинг ўнг томонида шағал тўкаётган самосваллар кўринади... Йўл бўйида ўн чоғлиқ йигитлар бетон ҳовузга темир панжара ўрнатишмоқда, бошқа бур гуруҳ йигитлар ётоқхона олдидаги майдонни тахта билан ўраб, тўсиқ қилишмоқда.

— Бу йигитлар қурилиш ташкилотларидан эмасми?

— Йўқ, ўзимиздан, колхоз ҳунар-билим мактабидан чиққан талабалар... Қурилишдан ҳозир ҳеч ким йўқ!— Аҳмаджон ака, ёрилсаммикин, йўқмикан дегандай, бир зум ўйланиб турди-да, тўсатдан чап қўлдаги ўн чоғлиқ гиштин иморатларни кўрсатиб, куюниб гапира бошлади.

— Мана бу уйлар бултур қуриб битирилиб, бизга топширилиши керак эди, биттасиям топширилмади!.. Уям майли, ҳаммаси бўлиб шу йилнинг охиригача ўттиз тўққизта уй топширилиши шарт эди. Биттасини ҳам топширишмади, азаматлар!

Мен беихтиёр Аҳмаджон ака айтган томондаги икки қаватли уйларга қарадим. Дарҳақиқат—уйларнинг томлари ёпилмаган, дераза ва эшиклари қўйилмаган, шувоқ қилинмаган.

— Уйларни қайси ташкилот қурапти ўзи?

— Наманган область сув қурилиш трести... Трест бошлиғи ўртоқ Абдуллаев!

— Наҳот у киши бўлаётган ишларнинг моҳиятини тушунмасалар?

— У ёғини ўртоқ Абдуллаевнинг ўзларидан сўрайсиз!— деди Аҳмаджон ака асабий кулиб.— Ўртоқ Абдуллаев-ку, уй-жой қурилиш соҳасида бўлмасаям, ҳар ҳолда ер ўзлаштириш соҳасида оз-моз ёрдам берапти. Ирстрой деган ташкилот бўлар экан. Бошлиғи Мамасоли Олимов деган одам. Ёспирай, бу одамнинг тепса тебранмаслигини айтинг! Уй-жой қурилишидан бошқа ҳамма иш — дала шийпони дейсизми, вертикал дренаж дейсизми, насос дейсизми, йўллар дейсизми, ҳаммасини шу трест қуриши керагу, ҳанузгача бир иш қилмаса-я! Айниқса шийпонларни айтинг! Эрта-индин жазирама кунлар бошланади. Далада ишлайдиган одамлар қаёққа боради? Дўппидай соя анқонинг уруғи бир саҳройи жизгинакда қаёқдан бошпана топади?

Мен ҳайрон бўлиб қолдим. Ажабо: қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш иши партия ва ҳукуматимиз эътиборида турган бир маҳалда ғурумсаройликлар бошлаган бу улкан ташаббусга бу қадар лоқайдлик билан қарашнинг туб сабаби нимадан? Шунчаки эътиборсизликми ё бунинг бошқа мураккаб иқтисодий сабаблари борми? Балки бу ишлар ўша ташкилотларнинг планларига кирмагандир?

Гапга Абдумўмин ака аралашди. У киши Аҳмаджон акага ўхшаб «қайнамасдан» вазминлик билан тушунтириб берди.

— Йўқ, бу ишлар планларига кирган. Кирганда ҳам давлат плани сифатида кирган! Фақат бу объектлар, нима десам бўлади, уларнинг планидаги бошқа объектлардан қийинроқ. Бу ерда ишлаш қийинроқ. Ҳамма гап шунда!

Дарҳақиқат, бу чўли маликда ишлаб, план бажаришдан Наманган атрофидаги сўлим жойлардаги ишларни бажариш осонроқ. Лекин... икки йилдан бери бу қаҳроқ далада жон бериб-жон олиб меҳнат қилаётган колхоз чўлқуварларига осонми? Уларнинг оғирини ким енгил қилади? Ким жонига ора киради?

— Абдумўмин акам тўғри айтдилар! Мен айтган ташкилот раҳбарлари ишнинг осонроғини қидирипти!— Аҳмаджон ака ўтирган ўрнидан туриб кетди.— Бўлмаса... бу ишга обком, облисполком раҳбарлари

аралашди. Маиший комбинат бошлиғи билан область алоқа бўлимининг бошлиғи ўртоқ Нурматовга неча бор тайинлашди! Улар ҳам неча бор ваъда беришди. Лекин шу букунгача на пландаги маиший хизмат комбинатига битта ғишт қўйилди, на бир метр сим тортилди! Мен, айниқса, комбинат бошлиғи Мелихон опадан хафаман. Аёл киши! Анави пайкалда дашт шамолидан юзларини ўраб, оғиз-бурунларини боғлаб, кетмон чопаетган қиз-жувонларга сал майишса бўлмайдимиз? Ҳозир замон бошқа, ҳаёт бошқа. Ешлар яхши кийиниб, яхши юргиси келади. Ҳаммому маиший комбинат жуда керак буларга!.. План тасдиқланганига бир ярим йил бўпти, лоақал битта ғишт қўйилмапти-я! Ўргилиб кетдим бунақа аёл раҳбардан!

Аҳмаджон аканинг гапи мени кўпдан бери ўйлан-тириб юрган бир нарсани эсимга солди.

Ҳақиқатан, партия ва ҳукуматимиз аёлларимиз учун кўп ишлар қилди, айниқса аёл кадрлар тайёрлаш бобида кўп ғамхўрлик кўрсатди. Лекин аёлларимиз орасидан ўсиб чиққан баъзи хотин-қиз раҳбарлар гоҳо аёллар турмушидаги қийинчиликларга беварқ қарашади, ёрдам беришмайди.

Бўз районида бўлган бир учрашув ёдимдан чиқмайди. Райондаги илғор пахтакорлар тўғрисида гап кетганда бир аёл бригадирнинг номини айтишди, бориб кўришимни маслаҳат қилишди.

Бордим, танишдим. Аёл қирқ-қирқ беш ёшлар чамасида эди. Ҳақиқатан ҳам ишчан, яхши бригадирлардан экан, бир неча йилдан бери яхши ҳосил оларкан. Табриккладим. Қувондим. Лекин... бригада шийпонининг мазаси йўқ, аёллар ҳордиқ чиқарадиган хоналар зах, болалар тупроққа беланиб ётарди...

— Ишларингиз яхши экану, шийпонингиз нега бунақа?

— Нима қипти? — деди аёл тушунмай.

— Уйлар зах. Болаларнинг ётиши бу! Соя-салқин берадиган дов-дарахт йўқ. Раисга айтиб тузаттириб олсангиз бўлмайдимиз? Илғор бригадир экансиз. Қарга борсангиз сўзингиз ўтади!

Аёл лабини буриб, елкасини учирди.

— Нима қипти? Биз ишлаган пайтларда бу ҳам йўқ эди!

Суриштирсам, аёлнинг «биз ишлаган пайтлар»

дегани урушдан кейинги оғир йилларга тўғри келаркан.

Бу гапларга нима дейиш мумкин? Ҳозир, турмушимиз кундан кунга ўсиб, халқ фаровонлиги ортиб бораётган бир маҳалда ҳаётга эски ўлчовлар билан ёндошиб бўлмаслигини тушунмаган, турмушини ҳамон урушдан сўнгги оғир йиллар мезони билан ўлчаб юрган бу аёлга нима деб жавоб бериш мумкин?

Мен ҳам елкамни учириб қўя қолдим. Афтидан, Аҳмаджон ака айтган аёл ҳам ўшалар тоифасидан бўлса керак!

Аҳмаджон ака оғир хўрсиниб, машина томон юрди. Лекин ҳовузга панжара ўрнатаётган йигитларнинг ёнидан ўтаётиб, бир лаҳза тўхтади, улар билан саломлашиб, ҳол-аҳвол сўрашди. Шу пайт юзлари офтоб ва шамолдан қорайиб кетган, новча, хушчақчақ йигит ёнидаги дўстларига кўзини қисиб:

— Ўз ишларингиз қалай, раис ака? — деб сўради. Аҳмаджон ака кулди.

— Нимага шама қилаётганингни биламан, мугамбир! Тўйни бошлайвер. Кузда шу уйлардан танлаганингни оласан!

— Кузни қўйинг, қишгача битириб беришсаям майли, раис ака!

— Битириб беришади! Улар бўлмаса ўзим битириб бераман сенга!..

Аҳмаджон ака бошқа ҳеч нарса демай машинага қараб кетди. Лекин машинага чиқишдан олдин менга юзланиб:

— Буларнинг кўпчилиги армияда хизмат қилиб қайтган йигитлар, — деди. — Булар бошқа жойларда, катта шаҳарларда қолиб ишлашлари мумкин эди. Бизга ишониб бу ерга келишди. Биз ҳам уларга яхши гаплар айтиб, катта ваъдалар берганмиз. Булар қилаётган ишларни кўрдингиз. Ғолиблар деса бўлади буларни! Лекин ғолибларга ҳам мадад керак, ғамхўрлик керак ахир! Ҳозир ҳамма гапни ўз қулоғингиз билан эшитдингиз. Ахир бу уйлар бу йил ҳам битмаса... нима деган одам бўламан? Кузда нима дейман буларга? Юзларига қандай қарайман ахир?

Раис машинанинг орқа ўриндигига ҳорғин чўкиб, жим қолди. Машина асфальт йўлда учиб борарди. Йўлнинг икки томонидаги сайхонликда, асрлар даво-

мида нисон ҳукмига бўйсунмаган бу қайсар чўлдан «тортиб» олиб, пахта экилган пайкалларда, культивация қилаётган тракторлар гўзаларни ягана қилаётган қиз-жувонлар кўринарди.

Булар — ўша раис айтган голиблар, бу йил давлатга икки минг тонна пахта топшириш ҳақида сўз берган ва сўзининг устидан чиқишга ҳаракат қилаётган азаматлар эди!

Аҳмаджон ака ҳамон индамас эди. Лекин мен унинг хаёлу ташвишларини, нималар ҳақида ўйлаётганини сезиб борардим.

Ҳаёт ҳамма вақт ҳам китобдаги гапларга тўғри келавермайди. Лекин менинг Ғурумсаройда кўрганларим китобларда ёзилгандан ҳам зиёд эди. Ғурумсарой ва Пунган қишлоқларида қад кўтарган уйлар, барпо қилинган сўлим боғлар, токзорлар ҳар қандай одамни ҳам ҳайратга солади. Бу ишларнинг ҳаммасида Аҳмаджон аканинг катта улуши бор, унинг ташаббуси билан, унинг раҳбарлигида бунёд бўлган. Бошқа одам, қилинган ишларга кифоя қилиб, «бу ёғи тинч ўтирай», дейиши мумкин эди. Лекин ўз «жонининг роҳатини ўйлаш» Аҳмаджон акадек оташ юрак одамларга ёт. Бўлмаса чўлда шаҳар қураман, боғ-роғлар ўстираман деб, бошига шунча ташвиш орттиришнинг нима зарури бор эди унга! Лекин энг қизиғи — мен негадир саҳрода шундай катта ишлар қилаётган Аҳмаджон акадай одамлар учун бунақа қийинчиликлар йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, деб ўйлаган эканман. Менга негадир бу одамнинг гапи икки бўлмайдигандай, нимаики тиласа ҳаммаси дарҳол вожиб бўладигандай туюлар эди. «Чуқ» деган туяга мадад, балки бу қийинчиликлар тўғрисида ёзиш керакдир?

— Аҳмаджон ака?

— Лаббай?

— Бояғи гапимдан қайтдим. Бошингизда бунақа ташвишлар бор, деб сира ўйламаган эдим.

— Сиз ҳам, ҳаммаси ўзи бўляпти, деб ўйловдингизми?

— Ҳар қалай, бошингизда бунча ташвиш бор, деб ўйламовдим. Ёзсам ёрдами тегармикан?

Аҳмаджон ака ялт этиб қаради.

— Ҳалигиларни ўхшатиб бир танқид қилсангиз-

ку, ёрдами тегарди-я. Аммо бизди мақташдан фойда йўқ.

— Бўпти. Мақташдан танқид қилиш оsonроқ. Фақат бояги гапларингизни тасдиқлайдиган яна бир оз материал керак, холос!

— Қанақа материал десангиз гатоп қиламиз-да, ака!— Аҳмаджон ака дўпписини тўғрилаб, бир кулиб қўйди.— Бўлмаса... довонга кетдик!— тўсатдан таклиф қилди у.— Мен ҳам чарчаганман. Бир кеча, ўзингиз айтгандек, ётиб дардлашамиз. Шунинг ўзи материал-да, нима дейсиз?

— Майли.

Тунги суҳбат

Кун ботган, лекин ҳали қоронғи тушмаган, атроф ёруғ... Пунгандан чиқиб, довонга қараб кетдик. Пишиқ ғиштдан қурилган «бир ярим қават» мустаҳкам, кўркам уйлар, боғлар, узумзор ва бедазорлар ортда қолди. Тоққа қараб ўрлаб кетган асфальт йўлнинг икки ёни кўз илғагунча ҳайдалган ерлар, ариқлар, зовурлар, бир-бирига уланган ўқдай тўғри лотоклар...

— Бу ерлар сизга қарашлими?

— Ҳа, бизга қарашли...

Баъзан кутилмаган гаплар эсига тушади кишининг. Негадир Машраб эсимга тушиб, беихтиёр кулиб юбордим.

Машраб: Бу ерлар кимники?

— Хўжа Аҳрор ҳазратлариники!

— Бу қўйлар кимники?

— Хўжа Аҳрор ҳазратлариники!

— Бу йилқилар кимники?

— Хўжа Аҳрор ҳазратлариники.

Машраб (қирчанғи эшагини бир тепиб): бор, сен ҳам Хўжа Аҳрорники бўла қол!

— Нега куласиз?— деди Аҳмаджон ака.

— Машраб эсимга тушиб кетди.

— Ҳа-а, Хўжа Аҳрорми?— Аҳмаджон ака яна ўша машҳур кулгисини намойиш қилиб, шарақлаб кулди:

— Лекин бу ерлар Аҳмаджон Одировнинг ерлари эмас, кўп минг сонли Ленин колхозининг ерлари бў-

лади, ака. Олтмиш чақирим жойдан олтита насос қўйиб, беш юз литр сув олиб келдик. Бу йил минг гектар ер ўзлаштиряпмиз. Яқин уч-тўрт йилда яна беш минг гектар ер ўзлаштирамиз!

Қулоч отишини қаранг бу одамнинг! Фақат «минг»дан гапиради! Бу ерда беш минг, Аччиққўлда ўн бир минг!

— У ёғини сўрасангиз мана бу ёққа бир назар ташланг!— Аҳмаджон ака машинанинг деразасидан бошини чиқариб, ўнг қўлдаги сайхонликни кўрсатди.— Камида эллик минг гектар ер бор бу ерда! Ер бўлганда қандоқ! Қирқ йил офтобда қуриб ётган ходани қадаб, сув берсангиз осмон баравар дарахт бўлади!

Мен ҳам деразадан бошимни чиқариб, Аҳмаджон ака кўрсатган томонга қарайман. Пунгандан бошланиб, довонгача чўзилган бу кўз илғамас дашт чиндан ҳам ниманидир кутиб, мудраб ётганга ўхшайди. Баҳорда униб чиққан майсалар ҳалитданоқ сарғая бошлаган. Сайхонлик қандайдир кўк-сариқ рангга кирган...

— Агар менга қўйиб беришса бора-боргунча узумзор қилардим! Эллик минг гектар узумзор! Бутун мамлакатни узум билан таъмин этардим. Ҳа!

Мен ҳазиллашяптими деб, ялт этиб қарайман. Йўқ, чин гапиряпти. Одатдагидай муштларини тугиб, қайнаб гапиряпти. Кузатиб боряпман — бу одамнинг ҳеч бир масалада совуққонлик билан секин гапирганини кўрмадим!

— Шунча жойни ўзлаштираман дейсиз... одамни қаёқдан оласиз?

— Одам ҳам топилади!

— Тайёрига айёрлар топилса ажаб эмас. Лекин ҳозир...

— Ҳозир ҳам топилади. Меҳнатга ҳам топилади!— Аҳмаджон ака бу сафар катта йўлнинг чап томонига, кечки шафақ акс этган қорли чўққилар томон қаради.— Мана шу тоғларнинг ортида, фақат бизга қарашли беш-олтита қишлоқ бор!.. Ишчи кучи тўлиб-тошиб ётипти-ю, қиладиган ишнинг тайини йўқ! Ёзда шаҳарларга бориб, дуч келган ишни қилиб, беш-ўн сўм пул топиб қайтишади. Қишда бўлса... қиладиган иш йўқ, ётишади, ўзларини кунчувоққа солиб!

Негадир адабиётда кўп ёритилган, киноларда кўп кўрсатилган тоғ қишлоқлари муаммоси эсимга тушади: тоғ орасига яширинган эски митти қишлоқлар. Ажойиб ёнғоқзорлар. Ёввойи олмazorлар. Мусаффо чашмалар. Кўчишни истамаган одамлар. Йиғи-сиғи, қий-чув.

— Бу одамлар тоғдан кўчиб тушишни истарми-кан?

— Жон-жон деб кўчиб тушишади!

— Йўғ-э!..

— Ие, нега инонмайсиз?— Бу сафар Аҳмаджон ака менга ажабланиб қаради.— Тўғри. Узоқ жой бўлса кўчишни хушлашмас эди. Лекин бу—тегиб турган жой! Жон-жон деб кўчиб тушишади! Айниқса ёшлар. Тоғ қишлоқларида газ йўқ. Водопровод йўқ. Клуб-плуб йўқ. Ҳаммом йўқ. Ёшларнинг жонига тегмаган дейсизми, ўша гўзал тоғ қишлоқларингиз?..

Ёспирай, ўйламаган нарсаси йўқ-а, бу одамнинг!

Ҳа, Аҳмаджон ака ҳисобчидан чиққан раис эмасми, бир ишни қилишдан олдин, ҳаммасини ипидан-игнасигача текшириб, чўтга солиб кўради. Бундан сал кам етти йил муқаддам, биринчи марта учрашганимизда айтган бир гапи эсимга тушади:

— Бизда ҳеч бир соҳа йўқки, у фойда келтирмасин! Ҳаммаси хозрасчётга қурилган. Пахта бригадасидан тортиб, сабзавотгача. Полиздан тортиб боғдорчиликкача! Ҳатто идора, ҳатто гараж, ҳатто айрим шофёргача ўз плани бор, масалан... колхозчига рўзгор учун машина керакми? Керак! Ҳеч қачон йўқ демаймиз. Марҳамат, бухгалтерга кирасиз. Шақ-шақ чўт қоқиб, квитанция ёзиб беради. Кассага пулини тўлаб, квитанцияни гараж мудирига берасиз, вассалом, машина сизники! Сомонингиз борми, пичанингиз борми, қовун-тарвузингиз борми, марҳамат, ҳаммасини истаган жойингизга обориб берамиз. Бошқа жойлардан машина қидириб овора бўлиб юрмайсиз. Фақат кассага пул тўлаб, квитанциясини олсангиз бўлди! Тамом—вассалом!

Ҳозирги гаплари эса фақат чўт қоқишнигина эмас, ҳаётни, оддий меҳнаткаш халқнинг турмушини, эҳтиёжларини, дардини, агар истасангиз, руҳий оламини ҳисоб-китобдан ҳам яхшироқ билишдан далолат беради. Бу билан мен эндиликда тоғ қишлоқлари

муаммоси йўқ, ҳамма хурсандчилик билан кўчишга тайёр, демоқчи эмасман, лекин Аҳмаджон аканинг гаплари ҳам асосли, ёшлар маданий эҳтиёжларини қондирадиган жойларга, катта, обод қишлоқларга, қурилишларга интиляпти, деган гапларида ҳам катта ҳақиқат бор эди!..

— Айтганларим бўлади ҳали! — дейди Аҳмаджон ака. — Ўлмасак кўрамиз. Ҳаммаси бўлади. Ўн йил ўтмасданоқ, бу ерлар пахтазор, мевазор, узумзорга айланади. Ҳамма имкониятлар бор. Бўлади. Ўлмасак кўрамиз!..

«Ўлманг, Аҳмаджон ака! — дейман ичимда. — Ҳамма ниятларингизга етинг, ўлмайлик, кўрайлик!»

Аҳмаджон ака негадир чуқур хўрсиниб, ўзини орқа суянчиққа ташлади.

— Чарчатиб қўйдим-а, сизни?

— Йўқ. Гап чарчоқда эмас. Бир нарсасизга тушиб кетди.

— Яхшиликми ишқилиб?

— Ҳа, энди... — Аҳмаджон ака маъюс жилмайди. — Яхши, меҳнаткаш халқимиз бор. Бошингга кўтарсанг арзийди. Жонингни бериб ишлагинг келади шу халқ учун! Аммо... баъзан... биров етар экан бу ишингнинг қадрига, биров етмас экан...

— Биров деб кимни айтяпсиз?

— Бор-да, шунақа ғаламислар!

— Беш қўл барабар эмас. Битта-яримта шунақаси ҳам бўлади-да, Аҳмаджон ака! Халқ қадрлагани учун мана, номзодингиз СССР Олий Совети депутатлигига кўрсатилди...

— Ҳа, албатта! — деди Аҳмаджон ака, бирдан чеҳраси ёришиб. — Шунчаки, баъзан ўйлаб диққатим ошиб кетади-да, ука...

Мен у кишининг қалбида пинҳоний бир дард борлигини сездим, лекин гап қўзғашга иймандим. Манзилга етайлик-чи, балки ўзи ёрилиб қолар, деб ўйладим.

* * *

Ўша куни довонда, сокин, хилват меҳмонхонада Аҳмаджон ака билан ярим кечгача суҳбатлашиб ўтирдик. Бу суҳбат мен учун кўп нарсани ойдинлаштирди. Аҳмаджон аканинг «бу ишлар ўзи бўлаётгандай қилиб ёзишади», деган кинояси ҳам, «э, мен ҳам,

дардлашадиган бир одам қидириб юрибман» дейишининг сабаблари ҳам—ҳаммаси ойдинлашди. Аҳмаджон аканинг ўша кеча айтиб берган ҳангомасини тайёр бир асар, ниҳоятда мураккаб, ниҳоятда ҳаётий конфликтларни ўз ичига олган шафқатсиз бир драма деса бўлади. Лекин бу драмани ёзиш учун Аҳмаджон аканинг ҳикоясини бутун деталлари билан ўрганиш, бир кеча эмас, бир неча ҳафта «дардлашиш» керак эди.

Аҳмаджон ака ҳақ: ҳеч бир катта иш ўзи бўлмайди, осонгина рўёбга чиқмайди.

Ҳозир бутун республикага донғи кетган, «Волга»да тўхтамай учганда ҳам бир кунда айланиб чиқиш қийин бўлган бу улкан ҳўжалик бошда бир нечта кичик колхозлардан ташкил топган. Табиий, бу кичик колхозларнинг ҳар биттасининг ўз казо-казолари, ўз омбори-ю, ўз каламушлари бўлган. Ҳўжаликлар бирлашгандан кейин бу одамлар ёғлиқ жойлардан айрилган, отдан тушиб, кўп қатори пиёда юришга тўғри келган... Инсофлилари бунга кўниб, юкланган вазифага қаноат қилишса, отдан тушса ҳам, эгардан тушмаганлари «ҳап сеними»га ўтиб, қўйнига тош солиб олишган.... Бунинг устига Аҳмаджон ака ҳамма соҳани хозрасчётга ўтказиб, ҳар бир тийинни ҳисоблайдиган бўлганидан кейин, илгариги катта охурлардан ем еб, ёғлиқ жойларга ўрганиб қолган юлғичларга, омбордан билдирмайгина ташиб ейишга ўрганиб қолган каламушларга қийин бўлган... Дастлабки пайтларда тишини тишига қўйиб чидашга мажбур бўлган бу нопок одамлар сўнгги йилларда «Қарға қарғани узоқдан кўради» йўлига ўтиб, бирлаша бошлашган. Қарабсизки, ҳар хил миш-мишлар, катта ишларга тўғоноқ бўладиган асабийлигу, аризавозликлар бошланиб кетган. Ариза бўлган жойда, албатта комиссия ҳам бўлади. Биттасидан иш чиқмаса, яна ёзиш мумкин, яна комиссия келади.

Бизда меҳнаткашлар шикоятига эътибор катта. Бу яхши. Жуда яхши. Чунки меҳнаткаш халқнинг гапига эътибор—жамиятимиз қонунларидан келиб чиққан табиий бир ҳолат, ҳаётий бир талабдир. Лекин бу қонуний эътибордан нопок ниятларда фойдаланишга уринадиган айрим ғаламислар, юлғичлар, иғвогарлар, мансабпарастлар ҳам борки, булардан эҳтиёт бўлмоқ даркор.

— Ахийри жоним ҳалқумимга келганидан кейин ман ҳам ёздим! Энг юқори ташкилотларга ёздим! Катта комиссия юборинглар, ҳаммасини ипидан-игнаси-гача текширсин, агар ўша юлғичлар ёзган юзта гапдан биттаси тўғри чиқса... нима қилсаларинг ҳам майли дедим!..

Аҳмаджон ака бунинг ҳаммасини одатдагидай қайнаб, ёниб гапирдилару, чуқур хўрсиниб, жим қолдилар.

— Хафа бўлманг, раис ака. Катта иш шунақа тўғоноқсиз бўлмайди. Мана, тинчибсиз. Халқ сизни қўллабди.

— Ҳа, халққа раҳмат. Нопоклар кетидан эргашмади. Ҳаммаси тинчиб кетди-ю, шунчаки... жонингизни тикиб, ўзингизни аямай, роҳатингизни ўйламай ишлагандан кейин бунақа гаплар оғир ботар экан кишига. Ҳай, майли. Ҳаммаси ўтиб кетди-ю, шунчаки бир дардлашгим келиб қолди-да. Ҳа, ўзи бўлмас экан, ука.

Аҳмаджон аканинг гапи Хоразмда эшитган бир ривоятни эсимга солди.

Қадимги замонларда бир ёмон бир яхшига ёпишиб олибди. Иғво қилибди, ҳар хил бўҳтонлар тақиб, мишмишлар тарқатиб, ўлар ҳолатга олиб борибди. Яхши одам: «Ҳай, мусулмонлар, бу туҳмат балосидан қутқаринглар» деб маҳалла-кўйга мурожаат қилибди. Лекин маҳалла-кўйи унинг додига қулоқ солмабди. Маҳалла оқсоқоли эса: «Иккови ҳам жонга тегди, уларни бир хумга солиб оғзини суваб, чўлга олиб чиқиб ташланглар, хумда ўзлари олишиб ётаверишсин!» деб фармон берибди. Ҳокимнинг фармони вожиб, маҳалла аҳли яхши билан ёмонни бир хумга солиб, оғзини маҳкам суваб, саҳрога олиб чиқиб ташлашибди. Адолат юзасидан ёмон яхшини бўғиб қўймасин деб, ёмонни хумнинг тагига, яхшини унинг устига жойлашибди.

Йиллар ўтибди. Бир кун маҳалла аҳли буларнинг аҳволи не бўлдийкин деб, саҳрога чиқиб, хумни очишибди. Қарасалар, хумнинг ичида ҳам ёмон яхшининг устига чиқиб олган эмиш. Ёқасидан бўғиб, яхшини ўлар ҳолатга келтирган эмиш!..

Ибратли ривоят!

Биздаям баъзан ёмоннинг гапига қулоқ солиб, яхшини қийнаб қўйиш ҳолатлари учраб туради.

Уша кеча мен яна алламаҳалгача ухлай олмадим. Сафар пайтида кўрганларим, эшитганларим ҳақида, ҳаёт ва адабиёт ҳақида узоқ ўйлаб ётдим. Ажабо: мана шу одам тўғрисида, Аҳмаджон ака ва унинг ишлари тўғрисида қанча-қанча очерклар, лавҳалар, мақолалар ёзилди... Лекин... йўқ, мен очеркларимизни камситмоқчи эмасман. Аҳмаджон ака ўзи, масалан, Йўлдош ака Шамшаровни ҳурмат билан тилга олди. Фақат... нега кўп очеркларимизда мураккаб ҳаёт муаммоларини четлаб ўтишга ҳаракат қиламиз? Нега ҳақиқатан ҳам ҳамма нарсa «ўзи бўлгандай» қилиб ёзамиз? Нега бу масалада рус совет ёзувчиларидан Валентин Овечкин, Владимир Тендряков, Георгий Радов, Леонид Троепольскийлардан ўрганмаймиз? Ахир ҳаёт ҳам, адабиёт ҳам шу чигил муаммолари билан, зиддиятлари билан, инсон характерининг курашчанлиги билан ибратли эмасми? Ё шундай катта ишлар турганда бу арзимас майда-чуйда гапларни айтиб ўтиришнинг қизиғи йўқмикан, дейман ўзимга. Лекин ёдимга яна Леонид Ильич Брежневнинг чўлқуварлар енгиб ўтган қийинчиликлар ҳақидаги ажойиб гаплари тушади. Йўқ. Қизиғи бор. Айтиш керак. Чунки бу зиддиятларни хаспўшлаб бўлмайди, чунки биринчи қарашда майда туюлган бу гапларсиз ҳаётнинг ҳаққоний картинасини яратиб бўлмайди!..

Мен Аҳмаджон аканинг дилига озор берган бу майда-чуйда ташвишлар тўғрисида ёзсаммикан, йўқмикан, деб ўтирганимда «Правда» билан «Известия» газеталарида бир кунда эълон қилинган иккита фельетонга кўзим тушиб қолди. Ҳар иккала фельетонда ҳам худди шунга ўхшаш воқеа ҳикоя қилинар, катта ишлар билан банд одамларнинг дилини сиёҳ қилиб ишга ров бўлаётган нопок кишиларнинг нопок ниятлари фош қилинган эди! Биз эса, гоҳо бу гапларни четлаб ўтгимиз, ҳамма нарсани силаб-сийпаб кетгимиз келади...

* * *

Эрталаб қушлар нағмасидан уйғониб кетдим. Деразамнинг шундоқ тагида чумчуқлар чуғурлашар, қаердадир яқинда булбул сайрарди. Йўқ, булбул эмас, майна! Лекин худди булбулдай фидойилик билан тў-

либ-тошиб сайраялти. Овози ҳам булбулникидай тиниқ, мусаффо. Ажабо, одамлар нега шундай фидойи қушни хушламай, майна деб ном қўйишибди?

Кийиниб ташқарига чиқдим. Тўрт тарафим ҳам тоғ! Юксак, улуғвор чўққилар худди мени кўриб, бирдан силжиб келгандай, яқин, гўё қўл чўзсам етаман... Ҳар жой-ҳар жойдаги арчалар гўё бир-бир босиб тоққа чиқиб кетаётган одамларга ўхшайди...

Ана, офтоб ҳам чиқди, чиқди-ю, назаримда, сал қовоғини уйиб турган қорли чўққилар илжайгандай, ҳамма ёқ бирдан ёришиб кетгандай бўлди... Йўқ, ҳамма ёқ эмас, фақат чўққилар усти яшнаб кетди. Офтоб ҳали пастга, дарага тушгани йўқ. Пастдаги ўтлоқлар, арчалар соф тўқ яшил рангда. Тепадаги майсалар эса, аллақандай майин оч сариқ тусга кирган, гўё нафис ипак рўмолдай товланар эди...

Қалбимни қандайдир сал чучмал, кўз ёшидай тиниқ бир ҳис чулғаб олди.

Она тупроқ! Улуғ Советлар элининг ажралмас бир бўлаги бўлмиш она юртим! Қанчалар гўзалсан, саҳийсан, меҳридарёсан! Фарзандингман. Сенинг оналик меҳрингга лойиқ сўз тополмаган бўлсам кечиргайсан!.. Мана, бир ҳафта бўлди — сафардаман. Биттагина ўлкангни, биттагина водийингни кўрдим. Кўрдиму, қувончдан антикиб, кўрган-кечирганларимни ёздим. Биламан: сенинг табиатинг, гўзаллигинг, улуғ халқим қилаётган улуғ ишларга лойиқ сўзлар тополмадим. Лекин икки қўлимни кўксимга қўйиб айтаман: ҳақиқатни, фақат ҳақиқатни ёздим. Бу ҳақиқат, айрим зиддиятларга, айрим нуқсонларга қарамасдан улуғ ҳақиқат, гўзал ҳақиқат эканига яна бир имоним комил бўлди... Шунинг учун ҳам бошқа жойларнинг, бошқа водий ва бошқа ўлкаларингни ҳам кўргим келади, билгим ва ёзгим келади. Лекин қачон? Буни айтолмайман. Фақат юрак бетоқат талпинади.

Андижон — Наманган — Тошкент, 1974, апрель.

Мен ҳар сафар Мунаввар келинойимни эслаганимда кейинчалик рўй берган бу оғир воқеа эмас, дилимда сал маънос ва илқ ҳислар уйғонган ёз куни эсимга тушади.

...Бувимнинг серсоя боғи қариндош-уруғларимизга, тоғамнинг ёр-биродарларига тўлган: биров ўчоқ қурмоқда, биров ўтин ёрмоқда, биров ҳовлига сув сепиб, сўрига палос ёзмоқда. Кечқурун тўй!

Бу шодиёнадан маст, мен ҳам йиғилган болаларга қўшилиб шов-шув кўтараман, дам шотутга ўрмалаб, каптар уяларидан тухум қидираман...

Тўсатдан мирзатеракка чирмашиб ўсган аймоқи ток орасидан бувимнинг боши кўринади. У мени имлаб чақиради, қўлидаги рўмолидан дўппимга икки-уч бош чиллаки узум солади:

— Бор, меҳмонхонага элтиб бер. Тоғанг билан келинойинг... татиб кўришсин.

Мен дўппимни кўкрагимга босиб меҳмонхонага қараб чопмоқчи бўламан, лекин бувим қўлимдан ушлаб тўхтатади, ён-верига қараб секин дейди:

— Мабодо... «ўтир», дейишса, ўтирмагин тагин. Бир нафас бўлсаям бирга бўлишсин. Эртага... — Бувим, лаблари пирпираб, гапиролмай қолади, рўмолининг учини кўзига босади-ю, имо қилади: — Бор!

...Тоғам эртага урушга кетади. У кеча кечқурун келинойимни Тошкентдан «олиб қочиб келган». Қулоғимга чалинган шивир-шивирларга қараганда, улар институтда бирга ўқишар экан. Кечаси уйимиз хотин-халажга тўлиб, келинойимни кўролмаган эдим, бугун эрталаб подадан қайтаётиб, булоқ бошида кўриб қолдим.

Тоғам булоқ бүйиға чўйқайиб, юзини ювар, келинойим эса эғнида атлас кўйлак, бошида четларига гунафша ранг гул тикилган ипак дурра, елкасида сочиқ, қўлида челақ, унинг ёнида турарди.

Келинойим новча, ҳатто тоғамдан ҳам новчароқ, — мен бунн тоғам ювиниб бўлиб, қаддини ростлаганида пайқадим, — узунчоқ юзли, нозиккина қиз эди. Мени айниқса унинг хиёл маънос қора кўзлари ҳайратда қолдирди. Умуман унинг бутун вужудида, очиқ, мулойим чеҳрасида, ўйчан тикилиб туришида бўлакча бир ғамгинлик бор эди.

Мен уларга сездирмай ўтиб кетмоқчи эдим, тоғам кўриб қолиб, олдиға чақириб олди.

— Мана, танишиб қўйинг, Мунаввархон, — деди у. — Боя сизға айтган жияним Мансурполвон шу йигитча бўлади. Мен кетганда биров сизни ранжитадиган бўлса... шу йигитға айтиб қўясиз...

Келинойим челақни чап қўлиға олиб, ўнг қўлини менға чўзди, қошларини чимириб, мулойим жилмайди.

— Шунақами? Тоғанғиз кетганда мени биров хафа қилса... ён босасизми менға, Мансуржон?

Мен қизариб нимадир деб ғудрандим. Менинг ўрнимға тоғам жавоб берди:

— Ён босиш ҳам гапми, сизни ранжитган одамнинг калласини олади жияним, лаббай?

Келинойим менға қараб кўзини қисди:

— Қўйинг, ҳаммани ўзингизға ўхшаган зўравон деб ўйламанг!

Тоғам қаҳ-қаҳ отиб кулди. Мен эсам, кўнглим ажиб бир ҳисларға тўлиб, ўзимни боққа урдим. Ушандан бери кўз олдимдан келинойимнинг ўйчан чеҳраси, қулоқларимдан эркалаб айтган гаплари кетмас эди.

...Қишлоқи соддаликни қаранг! Хаёлимда ҳеч нарсаяўқ, чопганимча бориб меҳмонхонанинг эшигини шарақлатиб очибман! Тўрда ўтирган келинойим чўчиб ўгирилди. Тоғам бошини келинойимнинг тиззасига қўйиб, сочларини ўйнаб ётган экан, ўзини четта олди-ю, мени кўриб яна тишларини ярқиратди:

— Э, сенмисан, полвон? Ке?

— Ҳа, шу... бувимлар узум бериб юбордилар...

— Бувингларми?— яна кулди тоғам.— Қани, опке, узум бўлса, маза қилиб туширайлик бир.

Мен узумни уларнинг олдидаги дастурхонга қўярканман, келинойимнинг кўзларида ҳалқа-ҳалқа ёш кўрдим. Узумни қўйиб, дарҳол орқамга қайтмоқчи эдим, келинойим кўрсаткич бармоғи билан кўз ёшларини сидириб ташлади-да, қўлимдан ушлади.

— Ўтиринг, Мансуржон, бирга узум еймиз.

Тоғам ҳам истар-истамас таклиф қилди:

— Ўтир!

У бир бош узумни келинойимга тутаркан, менга кўзини қисди:

— Биласанми, нимага йиғлаяпти келинойинг! Тўй эскича бўлсин эмиш, чимилдиққа кирармишлар...

— Ҳа, кирмоқчиман,— деди келинойим.

— Икки букилиб амма-холаларингга салом бермоқчи эмишлар...

Келинойим узун, ингичка бармоқлари билан узум доналарини битта-битта узиб оғзига соларкан:

— Нега куласиз?— деди.— Умримизда бир марта бўладиган тўй, ҳаммасини кўрсам дейман. Ойим бечораниям хафа қилманг. Майли, чимилдиқ тутишсин, «келин салом» қилишсин, қизлар лапар айтишсин...

— Ана холос! Сал кам олий маълумотли келинойингнинг гапларига қара!..

— Олий маълумотли бўлсам нима бўпти? Ахир сиз эртага урушга...

Келинойим гапиролмай юзини четга бурди.

— Хўп, хўп, таслим бўлдик, азизим! Майли, чимилдиққаям киринг, амма-холаларниям хурсанд қилинг. Фақат йиғламанг, жоним. Қани, кўз ёшингизни артинг, бир жилмаинг!..— Тоғам кулиб келинойимнинг сочларидан тортқилади. Лекин у ҳам тўлиб тургани, ўзига далда бериш учунгина зўраки кулаётгани шундоқ сезилиб турарди... Кўнглим бир хил бўлиб, секин чиқиб кетдим...

Оқшом тўй бўлди. Сўлим ёз кечаси қишлоқ боғлари устида маъюс куйлар, айрилиқ ҳисларига тўла ҳазин лапарлар янгради. Келин келаётганда (уни қўшнимизникидан чиқаришди), дарвоза олдида гулхан ёқишиб, йигитлар йўлга арқон тутишди. Бувим, қўли-

да бир ҳовучча танга, дам йиғлаб, дам кулиб, келинининг бошидан пул сочди. Қиз-йигитлар айрилиқ ва ҳижрон аламини тамом унутмоқчи бўлгандай, тонг отгунча ўйин қилишди. Эрталаб эса гузарга йиғилган халойиқ тоғам бошлиқ ўттиз нафар йигитни кўз ёши ва дуолар билан кузатиб қолишди...

Тоғам кетгандан кейин келинойим ўзини қаёққа уришини билмай, оламга сиғмай қолди. У худди олис ва нотаниш жойга тушиб қолган кийик боласига ўхшар, атрофида гиргиттон бўлган қариндош-уруғлар билан, ҳатто бувим билан ҳам кўп ёзилиб гаплашар-вермас, аксарият боғни ёлғиз кезар, катта-катта кўзларини олис-олисларга тикиб узоқ ўйга чўмар эди.

Мен баъзан унга ҳар хил китоблар олиб келиб берардим. У китобни миннатдорчилик билан олар, мени эркалар, лекин жуда кам ўқир, ё ўқий бошласа ҳам ярмига етмасданоқ ёпиб қўяр эди. Фақат тоғамдан хат келган кунлари кўзлари чароқлаб, яшнаб-яйраб кетар, катта боғнинг гоҳ у ери, гоҳ бу еридан унинг майин хиргойиси эшитилар эди...

Шу зайлда бир ҳафта ўтди. Кейин, ўқиш бошлангунча (у мактабга ишга жойлашган эди), уйда «юрагим сиқилиб кетади», деб даштга, буғдой ўроғига чиқиб кетди.

Бувим қанча қистамасин, ялиниб-ёлвормасин, келинойим то ўқиш бошланмагунча даштдан қайтмади. Мен ҳар куни бўлмаса ҳам, икки-уч кунда бир ҳўтигимга миниб, бувим берган икки-учта тўқач, қўрда кўмилган уч-тўртта жўхори сўтаси, бир товоқ сомса ва бир хурмача қатиқни хуржунга жойлаб, даштга, унинг олдида жўнардим.

Келинойим, оғир меҳнатга ўрганмаган шаҳар қизи эмасми, сал ўтмасданоқ озиб-қорайиб кетди. Қийналиб қолгани шундоқ сезилиб турса-да, бувимнинг «саломларига» кулиб жавоб берарди:

— Ойимларни тинчитиб қўйинг, Мансуржон, «қиз-жувонлар орасида туппа-тузук юрибди», денг!..

Мен унга дил-дилимдан хайрихоҳ эдим. Қишлоқда кеча-кундуз почтачининг йўлига тикилиб, ўзи билан ўзи олишиб ётгандан кўра, бу кенг даштда ҳамдард, ҳамнафас тенгдошлари орасида ҳасратлашиб, улар йиғлашса йиғлаб, кулишса кулиб юргани яхши эмасми?

Даштдагиларнинг кўпчилиги худди келинойимдай жиҳрон доғидан қалблари кабоб ёш-ёш қиз-жувонлар эди. Улар, худди ҳамма алам, ҳамма изтиробларини меҳнатдан олмоқчи бўлгандай, ўчакишиб, жон-жаҳдлари билан ишлашар, кечалари эса тун ярмигача кенг даштни зир титратиб мунгли лапарлар айтишар, фронтдаги ёрларига атаб қўшиқлар тўқишар, содда, лекин бўлакча бир самимиятга тўла хатлар ёзишар эди... Келинойим қизларнинг илтимоси билан баъзан уларга «чиройлироқ» хатлар ёзиб берар, баъзан шеърлар тўқир, шунинг учун ҳам ҳамма уни яхши кўрар эди.

Келинойим мени кўзи тўрт бўлиб қарши олар, чунки тоғамнинг хатларини аксарият мен олиб келар эдим. Бундай пайтларда келинойим дағаллашиб қолган кичкина қафтлари билан бошимни маҳкам ушлаб, кўксига босар, пешанамдан ўпар, «Менинг чин ғамхўрим, халоскорим!» деб эркалар, мен эсам унинг яшнаб кетган чеҳрасини, севинчдан чақнаган тим қора кўзларини кўрганимда бошим осмонга етар, унга кўпроқ яхшилик қилсам, уни кўпроқ қувонтирсам дер эдим.

Келинойим шу кетганча даштдан ўқиш бошланиш арафасида қайтди. Лекин ўқиш бир ҳафта давом этар-этмаёқ мактаб ёпилиб, ҳамма пахта теримига чиқиб кетди. Худди шу орада, сентябрнинг ўрталарида тўсатдан тоғамдан хат узилиб қолди.

Тоғам сўнгги хатида: «Эрта-индин урушга кирамиз» деган эди, шу-шу хат тўхтади-қолди.

Орадан ўн беш кунлар ўтганда тоғам билан бирга жангга кирган бир ҳамқишлоқ йигитдан хат келди. У йигитнинг ёзишича, тоғам ярадор бўлиб, уни госпиталга олиб кетган эмиш. Йигит буни ўз кўзи билан кўрганини айтган ва тоғамнинг адресини сўраган эди. Бу хат қоронғи тунда офтоб чиққандай ҳамманинг дилини умидга тўлдирди, кўзлари яна почтачининг йўлига тикилди. Лекин орадан яқин бир ой фурсат ўтди ҳамки, тоғамдан дарак бўлмади. Бу ўртада ҳалиги ҳамқишлоқ йигитга—унинг ўзи ҳам ярадор бўлиб, госпиталга тушган эди — қанча-қанча хатлар ёзилди. У йигит тоғам ярадор бўлганини, санитаркалар уни окопдан кўтариб олиб чиқиб кетганини ўз кўзи билан кўрганини яна таъкидлади. Лекин бундан нима фойда? Тоғамдан ҳамон дарак йўқ эди.

Келинойим дастлабки пайтларда ўзини анча дадил тутди, умидсизликка берилмасликка ҳаракат қилди. Лекин кунлар ўтган сайин эзилиб, ахири жуда бўшашиб кетди. Айниқса, ҳамқишлоқ йигитнинг хатларига қарамай, госпиталдан дом-дарак бўлмагач, тамом руҳи сўниб, кўнгли чўкиб қолди.

У даладаям қўли ишга бормай, аллақандай паршон юрар, арзимаган нарсаяёқ ёш боладай лаблари титраб, кўзига милт-милт ёш олар эди. Ҳар куни тушда, худди хат келса дарров хабар беришмайдигандай, мени уйга жўнатар, сўнг, ранги қочиб, кўзлари мўлтираб, йўлимни пойларди. Мен учун унинг умид билан жавдираб турган катта қора кўзларига қараб «йўқ» деб бош чайқашдан катта азоб йўқ эди!

Одатда мен унинг кўзларига қарашга журъат этолмай олисроқдан индамай ўтиб кетардим, кейин унинг терган пахталарини хирмонга таширканман ё ариқ бўйидан сигирга пичан ўрарканман, ахир бир кун тоғамдан хат келишини ва мен бу хатни узоқдан кўрсатиб, чопиб келишимни орзу қилардим. Юрсам-турсам кўз олдимдан шу манзара кетмас эди: келинойим хатни кўрганда албатта қувончдан йиғлар, кейин кулади, сўнг мени қучоқлаб бағрига босади ва биз ҳозиргидан ҳам иноқ ва меҳрибон бўлиб қолармиз!..

Мен келинойим дейману, бироқ ундан ҳам бувимга қийин эди. Ҳар куни кечқурун келинойим далада қайтиши билан меҳмонхонага кирарди-ю, ўзини сим каравотга ташлаб ётиб оларди, у кўзини шифтга, бир нуқтага тикиб соатларча ётар, бувим эса, усиз ҳам юраги лахча чўғ, қандай қилиб унинг кўнглини олишни билмай, ич-ичидан зил кетар, дам «ноумид шайтон, сабр, қил, болагинам!» деб койиган бўлар, дам ўзи боғни гир айланиб, юм-юм йиғлар, назаримда, у ҳаммадан кўра келинойимнинг кетиб қолишидан қўрқар эди.

Ноябрнинг ўрталари эди. Лекин ҳали совуқ тушмаган, кунлар илк куздагидай илиқ, дарахтларнинг таги хазондан гилам тўшалгандай қип-қизил, яланғоч боғлар аллақандай маъюс ва сокин туюлади...

Ўрталаб тегирмонга бориш учун ҳўтигимни эгарлаётиб ошхонадан келинойимнинг хуррам овозини эшитиб қолдим.

— Ойижон! Мени айтди дерсиз—буғун хат кела-

ди, — дер эди у. — Туш кўрдим. Ўғлингиз от ўйнатиб кепти.

— Иншоолло, айтганинг келсин, болам...

Бир лаҳзадан кейин келинойим, озгин юзи аллақандай ёришиб кетган арпа аралаш жўхори солинган тўрвани бувим билан кўтаришиб чиқди. Қопни хўтикака ортишга ёрдамлашар экан:

— Тезроқ қайт, жон қайним, — деб кулди. — Бугун қовоқ сомсага тўйиб, бир яйрайлик!..

Мен ҳам кўнглим сув ичгандай бўлиб хўтигимни чоптириб кетдим. Туш бўлмасданоқ жўхорини торттириб қайтиб келганимда уйда ҳеч ким йўқ эди. Уни ошхонага тушириб, хўтигимни етаклаб сойга кетдим.

Сойга яқинлашиб қолганимда кекса шотут тагидаги улкан қабр олдида ўтирган бувимга кўзим тушди. Бувим бу қабрни авлиё дер, ҳар шанба унинг устидаги қулоч етмайдиган архар шоҳига оқ латта боғлаб, кечалари унинг меҳробига мойчироқ ёқарди.

Бувим, тагида наमत, худди эркаклардай чўккалаб ўтирар, лаблари ниманидир пичирлар, афтидан, авлиёга илтижо қилар эди.

Мен бувимни илгарилари ҳам бир неча марта шу аҳволда кўргандим, лекин у одатда бомдод ё аксинча, намозшом пайтлари шундай қиларди, бугун эса... тол тушда!..

Кўнглим бир хил бўлиб сойга чиқдим, чиқдим, яна дилим ёришиб кетди. Сойда, толлар орасидаги булоқ бўйида келинойим қатиқланган сочини сувга чайиб ўтирарди.

У мени кўриб белига тушадиган майин сочларидаги сувни сидириб ташлади, тез турмаклаб, ўрнидан турди.

— Дарров қайтиб қолибсан, қайним? Ҳозир қалампир солиб шунақа бир қовоқ сомса қилайки, мазаси оғзингда қолсин!

У тоғорасини кўтариб боққа кириб кетди, мен эса хўтигимни тушовлаб сойликка қўйиб юбордим-да, булоқ бўйидаги қуриб-қовжираб қолган ўтга чўзилдим.

Қани энди келинойимнинг туши ўнгидан келса-ю, почтачи менга бир хат ташлаб кетса! Мен уни чопачопа келинойимга элтиб берсам, уйимиз устига

йигилган қора булутлар тарқаб, офтоб чиққанини кўрсам!

Секин қаддимни ростлаб боққа қарадим. Шотутнинг тагида бувим кўринмас эди. Мен авлиё бобонинг қабри ёнига боришга ийманиб, унинг рўпарасига тиз чўкдим. Кўзларим ўз-ўзидан юмилиб, болаликдагина бўладиган бўлакча бир самимият ва эҳтирос билан пичирладим:

— Э, қудратли, шафқатли, меҳрибон авлиё бобо! Тилагимни қабул қил! Келинойимнинг туши ростга чиқсин! Меҳрибон бувим билан келинойимнинг кўз ёшларини қуритгин, бошларига тушган ғам-ғуссадан соқит қил уларни, э, меҳрибон, қудратли бобо!..

Қулоғимга «Почтачи! Почтачи!» деган овозлар, киргандай бўлди. Чўчиб кўзимни очдим. Қичқираётганлар — сойда сигир боқиб юрган болалар эди. Почтачи—билагидан снаряд парчаси узиб кетган қўли қизил таёққа ўхшаб қолган ёш йигит — шалпанг қулоқ эшагини «хих-хих»лаб сойнинг ўртасида биз томонга қараб келарди.

Ваҳимали, аини замонда куз офтобидай илиқ бир туйғу вужудимни чулғаб олди. Шу топда мен почтачи бизникига йўл олганига, тоғамдан хат олиб келаётганига зигирдай ҳам шубҳа қилмасдим!

Ўрнимдан сакраб турдим. Уша ваҳимали ва қайноқ туйғуга бўйсуниб боққа отилдим.

— Бувижон! Келинойи! Хат! Тоғамдан хат!

Уйдан олдин қўллари хамир бувим югуриб чиқди, унинг кетидан бир қўлида тароқ, бир қўлида кўзгу, сочлари паришон келинойим кўринди. Ранги девор, сочлари ёзилган, у ёнимдан ўтиб, мен кўрсатган томонга чопиб кетди, унинг орқасидан хамир қўллари билан елкасига тушган рўмолини тўғрилай-тўғрилай бувим югурди. Учинчи бўлиб мен чопдим. Лекин почтачининг биз томонга бурилмасдан қўшни боққа ўта бошлаганини кўрдим, кўрдиму, аллақандай совуқ бир ҳисдан аъзойи баданим музлаб, беихтиёр тўхтаб қолдим.

Булоқ бошига бориб қолган келинойим офтобда кўзгусини чарақлатиб қўлини силтади:

— Шўттан узата қолинг хатни! Шўттан...

Кетма-кет бувим ҳам етиб борди, ҳансираб-энтникиб деди:

— Вой, қадаминга ҳасанот, почтачи ўғлим! Хатни бергину, ўзинг дарвозадан айланиб кира қол. Қовоқ сомса қилаётувдим, насибангни еб, суюнчингни опкет, болам...

Почтачи эшагини тўхтатди. Худди соқолини силамоқчи бўлгандай қизил таёққа ўхшаган қўлини қимирлатиб қўйди, сўнг юзини четга буриб пўнғиллади:

— Қайси хатни айтасиз?

— Хат-да, хат. Ўғлимдан келган хатни айтаман, болам!

Почтачи бошини кўтармасдан:

— Нима қилай,— деди секин.— Хат ўғлингиздан эмас, госпиталнинг начальнигидан экан, холажон. Биз уни... қишлоқ советининг раисига топширдик...

Келинойим ялт этиб менга қаради. Унинг кўзларида шундай бир қўрқув, шундай бир даҳшат бор эдики, мен ҳеч қачон ўрни келмайдиган ёмон бир нарса рўй берганини ҳис қилдиму, ўрнимда қоққан қозиқдай қотиб қолдим. Бувим эса ҳамон ҳеч нарсага тушунмай:

— Вой, тентак-эй,— деди кулиб.— Унинг начальнигидан хат келади-ю, қишлоқ советига берасанми, болам?

Почтачи худди пойгадан қолган чавандоздай жонжаҳди билан эшагини савалаб йўлига равона бўлди. Бувим унинг кетидан югурмоқчи бўлган эди, келинойим алам тўла бир овозда:

— Ойижон!— деб қичқириб юборди.— Ойижон!... Қўйинг! Керакмас!— У шундай деди-да, менга ўғирилди, лаблари титраб:— Топган хушхабаринг шу бўлдимиз?— деди-ю, нафаси етмай томоғини силади.

Мен унинг титраган лабларига қарай олмай бошимни эгдим.

— Кечирасиз,— дедим ўпкам тўлиб.— Мен... мен яхши ният билан сизга яхшилик қилсам деб...

— Яхшилик!— келинойимнинг кўзлари олдин жиққа ёшга тўлди, сўнг бирдан ўт чақнади:— Топган яхшилигинг шу бўлса... Йўқол кўзимдан! Йўқол!

У болта теккан ёш ниҳолдай икки букилиб, оёғи остидаги тиконга тиз чўкиб қолди. Боятдан бери ҳушини йўқотиб, бир келинига, бир менга қараб турган

бувим унга отилди, мен эсам ўзимни дарахтзорга урдим...

Сал ўтмай қишлоқ советидан одам чиқди, бир лаҳзада хотин-халаж йиғилиб қий-чув, йиғи-сиғи бошланди. Бир ҳафтагача бувимнинг уйидан одам аримади, кечаю кундуз йиғи тинмади. Лекин ҳеч ким, ҳатто бувим ҳам мени эсламади. Мен бир ҳафтагача додимни айтадиган тирик бир жон тополмай ўзим билан ўзим олишдим. Ахир... мен чиндан ҳам келинойимни дил-дилимдан яхши кўрганим учун, уни бир қувонтириш учун, унга яхшилик қилиш учун шундай қилдим-ку! Худди шу куни, худди шу соатда қора хат келганини қаёқдан билай ахир? Наҳот келинойим буни тушунмаса?

Ниҳоят, бир ҳафтадан кейин бувим ўзи мени чақириб олди. Мен унинг аллақандай чўкиб қолган жусасини, бир парча бўлиб қолган юзини кўрдиму, ўзимни унинг бағрига отиб, йиғлаб юбордим.

Мен бувимга кўнглимдаги бор дардимни айтдим. Келинойимнинг дилига озор бериш учун эмас, тоғамдан келганига ишонганим учун, азбаройи келинойимни қувонтириш учун шундай қилганимни, келинойимни ҳамон яхши кўришимни, керак бўлса ундан жонимни ҳам аямаслигимни гапириб бердим...

Меҳрибон бувим! У менинг изтиробларимга тушунди. Келинойим билан гаплашадиган бўлди, йиғлай-йиғлай пешанамдан ўпиб, бошимни силаб тинчитиб қўйди.

Билмадим, бувим келинойим билан гаплашдимиз, гаплашган бўлса у нима деди, лекин келинойим бир мартаба ҳам менга қайрилиб қарамади.

Эғнида кўк кўйлак, бошида кўк рўмол, у яқин бир ой мотам тутди. Кўнглим хуфтон, мен кечаю кундуз унинг йўлини пойладим, бир оғиз сўзига зор, уйдан чиққанида кўзларига тикилдим, лекин у ҳар сафар мени кўрганда узоқдан тескари бурилиб кетар эди. Бир ойдан кейин келинойим ўз элига кетадиган бўлди. Қариндошларимиздан биттаси колхоздан арава сўраб чиқди. Мен лоақал хайрлашар, ақалли яхши кунлар хотираси учун бир оғиз бир гап айтар, деган умидда эрталабдан йўлини пойладим.

Йиғи-сиғидан юрак безор, келинойим билан бувимнинг хайрлашганини кўрмаслик учун сой бўйига,

биринчи бор тоғам билан келинойимни учратган булоқ бошига бориб турдим. Арава қўзғалиб, булоққа яқинлашганида секин йўлга чиқдим. Келинойим, эғнида қора пальто, бошида қора шол рўмол, пичан тўшалган шотили аравада менга тескари қараб ўтирарди.

...Наҳот кечирмаса? Наҳот бир марта қайрилиб ҳам қарамаса? Ақалли хайрлашмаса?.. «Келинойи! Менга бир қаранг! Менинг дардимга қулоқ солинг! Нима қилай, шундай бўлди!.. Хоҳласангиз мени уринг, ўлдилинг, бироқ... бир оғиз бир нима денг! Мен сизни... шундай яхши кўраман, шундай яхши кўраман!..»

Орамиз яқин қолганда мени кўрган аравакаш чол келинойимга бир нима деди. Келинойим секин бурилиб қаради, қаради-ю, яна тескари ўгирилди. Назаримда, унинг йиғидан қизариб, шишиб кетган кўзлари қайта ёшга тўлгандай бўлди.

Арава ёнгинамдан ўтиб кетди. Мен, дилим қон, унга илтижо қилганимча орқада қолдим. Арава муйилишдан бурилиб кетди, келинойим ҳатто қўлини ҳам силтамади. У менинг «яхшилигим»ни кечирмаган, кечиролмаган эди.

1965 йил.

ЯНГИ ЙИЛ КЕЧАСИДА

Ҳикоя

— Шундай қилиб, кечамизга келмайман денг, Дилбар?

Дилбар олдин аччиғлангансимон юзимга қиё боқди, сўнгра лабини сал буриб жилмайди. Унинг бу жилмайишида: «Тавба, худди ёш болага ўхшайсиз-а?» Еки «Келолмаслигимни билиб туриб, нега ҳадеб сўрайверасиз?» деган маъно бор эди.

— Ўтган йили ҳам шундай қилдингиз,— дедим унинг аллақандай майин узунчоқ юзидан кўзларимни узолмасдан,— ҳамма қизлар келишди, фақат сиз келмадингиз.

Дилбарнинг қошлари чимирилди, маъюс кўзлари эркалик аралаш гинахонлик билан сузилди.

— Вой-эй, ҳеч тушунмас экансиз,— деди Дилбар.— Ахир, мен сизга айтдим-ку, бугун ойим уйдан чиқармасалар нима қилай, Ваҳоб ака?

Мен институт биносидан чиқиб, шов-шув билан тез тарқалаётган йигит-қизларга тикилиб, жим қолдим.

...Бир неча соатдан кейин... Янги йил киради. Уни бу йил ҳам Дилбарсиз кутиб олиш фикри кўнглимга озор бермоқда.

— Юринг,— деди Дилбар ва ерга қараб кулимсиради.— Бу ёқдан юра қолайлик!— У мени секин қўлтиқлаб олди-да, тўппа-тўғри уйларига борадиган катта кўчага эмас, балки анча ерни айланиб борадиган тор кўчага бошлади. Демак, у менинг қанчалик озор чекаётганимни сезган, энди юпатиб қўймоқчи. Кўнглимдаги ғубор бир зумда тарқаб, бутун вужудим яйраб кетгандай бўлдим.

Шаҳарни қалин туман қоплаган, осмон кўринмас, лекин кун илиқ эди, афтидан, кечаси, Янги йил олди-дан қалин қор ёгса керак... Қор бўлмаса қандайдир Янги йилнинг файзи ҳам бўлмайди, бугун эса Янги

йилга бир неча минут қолганда йиғила бошлайдиган кишилар остоналарда тўхтаб, кийимларидаги қорни узоқ қоқиб, совуқдан юзлари гул-гул ёниб, жарангли кулишиб кирсалар керак уйларга...

— Сиз гоҳида ёш болага ўхшаб кетасиз,— деди Дилбар,— наҳотки мен бугун... сиз билан бирга бўлишни истамасам? Ахир, ойимни биласиз-ку — юбормайдилар.

— Мен сиздан хафа эмасман, Дилбар!— дедим кичкина совуқ кафтини қаттиқроқ сиқиб,— бироқ ўзингиз ўйлаб кўринг. Ўтган йили ҳам худди шундай қилдингиз, бу йил ҳам... Ахир, бугун шундай кунки, ҳар ким ўз дўсти билан бирга бўлгиси келади! Ёки ёшлигимизнинг энг яхши дамлари шундай ўтгани дурустми?

Дилбар юзимга қарамас эди.

— Яна бир йил сабр қилинг, Ваҳоб ака,— деди у секин.

— Кейин-чи?— сўрадим мен, унинг тўсатдан жиддийлик чўккан мулойим кўзларига тикилиб.

— Кейин... агар розилик беришмаса... ўзим биламан!— деди Дилбар.— Ё менга ишонмайсизми, Ваҳоб ака?— у кулди, кейин тўсатдан ўзини менга яқинроқ олиб, қўлимни секин қисди. Ва қизиқ: шу заҳотиёқ кўнглимдаги ғубор, алам, дард ҳаммаси худди шамол тўзғитиб юборган тутундек, изсиз йўқолди.

Қизларнинг ҳаммаси ҳам шунақами ёки бу ажойиб сеҳргар хислат фақат Дилбардагина борми, билмадим, ишқилиб, у мана шундай бир ҳаракат билан, бир оғиз илиқ сўз, бир кулиб боқиш биланоқ, дардимга малҳам бўлиб, кўнглимни чарақлатиб юборди.

Дилбар қўлимни қўйиб юбормасдан, группамиз студентларининг кечасида менинг ҳам бошқалардек ўйнаб-кулишимни илтимос қилди, чунки мен қовғимни солиб ўтирсам ҳамманинг гашига тегиб, умумий қувончли кайфиятга рахна солишлигимни айтди. Дилбар ерга тикилиб секин гапирар экан, унинг ҳам кўнгли гап эканини, у ҳам Янги йил кечасида бирга бўлолмаслигимиздан озор чекаётганини пайқаб турардим.

— Ёдингизда бўлсин, мен Янги йил қадаҳини сизнинг... бизнинг бахтимиз учун ичаман!— деди Дилбар ва кўзларини ердан узиб юзимга қаради:— Сиз-чи?

Мен индамасдан унинг кичкина, мулойим кафтини лабимга босдим...

Хайрлашаётиб Дилбар:

— Эртага арчанинг ёнида бўларман,— деб қўйди. Назаримда унинг кўзларида ёш томчилари милтирагандек туюлди...

— Дилбар, тўхта! — дедим мен, унинг совуқдан қизарган юзини, маънос кўзларини яна бир марта кўриб олиш учун.

Дилбар тўхтади, қошларини чимириб, менга савол назари билан тикилди. Нима дейишимни билмас эдим.

— Дилбар, бу гапларингиз учун раҳмат,— дедим негадир довдираб,— лекин... лекин ойингиз билан дадангиздан яна бир илтимос қилиб кўринг. Уларни кўндириг! Агар кўндира олсангиз, агар кўндириб кечага бора олсангиз ҳалиги сўзларингизга ишонаман. Сизнинг иродали қиз эканингизга ишонаман!

Уч-тўрт қадам юриб тўхтаган Дилбар, олдимга қайтиб келди:

— Сиз ҳали менинг иродали қиз эканимга ишонмайсизми? — деди у ва елкамдан ушлаб тескари буриб қўйди.

— Боринг. Қизларга ёрдам беринг!

Кўнглим бир вақтнинг ўзида ҳам ғамгин, ҳам аллақандай ёруғ, яхши ҳисларга тўла эди.

Бугун ҳам, худди бултургидек, Янги йил кечасида, одамлар соғиниб, катта умидлар боғлаб қарши оладиган Янги йил кечасида мен яна ёлғиз бўламан. Бу — оғир эди, аммо мен Дилбар қаерда бўлмасин, у қалбида мени, ёлғиз мени сақлашлигига амин эдим. Бу эса бутун вужудимни аллақандай тотли, иссиқ бир ҳаяжонга тўлдирмоқда эди...

Қаёққадир шошилган, бири вино, иккинчиси арча ўйинчоқларини, учинчиси хил-хил мева-чевалар кўтарган хандон ташлаб кулган одамлар билан тўлган катта кўчадан орқамга қайтар эканман, хаёлимни ғалати фикрлар банд қилган эди.

...Дилбар иккимиз бир-биримизни яхши кўриб қолганимизга бир йилдан ошди. Бир факультетда ўқиб, дил-дилга тўғри келиб қолгани учунми ёки бошқа сабаблар борми, билмадим (севгининг сабабини тушунтириш қийин-ку!) ишқилиб, бизнинг муҳаббатимиз кун сайин камол топиб, самимий ва чуқур бир ҳис-

га айланди. Бироқ афсуски, Дилбарнинг ота-онаси биз билан ҳисоблашгиси келмайди.

Рост, биз ҳали «масалани кўндаланг» қилиб қўйганимизча йўқ, лекин улар ўртамидаги муҳаббатдан хабар топганларидан буён Дилбарнинг ҳар бир қадамини ўлчайдиган бўлиб қолдилар. Эшитишимча, улар Дилбарни қайси бир қариндошларининг ўғлига унаштириш ниятида эмишлар... Тўғриси айтсам, бу нарса шу бугунгача мени ташвишга солмаган эди, чунки... Дилбар мени севар эди! «Дилбар мени яхши кўргандан кейин бошқалар билан ишим нима?» деб ўйлар эдим. Лекин бугун, Янги йил кечасида ҳам бизни бир-биримиздан айириб қўйганлари учун бўлса керак, албатта, миямда исёнкор бир фикр уйғонди.

«Нега баъзи одамлар шунчалик... ҳис-туйғусиз, бағритош бўладилар? — деб ўйладим. — Наҳотки бу масалани ечишда, лояқат ёшлик чоғларини эсламасалар? Ахир, бу ҳисни, инсон ҳаётидаги энг муқаддас ҳис бўлган севгини бошидан кечирмаган одам турмушда деярли бўлмайди-ку?!»

Бу фикр ҳаёлимни шундай чулғаб олдики, Шарифаларникига — группамизнинг студентлари тўпландиган уйга етгунимча — «Шарифани Дилбарнинг оёисига юбориб, уни қандай бўлмасин чақиртириб оламан!» деган қарорга айланди.

Мен борганда қизлар арчани безатиш учун йиғилган эди. Улар дарҳол мени қуршаб олишди-да, шовқин кўтаришди:

— Болалар қани?

— Узингиз қаерда юрибсиз?

— Соат олтидан ошди-ю, ҳалигача винога борадиган одам йўқ!

— Кеча фақат бизлар учун экан-да!

Шошиб қолганимдан Дилбар ҳам ёдимдан кўтарилиб: «Мана мен хизматларингга келдим-ку!» — деб юборибман. Шарифа кўлимга катта сумкани тутқазиб: «Винога чопинг!» деганидагина... Дилбар эсимга тушди.

Шарифа Дилбарнинг келишига ишонмаслигини айтди-ю, бироқ илтимосимни қайтармади.

Уйдан бирга чиқдик. Шаҳарга қоронғилик чўккан, лампочкалар ёнган эди. Боя кутганимдек, қор учқунлаб ёға бошлаган, лекин кун ҳамон илиқ, ҳаво мусаффо ва қандайдир майин эди.

Кўчаларда одам сийраклашган, фақат универмаг билан гастронимнинг олдидагина одам гавжум. Шарифа иккимиз шу ерда ажрашдик.

Мен ҳазиллашиб:

— Агар бошлаб келмасангиз борми? — дедим муштимни кўрсатиб, — нима қилишимни ўзим биламан!

Шарифа жилмайди:

— Бутун дипломатик қобилиятимни ишга солиб кўраман, Ваҳоб ака!

Гастронимда одамнинг кўплигидан юриб бўлмас, гўё бутун шаҳар аҳли худди бизга ўхшаб, Янги йил келиб қолганини тўсатдан эслаган эдилар.

Мен винони олиб боргунимча Шарифа ҳам Дилбарларникидан қайтган эди. Даҳлизда қўлимдан сумкани олаётиб, у:

— Болалар келишди, Ваҳоб ака! — деб қўйди.

— Бордингизми? — тоқатсизланиб сўрадим, меҳмонхонадан эшитилаётган хушчақчақ овозларга эътибор қилмасдан.

— Бордим-у, юборишмади! — деди Шарифа, кейин ерга қараганича: — Ойиси жуда ғалати акан! — деди елкасини қисиб.

•Нега шундай қиладилар? Нега? — дедим хаёлимда ва бирдан қўлларим титраб кетганини сездириб қўймаслик учун тез ечиниб меҳмонхонага кирдим.

Эшикни очишим билан гўё кўз олдимда бошқа бир олам намоён бўлди, гўё бу ерда ҳамма нарса бошқача бир бахт ва латофатга тўла эди: кенг ва ёруғ хонанинг ўртасидаги ям-яшил хушқомат арчагина эмас, унинг шохчаларидаги ранг-баранг нур сочган юзларча ўйинчоқлардан тортиб, энг яхши кийимларини кийиб олган йигит-қизларгача, ҳамма нарса одатдагидан кўркем ва ёқимтой бўлиб кўринди менга. Умуман, ҳамма нарсада — меҳмонларнинг илиқлигида, ёруғлигида, йигитларнинг ҳазилларида, қизларнинг кумушдек жаранглаган хушчақчақ кулгисида — фақат ёшликка хос бўлган бошқача латофат ва бахтиёрлик барқ уриб турарди...

Мен киришим билан қизлар бирдан югуришиб келиб, қўлимдан ушлаб ўйинга таклиф этдилар.

Мен умримда ўйнамаганлигимни айтиб узр сўрай бошлаган эдим, Шарифанинг эри Тоҳир — узун бўйли ҳазилкаш йигит — қучоқлаб давранинг ўртасига чиқариб қўйди.

— Йигитмисан ўзинг? Кимдан уяласан! — деди у.
Мен даврани бир-икки айланиб қочишнинг иложини қидира бошлаган эдим, Тоҳир яна олдимни тўсди:

— Энди Дилбарой учун ўйнаб берасан!

Қизларнинг жўр кулгиси уйни янградиб юборди.

— Дилбархон учун!

— Дугонам учун!

— Яшанг, Тоҳиржон ака! Қойил қилдингиз!

Бунга нима ҳам дейсиз? «Жонон»нинг шўх садоси меҳмонхонани жарангладиб, мени ҳам ўйинга ундарди. Мен олдин қўлимни қимирлатган бўлиб, секин айлана бошладим-у, кейин «Дилбархон учун» деганлариданми, билмадим, ўйинга астойдил киришиб кетганимни ўзим ҳам пайқамай қолибман.

— Вой, бошлар экансиз-ку!

— Яна ўйин билмайман дейдилар-а!

— Алдоқчи!

Шодлик шунчалик кучли эдики, худди баҳор тошқинидек, мени ўз оқимига илаштириб кетди. Юрагимни чангаллаб турган бояги ғам-ғусса яна қаёққадир йўқолган эди.

Ўйиндан танцага ўтдик, ашулалар айтдик, ниҳоят, бир оз чарчагандан сўнг, ўтириб турли латифалар, студентларнинг имтиҳон пайтида домлаларни «алдашлари» ҳақида қизиқ-қизиқ ҳикояларни, кекса профессорларнинг ғалати қилиқларини эсладик. Кулги бир нафас тинмаса ҳам фақат жуда секин ўтмоқда эди.

Мен болаларнинг бир-биридан яшириб соатларига секин кўз ташлаётганини тез-тез кўриб қолар эдим. Ҳамма Янги йилни — вино тўла қадаҳларни жарангладиб уриштирадиган, бир-бирига бахт тилайдиган ва бахт келтиришга негадир қаттиқ ишониб қарши оладиган муқаддас минутларни соғиниб, тоқатсизланиб кутарди.

Соат ўн яримларда Тоҳир тўсатдан таклиф қилди:

— Бу аҳволда Янги йилга етолмайдиганга ўхшаймиз. Юринглар, шаҳарни бир айланиб келамиз!

Қор ростдан ҳам бўралаб ёғмоқда, лекин у кундузгидай майин, илиқ, Янги йил арафасида бўлгани учунми, билмадим, кишига жуда хуш ёқар, «Янги йил» сўзига ярашиб тушарди.

Паркнинг олди билан марказий кўча, худди ёз оқшомларидагидек, нурга тўла. Одам гавжум, паркнинг рўпарасида танца.

Бизлар ҳам таниага тушдик, сўнгра катта кўчага сайилга чиқдик. Шу пайт, мусаффо ҳавони янгратаётган шўх кулги овозларига қулоқ солиб, қиз-йигитларнинг қувончдан гул-гул ёнган бахтиёр чехраларини кузатиб борарканман, турмуш бурунгидан ҳам масъуд ва гўзал кўриниб кетди кўзимга. Айни замонда ёдимга яна Дилбар тушди...

Биз универмагнинг олдида боргандик. Рўпарадаги гастрономнинг тепасидаги катта соат ўн бир яримни кўрсатарди.

— Вой, Янги йилга кеч қолмайлик яна! — деди Шарифа.

Болалардан бири шишаларнинг очилмаганини эслади, кимдир ҳали салат ҳам тўғралмаганини айтди. Ҳамма бирдан шошилиб орқага бурилди. Мен тўхтадим. Менга тўсатдан шундай туюлдики, худди шу топда борсам Дилбарни кўра оламан, ҳатто у мени эшикларининг олдида кутиб турибди. Беихтиёр кўчанинг ўртасида тўхтадим.

— Ҳа? — деди Тоҳир.

— Ҳозир бораман, бораверинглар, — дедим унга.

— Адашиб кетма! — кимдир луқма ташлади.

Шарифа қаерга боришлигимни пайқаб тургандек:

— Кеч қолманг, Ваҳоб ака! — деди секин. Қизлардан бири яна бир нима деди, унинг сўзига ҳамма кулди, бироқ мен эшитмай қолдим.

Дилбарларнинг уйи — марказий кўчадан ўнг қўлга буриладиган жойдаги бир қаватли бино қорга кўмилиб жимгина мудрар эди. Уйдан «тиқ» этган овоз эшитилмас, фақат тўр парда тутилган катта деразалардагина баъзида қандайдир одамларнинг соялари кўринар эди. Мен анчагача деразаларга тикилиб, Дилбарни кутиб турдим ва бирдан узоқдан, универмагнинг катта репродукторидан, сўнгги минутларни санай бошлаган дикторнинг овозини эшитиб қолдим.

Хаёлимда: «Энди барибир етолмайман!» деган фикр чақнади. Шу вақт қўлларида қадаҳ билан мени сўнгги минутларгача кутадиган дўстларимнинг қанчалик аччиғланишини кўз олдимга келтирдим.

«Майли, нари борса яна ўйнаб берарман!» — хаёлимга келган бу фикрдан ўзимча кулиб юбордим.

Уйдан ҳеч қандай овоз эшитилмас эди, ҳатто деразаларда кўриниб турган соялар ҳам йўқолди... Қор-

га кўмилиб жимгина мудраган бу уй гўё эртаклардаги гўзал қизларни қамаб қўядиган афсонавий қалъага ўхшаб кўринди кўзимга.

...Узоқдаги репродуктордан эски йилнинг сўнги минутларини санаган курантнинг занг уриши эшитилди: бир, икки, уч...

Курантнинг занг уриши, қор билан ювилган тоза ҳавода худди кумуш қўнғироқнинг овозидек, равшан жаранглаб эшитиларди...

— Ўн икки!

Қулоқларимнинг тагида гўё бир-бирига теккан қадаҳларнинг шўх, ўйноқи овози баралла жаранглагандек бўлди. Шу вақт бирдан ёдимга Дилбарнинг сўзлари тушди: «Мен қаерда бўлмайин бизнинг... бахтимиз учун қадаҳ кўтараман, Ваҳоб ака!» Бахт ва шодлик тўйғуси гўё узоқ йиллар сақланган ўткир ва хушбўй шаробдек юрагимни оловли ҳаяжонга тўлдириб, аъзойи баданимни жимирлатиб ўтди. Шу топда қорга кўмилиб жимгина мудраган ва ўз қўйнига Дилбарни яшириб олган бу уй энди қалъа маъносини йўқотган эди, бизнинг муҳаббатимизни энди ҳеч ким ва ҳеч нарса буза олмаслиги бирдан аён бўлганди менга... Юрагимни тўлдирган қувонч ва шўхлик истаги шунчалик кучли эдики, югуриб бориб деразани қаттиқ тақиллатишдан ўзимни тутолмай қолибман. Кейин бировнинг чиқиб қолишидан қўрқиб, худди ёш боладек, орқамга қарай-қарай чопиб кетдим...

...Эшикни Шарифа очди.

— Вой, қаёқларда юрибсиз, Ваҳоб ака!

Мен йўлда ўйлаб қўйган «сабаб»ларни айтмоқчи бўлиб, оғзимни жуфтлаган ҳам эдимки, Шарифа:

— Ивирсимасдан тезроқ бўлинг! — деди сўзимга қулоқ солмасдан, — ахир ўртоғим хафа бўлиб ўтирибди...

— Нима?!

— Тезроқ бўлинг дейман! Қанақасиз ўзингиз! — аччиғланиб деди Шарифа.

Эшикни очдим-у, бутун вужудим тўсатдан «лов» этиб, тўхтаб қолдим: менинг рўпарамда, мева-чева билан тўлиб кетган катта столнинг нариги томонида, ўзининг ўйчанлиги билан, катта қора кўзларига чўккан қандайдир ғамгинлик билан бошқалардан ажралиб Дилбар ўтирарди!

— Дилбар! — дедим-у, тилимга гап келмай қолди.

— Шампанское!— қичқирди Тоҳир.

Гурр этиб кулги кўтарилди, болалар икки қўлимдан судраганларича Дилбарнинг ёнига олиб ўтқазиб қўйдилар...

Дилбар индамас эди, у ҳатто юзимга ҳам қарамади. Мен унинг кафтини ушлаб секин қисдим. Дилбар қўлини бўшатиб олмоқчи бўлди-ю, мен қўйиб юбормасдан қаттиқроқ сиқдим.

— Қаерда эдингиз?— секин сўради Дилбар ҳамон юзимга қарамасдан.

— Ўзингиз қандай қилиб келдингиз? Ойингизни кўндирибсиз-да?

— Кўндирмасанг... сенга ишонмайман деган эдингиз-ку,— деди Дилбар ва кўзларини ердан узмасдан сўради:— Иродали қиз эканимга энди ишондингизми?

— Ишондим?... Дилбар, севгилим...

— Вой, секинроқ!— деди Дилбар нимадандир сесканиб, шивирлаб,— ўзингиз қаёқларда юрибсиз?..

— Мен қаёқда юришим мумкин?— дедим ва қулоғига секин айтдим.

Дилбар: «Ростданми?» дегандек юзимга ялт этиб қаради. Унинг лаблари тўсатдан пирпираб учди, у кулмоқчи бўлди-ю, кулолмади, мулойим қора кўзлари чуқур миннатдорлик билан порлади...

— Нима бу? Оғизларингга сўк солдиларингми, Ваҳоб?— деди Тоҳир.

Дилбар ҳамманинг бизга тикилиб кулиб турганини кўриб шошиб қолди. Мен Тоҳирнинг қўлидан тилла ранг шампанское кўпириб тошган қадаҳни олиб унга тутдим...

Тоҳир қадаҳ кўтарди:

— Бу қадаҳни шунинг учун кўтарайликки, Янги йилда ҳар кимнинг энг олий, энг яхши орзуси рўёбга чиқсин!

...Бир неча дақиқадан кейин Дилбар иккимиз «вальс»нинг шўҳ ва енгил тактига учиб айланар эканмиз, кўнглимизни ғаш қилган кундузги губордан асар ҳам қолмаган эди: биз бу йил шунча шодлик келтирган Янги йилда энг яхши орзумизнинг рўёбга чиқишига амин эдик!

1956 йил Тошкент.

МУНДАРИЖА

Улугбек хазинаси. Роман	3
Фарзандлар бурчи. Этюдлар	368
Яхшилик. Ҳикоя	444
Янги йил кечасида. Ҳикоя	455

На узбекском языке

Адыл Якубов

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ в 3-х ТОМАХ
ТОМ III

Роман, этюды, рассказы

Редактор *Ж. Насриддинова*

Рассомлар *Д. Афусиниди, Н. Холиков*

Расмлар редактори *А. Боброва*

Техн. редактор *Т. Смирнова*

Корректор *М. Аҳмедова*

ИБ № 538

Босмахонага берилди 4/X—1977 й. Босинга рухсат этилди 25/IV—1978 й. Формати 84×108¹/₃₂. Босма л. 14,5. Шартли босма л. 24,36. Нашр. л. 25,12. Тиражи 60000. (7-муқовада—15000, 5-муқовада—45000) Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 180—77

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасида 1-қоғозга босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30, 1978 йил. Заказ № 1095. Баҳоси 1 с. 90 т.